

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»

ΡΗΤΟΡΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Β' ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

Θεωρητική Κατεύθυνση

Βιβλίο Καθηγητή

ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ
ΔΩΡΕΑΝ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

ΡΗΤΟΡΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ
ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Στο βιβλίο αυτό, για την πληρέστερη ενημέρωση των διδασκόντων, έχουν καταχωρισθεί, πλην του βασικού υλικού, και σημαντικά, κατά την κρίση των συγγραφέων, κείμενα που αφορούν γενικά τη διδασκαλία της ρητορικής και ειδικότερα τους διδασκόμενους ρητορικούς λόγους.

Το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο ευχαριστεί θερμά τους οικείους συγγραφείς και εκδότες.

Με απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου και του Λυκείου τυπώνονται από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων και διανέμονται δωρεάν.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

ΡΗΤΟΡΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Β' ΤΑΞΗ ΕΝΙΑΙΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗΣ

ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ

ΑΘΗΝΑ 1999

Συγγραφείς:

Κωνσταντίνος Ι. Δάλκος

Χρίστος Ι. Δάλκος

Γεώργιος Π. Μανουσόπουλος

Νικόλαος Ι. Μπονόβας

Σπυρίδων Α. Παργινός

Συντονισμός για το Παιδαγ. Ινστιτούτο:

Κώστας Μπαλάσκας, σύμβουλος Π.Ι.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Τόσο στο βιβλίο αυτό όσο και στο αντίστοιχο μαθητικό εγχειρίδιο, τα σχετικά κείμενα έχουν συγγράψει οι εξής:

- α) Εισαγωγή στη Ρητορική, Κων. Ι. Δάλκος.
- β) Εισαγωγικά στον Λυσία - Κατά Φίλωνος δοκιμασίας - Ὑπέρ Μαντιθέου, Σπυρ. Α. Παργινός.
- γ) Εισαγωγικά στον Δημοσθένη - Ὑπέρ Μεγαλοπολιτῶν, Γεώργ. Π. Μανουσόπουλος.
- δ) Ὑπέρ τῆς Ροδίων ἐλευθερίας, Κων. Ι. Δάλκος.
- ε) Εισαγωγικά στον Ισοκράτη - Ἀρεσπαγντικός - Κείμενα κωμικογραφημάτων, Χρ. Ι. Δάλκος.
- στ) Περὶ Εἰρήνης, Νικ. Ι. Μπονόβας.

Την ευθύνη του συντονισμού της συγγραφικής ομάδας είχε ο Κων. Ι. Δάλκος. Οι θεμιτές ἀλλωστε - διαφοροποιήσεις στην προσφορά του υλικού οφείλονται στις προσωπικές επιλογές των συγγραφέων.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλεγόμενα	7
Πρόγραμμα Θεωρητ. Κατεύθ. Β' Λυκείου - Ρητορικά κείμενα . . .	10
Πληροφορίες υποδομής για την ερμηνεία των ρητ. κειμένων (Β. Θεοδωρακόπουλου - Γιάννη Αναστασίου)	19
Λυσίου Λόγοι	
α' Κατὰ Φίλωνος Δοκιμασίας	85
β' Ὑπὲρ Μαντιθέου	113
Δημοσθένους Λόγοι	
α' Ὑπὲρ τῆς Ροδίων ἐλευθερίας	131
β' Ὑπὲρ Μεγαλοπολιτῶν	189
Ἰσοκράτους Λόγοι	
α' Περὶ Εἰρήνης	249
β' Ἀρεοπαγιτικός	287
Βιβλιογραφία	337

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Το βιβλίο αυτό απευθύνεται στους φιλόλογους που διδάσκουν στα τμήματα Θεωρητικής Κατευθύνσεως της Β' Λυκείου τα προβλεπόμενα κείμενα Αττικών ρητόρων.

Το διδακτικό εγχειρίδιο «Ρητορικά Κείμενα» προβλέπεται να διδαχθεί από το σχολ. έτος 1999-2000 στη Θεωρητική Κατεύθυνση της Β' Λυκείου επί δίωρο εβδομαδιαίως από τον Σεπτέμβριο μέχρι και τον Φεβρουάριο. Το σύνολο των διδακτικών ωρών υπολογίζεται από το Πρόγραμμα Σπουδών σε 40 περίπου.

Τα κείμενα που περιλαμβάνονται στο βιβλίο έχουν καθορισθεί από το Πρόγραμμα Σπουδών και είναι κατά σειράν οι λόγοι «Κατὰ Φίλωνος Δοκιμασίας» και «Ἵπὲρ Μαντιθέου» του Λυσία, ο «Ἵπὲρ τῆς Ροδίων Ἐλευθερίας» και ο «Ἵπὲρ Μεγαλοπολιτῶν» του Δημοσθένη, ο «Περὶ Εἰρήνης» και ο «Ἐρεοπαγητικός» του Ισοκράτη.

Οι λόγοι του Λυσία θα διδάσκονται ἐξ ολοκλήρου ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς λόγους τῶν ἄλλων ρητόρων θα διδάσκειται μέρος ἀπὸ τὸ πρωτότυπο και μέρος ἀπὸ μετάφραση. Στον λόγο «Περὶ Εἰρήνης» ἐνδιάμεσες παράγραφοι δίδονται σε συνδετικές περιλήψεις. Ὅλα αὐτὰ ρυθμίζονται λεπτομερῶς ἀπὸ τὸ Πρόγραμμα Σπουδῶν και τις ἐκάστοτε ὁδηγίες του Παιδαγ. Ἰνστιτούτου. Φυσικά, κάθε σχολικό ἔτος θα διδάσκειται ἕνας μόνον λόγος ἀπὸ κάθε ρήτορα.

Στόχοι τῆς διδασκαλίας τῶν δικανικῶν αὐτῶν και πολιτικῶν κειμένων εἶναι ἡ γνώση πτυχῶν του δημόσιου και ιδιωτικῶν βίου τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων, ἡ ἐξέταση του ρητορικῶν λόγου ὡς ἰδιαίτερου γραμματειακοῦ εἶδους, ἡ μελέτη και ἡ ἀξιολόγηση τῆς επιχειρηματολογίας, τῆς παθοποιίας, τῆς ἠθοποιίας και τῶν τρόπων που αὐτὲς ἐκφράζονται στα ρητορικά κείμενα, ἀλλὰ και ἡ ἀσκηση τῶν μαθητῶν στη λογικὴ ὁργάνωση τῶν κειμένων. Ἀκόμη, ἐπιδιώκεται να γνωρῖσουν οἱ μαθητὲς τὸ ἔργο τῶν σπουδαίων αὐτῶν ἀρχαίων ρητόρων, τὸ κοινὸ ὑπόβαθρο τῶν πολιτικῶν τους πεποιθήσεων, τὴν πίστη τους στη δημοκρατία, ἀλλὰ και τις διαφοροποιήσεις τους σε σημαντικὰ πολιτικὰ ζητήματα, ὅπως ἐπίσης και τὴν ἐπικαιρότητα τῶν ἐπισημάνσεών τους.

Ἡ διάθρωση του διδ. εγχειριδίου ἔχει ὡς ἐξῆς: Προηγείται γενικὴ εἰσαγωγὴ ἡ ὁποία ἀναφέρεται στη γέννηση και τὴν ἐξέλιξη τῆς ρητορικῆς, στη σχέση τῆς με τὴ σοφιστικὴ, στα εἶδη και τα μέρη του ρητορικῶν λόγου με ἔμφαση στις ἐντεχνες πῖστες. Ἀναφέρεται ἐπίσης στα προσόντα του ρήτο-

ρα και στη σημασία της μελέτης των ρητορικών κειμένων σήμερα.

Των κειμένων κάθε ρήτορα προηγείται σύντομη εισαγωγή που αφορά τον βίο, το έργο και την αξία του.

Πριν από κάθε λόγο, υπάρχει σύντομη επίσης εισαγωγή στο συγκεκριμένο κείμενο και το ιστορικό του πλαίσιο. Ακολουθεί η διάρθρωση (δομή) του όλου κειμένου κατά ενότητες, ώστε ο μαθητής να έχει αντίληψη του συνόλου και τη δυνατότητα να εντάσσει κάθε φορά σ' αυτό τη διδασκόμενη ενότητα.

Για τη διδασκαλία των εισαγωγών το Πρόγραμμα Σπουδών προβλέπει μόνον 2-3 διδακτικές ώρες, υπό την προοπτική προφανώς ότι οι εισαγωγές αυτές θα αποτελούν αντικείμενα συνεχούς αναφοράς. Ο καθηγητής θα παραπέμπει συνεχώς τους μαθητές στα αντίστοιχα τμήματα των εισαγωγών, ώστε και τα κείμενα να διευκρινίζονται και τα εισαγωγικά στοιχεία να κατανοούνται και να εμπεδώνονται συνδεδεμένα με αυτά, αλλά και χρόνος να εξοικονομείται.

Ακολουθούν τα κείμενα χωρισμένα σε μικρές νοηματικές (όχι διδακτικές) ενότητες. Κάθε ενότητα, εφόσον πρόκειται να διδαχθεί από το πρωτότυπο, ακολουθείται από σχόλια γλωσσικά, ερμηνευτικά και ασκήσεις.

Έχει καταβληθεί προσπάθεια ώστε οι γλωσσικές (γραμματικές, συντακτικές, σημασιολογικές) παρατηρήσεις να είναι οι απολύτως απαραίτητες για να βοηθηθεί ένας μέσος μαθητής στην κατανόηση του κειμένου χωρίς να υποκαθίσταται ο καθηγητής. Γι' αυτό, οι καθ' οιονδήποτε τρόπο σχολιαζόμενοι τύποι, παρατίθενται κατά κανόνα «αυτόνομοι» (δηλ. το ρήμα στο α' πρόσωπο του Ενεστώτα της Οριστικής και τα ονόματα στην ονομαστική του Ενικού), ώστε να ενισχύεται η αυτενέργεια των μαθητών και να εντείνεται η προσοχή τους στη διδακτική διαδικασία. Ακολουθεί πλούσιος ερμηνευτικός σχολιασμός και ασκήσεις ερμηνευτικές και γλωσσικές οι οποίες είναι ενδεικτικές και όχι υποχρεωτικές για τον διδάσκοντα.

Στις ενότητες που ορίζεται να διδαχθούν από μετάφραση, απέναντι απ' αυτήν υπάρχει το πρωτότυπο, ώστε ο καθηγητής να το έχει πρόχειρο για την προσωπική του προετοιμασία και να το χρησιμοποιεί κατά τη διδασκαλία, όταν το θεωρεί αναγκαίο. Τις ενότητες αυτές ακολουθούν ερμηνευτικές μόνον παρατηρήσεις και ασκήσεις.

Η τοποθέτηση τόσο των γλωσσικών όσο και των ερμηνευτικών σχολίων και των ασκήσεων αμέσως μετά το κείμενο, εκρίθη ότι διευκολύνει τη διδασκαλία, αλλά και την κατ'ιδίαν μελέτη των μαθητών.

Στο τέλος κάθε λόγου, παρατίθενται ανακεφαλαιωτικές ερωτήσεις για

τη γενική του θεώρησης.

Εν τέλει, υπάρχει «Επίμετρο» που περιλαμβάνει χρονολογικό πίνακα και παράλληλα κείμενα, αρχαία και νέα, τα οποία μπορούν να αξιοποιηθούν από τον διδάσκοντα. Στο εικαστικό υλικό του βιβλίου έχουν περιληφθεί και κωμικογραφήματα ανεκδότων από τον βίο των διδασκόμενων ρητόρων.

Το βιβλίο «του καθηγητή», περιλαμβάνει τις γενικές πληροφορίες του Προγράμματος Σπουδών για τα διδασκόμενα κείμενα, τα κριτήρια επιλογής των, τον σκοπό της διδασκαλίας των, τους επί μέρους διδακτικούς στόχους κ.λπ. Περιλαμβάνει επίσης:

1. Σύντομες μελέτες που παρέχουν πληροφορίες υποδομής για την προσέγγιση και ερμηνεία του ρητορικού λόγου.
2. Αποσπάσματα μελετών ή παραλλήλων κειμένων που αφορούν τους διδασκόμενους λόγους*.
3. Τους διδακτικούς στόχους κατά νοηματική ενότητα και πληροφορίες και σχόλια που δεν περιλαμβάνονται στο μαθητικό εγχειρίδιο.
4. Παρουσίαση ευαρίθμων διδακτικών ενοτήτων υπό μορφή διδασκαλίας.
5. Διευκρινίσεις κάποιων ασκήσεων του διδ. εγχειριδίου προς διευκόλυνση των διδασκόντων, όταν αυτό κρίθηκε χρήσιμο. Πρέπει πάλι να τονισθεί ότι οι ασκήσεις που περιλαμβάνονται στο εγχειρίδιο δεν είναι υποχρεωτικές για τον καθηγητή ο οποίος μπορεί να επιλέξει από αυτές ή να διατυπώσει άλλες λαμβάνοντας υπ' όψη τον απαιτούμενο χρόνο, τις διδακτικές ανάγκες, τον βαθμό δυσκολίας των ασκήσεων και το επίπεδο της τάξεως.
6. Βιβλιογραφία.

Ο διδάσκων βέβαια, πέρα των πληροφοριών αυτών, πρέπει, πριν από την έναρξη της διδασκαλίας των κειμένων, να μελετήσει την κοινωνική και πολιτική κατάσταση και τα ιστορικά δρώμενα της εποχής των και να κατατοπίσει τους μαθητές οι οποίοι πρέπει να εμπεδώσουν τις σχετικές πληροφορίες που περιλαμβάνονται στις εισαγωγές του εγχειριδίου. Έτσι η διδασκαλία δεν θα επανέρχεται «πάλιν και πολλάκις» δια μακρών στα ίδια θέματα, πράγμα που και χρονοβόρο είναι και την τάξη καταπονεί. Πολύτιμο βοήθημα εν προκειμένω για τον διδάσκοντα είναι οι τόμοι

*ΣΗΜ. Τα κείμενα αυτά, όπως είναι φυσικό, παρατίθενται στη γλωσσική μορφή και το ορθογραφικό σύστημα των πρωτοτύπων.

Γ1 και Γ2 της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους (Εκδοτ. Αθηνών). Χρήσιμο είναι επίσης να διεξέλθει ο καθηγητής κάποιο εγχειρίδιο ρητορικής. Ιδιαίτερώς χρήσιμη είναι η μελέτη της Ρητορικής του Αριστοτέλους.

Πάντοτε βέβαια ο διδάσκων πρέπει να έχει κατά νουν τους σκοπούς της διδασκαλίας των ρητορικών κειμένων γενικώς και του κάθε ρήτορα ειδικότερα, ώστε να εκμεταλλεύεται, για την επίτευξη των σκοπών αυτών, τις αφορμές που παρέχουν τα κείμενα.

Οι συγγραφείς του παρόντος, δρώντες οι ίδιοι εκπαιδευτικοί, που εργάστηκαν συντόμως και υπό ασφυκτική πίεση χρόνου για τη συγγραφή του και τη συγγραφή του μαθητικού εγχειριδίου, εξαιτούνται την επιείκεια των συναδέλφων για τις αναπόφευκτες ελλείψεις και θα είναι ευγνώμονες για κάθε καλοπροαίρετη υπόδειξη που θα συντελέσει στη βελτίωση των πονημάτων τους.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗΣ Β' ΛΥΚΕΙΟΥ* ΡΗΤΟΡΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ.

2 ώρες/εβδομάδα από Σεπτέμβριο μέχρι και Φεβρουάριο, συνολικά 40
± ώρες

Κριτήρια επιλογής

Η δημόσια και ιδιωτική ζωή της αρχαίας Αθήνας αντικατοπτρίζεται λεπτομερέστερα και χαρακτηριστικότερα στους λόγους των ρητόρων, δικανικούς και πολιτικούς κυρίως. Είναι αδύνατο να γνωρίσει κανείς ικανοποιητικά τη ζωή των Αθηναίων της κλασικής εποχής, μόνο από τα έργα των ιστορικών, των φιλοσόφων, ή των δραματικών ποιητών, αν δε μελετήσει χαρακτηριστικά δείγματα λόγων που εκφωνήθηκαν στα δικαστήρια, τη Βουλή και την Εκκλησία του Δήμου.

Εξάλλου, η ρητορική τέχνη κατείχε κυρίαρχη θέση όχι μόνο στην εκπαίδευση των νέων αυτής της εποχής, για να γίνουν ικανοί να λέγουν και να πράττουν τα πολιτικά στο πλαίσιο τη δημοκρατικής πολιτείας τους, αλλά και στο εκπαιδευτικό σύστημα όλων των χωρών της Ευρώπης από την αρχαιότητα μέχρι τα νεώτερα χρόνια.

*ΣΗΜ. Απόσπασμα από το Πρόγραμμα Σπουδών (Γλώσσα-Ιστορία) του Π.Ι. Αθήνα 1999, σελ. 149-151. Οι λεπτομέρειες ρυθμίζονται με πράξεις του Π.Ι.

Σκοπός της διδασκαλίας

- Να γνωρίσουν οι μαθητές μερικές πτυχές του δημόσιου και ιδιωτικού βίου των αρχαίων Αθηναίων.
- Να μελετήσουν μια ειδική μορφή αρχαιοελληνικού λόγου, τον ρητορικό, ο οποίος ως λόγος «πειθούς δημιουργός» διαφέρει σημαντικά από τα άλλα γραμματειακά είδη ως προς τη δομή, τη λογική οργάνωση, την πλούσια επιχειρηματολογία και την ειδική γλωσσική έκφραση.
- Να γνωρίσουν, ειδικότερα **τις έντεχνες πίστεις**, δηλαδή τα λογικά επιχειρήματα, τα ρητορικά ήθη και τα ρητορικά πάθη, με τα οποία ο ομιλητής προσπαθεί να κερδίσει την εύνοια του ακροατή ή του αναγνώστη του.
- Να προσδιορίσουν ιδιαίτερα τη διαχείριση της έμφασης και της συναισθηματικής φόρτισης με τα ποικίλα σχήματα λόγου (αντίθετη, υπόσταση, ρητορική ερώτηση, πολυσύνδετο ή ασύνδετο κατά περίπτωση σχήμα, τολμηρή μεταφορά κ.ά.) και την όλη οργάνωση και διασύνδεση των μερών του λόγου.
- Να καταστούν ικανοί να αξιολογούν το περιεχόμενο ενός ρητορικού λόγου, τη βαρύτητα των επιχειρημάτων και κατά συνέπεια την αποτελεσματικότητα της τεκμηρίωσης.
- Να ασκηθούν οι μαθητές στη λογική οργάνωση δομημένου κειμένου σε κάθε περίπτωση παραγωγής δικού τους λόγου.
- Να γνωρίσουν, τέλος, δείγματα του λόγου ορισμένων μεγάλων ρητόρων της ελληνικής αρχαιότητας, των οποίων το έργο έχει διαχρονική αξία.

Τα διδασκόμενα κείμενα

Προτάσσεται μια Εισαγωγή στη ρητορική τέχνη (τη γέννηση, την εξέλιξη, τα μέρη και τα χαρακτηριστικά ενός ρητορικού λόγου, τις έντεχνες πίστεις και τους κυριότερους εκπροσώπους του είδους κατά την κλασική εποχή) και σύντομη εισαγωγή στη ζωή και το έργο των τριών ρητόρων, των οποίων διδάσκονται λόγοι. Περίπου 2-3 διδακτικές ώρες καταρχήν.

Ακολουθεί η διδασκαλία τριών ρητορικών λόγων:

- **Λυσίου**, *Κατά Φίλωνος δοκιμασίας ή Υπέρ Μαντιθέου*, κατ' εκλογήν
- **Δημοσθένους**, *Περί της Ροδίων ελευθερίας ή Υπέρ Μεγαλοπολιτών*, κατ' εκλογήν

● **Ισοκράτους, Περί ειρήνης ή Αρεοπαγιτικός, κατ' εκλογήν**

Διατίθενται περίπου 12 διδακτικές ώρες για κάθε ρήτορα. Με εξαίρεση τον Λυσία, του οποίου οι επιλεγμένοι λόγοι είναι σύντομοι, από τους άλλους δύο ρήτορες θα ερμηνευθούν χαρακτηριστικά αποσπάσματα επιλεγμένα με βάση τους διδακτικούς στόχους που ακολουθούν. Έτσι, ενδείκνυται να διδαχθούν:

Από το λόγο του Δημοσθένη, **Περί της Ροδίων ελευθερίας,**

οι παράγραφοι 1-4, 17-24 και 34-35 από το πρωτότυπο και οι παράγραφοι 5-16 και 25-33 από μετάφραση.

Από τον **Υπέρ Μεγαλοπολιτών** λόγο

οι παράγραφοι 1-18 και 32 από το πρωτότυπο και 19-31 από μετάφραση

Από το λόγο του Ισοκράτη, **Περί ειρήνης:**

οι παράγραφοι 1-2, 14-16, 63-70 και 133-145 από το πρωτότυπο και οι παράγραφοι 17-27 από μετάφραση, ενώ οι υπόλοιπες ενδιάμεσες θα δοθούν σε συνδυαστικές περιλήψεις.

Από τον **Αρεοπαγιτικό** λόγο του:

οι παράγραφοι 1-2 και 36-49 από το πρωτότυπο και οι παράγραφοι 3-35 και 50-84 από μετάφραση.

Διδακτικοί στόχοι

Με την ερμηνεία χαρακτηριστικών κειμένων του Λυσία, του Δημοσθένη και του Ισοκράτη επιδιώκεται να διακρίνουν οι μαθητές το κοινό υπόβαθρο των πολιτικών τους πεποιθήσεων, την πίστη τους στην αξία της δημοκρατίας αλλά και τις διαφοροποιήσεις τους ιδίως σε θέματα εξωτερικής πολιτικής, διεκδίκησης ή παραίτησης από την ηγεμονία μεταξύ των ελληνικών πόλεων, πολέμου ή ειρήνης. Ειδικότερα:

Για τον Λυσία

- Να διαπιστώσουν οι μαθητές βασικές αρετές του λόγου του, τη σαφήνεια, την απλότητα του λεξιλογίου και την προσαρμογή της έκφρασης στον χαρακτήρα των ομιλητών, για τους οποίους έγραφε τους δικανικούς λόγους του (ηθοποιία).
- Να εκτιμήσουν την αριστοτεχνική κατασκευή των λόγων του ως προς τη δομή αλλά και την έντεχνη χρήση των σχημάτων του λόγου στην υπηρεσία της επιδιωκόμενης προβολής του ήθους των πελατών του.
- Να γνωρίσουν έναν από τους βασικότερους θεσμούς της αθηναϊκής

δημοκρατίας, τη δοκιμασία, στην οποία υποβάλλονταν όσοι Αθηναίοι κληρώνονταν βουλευτές για τη βουλή του επομένου έτους.

- Να εκτιμήσουν τη μεγάλη σημασία που απέδιδε η βουλή στον έντιμο, δημοκρατικό και ανεπίληπτο ηθικά βίο των δοκιμαζομένων, προκειμένου να ασκήσουν δημόσιο λειτούργημα.
- Να αξιολογήσουν, σε σύγκριση με τον Επιτάφιο του Περικλή, τη σταθερή πολιτική άποψη των Αθηναίων ότι καλός καγαθός πολίτης δεν είναι απλώς ο ηθικός και νομοταγής, πολύ περισσότερο δεν είναι αυτός που επιδιώκει καιροσκοπικά μόνο το ατομικό του συμφέρον, αλλά ο ενεργός πολίτης που μετέχει συνειδητά στα κοινά, θέτει το συμφέρον της πολιτείας πάνω από το ατομικό, και έχει σταθερή προσήλωση στη δημοκρατία.
- Να συνειδητοποιήσουν, τέλος, με την ερμηνεία είτε του «Κατά Φίλωνος δοκιμασίας» είτε του «Υπέρ Μαντιθέου» πόσο δοκιμάστηκαν τα δημοκρατικά ήθη των Αθηναίων τα χρόνια που ακολούθησαν τη λήξη του Πελοποννησιακού πολέμου, την τυραννία των τριάκοντα και την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Παρά τη γενική αμνηστία που κήρυξε η αποκατασταθείσα δημοκρατία, πολλοί θέλησαν να υποδαυλίσουν παλαιά πάθη, για να αποκομίσουν ίδιον όφελος.

Για τον Δημοσθένη

- Να επιστημάνουν οι μαθητές τα στοιχεία που διακρίνουν το προσωπικό του ύφος, τον χειμαρρώδη λόγο του και την εύστροφη επιχειρηματολογία του.
- Να διακρίνουν την αταλάντευτη πεποίθησή του ότι η Αθήνα είναι η εγγυήτρια δύναμη της ελευθερίας όλων των ελληνικών πόλεων λόγω του δημοκρατικού της πολιτεύματος, το οποίο την καθιστά αντίθετη με κάθε μορφή τυραννίας ή πολιτικής επιβουλής.
- Να διαπιστώσουν την επικαιρότητα της πρότασής του, σύμφωνα με την οποία η εξωτερική πολιτική πρέπει να διαμορφώνεται με βάση το γενικότερο συμφέρον και όχι τα συναισθήματα των πολιτών.
- Να εκτιμήσουν την πολιτική θέση του Δημοσθένη ότι η δημοκρατική Αθήνα πρέπει να στηρίζει με δικαιοσύνη αλλά και αποφασιστικότητα κάθε μικρή δύναμη που αδικείται ή κινδυνεύει να υποδουλωθεί σε οποιοδήποτε ανελεύθερο ολιγαρχικό καθεστώς, όπως οι Ρόδιοι στον Μαύσωλο ή την Αρτεμισία, οι Μεγαλοπολίτες στη Σπάρτη ή οι Ολύνθιοι στον Φίλιππο.

- Να συζητήσουν την πεποίθηση του Δημοσθένη ότι για όλους τους παραπάνω λόγους η Αθήνα πρέπει να επιδιώκει σταθερά την ηγεμονία στον ελληνικό κόσμο και να μην παραιτηθούν από αυτή την αρχή, όπως συνιστούσε ο Ισοκράτης στον λόγο του *Περί ειρήνης*, που εκφωνήθηκε την ίδια εποχή με τον *Περί της Ροδίων ελευθερίας*, μετά τον συμμαχικό πόλεμο (357-355 π.Χ.).

Για τον Ισοκράτη

- Να διαπιστώσουν τα στοιχεία που συγκροτούν το προσωπικό του ύφος, την ισορροπημένη, νηφάλια και ρέουσα έκφρασή του και την εύληπτη επιχειρηματολογία του, που στηριζόταν πάντοτε σε ρεαλιστική εκτίμηση των κατατάσεων.
- Να επισημάνουν τη φιλειρηνική πολιτική του έναντι όλων των άλλων πόλεων, που τον κατέστησε ηγέτη της φιλειρηνικής παράταξης της Αθήνας τον 4ο π.Χ. αι.
- Να διερευνήσουν τους λόγους που οδήγησαν στη μετατόπισή του από την υποστήριξη της ηγεμονικής θέσης της Αθήνας (στον κατά των Περσών πόλεμο) στην προτροπή προς τους συμπατριώτες του να παραιτηθούν από την επιθυμία της ηγεμονίας.
- Να επισημάνουν τη βασική του αντίληψη ότι όποια απόφαση κι αν πάρουν για την ειρήνη ή την ηγεμονία, δεν πρόκειται να ευτυχίσουν, αν δεν βελτιώσουν τη δημοκρατική λειτουργία της πολιτείας τους, η οποία παρουσίαζε σαφή σημεία παρακμής.
- Να εκτιμήσουν την πεποίθησή του ότι η ακμή της Αθήνας στο παρελθόν οφειλόταν στην άριστη λειτουργία της δημοκρατίας επί Σόλωνος και Κλεισθένης και στην αγαθοποιό επίβλεψη της πολιτικής ζωής από την «εξ Αρείου Πάγου βουλή».
- Να συγκρίνουν, τέλος, και τους τρεις ρήτορες ως προς την κοινή πίστη τους στην αξία του δημοκρατικού πολιτεύματος για τη ζωή και την ευτυχία όλων των πολιτών της Αθήνας αλλά και κάθε άλλης πόλης.
- Να αξιοποιήσουν τη συζήτηση όλων των παραπάνω αρχών, για να διαπιστώσουν τη διαχρονική σημασία τους για τον άνθρωπο κάθε εποχής και μάλιστα της σημερινής.

Μεθοδολογική παρατήρηση

Για την ανάδειξη της τεχνικής του ρητορικού λόγου μπορεί να αξιοποι-

ηθούν ως παράλληλα κείμενα αποσπάσματα από τη Ρητορική του Αριστοτέλη, το Ελένης εγκώμιο του Γοργία ή άλλα ρητορικά έργα.

Κατά την ερμηνεία των ρητορικών κειμένων καταβάλλεται προσπάθεια:

- Να εκτιμηθεί η βαρύτητα των επιχειρημάτων και να επισημανθεί το γεγονός ότι σε περιπτώσεις αδύνατης ή πτωχής επιχειρηματολογίας δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στο ήθος και το πάθος για εξισορρόπηση
- Να εκτιμηθούν οι εκφραστικοί τρόποι σε συσχετισμό με τις πραγματικές ή συναισθηματικές καταστάσεις, τις οποίες επιχειρούν να αναδείξουν.

ΤΑ ΡΗΤΟΡΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ
(Πληροφορίες υποδομής)

**Β. Θεοδωρακόπουλου, δ.φ. Εισηγητή του Κ.Ε.Μ.Ε.
ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΥΠΟΔΟΜΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ
ΡΗΤΟΡΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ**

1. ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΚΑΙ Ο ΛΟΓΟΣ

“Οποιοι θέλει να γνωρίσει τους αρχαίους Έλληνες από τα γραπτά τους μνημεία δεν μπορεί να αγνοήσει τα ρητορικά κείμενα, μέσα στα οποία βρίσκεται συμπυκνωμένη ή προσπάθεια του ανθρώπου να μιλήσει σωστά, ωραία και πειστικά.

Τα ρητορικά κείμενα είναι η υλοποίηση της αντιλήψεως που είχαν οι κλασικοί Έλληνες για το λόγο ως εκφραστική ικανότητα. Ήταν γι’ αυτούς ό,τι διαφοροποιούσε κυρίως τους ανθρώπους από τα ζώα. «Χάρη στο λόγο οι άνθρωποι μπορούν να επικοινωνούν μεταξύ τους, να συγκροτούν κοινωνίες, να θεσπίζουν νόμους, να θεραπεύουν τις τέχνες και τα γράμματα και να δημιουργούν πολιτισμό. Ο λόγος εξάλλου αποτελεί μέγιστο σημείο ὀρθοφροσύνης και, «ἂν εἶναι σύμφωνος με τοὺς νόμους και τὸ δίκαιο, τότε εἶναι εἰκόνα ψυχῆς ἀγαθῆς» (Ἰσοκρ. Περὶ Ἀντιδ. 254-55).

Ἐτσι δὲν πρέπει να εἶναι χωρὶς σημασία τὸ γεγονός ὅτι οἱ μεγάλοι ἄντρες τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ἦταν και σπουδαῖοι χειριστὲς τοῦ λόγου. Καὶ ἀκόμη, ὅτι πολλὴ ἀπὸ τὴ δόξα τους και τὴ δύναμή τους τὴ χρωστοῦσαν σ’ αὐτὴ τους τὴν ικανότητα.

Ἦδη οἱ ὀμηρικοὶ ἥρωες ἦταν σπουδαῖοι «ρητῆρες». Τὸν Ἀχιλλεῖα τὸν ἔχουν παραβάλλει μετὰ τὸ Δημοσθένη, τὸ Νέστορα μετὰ τὸν Ἰσοκράτη, τὸν Τηλέμαχο μετὰ τὸ Λυσία, τὸν Ὀδυσσεῖα μετὰ τὸν Ἰσαῖο.

Στοὺς κλασικοὺς χρόνους ὁ Θεμιστοκλῆς και ὁ Περικλῆς ἄσκησαν τὴν ἐπιρροή τους στα πλήθη μετὰ τὴ δύναμη τοῦ λόγου τους. Ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει ὅτι ὁ Θεμιστοκλῆς λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας ἀντιπαράθεσε πρὸς τοὺς Ἀθηναίους «τὰ κρέσσω τοῖς ἦσσοσι» τῆς ἀνθρώπινης φύσεως και τοὺς ἔκανε να ἐπιλέξουν «τὰ κρέσσω». (Αὐτὸ μᾶς θυμίζει τοὺς «δισσοὺς λόγους» τῶν σοφιστῶν, πού εἶναι τὸ ἄλφα και τὸ ὠμέγα τῆς ρητορικῆς).

Ὁ Θουκυδίδης, ἐξάλλου, ὑπογραμμίζει μετὰ λακωνικότητα ὅτι ἡ δύναμη τοῦ λόγου τοῦ Περικλῆ στήν ἐκκλησία τοῦ δήμου ἦταν τέτοια, ὥστε «κατεῖχε τὸ πλῆθος ἐλευθέρως και οὐκ ἤγετο μᾶλλον ὑπ’ αὐτοῦ ἢ αὐτὸς ἤγε» (Β,65).

Σχετικὰ μετὰ τὴ φύση και τὶς δυνατότητες τοῦ λόγου ἀξιολογούμενα

εἶναι καὶ δύο χωρία τοῦ Ἰσοκράτη ἀπὸ τὸν Πανηγυρικό. Στὸ ἓνα ὁ διαπρεπὴς ρητοροδιδάσκαλος ἐκφράζεται σὰν γνήσιος σοφιστής:

«Ὁ λόγος εἶναι ἀπὸ τῆ φύση του τέτοιος, ὥστε νὰ μπορεῖ κανεὶς πάνω στὸ ἴδιο θέμα νὰ μιλήσει μὲ διάφορους τρόπους· καὶ τὰ σπουδαῖα νὰ τὰ παρουσιάσει μικρὰ καὶ τὰ μικρὰ νὰ τὰ παρουσιάσει μεγάλα· καὶ τὰ παλαιὰ νὰ τὰ παρουσιάσει μὲ σύγχρονο τρόπο καὶ γιὰ τὰ πρόσφατα νὰ μιλήσει σὰν νὰ ἦταν παλαιά» (Πανηγ. 8).

Στὸ ἄλλο παραδέχεται εὐθέως ὅτι τὸ ἐπιχείρημά του θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ ἀντίστροφα:

«Πρῶτα πρῶτα τὸ ἐπιχείρημα πὼς ἡ παράδοση αὐτὴ (γιὰ τὴ Δήμητρα καὶ τὰ δῶρα της πρὸς τὴν Ἀττική), πού θὰ μπορούσε, ἴσως νὰ μᾶς κάνει νὰ μὴν τὴ λογαριάσουμε αὐτὸ τὸ ἴδιο ἐπιχείρημα δικαιολογημένα θὰ μπορούσε καὶ νὰ ἀποδείξει ὅτι ἐγιναν στὴν πραγματικότητα ὅσα λέγονται» (Πανηγ. 30).

Ἄλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ Λυσία ἔχουμε μιὰ ἔμμεση παραδοχὴ τῶν «δισσῶν λόγων». Γράφει (Ἐρατοσθ. 86):

«Ἡ μήπως ἔχουν τὴν ἰδέα (οἱ συνήγοροι τοῦ Ἐρατοσθένη) ὅτι εἶναι δεινοὶ ρήτορες καὶ θὰ ἀποδείξουν στὴν ἀπολογία τους ὅτι τὰ ἔργα τῶν κατηγορουμένων εἶναι πραγματικὰ ἀξιόλογα:»

Δηλαδή, μπορεῖ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι, ἂν ἦταν δεινοὶ ρήτορες, μπορεῖ καὶ νὰ τὰ κατάφεραν...

2. Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ

Γιὰ τὴ σημασία πού ἔδιναν οἱ ἀρχαῖοι στὴ χρησιμότητα τοῦ λόγου ὡς μέσου ἐπικοινωνίας καὶ πειθοῦς μαρτυρεῖ καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ρητορικὴ ἦταν ἐνταγμένη στὸ ἐκπαιδευτικὸ τοῦ σύστημα καὶ τὰ παιδιά τους ἀπὸ 14 χρόνων διδάσκονταν πῶς νὰ μιλοῦν στὸ κοινό. Ἄλλωστε ἡ ἰσηγορία, πού ἴσχυε γιὰ ὅλους τοὺς πολίτες στὶς συνελεύσεις τοῦ λαοῦ, καὶ ἡ ὑποχρέωση τῶν διαδίκων νὰ μιλοῦν στὰ δικαστήρια *in sua persona* ἔκανε τὴ ρητορεία ἀνάγκη τῆς καθημερινῆς ζωῆς.

Αὐτὴ ἡ ἀνάγκη ἀνάδειξε τοὺς ρητοροδιδάσκαλους καὶ τοὺς λογογράφους καὶ ἀνήγαγε τὴ ρητορικὴ σὲ τέχνη (ἄλλοι μιλοῦν γιὰ ἐπιστήμη) πού ἔχει δικό της σύστημα κανόνων, δικές της μεθόδους καὶ ἰδιαίτερους στόχους.

Ἡ ρητορικὴ τέχνη διαιρεῖται στὰ ἀκόλουθα πέντε μέρη:

Α' ΕΥΡΕΣΗ (*inventio*). Περιλαμβάνει τὴ σύλληψη τῆς ἰδέας καὶ ὅλου τοῦ περιεχομένου τοῦ λόγου. Ἀναλύεται στὰ ἑξῆς:

1. **Στάση** (status). Το θέμα εξετάζεται από τέσσερις βασικές απόψεις:
- α) Ὑπαρξη
 - β) Κατάσταση
 - γ) Ποιότητα
 - δ) Ποσότητα ἢ μέγεθος
2. **Ἀπόδειξη** (argumentatio). Ἡ ἐπιχειρηματολογία (πίστεις):
- α) **Ἄτεχνες πίστεις**, ὅπως: Μάρτυρες, ἔγγραφα, ὅρκοι, νόμοι, βάσανοι δούλων.
 - β) **Ἐντεχνες πίστεις**:
 - αα) Λογικά ἐπιχειρήματα
 - ββ) ἦθος
 - γγ) Πάθος
- Β' ΤΑΞΗ** (dispositio). Περιλαμβάνει.
- α) Προοίμιο (exordium).
 - β) Διήγηση (narratio)
 - γ) Πίστη ἢ Ἀπόδειξη (probatio ἢ argumentatio)
 - δ) Ἐπίλογο (peroratio)
- Γ' ὙΦΟΣ ἢ ΛΕΞΙΣ** (elocutio). Πρέπει νὰ ἔχει τίς ἐξῆς τέσσερις ἀρετές:
- α) Ὁρθοέπεια· («ἐλληνίζειν»)
 - β) Καθαρότητα
 - γ) Τὸ «πρέπον»
 - δ) Κόσμος:
 - αα) Σχήματα λέξεως
 - ββ) Σχήματα διανοίας
- Τὸ ὕφος συνήθως διακρίνεται σὲ ὑψηλό, μέσο, ἀπλό.
- Δ' ΜΝΗΜΗ** (memoria). Τὰ μνημονικὰ τεχνάσματα.
- Ε' ὙΠΟΚΡΙΣΗ** (actio). Στάση, μορφασμοί, χειρονομίες, τόνος φωνῆς τοῦ ρήτορα ἀπὸ τὸ βῆμα κτλ.
- Προῖόν τῆς ρητορικῆς τέχνης εἶναι ὁ ρητορικός λόγος ποὺ μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ ὡς μιὰ σειρά σκέψεων συστηματικὰ διαρθρωμένων καὶ ἔντεχνα διατυπωμένων μὲ στόχο νὰ πείσουν τὸν ἀκροατὴ ἢ τὸν ἀναγνώστη γιὰ κάποιο συγκεκριμένο θέμα.
- Ἀπὸ τὸν ὀρισμὸ αὐτὸ προκύπτει ὅτι κατὰ τὴν ἐρμηνευτικὴ ἐργασία ἑνὸς ρητορικοῦ λόγου πρέπει νὰ ἀποκαλυφθεῖ: Ποιές εἶναι οἱ σκέψεις αὐτές, πῶς ἔχουν διατυπωθεῖ, πῶς ἔχουν διαρθρωθεῖ, πῶς ἐξυπηρετοῦν τὸ συγκεκριμένο θέμα τοῦ λόγου καὶ πῶς, τελικά, ὁ ρήτορας πετυχαίνει

τὸ στόχο του.

Ἔτσι αὐτὰ σημαίνουν ὅτι ἡ ἐρμηνευτικὴ ἐργασία πρέπει νὰ περάσει γρήγορα ἀπὸ τὰ πραγματολογικὰ λεγόμενα στοιχεῖα τοῦ κειμένου (γλωσσικὰ δὲν ὑπάρχουν, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ μεταφρασμένο κείμενο), νὰ σταθεῖ περισσότερο στὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα, καὶ ἀφοῦ ἐξετάσει τὰ κίνητρα τῆς ἀνθρώπινης δράσεως μέσα ἀπὸ τὰ ἰδεολογικὰ στοιχεῖα (με πολλὴ προσοχὴ ὅμως, γιατί ὁ ρήτορας δὲν ὀφείλει νὰ εἶναι πάντοτε εἰλικρινὴς ἢ ἀντικειμενικός), νὰ φτάσει στὴ «βίωση τῆς ἰδέας» πού εἶναι καὶ ὁ τελικός της στόχος.

Ἡ περισσότερὴ λοιπὸν —ὄχι ἡ κυριότερη— ἐρμηνευτικὴ ἐργασία θὰ στηριχθεῖ στὸ τεχνικὸ μέρος τοῦ λόγου, γιατί ὅπως ὑποδηλώθηκε παραπάνω, αὐτὸ εἶναι πού θὰ μᾶς ἀποκαλύψει τίς ἰδέες τοῦ κειμένου.

Ἀπὸ τὰ πέντε μέρη τῆς ρητορικῆς, ἐκεῖνα πού χρησιμεύουν πιὸ πολὺ γιὰ τὴν ἐργασία αὐτὴ εἶναι: ἡ ἐπιχειρηματολογία (ἢ ἀπόδειξη, ἀπὸ τὴν «εὕρεση») καὶ τὰ σχήματα διανοίας (ἀπὸ τὸ «ῦφος»).

Ἀπὸ τὴν ἐπιχειρηματολογία πάλι μόνο οἱ «ἐντεχνες πίστεις» παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον, γιατί αὐτὲς εἶναι πού δείχνουν τὴν τέχνη τοῦ ρήτορα καὶ τὴν τεχνικὴ τοῦ λόγου. Οἱ «ἄτεχνες πίστεις» (μάρτυρες, ἔγγραφα, ὄρκιοι, διατάξεις νόμων, βάσανοι δούλων) εἶναι στοιχεῖα πού γιὰ τὴν παρουσίασή τους ὁ ρήτορας δὲ διέθεσε τίποτα ἀπὸ τὴν τέχνη του ἢ τὸ τάλαντό του.

Μὲ τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα, τίς ἐντεχνες πίστεις καὶ τὰ σχήματα διανοίας, μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνει πῶς εἶναι οἰκοδομημένος καὶ πῶς λειτουργεῖ ὁ ρητορικός λόγος.

Παρακάτω θὰ μιλήσουμε μόνο γιὰ τίς «ἐντεχνες πίστεις», δηλαδὴ γιὰ τὸ ἐνθὺμημα καὶ τὸ «εἰκός», γιὰ τὸ παράδειγμα, τὴ γνώμη, τὸ ἦθος καὶ τὸ πάθος.

3. ΕΝΘΥΜΗΜΑΤΑ - «ΕΙΚΟΤΑ»

Οἱ «ἐντεχνες πίστεις» περιλαμβάνουν: τὰ λογικὰ ἐπιχειρήματα, τὰ ρητορικὰ ἦθη καὶ τὰ ρητορικὰ πάθη.

Τὰ λογικὰ ἐπιχειρήματα διακρίνονται στὰ ἐνθὺμηματα καὶ τὰ παραδείγματα.

Τὰ ἐνθὺμηματα (οἱ ρητορικοὶ συλλογισμοί, ὅπως τὰ ὀνομάζει ὁ Ἀριστοτέλης) ἀπὸ ἄποψη τυπικὴ εἶναι συνεπτυγμένες μορφές ἀπαγωγικῶν συλλογισμῶν καὶ ἀπὸ ἄποψη οὐσίας στηρίζονται σὲ προτάσεις πού συνήθως ἢ μερικῶς εἶναι ἀληθεῖς, πού δὲν ἔχουν δηλαδὴ γενικὴ ἀλήθεια (ὁ

Ἄριστοτέλης μιλάει για «εἰκότα», πιθανές προτάσεις).

Τὰ ἐνθυμήματα —«εἰκότα» εἶναι γνωστά ἀπὸ τὴν καθημερινή ζωὴ καὶ τὴ συνήθη ὁμιλία. Ἡ σκέψη π.χ. «Οἱ καλοὶ γιατροὶ κάνουν σωστὴ διάγνωση· ἄρα καὶ τοῦ δικοῦ μας γιατροῦ ἡ διάγνωση εἶναι σωστὴ», πού πιὸ συνοπτικά μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ καί: «Ὁ δικός μας γιατρός κάνει σωστὴ διάγνωση, γιατί εἶναι καλὸς γιατρός», ἀπὸ ἀποψη τυπικὴ εἶναι ἐνθύμημα, ἐνῶ ἀπὸ ἀποψη ἐσωτερικὴ εἶναι «εἰκός», γιατί δὲν ἔχει γενικὴ ἀλήθεια. Μπορεῖ κάποιος, ὅχι παράλογα, νὰ ἰσχυριστεῖ: «Καλὸς εἶναι ὁ γιατρός σας, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται νὰ κάνει λάθος· τουλάχιστο στὴ συγκεκριμένη αὐτὴ περίπτωση». Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς προτάσεις: «Οἱ καλοὶ ἄνθρωποι δὲ γυρίζουν ἀργὰ στὸ σπίτι τους τὰ βράδια». «Οἱ καλοὶ μαθητὲς ποτὲ δὲν ἔρχονται ἀδιάβαστοι στὸ σχολεῖο».

Τὰ «εἰκότα» τὰ γέννησε ἡ ἔλλειψη μαρτύρων. Εὐρεία χρῆση τους ἔγινε ἀπὸ τοὺς Σικελοὺς ρήτορες. Οἱ δικαστικοὶ ἀγῶνες στὴ Σικελία γιὰ τὴν ἐπανάκτηση τῶν ἰδιωτικῶν περιουσιῶν πού εἶχαν δημεύσει οἱ τύραννοι ἄρχισαν στὶς Συρακοῦσες ἀμέσως μετὰ τὴν πτώση τῶν τυράννων.

Ἐκεῖ, ἐπειδὴ εἶχαν περάσει ἀρκετὰ χρόνια ἀπὸ τότε πού εἶχαν γίνει οἱ δημεύσεις καὶ ἔλειπαν ἀπὸ τὰ δικαστήρια οἱ μάρτυρες καὶ οἱ ἄλλες ἀμεσες ἀποδείξεις, οἱ συνήγοροι ἐφεύραν τὰ ἐπιχειρήματα τῆς πιθανότητας, τὰ «εἰκότα», μὲ τὰ ὅποια ἀναπλήρωναν αὐτὲς τὶς ἀποδείξεις.

Ὅμως ὁ Ἄριστοτέλης ἐκτιμοῦσε τὰ «εἰκότα» περισσότερο καὶ ἀπὸ τοὺς μάρτυρες, γιατί —παρατηρεῖ—

«αὐτὰ δὲ διατρέχουν τὸν κίνδυνο νὰ διαφθοροῦν μὲ δωροδοκία, ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς μάρτυρες· γι' αὐτὸ εἶναι πιὸ ἀξίόπιστα ἀπὸ αὐτούς» (Ρητορ. 1367 A 20).

Ἄλλὰ πρέπει νὰ ἀντιπαρατηρήσει κανεὶς ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα αὐτοῦ τοῦ εἶδους εἶναι ἰσχυρά, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἐπισφαλῆ. Ἰσχυρά, γιατί βασίζονται στὴν κοινὴ λογικὴ καὶ τὴν καθημερινὴ πείρα. Ἔτσι γίνονται εὐκόλα ἀντιληπτὰ —ἀλλὰ καὶ πιστευτὰ— ἀπὸ τὸν καθένα. Παράλληλα —γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, πού τὰ δικαστήρια καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἄντρες τοῦ λαοῦ— παρείχαν στοὺς ἀκροατὲς τοῦ ρήτορα τὴ φιλοφρόνηση ὅτι διέθεταν καὶ ἐκεῖνοι αὐτὴ τὴν κοινὴ λογικὴ καὶ πείρα.

Εἶναι ὅμως καὶ ἐπισφαλῆ, γιατί μπορεῖ ἡ ἀλήθεια νὰ βρῆσκει «στὴν ἄλλη ὄψη τοῦ νομίσματος». Στὴν περίπτωση τοῦ κατηγορουμένου τῆς Α' Τετραλογίας τοῦ Ἀντιφώντα π.χ., εἶναι πολὺ δύσκολο στὸ δικαστὴ νὰ πάρει θέση, ὅταν τὸν ἀκούει νὰ λέει:

«Ὁ κατήγορος εἶπε ὅτι εἶμαι ἐπιτήδειος σ' αὐτά, ἀλλὰ δυστυχῶς δὲν

εἶμαι· ἂν ἤμουν δεινός, θὰ εἶχα φροντίσει νὰ μὴν ἐκθέσω τὸν ἑαυτό μου σὲ τέτοιες ὑποψίες, ἀφοῦ ἦταν δεδομένο ὅτι ὁ πρῶτος πού θὰ κατηγοριοῦταν γιὰ τὸ φόνο θὰ ἦμουν ἐγώ, ἐξαιτίας τῆς ἔχθρας μου πρὸς τὸ θύμα» (λόγος 6' παρ. 3).

Τὸ δίλημμα φαίνεται ἀκόμη καθαρότερα στὴν Γ' Τετραλογία τοῦ Ἄντιφώντα, ὅπου ὁ ἐπιδέξιος ρήτορας στρέφει ἐναντίον τοῦ ἀντιπάλου του τὰ ἐπιχειρήματα πού πρῶτος ἐκεῖνος χρησιμοποίησε. Ὁ κατήγορος εἶπε:

«Τὸ πιὸ φυσικὸ εἶναι οἱ νέοι νὰ μεθᾶνε καὶ νὰ ἐπιτίθενται πρῶτοι παρὰ οἱ ἡλικιωμένοι» (λόγος 7' παρ. 2).

Καὶ ὁ κατηγορούμενος ἀντιτείνει:

«Στὴν πραγματικότητα ὅμως οἱ νέοι μποροῦν καὶ ἐλέγχουν τὸν ἑαυτό τους, ἐνῶ οἱ ἡλικιωμένοι παρασύρονται εὐκολότερα ἀπὸ τὸ κρασί. Γι' αὐτὸ οἱ πιθανότερες πού προβάλλουν οἱ κατήγοροι δὲν εὐνοοῦν περισσότερο ἐκείνους ἀπὸ ἐμᾶς» (λόγος 8' παρ. 2).

Στὰ ρητορικά κείμενα πού διδάσκονται στὸ γυμνάσιο ἀπὸ μετάφραση μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐπισημάνει ἕνα πλῆθος ἀπὸ τέτοια παραδείγματα ἐπιχειρηματολογίας πού στηρίζεται σὲ πιθανές προτάσεις («εἰκότα»): Ὁ Λυσίας στὸ λόγο του Ἐναντίον τοῦ Ἐρατοσθένη ρωτᾷ τοὺς δικαστές:

«Σὲ ποιὸν ἦταν **λιγότερο πιθανὸ** νὰ δοθεῖ μιὰ τέτοια ἐντολή, παρὰ σ' ἐκεῖνον (δηλ. τὸν Ἐρατοσθένη) πού ἔτυχε νὰ ἔχει ἀντιρρήσεις (...); Ποιὸς ἦταν **λιγότερο πιθανὸ** νὰ ἐκτελέσει τίς ἐντολές, παρὰ ἐκεῖνος (δηλ. ὁ Ἐρατοσθένης) πού πρόβαλε ἀντιρρήσεις σὲ ὅσα οἱ Τριάντα σχεδίαζαν νὰ κάνουν;» (παρ. 27).

Καὶ πιὸ κάτω (παρ. 30 καὶ 31) ἀποφαίνεται:

«30. Πρέπει ἀκόμα νὰ προσθέσω ὅτι δὲ συνέλαβε τὸν Πολέμαρχο στὸ σπίτι του, ἀλλὰ στὸ δρόμο, ὅπου εἶχε τὴ δυνατότητα καὶ ἐκεῖνον νὰ σώσει καὶ μὲ τὴν ἀπόφασή τους (τῶν Τριάντα) νὰ εἶναι ἐντάξει».

«31. Ὁ Ἐρατοσθένης εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ πεῖ ὅτι δὲ συνάντησε τὸν Πολέμαρχο, ἢ ἀκόμα ὅτι δὲν τὸν εἶδε. Αὐτὸ δὲν ἦταν δυνατό νὰ ἐξακριβωθεῖ οὔτε μὲ ἔρευνα οὔτε μὲ ἀνάκριση· ἔτσι, οἱ ἐχθροὶ του, καὶ νὰ ἤθελαν ἀκόμα, δὲν μπορούσαν νὰ τὸν ἐλέγξουν».

Ἄλλὰ θὰ μπορούσαν –καὶ ἔπρεπε– οἱ δικαστές νὰ διερωτηθοῦν: Εἶχε πράγματι ὁ Ἐρατοσθένης τὴ δυνατότητα νὰ ἀγνοήσει τὴν ἐντολή καὶ νὰ μὴ συλλάβει τὸν Πολέμαρχο; Πράγματι δὲ θὰ μπορούσε νὰ ἐλεγχθεῖ ἂν «ἔκανε στραβὰ μάτια»;

Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ μιλοῦν εὐγλωττα γιὰ τὸ πόσο δύσκολη ἦταν ἡ θέ-

ση τῶν δικαστῶν ἢ τῶν μελῶν τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου, ὅταν μέσα ἀπὸ μιὰ κατηγορία ἢ πρόταση, στήν ὁποία κυριαρχοῦσαν οἱ «δισσοὶ λόγοι», εἶχαν νὰ κρίνουν καὶ νὰ ἀποφασίσουν γιὰ τὴν τύχη ἀνθρώπων ἢ καὶ τῆς ἴδιας τῆς πόλεως.

Μὲ βάση τέτοια παραδείγματα καλὸ εἶναι οἱ μαθητὲς νὰ διδαχθοῦν ὅτι, κάθε φορὰ πού διαβάζουν ἢ ἀκοῦν μιὰ ἀποψη, θὰ πρέπει νὰ μὴν τὴν ἀποδέχονται χωρὶς νὰ τὴν ἐλέγχουν ἐμπεριστατωμένα. Σ' αὐτὸ θὰ συμβάλει πολὺ καὶ ὁ ἀντίστοιχος ἐλεγχος τῶν κειμένων πού διδάσκονται. Ἐνδείκνυται π.χ. νὰ ἐπισημάνουμε στὰ παιδιὰ ὅτι ὅσα γράφει ὁ Ἴσοκράτης γιὰ τὰ δεινὰ τοῦ πολέμου στὶς παραγράφους 167 - 168 τοῦ Πανηγυρικοῦ τοῦ ἀντίκεινται κατευθείαν πρὸς τὸν κεντρικὸ νοηματικὸ πυρήνα αὐτοῦ τοῦ λόγου του. Ὁ πυρήνας αὐτὸς εἶναι:

«Ἐνωθεῖτε οἱ Ἕλληνες καὶ ἐκστρατεῦστε ἐναντίον τῆς Περσίας». Ὅμως στὸ συγκεκριμένο ἐκεῖνο χωρίο γράφει:

«Πάντα εἶναι πολλὰς οἱ συμφορὰς στὸ φυσικὸ τοῦ ἀνθρώπου, ἐπινοήσαμε καὶ ἡμεῖς ἀκόμα περισσότερες ἀπὸ τίς ἀναπόφευκτες: Δημιουργήσαμε πολέμους καὶ ἐπαναστάσεις, ὥστε ἄλλοι νὰ χάνονται παράνομα μέσα στὴν ἴδια τους τὴ χώρα, ἄλλοι σὲ ξένους τόπους (...)

Ἄλλὰ μήπως καὶ ὁ Πανηγυρικός του σὲ πόλεμο δὲν παροτρύνει;

Ἀντίθετα, μὲ ὅμοιο ἐλεγχὸ τῶν κειμένων μπορούμε νὰ ἐπιβεβαιώσουμε τὴν ἀλήθεια ἀπόψεων τοῦ ἴδιου ἢ καὶ ἄλλου ρήτορα στὸν ἴδιο ἢ καὶ σ' ἄλλο λόγο.

Ὁ Λυσίας, π.χ., στὸ λόγο του Ἐναντίον τοῦ Ἐρατοσθένη δυὸ φορὲς (παρ. 35 καὶ παρ. 90-91) ζητεῖ ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους νὰ ἐκδώσουν ἀπόφαση σκοπιμότητας κατὰ τοῦ Ἐρατοσθένη, ὥστε καὶ οἱ πολῖτες νὰ παραδειγματιστοῦν καὶ οἱ ξένοι νὰ πληροφορηθοῦν πῶς πρέπει νὰ μεταχειριστοῦν ὅσους ἀπὸ τοὺς Τριάντα εἶναι φυγάδες στὶς πόλεις τους.

Ἐξάλλου, στὸν Γ' Ὀλυμπιακὸ (παρ. 17) τοῦ Δημοσθένη βρίσκουμε τὴν ἀποψη πού ὁ ἴδιος ρήτορας διατυπώνει καὶ στὸ λόγο του Ἰπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῶν Ροδίων, ὅτι δηλαδή οἱ φυγάδες τοῦ πολέμου καὶ οἱ πολῖτες πού δὲν ἐκπληρώνουν τίς πολιτικές τους ὑποχρεώσεις διαπράττουν ἀκριβῶς τὸ ἴδιο ἔγκλημα πρὸς τὴν πατρίδα τους: «ἐγκαταλείπουν τὴν τάξη».

Τὴν ἀποψη, τέλος, τοῦ Δημοσθένη στὸν Γ' Ὀλυμπιακὸ (παρ. 32) ὅτι «τὸ φρόνημα τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀνάλογο πρὸς τὴ συμπεριφορὰ τους» τὴ βρίσκουμε ἀναπτυγμένη στὸν Πανηγυρικὸ τοῦ Ἴσοκράτη (παρ. 150 - 152), ὅπου ὁ ρήτορας μιλάει γιὰ τὸ φρόνημα τῶν Περσῶν.

4. «ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ»

Τὸ παράδειγμα («ρητορική ἐπαγωγή» τὸ ὀνομάζει ὁ Ἀριστοτέλης) εἶναι τὸ ἄλλο εἶδος τῶν λογικῶν ἐπιχειρημάτων. Ἐπὶ τυπικῆ ἄποψι εἶναι συνεπτυγμένος ἐπαγωγικὸς συλλογισμὸς, ἐνῶ ἀπὸ ἄποψι οὐσίας ἀνήκει στὰ ἐπιχειρήματα τῆς πιθανότητος, ὅπως καὶ τὸ ἐνθύμημα, γιατί δὲν ἔχει γενικὴ ἀλήθεια.

Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει δύο εἰδῶν παραδείγματα, τὰ ἱστορικὰ ἢ πραγματικὰ καὶ τὰ φανταστικὰ ἢ πλαστά. Ἱστορικὰ παραδείγματα μπορεῖ κανεὶς νὰ ἴδῃ π.χ. στὸν Πανηγυρικὸ (παρ. 139, 141), μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Ἰσοκράτης ἐνισχύει ἀντίστοιχες πιθανὲς προτάσεις του («εἰκότα»):

«139. Σὲ τέτοιες περιστάσεις εἶναι γνωστὸ ὅτι μικρὲς δυνάμεις φέρουν συχνὰ ἀνυπολόγιστες μεταστροφές στὴν ἔκβαση τοῦ ἀγῶνα. Σχετικὰ μάλιστα θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφέρουμε τοὺς Χιῶτες γιὰ παράδειγμα, πού μὲ ὅποιον τὸ μέρος θὰ ἤθελαν νὰ συνταχθοῦν, αὐτοὶ ἐπικρατοῦσαν πάντα στὴ θάλασσα».

«141. Κι ἂν εἶναι δυνατό νὰ συμπεράνει κανένας τὰ μελλούμενα ἀπὸ ὅσα προηγήθηκαν, εἶναι πιὸ πιθανὸ νὰ ἀποστατήσῃ καὶ ἄλλος κανεὶς μὲς στὸ βασίλειό του προτοῦ νὰ ὑποκύβῃ ὁ Εὐαγόρας. Τόση ἀργοπορία διακρίνει συχνὰ ὅλες τὶς πράξεις τοῦ Πέρση βασιλιᾶ».

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τῶν «Μυρίων», πού ὁ Ἰσοκράτης τὴ χρησιμοποιεῖ (Πανηγ. 145 - 149), γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἄποψι ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν πρέπει νὰ φοβηθοῦν «οὔτε τὴ στρατιά οὔτε τὴν ἀνδρεία τῶν βαρβάρων» (145) Πβ. ἀκόμη Πανηγ. 140, 142, 144, 154).

Ἀξιοσημεῖωτο ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ χωρίο ἐκεῖνο ἀπὸ τὸν Γ' Ὀλυμπιακὸ (παρ. 22 - 24), ὅπου ὁ Δημοσθένης ἀναφέρεται στὸ «χρυσὸ αἰῶνα» τῆς Ἀθήνας, «τότε πού οἱ ῥήτορες δὲν κολάκευαν τὸ λαό», γιὰ νὰ δείξῃ ἐμφαντικότερα πού κατάντησαν οἱ Ἀθηναῖοι στὶς μέρες του ἐξαιτίας τῶν ῥητόρων, πού ρωτᾶνε τὸ λαό: «Τί ἐπιθυμεῖτε; Τί πρόταση θέλετε νὰ σᾶς κάνω; Πῶς θὰ σᾶς εὐχαριστήσω;» (Πβ. καὶ Ροδ. 29).

Τὰ ἱστορικὰ παραδείγματα εἶναι διδακτικὰ ἐκμεταλλεύσιμα ἀπὸ δύο ἀπόψεις: διαφωτίζουν ἱστορικὰ γεγονότα, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ βέβαια πού τὰ βλέπει ὁ ῥήτορας, καὶ συμβάλλουν στὴν προώθηση τῆς ἐπιχειρηματολογίας.

5. «ΓΝΩΜΕΣ».

«Γνώμες» (ἢ ἀποφθεγματικὲς ἐκφράσεις). Εἶναι καὶ αὐτὲς πιθανὲς προτάσεις, «εἰκότα», πού ὅμως παρουσιάζονται ὡς ἀλήθειες γενικῶς παραδεκτές. Στὸ λόγο χρησιμεύουν ἢ ὡς ἀφετηρία μιᾶς ἐπιχειρηματολογίας

ἢ ὡς συμπέρασμα πού προκύπτει ἀπὸ ὅσα προηγήθηκαν. Χαρακτηριστικό γιὰ τὴν πρώτη περίπτωση χωρὶο βρίσκουμε στὸ λόγο Ἵπὲρ τῆς Ἐλευθερίας τῶν Ροδίων (παρ. 28):

«Ὅλοι κερδίζουν τὰ δίκαιά τους ἀνάλογα μὲ τὴ δύναμη πού ἔχουν».

Τὴ γνώμη του αὐτὴ ὁ ρήτορας τὴν κατοχυρώνει μὲ τὸ ἱστορικό παράδειγμα πού ἀκολουθεῖ (παρ. 29) καὶ ἀναφέρεται στὶς δυὸ συνθήκες μὲ τοὺς Πέρσες, τὴν εἰρήνη τοῦ Κίμωνα (449 π.Χ.) καὶ τὴν εἰρήνη τοῦ Ἀνταλκίδα (387 π.Χ.). Στὴν ἴδια περίπτωση ἀνήκει καὶ ἡ γνώμη ὅτι:

«Ποτὲ οἱ φυγάδες στοὺς κινδύνους τοῦ πολέμου δὲν κατηγοροῦν τὸν ἑαυτὸ τους (Γ' Ὀλυθ. 17).

Γνώμη, ἐξάλλου, πού χρησιμεύει ὡς συμπέρασμα ἀπόψεων πού προηγήθηκαν, εἶναι π.χ. τὰ λόγια τοῦ Ἰσοκράτη στὸν Πανηγυρικό του (παρ. 95):

«Ἐνας ἔνδοξος θάνατος εἶναι προτιμότερος ἀπὸ μιὰ ζωὴ βουτηγμένη στὴ ντροπὴ»,

ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ ἀποψη τοῦ Δημοσθένη ὅτι:

«Ἡ ἀπερισκεψία γίνεται αἰτία πολλῶν κακῶν σὲ μιὰ δημοκρατικὴ πολιτεία» (Ροδ. 16).

Καὶ οἱ ἀποφθεγματικές ἐκφράσεις παρέχουν εὐκαιρίες γιὰ τὴ συναγωγὴ παιδευτικῶν ἀγαθῶν, γιατί ἐπιδέχονται σχολιασμό (εἰδικό, πού ἀναφέρεται στὴ συγκεκριμένη ἐπιχειρηματολογία τοῦ ρήτορα, καὶ γενικό, πού ἀναφέρεται στὴν εὐρύτερη παραδοχὴ τῆς ἀλήθειας), παραλληλισμὸ καὶ σύγκριση μὲ ἄλλες «γνώμες», κλασικὲς καὶ νεώτερες, καθὼς καὶ ἔλεγχο μὲ ἄλλες ἀπόψεις τοῦ ἴδιου ἢ ἄλλου ρήτορα στὸν ἴδιο ἢ ἄλλο λόγο, ὅπως ὑποδείχθηκε πιὸ πάνω γιὰ τὰ «εἰκότα».

Π6. καὶ Πανηγ. 48 καὶ 174, Γ' Ὀλυθ. 18, 19, 21, 32, Ροδ. 10, 16, 18, 20, 25.

6. ΡΗΤΟΡΙΚΑ ἩΘΗ

Τὰ ρητορικά ἦθη εἶναι οἱ ἀποδείξεις πού θεμελιώνονται ὄχι κυρίως σὲ λογικὲς προτάσεις –συλλογισμούς, ὅπως τὰ ἐνθυμήματα ἢ τὰ παραδείγματα, ἀλλὰ στὴν ἠθικὴ ἐντύπωση πού προκαλεῖ ὁ ρήτορας στοὺς ἀκροατές του μὲ τὰ λόγια του, τὶς ἰδέες του, τὴ συμπεριφορὰ του, τὴν ὄλη στάση του στὴ ζωὴ, τὴν «πολιτεία» του ὡς ἀνθρώπου καὶ ὡς πολίτη. Στὰ ρητορικά ἦθη ἀνήκουν καὶ οἱ προσπάθειες τοῦ ρήτορα νὰ μειώσῃ ἠθικὰ τὸν ἀντίπαλό του καθὼς καὶ τὰ κολακευτικὰ λόγια του γιὰ τὸ ἀκροατήριό του.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπισημαίνει ὅτι ὁ κόσμος πιστεύει περισσότερο καὶ γρηγορότερα στοὺς τίμιους ἀνθρώπους. Ἰδίως στὶς περιπτώσεις πού ὑπάρχουν ἀμφιβολίες «κυριωτάτην ἔχει πίστιν τὸ ἦθος» (Ρητορ. 1356 α).

Πόσο δίκιο ἔχει ὁ Ἀριστοτέλης τὸ βλέπουμε καὶ σήμερα στὴν καθημερινή ζωὴ ἀλλὰ καὶ στὶς ἐπίσημες σχέσεις τῶν ἀνθρώπων. Στὴν Ἀθήνα ὅμως τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ὅπου ἡ κοινωνία ἦταν μικρὴ καὶ οἱ κριτὲς τῶν ρητόρων —στὰ δικαστήρια ἢ τὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου— ἦταν ἀπλοῖ—καὶ ἀπλοῖκοι— ἀνθρωποὶ τοῦ λαοῦ, ἡ ἔκβαση μιᾶς δικαστικῆς ὑποθέσεως ἢ ἡ λήψη μιᾶς πολιτικῆς ἢ στρατιωτικῆς ἀποφάσεως ἐξαρτιόταν πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐντύπωση πού θὰ ἔκανε ὁ ὁμιλητὴς στοὺς συμπολίτες του —κριτὲς του παρὰ ἀπὸ τὰ νομικὰ ἢ ἄλλα λογικὰ ἐρείσματα τοῦ προβλήματος.

Διακρίνουμε: ἦθος τοῦ ὁμιλητῆ, ἦθος τοῦ ἀντιπάλου καὶ ἦθος τοῦ ἀκροατῆ.

α) ἦθος τοῦ ὁμιλητῆ

Τὸ ἦθος τοῦ ὁμιλητῆ προσιδιάζει κυρίως στὸ προοίμιο.

Ἔτσι ὁ ἴδιος ὁ Λυσίας στὸ προοίμιο τοῦ (δικανικοῦ) λόγου τοῦ Ἐναντίον τοῦ Ἐρατοσθένη διατείνεται:

«3. Ἀναγκάζομαι, δικαστές, (...) νὰ γίνω κατήγορός του, μολονότι ποτὲ ὡς αὐτὴ τῆ στιγμή δὲν ἀσχολήθηκα μὲ δικαστήρια (...). Γι' αὐτὸ αἰσθάνομαι νὰ χάνω ὀλότελα τὸ θάρρος μου ἀπὸ φόβο μήπως (...) φανῶ ἀπὸ ἔλλειψη πείρας ἕνας ἀνάξιος καὶ ἀδύνατος κατήγορος» (παρ. 3).

Καὶ ὁ Δημοσθένης στὸ (συμβουλευτικὸ) λόγο τοῦ Γ' Ὀλυνθιακὸ (παρ. 3) διαβεβαιώνει μὲ ἐπιδέξιο τρόπο τοὺς Ἀθηναίους ὅτι θὰ μιλήσει μὲ εὐλικρίνεια, θὰ πεῖ τὴν ἀλήθεια καὶ θὰ ἔχει στόχο του τὴ βελτίωση τῆς καταστάσεως, παρὰ τὸ ὅτι αὐτὴ ἢ «κατάσταση» ἔχει κάνει δύσκολη τὴ θέση τοῦ ρήτορα ὅχι γιὰ νὰ δώσει συμβουλές, ἀλλὰ γιὰ νὰ ὑποδείξει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ὑλοποιηθοῦν αὐτὲς οἱ συμβουλές (θέλει νὰ τοὺς προετοιμάσει νὰ δεχθοῦν τὴν πρότασή του γιὰ κατάργηση τῶν θεωρικῶν).

Καὶ στὸ λόγο τοῦ Ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῶν Ροδίων ὁ Δημοσθένης χρησιμοποιεῖ τὸν ἴδιο κοινὸ τόπο —τὴ δυσκολία νὰ πείσει τοὺς Ἀθηναίους νὰ κάνουν πράξη τὰ λόγια του (παρ. 1).

Ὁ Ἰσοκράτης ὅμως στὸν Πανηγυρικό του παίρνει ἐντελῶς ἀντίθετη θέση στὰ θέματα αὐτά. Δηλώνει ἐκεῖ (παρ. 14) ἀπερίφραστα:

«14. Ἐγώ, ἂν δὲ μιλήσω μὲ τρόπο πού νὰ ταιριάζει ἀπόλυτα στὴ σημασία τῶν γεγονότων καὶ στὴν ὑπόληψή μου καὶ στὸ χρόνο πού δαπάνη-

σα (...), παρακαλώ όχι μονάχα να μην έχετε καμιά επίεικεια, αλλά να με περιφρονήσετε, να με περιγελάσετε όλοι!».

Και αυτά τα λέει ο Ίσοκράτης, μολοντί ξέρει πολύ καλά ότι είναι αντίθετα προς τα διδάγματα της ρητορικής τέχνης και ξένα προς την καθημερινή πρακτική —την τέχνη και την πρακτική που εκείνος δίδασκε και εφάρμοζε. Γράφει στην άμεσως προηγούμενη παράγραφο (13):

«13. Βλέπω τους άλλους ρήτορες στα προοίμιά τους να προσπαθούν να διαθέσουν ευνοϊκά το ακροατήριό τους, να βρίσκουν προφάσεις για όσα πρόκειται να πούν και να ισχυρίζονται άλλοι πώς τάχα ή προετοιμασία για το λόγο τους στάθηκε πρόχειρη και βιαστική και άλλοι πώς είναι δύσκολο να βρουν τα λόγια που θα αποδώσουν ακριβώς το μέγεθος των γεγονότων».

Εύλογα όμως θα διερωτηθεί κανείς πώς δικαιολογείται αυτή η απόκλιση του Ίσοκράτη. Η απάντηση είναι ότι δεν πρόκειται για απόκλιση. Ίσα ίσα, εδώ έχουμε μια θεαματικότερη παρουσία του ίδιου μοτίβου, που η τέχνη του μεγάλου ρήτορα τα κάνει να προβάλλει με έντελως πρωτότυπο τρόπο: τα τετριμμένα ο ρήτορας τα παρουσιάζει ως ξένα, για δικό του κρατάει την αυτοπεποίθησή του.

Άλλα το ήθος του ομιλητή δεν περιορίζεται μόνο στο προίμιο. Πλουσιότερο και έντυπωσιακότερο προβάλλει και στη διήγηση και στην απόδειξη. Ο Λυσίας π.χ. σε μια παρέκβαση της διηγήσεώς του (Έρατ. 20) αναφέρεται στις «πράξεις εκ του βίου» της οικογενείας του και απαριθμεί τις προσφορές της προς τη θετή πατρίδα τους. Αυτές οι «πράξεις εκ του βίου» είναι από τους πιο συνηθισμένους σε δικανικούς λόγους κοινούς τόπους για το ήθος του ομιλητή, αλλά πολλές φορές και για το ήθος του αντιπάλου.

Ειδικά για το ήθος στο Λυσία ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς υποστηρίζει ότι είναι από τα πιο αξιόλογα αποδεικτικά στοιχεία των λόγων του. Πολλές φορές, λέει ο Διονύσιος, για να μάς κάνει να πιστέψουμε ότι οι ομιλητές του είναι άνθρωποι με καλό χαρακτήρα και αγαθές προαιρέσεις, ο Λυσίας επικαλείται περιστατικά και πράξεις από τη ζωή τους ή και από τη ζωή των προγόνων τους, ερμηνεύοντάς τα από την επιθυμητή άποψη. Και όταν τα πράγματα δεν παρέχουν άφορμές για τέτοιες επικλήσεις και ερμηνείες, εκείνος προσδίδει με την τέχνη του έναν τέτοιο ήθικό τόνο στους λόγους των πελατών του, που τους κάνει να φαίνονται αξιόπιστα και έντιμα πρόσωπα μέσα από τα ίδια τους τα λόγια, καθώς τους παρουσιάζει να λυπούνται για το άδικο,

να ἀγανακτοῦν γιὰ τὸ κακὸ, νὰ εἶναι πρόθυμοι νὰ θυσιαστοῦν γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ καὶ τὸ δίκαιο. Γενικὰ ὁ Λυσίας κάνει τοὺς πελάτες του νὰ φαίνονται μετριοπαθεῖς χαρακτῆρες, ἔντιμοι ἄνθρωποι καὶ χρηστοὶ πολίτες.

Αὐτὴ τὴν ἱκανότητα τοῦ Λυσία ὁ Διονύσιος τὴν ἀποκαλεῖ «ἡθοποιίαν», «τὴν εὐπρεπεστάτην ἀρετὴν», προσθέτοντας ὅτι «στὸ Λυσία δὲν μπορεῖ νὰ βρεῖ κανένα πρόσωπο ἀνηθοποίητον ἢ ἄψυχον».

Ἄπτά παραδείγματα ἐφαρμογῆς τῆς «ἡθοποιίας» τοῦ Λυσία μπορεῖ κανεὶς νὰ ἴδῃ σὲ δύο λόγους του: Στὸν Ἵπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου καὶ στὸν Ἵπὲρ τοῦ Ἄδυνάτου.

Στὸν πρῶτο λόγο ὁ κατηγορούμενος Εὐφίλητος συνέλαβε ἐπ' αὐτοφώρω μέσα στὸ σπίτι του τὴ σύζυγό του μὲ τὸν Ἐρατοσθένη καὶ ἐπάνω στὴν ὀργή του σκότωσε τὸ μοιχό. Ἡ πολιτικὴ ἀγωγή δὲν ἀρνεῖται τὴ μοιχεία, ἀλλὰ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ἐρατοσθένης εἶχε δολίως παρασυρθεῖ στὸ σπίτι τοῦ Εὐφίλητου, ὅπου του εἶχαν στήσει παγίδα γιὰ νὰ τὸν σκοτώσουν. Ἄν αὐτὸ ἀποδεικνυόταν, ὁ Εὐφίλητος διέτρεχε τὸν ἔσχατο κίνδυνο. Ὁ Λυσίας δὲν ἔχει στὰ χέρια του στοιχεῖα ἄλλα, γιὰ νὰ ἀνατρέψῃ τὴν κατηγορία. Καὶ καταφεύγει στὴν «ἡθοποιία»: Παρουσιάζει τὸν Εὐφίλητο ὡς ἕναν ἀφελῆ ἀγρότη καὶ ἀκαλλιέργητο ἄνθρωπο. Ἡ ἀγροτικὴ του ἀφέλεια καὶ ὁ εὐέξαπτος χαρακτήρας του φταῖνε γιὰ τὸ κακὸ. Ἡ ἀφέλειά του φταίνει, γιὰτὶ τόσο καιρὸ δὲν τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἀντιληφθεῖ τὶς ἀθέμιτες σχέσεις τῆς συζύγου καὶ ὁ εὐέξαπτος χαρακτήρας του ὅπλισε τὸ χέρι του μὲ τὸ φονικὸ ὄπλο τὴν ὥρα πού συνέλαβε τοὺς μοιχοὺς *in flagrante relicto*.

Στὸν λόγο του, ἐξάλλου, Ἵπὲρ Ἄδυνάτου ὁ Λυσίας παρουσιάζει τὸν πελάτη του τόσο ἀφελῆ, ὥστε νὰ ἐγγίζει τὰ ὅρια τοῦ υπερφίαλου: Εἶναι, ὑποστηρίζει, ἀνώτερος ἀπὸ τὸν κατήγορό του καὶ στὰ πνευματικὰ προσόντα καὶ στὴ συμπεριφορὰ (παρ. 3), καί, ἂν δὲν ἦταν ἀνάπηρος, τίποτα δὲ θὰ τὸν ἐμπόδιζε νὰ ἀναδειχθεῖ καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐννέα ἄρχοντες (παρ. 13). Ἄφοῦ, λοιπόν, ἡ τύχη τὸν στέρησε ἀπὸ τὰ μέγιστα πολιτικὰ ἀξιώματα ἅς μὴν τοῦ στερήσουν τώρα καὶ οἱ δικαστὲς τὸ συμβολικὸ χρηματικὸ ἐπίδομα πού του δίνει ἡ πολιτεία (παρ. 23), καθὼς μάλιστα ὑπῆρξε πάντοτε καὶ φίλος τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος καὶ δὲ συνεργάστῃκε οὔτε μὲ τοὺς Τριάντα (παρ. 25)!

Αὐτὰ τὰ δύο παραδείγματα εἶναι χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴν «ἡθοποιία» τοῦ Λυσία, ἀλλὰ δὲν εἶναι τὰ μόνα. Ὅ,τι ἔκανε τὸ Διονύσιο τὸν Ἄλικαρνασσέα νὰ τοῦ ἀποδώσει «τὴν μεγίστην ἀρετὴν» εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ

Λυσίας σ' ὄλους τοὺς λόγους του ἀποτύπωσε ἔντονη τὴν προσωπικὴ σφραγίδα τοῦ κάθε ὁμιλητῆ, ὥστε τὰ λόγια του νὰ ἀρμόζουν πρὸς τὴ μόρφωσή του, πρὸς τὴν κοινωνικὴ του θέση καὶ πρὸς τὸ περιεχόμενο κάθε συγκεκριμένης ὑπόθεσεως. Ἔτσι πέτυχε κάθε ὁμιλητῆς νὰ φαίνεται ὅτι ἀντιμετωπίζει τὴν ὑπόθεσή του μόνος του *in sua persona*, χωρὶς καμιά βοήθεια ἀπὸ ἐπαγγελματία ρήτορα. Αὐτὸ εἶναι κυρίως πού καθιέρωσε τὸ λογογράφο Λυσία ὡς «εὐρετὴ» ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Καὶ αὐτὸ εἶναι πού ἐπηρέασε οὐσιαστικά καὶ τὸ ὕφος του καὶ τὸν καθιέρωσε ὡς τὸν «κανόνα» τοῦ μέσου ὕφους.

Ἄλλὰ ἄς ἐπανέλθουμε στὰ κείμενά μας.

Στοὺς συμβουλευτικὸς λόγους «ἦθος» τοῦ ὁμιλητῆ δὲν ἀνιχνεύεται σὲ συγκεκριμένα χωρία (ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὸν πρόλογο, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε λόγος πιὸ πάνω). Καὶ τὸ πρᾶγμα εἶναι ευεξήγητο: Ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συμβαίνει στοὺς δικανικοὺς λόγους, ὅπου οἱ διάδικοι πρέπει νὰ «παρουσιάσουν» καὶ τὸν ἑαυτὸ τους καὶ (ἐνδεχομένως) τοὺς συγγενεῖς τους στὸ δικαστήριο στὸ ὁποῖο εἶναι ἄγνωστοι, στοὺς συμβουλευτικὸς λόγους οἱ ρήτορες, μὲ τίς βασικὲς πολιτικὲς τους θέσεις, δὲν εἶναι ἄγνωστοι στὸ ἀκροατήριό τους. Ὁ κύριος στόχος ἐδῶ εἶναι ἡ προβολὴ καὶ ἀνάπτυξη μιᾶς πολιτικῆς ἀπόψεως κατὰ τρόπο πού νὰ πεισθεῖ τὸ ἀκροατήριο νὰ τὴν υἱοθετήσῃ. Μέσα ἀπὸ τὴν προσπάθεια αὐτὴ τοῦ ρήτορα διαφαίνεται γενικὰ καὶ ἡ «ἠθικὴ» προσωπικότητά του, πού πάντως εἶναι ἀπαραίτητο στοιχεῖο γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ ἄσκηση τῆς πειθοῦς.

Ἔτσι, μέσα ἀπὸ τὸ πλάτος ὀλόκληρου τοῦ λόγου του ὁ ρήτορας ἀφήνει ἐντέχνως νὰ φανεῖ ὅτι ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἀλήθεια, γιὰ τὸ συμφέρον τοῦ δήμου, γιὰ τὸ καλὸ τῆς πατρίδας· ὅτι καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔδωσε σωστὲς συμβουλές (πβ. Ροδ. 6) καὶ τώρα εἶναι ἀποφασισμένος νὰ διακινδυνεύσει ἀκόμη καὶ τὸ προσωπικὸ του συμφέρον γιὰ τὸ γενικότερο καλὸ (πβ. Γ' Ὀλυθ. 21).

Πολλὲς φορές, ἐξάλλου, στοὺς συμβουλευτικὸς λόγους ὁ ρήτορας ταυτίζει τὸ πρόσωπό του μὲ τὴν πατρίδα του ἢ μὲ τὸ σύνολο τῶν συμπολιτῶν του καὶ θὰ ἦταν μάταιο νὰ ἀναζητήσῃ κανεὶς «ἦθος τοῦ ὁμιλητῆ» σὲ τέτοιες περιπτώσεις. Στὸν Πανηγυρικό, π.χ., τὸ πρόσωπο τοῦ Ἰσοκράτη χάνεται ἀπὸ τὰ μάτια μας ἀπὸ τότε πού ἀρχίζει τὸ κύριο μέρος τοῦ λόγου του (παρ. 15) ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπιλόγου (παρ. 287), ὅπου ξαναεμφανίζεται, γιὰ νὰ ἐκφράσῃ —σὰν καλὸς ρήτορας— τὴ λύπη του, γιατί δὲν μπόρεσε νὰ μιλήσῃ ἀνάλογα μὲ τὴ σπουδαιότητα τοῦ θέματός του, ὅπως εἶχε ὑποσχεθεῖ στὴν ἀρχὴ τοῦ λόγου του (παρ. 14).

6) Τὸ ἦθος τοῦ ἀντιπάλου

Στους δικανικούς λόγους τὸ ἦθος τοῦ ἀντιπάλου εἶναι ἓνα ἰσχυρὸ ὄπλο στὰ χέρια τοῦ ρήτορα ἐναντίον τοῦ ἀντιδίκου. Ἐδῶ ὁ ρήτορας προσπαθεῖ νὰ μειώσει τὸν ἀντίπαλο ἠθικὰ στὰ μάτια τῶν δικαστῶν καὶ νὰ τὸν παρυσιάσει ἐντελῶς ἀντίθετο ἀπὸ τὸν ἑαυτό του: ὅτι δὲν εἶναι τίμιος ἄνθρωπος, οὔτε χρηστὸς πολίτης, οὔτε σέβεται τοὺς θεοὺς οὔτε τηρεῖ τοὺς νόμους τῆς πολιτείας κ.τ.ῶ.

Στὸ λόγο τοῦ Λυσία Ἐναντίον τοῦ Ἐρατοσθένη, γενικὰ τὸ κύριο βάρος ἀπὸ τὸ «ἦθος τοῦ ἀντιπάλου» πέφτει ἐπάνω στοὺς ὤμους τῶν Τριάντα. Σ' αὐτοὺς «τοὺς πανούργους καὶ τοὺς συκοφάντες» (παρ. 5), γιὰ τοὺς ὁποίους «ἡ ἐκτέλεση ἀνθρώπων εἶχε ἐλάχιστη σημασία, ἐνῶ ἡ ἐξασφάλιση χρημάτων μεγάλη» (παρ. 7), ποὺ φόνευσαν τὸν Πολέμαρχο «χωρὶς δίκη καὶ ἀπολογία» (παρ. 17), ποὺ ἀπογύμνωσαν τὴν Ἀττικὴ καὶ τὴν Ἀθήνα ἀπὸ τείχη (παρ. 40), ποὺ διέπραξαν «τοῦ κόσμου τὰ ἐγκλήματα ἐναντίον τῆς πόλης», ἄρπαξαν περιουσίες καὶ ρήμαξαν σπίτια» (παρ. 83), ποὺ πίστεψαν ὅτι «ἡ δίκη τους ἐξουσία θὰ ἦταν μονιμότερη ἀπὸ τὴν τιμωρία τῶν θεῶν» (παρ. 97).

Ἀλλὰ τὸ σφυροκόπημα εἶναι ἀνελέητο, ὅταν ὁ ρήτορας ἀναφέρεται στὶς συγκεκριμένες πράξεις τοῦ Ἐρατοσθένη καὶ τῶν συνεργατῶν του:

1. «Τὸν ἀδελφὸ μου τὸν θανάτωσε ὁ Ἐρατοσθένης, μολονότι οὔτε ὁ ἴδιος εἶχε πάθει κανένα κακὸ ἀπὸ αὐτὸν οὔτε τὸν ἀντιλήφθηκε νὰ διαπράττει καμιὰ ἀδικία ἐναντίον τῆς πόλης· ἀπλούστατα, ἤθελε μόνο νὰ ἰκανοποιήσει τὶς παράνομες διαθέσεις του» (παρ. 23).

2. «Πῆραν ἐφτακόσιες ἀπὸ τὶς ἀσπίδες μας, πῆραν ἀσημένια καὶ χρυσὰ νομίσματα πάμπολλα, γάλκινια σκεύη καὶ κοσμήματα, ἔπιπλα καὶ γυναικεῖο ρουχισμὸ σὲ ποσότητες ποὺ ποτέ τους δὲν φαντάζονταν νὰ ἀποχτήσουν, καὶ ἐπιπρόσθετα ἑκατὸν εἴκοσι δούλους (...). Καὶ ὅμως ἔφτασαν σὲ τέτοιο βαθμὸ ἀπληστίας καὶ αἰσχροκέρδειας, ποὺ ἔδειξαν ἀνοιχτὰ ποιὸ πραγματικὰ εἶναι: κάτι χρυσὰ σκουλαρίκια, ποὺ ἔτυχε νὰ φοράει ἡ γυναίκα τοῦ Πολέμαρχου, μόλις μῆκε στὸ σπῆτι ὁ Μηλόβιος, τῆς τὰ ἔβγαλε ἀπὸ τὰ αὐτιά» (παρ. 19).

3. «Αὐτοὶ ἐξόρισαν πολλοὺς ἀπὸ τοὺς συμπολίτες τους στὰ μέρη τῶν ἐχθρῶν σας, πολλοὺς τοὺς στέρησαν ἀπὸ ὅλα τὰ νόμιμα πολιτικὰ τους δικαιώματα, πολλῶν τὶς θυγατέρες, ἐνῶ ἦταν ἔτοιμες γιὰ γάμο, τὶς ἐμπόδισαν» (παρ. 21). (Πβ. καὶ παρ. 65, 67, 84, 86, 87, 96).

Στους συμβουλευτικούς, τώρα, λόγους τὸ ἦθος τοῦ ἀντιπάλου δὲν ἐντοπίζεται εὐθέως καὶ σὲ συγκεκριμένα χωρία, ἀλλὰ διαφαίνεται μέσα σὲ

ὄλο τὸ πλάτος τοῦ λόγου. Ἀνάλογα μὲ τὴν ὑπόθεση ὁ ρήτορας προσπαθεῖ νὰ μειώσει τὸν ἀντίπαλο στηριζόμενος σὲ ὀρισμένες πράξεις ἢ παραλείψεις τοῦ ἢ σὲ φυσικά μειονεκτήματά του.

Ἔτσι ὁ Ἰσοκράτης στὸν Πανηγυρικό του, γιὰ νὰ δείξει ὅτι ἡ Σπάρτη δὲν μπορεῖ οὔτε ἐπιτρέπεται νὰ ἡγηθεῖ τῶν Ἑλλήνων, κατηγορεῖ σφοδρότατα τοὺς Σπαρτιάτες γιὰ τὶς συμφορὲς ποὺ προκάλεσαν στοὺς Ἕλληνες τὸν καιρὸ τῆς ἡγεμονίας τους (βλ. ἰδιαίτερα τὶς παρ. 110, 111 καὶ 114) καὶ γιὰ τὴν πρόσφατη σύναψη τῆς κατάπτυστης εἰρήνης τοῦ Ἀνταλκίδα ποὺ ὑποδούλωσε τὴν Ἑλλάδα στὸν Πέρση μονάρχη (βλ. ἰδιαίτερα τὶς παρ. 115, 116, 124, 125). Καὶ πιὸ κάτω, γιὰ νὰ ὑποστηρίξει ὅτι οἱ Πέρσες δὲν εἶναι δυσπολέμητοι, στηρίζεται σὲ τεκμήρια ποὺ ἀποδεικνύουν τὴ δειλία καὶ τὴ νωθρότητά τους. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἀκόλουθο χωρίο (150):

«Δὲν εἶναι δυνατὸ οἱ ἄνθρωποι, ποὺ ἀνατρέφονται μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο καὶ κάτω ἀπὸ τὴν τρομάρρα τοῦ δεσποτικῆς πολιτεύματος, νὰ ἔχουν μέσα τους καμιά ἀρετή, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ στήνουν τρόπαια στὶς μάχες ἐναντία στοὺς ἐχθρούς».

Στὸν Γ' Ὀλυμπιακὸ τοῦ Δημοσθένη, ἂν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναζητήσει «ἀντιπάλους», αὐτοὶ εἶναι οἱ ρήτορες - πολιτικοὶ ἀντίπαλοι τοῦ ρήτορα. Αὐτοὶ οἱ «χρηστοὶ ἄνθρωποι» (παρ. 27), ποὺ μὲ τὸ νὰ συμβουλευοῦν πάντα ὅσα ἦταν εὐχάριστα στοὺς Ἀθηναίους (παρ. 22) κατάντησαν τὴν πόλη σὲ κακὰ γάλια (παρ. 3). Αὐτοὶ, ποὺ ὅπως διαπιστώνει ὁ Δημοσθένης μὲ μιὰ πικρόχολη εἰρωνεία (παρ. 29), ὅ,τι καλὸ ἔκαναν στὴν πόλη εἶναι ὅτι:

«Τὶς ἐπάλλξεις τὶς σοβάντισαν, τοὺς δρόμους καὶ τὶς θρύσες τὶς ἐπισκεύασαν καὶ κάτι τέτοιες φλυαρίες, ἐνῶ ἀπὸ αὐτοὺς ἄλλοι ἀπὸ φτωχοὶ ἔγιναν πλούσιοι, ἄλλοι ἀπὸ ἄσημοι σημαίνοντες (...) καὶ ὅσο ὁ πλοῦτος τῆς πόλεως γινότανε λιγότερος, τόσο αὔξανε ὁ δικός των».

Καὶ στὸ λόγο Ἰπὲρ τῆς Ἐλευθερίας τῶν Ροδίων, πάλι οἱ ρήτορες - πολιτικοὶ εἶναι οἱ «ἀντίπαλοι» τοῦ Δημοσθένη. Αὐτοὶ ἦταν οἱ «ἐπιτήδειοι» ποὺ ὑποστήριζαν μπροστὰ στὸ λαὸ τῶν Ἀθηναίων τὸ δίκαιο τῶν ξένων (παρ. 25) καὶ ἐργάζονταν ἀντίθετα πρὸς τὸ συμφέρον τῆς πόλεως (παρ. 31), χωρὶς νὰ διστάζουν πολλὰς φορές νὰ ἀποβλέπουν καὶ σὲ χρηματικὰ ὀφέλη ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τοῦ λαοῦ (παρ. 32). Γι' αὐτὸ, συμπεραίνει ὁ Δημοσθένης (παρ. 31), στὴ συγκεκριμένη περίπτωση οἱ Ἀθηναῖοι ἔχουν νὰ παλέψουν διπλὸ ἀγώνα: αὐτὸν ποὺ διεξάγουν οἱ ἄλλοι λαοὶ ἐναντίον τους, οἱ φανεροὶ ἐχθροὶ τους, καὶ ἐκεῖνον, ποὺ προηγεῖται καὶ εἶναι πιὸ μεγάλος:

νά νικήσουν αυτούς, δηλαδή τους ρήτορες, τους κρυφούς ἐχθρούς, πού ἔργο τους ἔχουν νά πράττουν ἀντίθετα πρὸς τὸ συμφέρον τῆς πόλεως (παρ. 30-31).

γ) Τὸ ἦθος τοῦ ἀκροατῆ

Τὸ τρίτο εἶδος τοῦ ρητορικοῦ ἦθους ἀφορᾷ τὸ χαρακτηριστῆρα τοῦ ἀκροατῆ. Συνήθως ὁ ὁμιλητῆς εἶτε ἐπαινεῖ τοὺς ἀκροατές του, εὐθέως ἢ ἐμμέσως, εἶτε ψέγει τὴν ἀντίπαλη παράταξη ἢ τὴν ἀντίθετη ἄποψη, εἶτε προσπαθεῖ νά φανεῖ οἰκείος πρὸς τὸ ἀκροατήριό του. Ἐδῶ πρέπει ὁ ρήτορας νά προσαρμόζει τὸ λεκτικό, τὸ ὕφος καὶ τὴν ἐπιχειρηματολογία του πρὸς τὸ κοινωνικὸ ἐπίπεδο καὶ τὴν πνευματικὴ στάθμη τῶν ἀνθρώπων πού τὸν ἀκοῦνε καὶ γενικὰ ὀφείλει νά μὴ βγαίνει ἔξω ἀπὸ τὸ «πρέπον».

Ὁ Λυσίας σὲ πολλὰ χωρία τοῦ λόγου του Ἐναντίον τοῦ Ἐρατοσθένη βρίσκει κατάλληλες εὐκαιρίες γιὰ νά ἐκφράσει τὴ συμπάθειά του πρὸς τοὺς Ἀθηναίους πού δεινοπάθησαν ἀπὸ τὰ κακουργήματα τῶν ὀλιγαρχικῶν καθὼς καὶ τὴν ἐκτίμησή του πρὸς τὸ δημοκρατικὸ λαὸ πού τώρα τὸν ἀκοῦει —τοὺς δικαστές καὶ τοὺς λοιποὺς Ἀθηναίους (βλ. ἰδιαίτερα τίς παρ. 66, 67, 87). Στὸ χωρίο ὅμως τῆς παρ. 73 ὁ ρήτορας ἀναφέρεται εὐθέως στὸ ἦθος τῶν ἀκροατῶν του καὶ, κολακεύοντάς τους γιὰ τὸ δημοκρατικὸ τους φρόνημα, υπογραμμίζει ὅτι σχεδὸν ὅλοι τους ἐκδήλωσαν ἔντονα τὴν ἀντίθεσή τους πρὸς τίς προτάσεις πού τοὺς ἔκανε ὁ Θηραμένης στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς ἀρχῆς τῶν Τριάνα τυράννων. Λέει:

«Ἐσεῖς ὅμως, παρ' ὅλο πού θρискόσασταν κάτω ἀπὸ τέτοια πίεση, δείχνατε μὲ τίς φωνές σας ὅτι δὲ σκοπεύετε νά δεχτεῖτε τίς προτάσεις τους. Γιατί ξέρατε ὅτι ἐκείνη τὴν ἡμέρα εἴχατε συγκεντρωθεῖ γιὰ νά ἀποφασίσετε γιὰ τὴ δουλεία ἢ τὴν ἐλευθερία σας» (παρ. 73). Πβ. καὶ παρ. 75).

Ἐδῶ χρειάζεται νά ἔχουμε ὑπόψη μας τὸ δίδαγμα τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅτι ὅλοι πείθονται σε ὅ,τι εἶναι συμφέρον καὶ τὸ νά προσπαθεῖ κανεὶς νά διασώσει τὸ ὑφιστάμενο πολίτευμα εἶναι ὁπωσδήποτε συμφέρον.

Στὸν Πανηγυρικὸ τοῦ Ἰσοκράτη τὸ ἦθος τοῦ ἀκροατῆ ἐκφράζεται ἔμμεσα μὲ τὸν ἔπαινο τῆς παλιᾶς καὶ τῆς σύγχρονης Ἀθήνας: Γιὰ τὰ ὑλικά καὶ τὰ πνευματικά ἀγαθὰ πού μοίρασε σ' ὅλους τοὺς Ἑλληνας ἀδιακρίτως (παρ. 27 - 51), γιὰ τοὺς παντοειδεῖς ἀγῶνες τῆς πρὶν τὰ Μηδικὰ (παρ. 52 - 81), γιὰ τὰ περίλαμπρα κατορθώματά της στοὺς Περσικούς πολέμους (παρ. 82 - 99), γιὰ τὴ σωστὴ καὶ δίκαιη ἐβδομη-ντάχρονη ἀθηναϊκὴ ἡγεμονία (παρ. 100 - 109) σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν

ολέθρια ήγεμονία τῆς Σπάρτης (110 - 128)· ἀκόμη, μὲ τὴ διαπίστωση ὅτι τόσο ἀσβήστο φωλιάζει μὲς στὶς ψυχὲς τῶν σύγχρονων Ἀθηναίων τὸ μῖσος γιὰ τὸ βάρβαρο λαὸ τῆς Ἀσίας, ὥστε νὰ νιώθουν εὐλόγα τὴν ἐπιθυμία νὰ γράψουν καὶ ἐκεῖνοι ὁμηρικὲς ἐποποιεῖς, τώρα πού παρουσιάζεται ἡ κατάλληλη εὐκαιρία (παρ. 156 - 166).

Στὸν Γ' Ὀλυμπιακὸ του ὁ Δημοσθένης ὄχι μόνον δὲν ἐπαινεῖ καὶ δὲν κολακεύει, ἀλλὰ ἐμφανίζεται δριμύς πρὸς τοὺς ἀκροατὲς του. Τοὺς κατηγορεῖ ὅτι «ἄφησαν τὴν κατάσταση νὰ τοὺς ξεφύγει ἀπὸ τὰ χέρια» (παρ. 3), ὅτι δὲν ἐκμεταλλεύτηκαν τὴν εὐκαιρία πού τοὺς δόθηκε, ὅταν ὁ Φίλιππος (τὸ 352 π.Χ.) ἐξεστράτευσε ἐναντίον τοῦ Ἡραίου Τείχους (παρ. 4-5), ὅτι μὲ τὴν τακτικὴ αὐτὴ ἀφήνουν νὰ φανεῖ ὅτι χειρίζονται τὰ στρατιωτικὰ τους ζητήματα πρὸς ὄφελος τοῦ Φιλίππου (παρ. 6) καὶ ἔτσι τώρα ἔφτασαν στὸ σημεῖο νὰ μὴν ἀπομείνει ἄλλο, παρὰ νὰ στραφεῖ ἐκεῖνος εὐθέως ἐναντίον τῆς ἴδιας τῆς Ἀθήνας (παρ. 9).

Ἀλλὰ (διορθώνει) ὅλα αὐτὰ συμβαίνουν ὄχι γιατί οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἔχουν τὴν ἐξυπνάδα νὰ ἀντιλαμβάνονται σωστὰ τὰ θέματα, ἀλλὰ γιατί δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ μεταβάλλουν σὲ πράξη τίς συμβουλές (παρ. 15). Ἴσως ἐπειδὴ παρασύρονται ἀπὸ κακοὺς συμβούλους καὶ δὲν προτιμοῦν τὰ σωστὰ ἀπὸ τὰ εὐχάριστα (παρ. 18), ἴσως ἐπειδὴ οἱ εὐχὲς καὶ οἱ ἐπιθυμίες τοὺς ὀδηγοῦν στὴν αὐταπάτη (παρ. 19). Ἀλλὰ (τακτοποιεῖται ὁ ρήτορας) αὐτὰ δὲν ταιριάζουν σὲ φρόνιμους καὶ γενναίους ἄντρες (παρ. 20), πού ἔχουν ὑποχρέωση νὰ παραδειγματιστοῦν ἀπὸ τὸ ὑψηλὸ φρόνημα καὶ τὰ λαμπρὰ κατορθώματα τῶν προγόνων τους (παρ. 21 - 26) καὶ ἔτσι νὰ ὀδηγηθοῦν στὴ λήψη σωστῶν ἀποφάσεων «ὅπως ἀρμόζει σὲ Ἀθηναίους» (παρ. 33).

Ἡ δριμύτητα τῶν λόγων καὶ τὸ κατηγορητήριο αὐτὸ τοῦ Δημοσθένη δὲν εἶναι ἀδικαιολόγητα ἐδῶ οὔτε σημαίνουν πὼς ὁ ρήτορας ἀγνοεῖ τοὺς κανόνες τῆς τέχνης του. Ἀντίθετα εἶναι δικαιολογημένα, γιατί αὐτὰ στηρίζουν τὸ κέντρο βάρους τοῦ λόγου: νὰ ἀφυπνιστοῦν ἐπιτέλους οἱ Ἀθηναῖοι ἀπὸ τὸ λήθαργο καὶ νὰ ἀναλάβουν δράση ἐναντίον τοῦ Φιλίππου. Καὶ εἶναι καὶ ἔντεχνα εἰπωμένα, ὥστε νὰ μὴν προκαλοῦν τὴν ἀγανάκτηση τοῦ κόσμου. Αὐτὸ ὑποδηλώθηκε καὶ πιὸ πάνω, ἀλλὰ τὸ βλέπει κανεὶς καὶ σὲ ρητὲς ἐκφράσεις τοῦ Δημοσθένη: Σὲ μιὰ προδιόρθωση (παρ. 21) λέει:

«Καὶ ἂν προτίμησα νὰ διατυπώσω μιὰ διαφορετικὴ γνώμη, δὲν τὸ ἔκανα γιὰ νὰ ἐνοχλήσω μερικὸς ἀπὸ σᾶς. Δὲν εἶμαι οὔτε τόσο ἄμυαλος, οὔτε τόσο κακορίζικος (...). Θαρρῶ ὅμως πὼς ὁ ἄξιος πολίτης πρέπει νὰ προτιμᾷ νὰ λέει ἐκεῖνα πού σώζουν τὴν πολιτεία, παρὰ ἐκεῖνα πού σᾶς εὐχαριστοῦνε».

Φαίνεται ακόμη και από την αποσιώπηση της παρ. 27, αλλά κυρίως από τα τελευταία λόγια του ρήτορα (παρ. 36):

«Εἶπα σχεδὸν ὅλα ὅσα ἐνόμιζα πῶς ἐσύμφερε νὰ πῶ. Ἐσεῖς ἄς ἀποφασίσετε ὅ,τι ἀποδειχθεῖ ὠφέλιμο στήν πόλη καὶ σέ ὅλους σας».

Ἀνάλογα σχόλια ἰσχύουν καὶ γιὰ τὰ λόγια τοῦ Δημοσθένη πρὸς τοὺς Ἀθηναίους στὸ λόγο του Ἵπὲρ τῆς Ἐλευθερίας τῶν Ροδίων. Καὶ ἐκεῖ εἶναι περίπου τὸ ἴδιο ὄριμὸς πρὸς τοὺς ἀκροατές του. Καὶ ἐκεῖ διαπιστώνει πῶς ἡ δυσκολία του ἔγκειται στὸ νὰ πείσει τοὺς Ἀθηναίους νὰ κάνουν πράξη ὅσα τοὺς λέει ὁ ρήτορας καὶ τοὺς ὑπαγορεύει τὸ καθήκον τους πρὸς τὶς ἄλλες ἐλληνικὲς πόλεις. Καὶ τὸ καθήκον τους εἶναι νὰ πολεμᾶνε γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τοῦ δικαίου, χωρὶς νὰ λογαριάσουν τὶς συνέπειες (παρ. 8). Γιατὶ καὶ ἡ ἱστορία τους (παρ. 23) καὶ τὰ κατορθώματα τῶν προγόνων τους (παρ. 35) τοὺς ἔχουν καθιερώσει ὡς προασπιστὲς τῆς ἐλευθερίας ὅλων τῶν Ἑλλήνων (παρ. 30). Ἔτσι, παρὰ τὸ διπλὸ ἀγῶνα ποὺ ἔχουν νὰ κάνουν —καὶ μὲ τοὺς ἐξωτερικοὺς ἐχθροὺς καὶ μὲ τοὺς κακόβουλους ρήτορες ποὺ τοὺς παροτρύνουν σὲ ἀδράνεια (παρ. 31) —πρέπει νὰ ἀναλάβουν ἀγῶνα στὴ Ρόδο (παρ. 28), γιατί θὰ εἶναι ντροπὴ νὰ φοβηθοῦν βάρβαρο ἄνθρωπο καὶ μάλιστα γυναίκα, ἀφοῦ πολλὲς φορὲς ἔχουν νικῆσει τὸ βασίλειά τῆς Περσίας καὶ καμιά φορὰ δὲν ἔχουν νικηθεῖ οὔτε ἀπὸ αὐτὸν οὔτε ἀκόμη καὶ ἀπὸ τοὺς δούλους του» (παρ. 23).

Τὰ ρητορικὰ ἤθη παρέχουν πολλὲς δυνατότητες γιὰ διδακτικὴ ἐκμετάλλευση κυρίως ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς δράσεως τῶν προσώπων.

7. ΤΑ ΡΗΤΟΡΙΚΑ ΠΑΘΗ

Τὰ ρητορικὰ πάθη εἶναι συγκινησιακὲς καταστάσεις τῆς ψυχῆς, ποὺ ἐπηρεάζουν ἀποφασιστικὰ καὶ τὶς κρίσεις τῶν ἀνθρώπων.

Ὁ Ἀριστοτέλης διδάσκει ὅτι ὁ ρήτορας χρειάζεται νὰ φροντίζει γιὰ τὰ μέσα τῆς πειθοῦς ἐξίσου: καὶ γιὰ τὸ πῶς θὰ κάνει τὸ λόγο του ἀφοπλιστικὸ λογικὰ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ πῶς θὰ φέρει τοὺς ἀκροατές του σὲ τέτοια ψυχικὴ κατάσταση, ὥστε ὄχι μόνον νὰ σκέπτονται ὅπως ὁ ρήτορας, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀγαποῦν ἢ νὰ μισοῦν ὅ,τι ἐκεῖνος φαίνεται πῶς ἀγαπᾶ ἢ μισεῖ, καὶ μάλιστα στὸν ἴδιο βαθμὸ. Γιατὶ, λέει, «τὰ ἴδια πράγματα ἀλλιῶς τὰ βλέπει κάποιος ποὺ συμπαθεῖ καὶ ἀλλιῶς κάποιος ποὺ δὲ διάκειται εὐμενῶς».

Ἔτσι, μὲ τὸ «πάθος» ὁ ρήτορας ἐπιδιώκει νὰ προσδώσει στίς ψυχὲς τῶν ἀκροατῶν του συμπάθεια ἢ ἀντιπάθεια γιὰ τὸν πελάτη του ἢ γιὰ τὶς ἀπόψεις ποὺ ὑποστηρίζει καὶ κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ τοὺς κάνει νὰ ταχθοῦν μὲ τὸ μέρος του.

Ἡ «τόπος» τῶν ρητορικῶν συγκινησέων εἶναι ὁ ἐπίλογος, ἀλλὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἓνας ἐπιτήδειος ρήτορας δὲν κρατάει ὅλο τὸ πάθος γιὰ τὸ τέλος τοῦ λόγου του: Μὲ ἐντεχνο τρόπο ἀφήνει σιγὰ σιγὰ νὰ ἐνσταλάξουν ἀσυνειδήτως στὶς ψυχές τῶν ἀκροατῶν του ἡ ὀργή, ὁ φόβος, ἡ ἐκπληξή καὶ ἡ ἀγανάκτησή τους, ὥστε ὅταν θὰ φτάσουν στὸν ἐπίλογο νὰ εἶναι ψυχολογικὰ ἔτοιμοι νὰ υἱοθετήσουν τὶς ἀπόψεις του χωρὶς σκεπτικισμό.

Πρέπει ἀκόμη νὰ ἀποσαφηνιστεῖ καὶ κάτι ἄλλο: Τὸ «πάθος» καὶ τὸ «ἦθος» συχνὰ βρίσκονται σὲ στενὴ συνάφεια μεταξύ τους μέσα στό λόγο. Γι' αὐτὸ καὶ μερικοὶ ρητοροδιδάσκαλοι τὰ θεωροῦν ὡς δύο διαφορετικὲς ἀπόψεις τοῦ ἴδιου πράγματος, τῆς ψυχικῆς δηλαδὴ διαθέσεως στὴν ὁποία καὶ τὰ δύο στοχεύουν.

Μὲ βάση τὶς δύο διευκρινίσεις αὐτὲς καὶ ἔχοντας ὑπόψη ὅτι τὰ κυριότερα χαρακτηριστικὰ τοῦ πάθους στὴ ρητορεία εἶναι: ἀγάπη, μίσος, φόβος, ὀργή, ντροπή, οἶκτος, ἀγανάκτηση, φθόνος, ζήλοτυπία, πού ὀδηγοῦν τελικὰ στὴ συμπάθεια ἢ ἀντιπάθεια, πρέπει νὰ ἀνιχνεύσει κανεὶς τὶς συγκινησιακὲς καταστάσεις τῆς ψυχῆς, τὶς ὁποῖες ἐπιδιώκουν οἱ ρητορὲς μας στὰ τέσσερα σχολικὰ μας κείμενα.

Ἐπὶ ὁ Λυσίας ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ λόγου τοῦ Ἐναντίου τοῦ Ἐρατοσθένη διερωτᾶται «τί εἶδους ἄραγε ἔχθρα ἔτρεφαν ἀπέναντι στὴν πόλιν οἱ Τριάντα πού τόλμησαν νὰ διαπράξουν τόσο φοβερά καὶ τόσο πολλὰ ἐγκλήματα ἐναντίον τῆς» (παρ. 1 - 2), καὶ τώρα «ἔχουν φτάσει σὲ τέτοιο βαθμὸ θράσους, ὥστε νὰ ἰσχυρίζονται ὅτι δὲν ἔχουν πράξει τίποτε κακὸ ἢ ἀνέντιμο» (παρ. 22), τὴ στιγμὴ πού ἔφτασαν στό σημεῖο «νὰ ἀρπάξουν ἀπὸ τὰ αὐτιά τῆς γυναίκας τοῦ Πολέμαρχου τὰ σκουλαρίκια πού φοροῦσε» (παρ. 19).

Καὶ πιὸ κάτω (παρ. 70), μιλώντας γιὰ τὸ Θηραμένη, λέει στοὺς δικαστές: «αὐτὸς σᾶς ἔπεισε νὰ προβεῖτε σὲ ἐνέργειες πού ὡς τότε κανεὶς οὔτε ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς σας ἀνάφερε οὔτε ἀπὸ τοὺς συμπολίτες σας περιμενε». Γι' αὐτὸ (παρ. 79 - 80):

«Τώρα, πού ἔχετε μπροστὰ σας μιὰ εὐκαιρία, δὲ σᾶς ἐπιτρέπεται νὰ δεῖξετε διάθεση συγγνώμης καὶ συμπάθειας: πρέπει νὰ τιμωρήσετε καὶ τὸν Ἐρατοσθένη καὶ τοὺς συνεργάτες του. Ὅχι, ὅταν πολεμᾶτε, νὰ εἴστε δυνατότεροι ἀπὸ τοὺς πολιτικούς σας ἀντιπάλους· καὶ οὔτε νὰ αἰσθάνεστε εὐγνωμοσύνη γιὰ ὅσα αὐτοὶ ὑπόσχονται ὅτι θὰ πράξουν καὶ ὄχι ὀργὴ γιὰ ὅσα ἔχουν πράξει».

Λίγο πιὸ κάτω ἀκόμη (παρ. 90 - 91) θέτει τοὺς συμπολίτες τοῦ ἐνώπιον τῶν εὐθυνῶν τους:

«Εἶναι χρέος σας νὰ δηλώσετε ποιά εἶναι ἡ ἀποψή σας γι' αὐτὰ τὰ θέματα. Ἄν τὸν καταδικάσετε, θὰ διαπιστώσουν ὅλοι ὅτι ἐξακολουθεῖτε νὰ εἴστε ἀγανακτισμένοι μὲ τὶς πράξεις τους· ἂν τὸν ἀθωώσετε, θὰ πιστέψουν ὅλοι ὅτι ἐπιδιώκετε τοὺς ἴδιους στόχους μ' αὐτούς! (...). Σᾶς συμβουλεύω λοιπὸν νὰ μὴν καταδικάσετε τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ σας ἀθωώνοντας αὐτοὺς ἐδῶ».

Καὶ ὅσο ὁ λόγος πλησιάζει πρὸς τὸ τέλος τοῦ τόσο ἡ προσπάθεια τοῦ ρήτορα γιὰ αὔξηση τοῦ πάθους μεγαλώνει:

«Αὐτοὶ (...) μεγάλωσαν τὶς ἰδιωτικές τους περιουσίες, ἐνῶ σεῖς, μὲ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον, τὶς ἔχετε ἐλαττώσει» (παρ. 93).

«Σκεφθεῖτε ὅτι τότε σᾶς ἐξουσίαζαν αὐτοὶ οἱ πανάθλιοι· σκεφθεῖτε ὅτι τώρα ἀσκεῖτε τὰ πολιτικά σας δικαιώματα (...). Καὶ θυμηθεῖτε τοὺς ξένους μισθοφόρους, πού αὐτοὶ εἶχαν ἐγκαταστήσει στὴν ἀκρόπολη, γιὰ νὰ περιφρουροῦν τὴ δική τους ἐξουσία καὶ τὴ δική σας δουλεία (παρ. 94).

«Γιὰ ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ αἰσθανθεῖτε τόση ὀργή, ὅση καὶ τὸν καιρὸ τῆς ἐξορίας σας, καὶ θυμηθεῖτε καὶ ὅσα ἄλλα δεινὰ ὑποφέρατε ἀπὸ αὐτοὺς (...) (παρ. 96).

Καὶ στὸ τέλος τοῦ λόγου του ὁ ρήτορας φτάνει στὸ ἀποκορύφωμα τῆς «παθοποιίας» ἐπικαλούμενος τοὺς νεκροὺς (παρ. 100):

«Φαντάζομαι ὅτι μᾶς ἀκοῦνε τὴ στιγμή αὐτὴ καὶ ὅτι θὰ σᾶς παρακολουθοῦν νὰ ρίχνετε τὴν ψῆφο σας, πιστεύοντας καὶ αὐτοὶ ὅτι, ὅσοι τυχόν ἀπὸ σᾶς ἀθωώσετε τοὺς ἐνόχους, θὰ ἔχετε καταδικάσει σὲ θάνατον αὐτούς τοὺς ἴδιους, ἐνῶ ὅσοι θὰ τιμωρήσουν τοὺς ἐνόχους, θὰ πάρουν ἐκδίκηση γι' αὐτούς».

Στὸν Πανηγυρικό τὸ πάθος εἶναι ἀκόμη πιὸ σφιχτὰ συνυφασμένο μὲ τὸ ἦθος τοῦ ἀντιπάλου. Πράγματι αἰσθάνεται κανεὶς ὀργή καὶ ἀγανάκτηση, ὅταν ἀκοῦει τὸ ρήτορα νὰ ἀναλύει μὲ ἀλλεπάλληλες ἐρωτήσεις σὲ ποιοῦ βαθμὸ καταπίεσεως καὶ σατραπισμοῦ ἔφτασε γιὰ τοὺς Ἑλληνας ὁ Πέρσης μονάρχης (παρ. 121):

«Μήπως δὲν ἔκανε ὅ,τι ἤθελε στὸν πόλεμον; Δὲν ὑπαγόρευσε αὐτὸς τοὺς ὅρους τῆς εἰρήνης καὶ δὲ ρυθμίζει καὶ σήμερον τὴ γενικὴ πολιτικὴ κατάστασι; Δὲν τρέχουμε σ' ἐκεῖνον, σὰν νὰ εἶναι ἀφεντικὸ μας, ὅταν εἶναι νὰ κατηγορήσουμε ἢ μιὰ πόλιν τὴν ἄλλην; Δὲν τὸν ἀποκαλοῦμε Μεγάλον Βασιλέα, σὰν νὰ εἴμαστε στὰ χέρια του αἰχμάλωτοι; Καὶ ὅταν πολεμοῦμε μεταξύ μας, ἐλπίδες σωτηρίας δὲ στηρίζουμε σ' ἐκεῖνον, πού μὲ μεγάλῃ του χαρὰ ὅλους θὰ μᾶς ἐξόντωνε;».

Καὶ πιὸ κάτω ὁ Ἰσοκράτης προτείνει (παρ. 122 - 123):

«Ἀφοῦ νιώσουμε ἀγανάκτηση γιὰ τὴ σημερινή κατάντια μας, νὰ ἐπιζητήσουμε φιλότιμα τὴν ἀνασύσταση τῆς ἡγεμονίας μας. Ἄκόμα νὰ ἀποδώσουμε μομφή στοὺς Σπαρτιάτες (...), πού τόσο πολλοὺς παράδωσαν στὰ χέρια τῶν βαρβάρων (...), πού δὲν τοὺς φτάνει μόνο νὰ ρημάζονται στοὺς φόρους, νὰ βλέπουν τὶς ἀκροπόλεις τοὺς νὰ τὶς κατέχουν οἱ ἐχθροί, ἀλλὰ (...) δέχονται καὶ μαρτύρια σωματικά ἀκόμα φοβερότερα ἀπὸ ὅσα οἱ σκλάβοι πού τοὺς ἀγοράζουμε μὲ χρῆμα».

Ἐνάλογα συναισθήματα δοκιμάζει κανεὶς καὶ ὅταν διαβάσει τὴν ἐνότητα γιὰ τὸ ἀδιάλλακτο μίσος τῶν Ἑλλήνων πρὸς τοὺς Πέρσες (παρ. 155 - 159), ὅπου ὁ Ἴσοκράτης ἀναφέρει ὅτι καὶ τὰ ποιήματα τοῦ Ὀμήρου τὰ χρησιμοποιοῦν στὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν τοὺς οἱ Ἀθηναῖοι «γιὰ νὰ κρατοῦνε στὴν ψυχὴ τοὺς ἄσβηστο τὸ μίσος τὸ παλιὸ γιὰ τοὺς βαρβάρους καὶ νὰ νιώθουν τὴν ἐπιθυμία νὰ ἐπιτελέσουν καὶ αὐτοὶ παρόμοια κατορθώματα μὲ τοὺς προγόνους τοὺς» (παρ. 159).

Τὸ πάθος ὅμως φτάνει στὴν ἀποκορύφωσή του στὸν ἐπίλογο τοῦ Πανηγυρικοῦ. Ἐκεῖ (παρ. 181 - 184) εἶναι πού μιλάει ὁ Ἴσοκράτης γιὰ ἀγανάκτηση καὶ γιὰ ἐκδίκηση πού πρέπει οἱ Ἕλληνες νὰ πάρουν ἀπὸ τοὺς Πέρσες γιὰ τὰ παθήματα τοῦ παρελθόντος, γιὰ ντροπὴ πού πρέπει νὰ αἰσθάνονται ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἐξευτελισμοὺς τοὺς, γιὰ φθόνο πού πρέπει νὰ φουντώνει μέσα τοὺς ἐξαιτίας τῆς μεγάλης ἐξουσίας τῶν βαρβάρων καί, ἀκόμη, (παρ. 186) γιὰ φήμη καὶ γιὰ δόξα ἀπὸ ἓναν ἀγώνα ἱερό καὶ πῶς μεγάλο ἀπὸ τὸν Τρωικὸ πόλεμο!

Στὸν Γ' Ὀλυμπιακὸ δύο εἶναι τὰ συναισθήματα πού κυριαρχοῦν στὴν ψυχὴ τοῦ Δημοσθένη: μίσος γιὰ τὸ Φίλιππο καὶ ἀγανάκτηση γιὰ τὴν ἀδράνεια τῶν Ἀθηναίων. Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ «πάθη» τὸ νιώθει κανεὶς ἔντονα, ὅταν διαβάσει τὶς ἀλλεπάλληλες ρητορικὲς ἐρωτήσεις τῶν παρ. 16-17:

«Δὲν κατέχει κιόλας ὅλα τὰ ὄχυρά μας ὁ ἄνθρωπος αὐτός; Καὶ ἂν καταλάβει καὶ τὴν Ὀλυμπο, δὲ θὰ ὑποστοῦμε τὶς χειρότερες ἀπὸ ὅλους ταπεινώσεις; Δὲν τὸν πολεμοῦνε τώρα ἐκεῖνοι στοὺς ὁποίους ἔχομε ὑποσχεθεῖ ὅτι θὰ τοὺς βοηθήσουμε; Δὲν εἶναι αὐτός ὁ ἐχθρὸς μας; Ὅ,τι κακὸ καὶ ἂν ποῦμε δὲν τοῦ ταιριάζει;».

Τὴν ἀγανάκτησή του, ἐξάλλου, γιὰ τὴν ἀδράνεια καὶ τὴ νωθρότητα τῶν Ἀθηναίων τὴν ἀφήνει ὁ ρήτορας νὰ ξεχειλίσει στὴν παρ. 31, ὅπου διαπιστώνει τὸ κατάντημα στὸ ὁποῖο ὠδήγησαν τὸ λαὸ οἱ ὀπαδοὶ τῆς φιλειρηνικῆς παρατάξεως:

«Σεῖς, ὁ δῆμος, ἀπογυμνωμένοι ἀπὸ τὴ δύναμή σας, χωρὶς χρῆματα,

χωρίς συμμάχους καταντήσατε υπηρέτες, άνθρωποι τῆς προσκολλήσεως (...), καὶ τὸ πιὸ ἐξωφρενικό, τοὺς χρωστᾶτε καὶ χάρη ἂν σᾶς δώσουν αὐτὰ ποὺ σᾶς ἀνήκουν» (παρ. 31).

Καὶ ἔχοντας συναίσθηση ὁ ρήτορας γιὰ τὰ βαριά λόγια ποὺ ξεστόμιζε καταλήγει:

«Δὲ σᾶς ἀρέσει ἡ παρρησία. Ἐγὼ τουλάχιστον ἐκπλήσσομαι ποὺ μὲ ἀφήσατε νὰ πῶ καὶ αὐτὰ ποὺ τώρα εἶπα» (παρ. 32).

Στὸ λόγο Ἵπερ τῆς ἐλευθερίας τῶν Ροδίων δὲ θὰ βρεῖ κανεὶς τόσο ἔντονα συναισθήματα σὰν ἐκεῖνα ποὺ κυριαρχοῦν στὸν Γ' Ὀλυμπιακό. Τὸ θέμα ἐδῶ εἶναι πῶς θὰ παρακινήθουν οἱ Ἀθηναῖοι νὰ ἐπέμβουν στὴ Ρόδο. Καὶ ὁ Δημοσθένης τοὺς ἐπισημαίνει ρητὰ πῶς θὰ ἦταν ντροπὴ καὶ ἀνανδρία (παρ. 28) νὰ μὴ βοηθήσουν «τίς δημοκρατίες ποὺ ἀτύχησαν» (παρ. 21). Τοῦ προκαλεῖ μάλιστα κατάπληξη, λέει, (παρ. 19) ποὺ κανεὶς τοὺς δὲ θεωρεῖ ὅτι μαζί μὲ τίς δημοκρατίες αὐτὲς «κινδυνεύει καὶ τὸ ἴδιο τὸ ἀθηναϊκὸ πολίτευμα).

Ἡ ἐντυπωσιακότερη ὁμως ἔξαρση τοῦ πάθους στὸ λόγο αὐτὸ βρίσκεται στὸν ἐπίλογό του:

«Νὰ ἐνεργήσετε μὲ τρόπο ἀντάξιο τῆς πόλης μας, ἀναλογιζόμενοι μὲ πόση εὐχαρίστηση ἀκούτε ὅταν κάποιος ρήτορας ἐπαινῇ τοὺς προγόνους σας καὶ ἀνιστορεῖ τὰ κατορθώματά τους καὶ ἀπαριθμεῖ τὰ τρόπαια. Νὰ θεωρεῖτε λοιπὸν ὅτι οἱ πρόγονοί σας ἔστησαν αὐτὰ τὰ τρόπαια ὄχι γιὰ νὰ τὰ θαυμάζετε, μὰ γιὰ νὰ μιμεῖστε τίς ἀρετὲς ἐκείνων ποὺ τὰ ἔστησαν» (παρ. 35).

Β' ΜΕΡΟΣ

Στόχος τοῦ ρήτορα εἶναι νὰ πείσει. Γιὰ νὰ τὸ ἐπιτύχει αὐτό, πρέπει νὰ κάνει τὰ μηνύματά του νὰ «περάσουν» ὅσο γίνεται ἀνετότερα στὸ μυαλὸ (λογικὰ ἐπιχειρήματα) καὶ στὴν ψυχὴ (ρητορικά ἤθη καὶ πάθη) τοῦ ἀκροατῆ ἢ τοῦ ἀναγνώστη. Γιὰ ἓνα τέτοιο πέρασμα ὁ ρήτορας θὰ βοηθηθεῖ ἀπὸ ὅλους τοὺς τρόπους καὶ τὰ τεχνικὰ μέσα ποὺ τοῦ προσπορίζει τὸ καθένα ἀπὸ τὰ πέντε μέρη τῆς ρητορικῆς τέχνης: ἡ **εὐρεση**, ἡ **τάξις**, τὸ **ὕφος**, ἡ **μνήμη** καὶ ἡ **ὑπόκρισις**. Ἐδῶ ἐμεῖς θὰ σταθοῦμε στὸ ὕφος καὶ ἰδιαίτερα στὸ τέταρτο στοιχεῖο του, τὸν «κόσμο» καὶ θὰ ἐξετάσουμε πέντε ἀπὸ τὰ σχήματα λόγου: τὴν **ἀντίθεση**, τὴν **ὑπόστασις**, τὸ **πολυσύνδετο σχῆμα**, τὸ **ἀσύνδετο σχῆμα** καὶ τίς **ἐρωτήσεις**.

Στὴν ἐπιλογή αὐτὴ ὁδηγοῦν δύο παράγοντες: τὸ ὅτι τὰ σχήματα αὐτὰ εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιόλογα καὶ τὸ ὅτι κατὰ τὴν μετάφραση στὰ νέα ἑλλη-

νικά αυτά θίγονται λιγότερο από τα άλλα. Αυτό μᾶς ενδιαφέρει ἐδῶ ιδιαίτερα, ἀφοῦ ὁ λόγος περιορίζεται στὰ μεταφρασμένα κείμενα.

1. ΑΝΤΙΘΕΣΗ

Ἡ ἀντίθεση ὑπάρχει, ὅταν ἀντιτίθενται δύο ἔννοιες ἢ δύο γραμματικοὶ τύποι ἢ ὅταν συντρέχουν καὶ τὰ δύο αὐτά.

Τὸ σχῆμα τῆς ἀντίθεσης προσφέρει στὸ λόγο ἐνάργεια καὶ κάλλος καὶ κάνει τὶς ἰδέες πιὸ σαφεῖς, τὰ συναισθήματα πιὸ ἔντονα καὶ τὶς εἰκόνες πιὸ ζωηρές. Καθὼς βάζει σὲ ἀντιπαράθεση τὶς σκέψεις καὶ τὰ συναισθήματα τοῦ ρήτορα, συντελεῖ στὴν οἰκοδόμησι τῆς ἐπιχειρηματολογίας· γι' αὐτὸ καὶ συναντᾶται συχνότερα στὴν Ἀπόδειξη.

Στὸ σχῆμα τῆς ἀντίθεσης διακρίνουμε τρεῖς μορφές: τὴν «Ἄρση-Θέση», τὴ «Συμπλεκτικὴ ἀναίρεση» καὶ τὴν «πραγματικὴ ἀντίθεση».

α) «Ἄρση - Θέση»

Ἡ ἀντίθεση τῆς μορφῆς «Ἄρση - Θέση» εἶναι ἡ πιὸ συνηθισμένη καὶ ἀπαντᾶ μὲ τοὺς ἀκόλουθους τύπους (Α-Θ):

Ἦχι - ἀλλὰ (μὰ) Ἦχι - ἀλλὰ (μὰ) καὶ

Δὲν - ἀλλὰ (μὰ) Δὲν - ἀλλὰ (μὰ) καὶ

Ἦχι - παρὰ

Δὲν - παρὰ

Ἦχι - μόνο

Δὲν - μόνο

– «Ἦχι ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀλλὰ ἀπὸ τὴ φαυλότητά του» (Ἐρατ. 78).

– Ἦχι ἀπὸ πλεονεξία, μὰ γιὰ νὰ τὶς φυλᾶνε καὶ νὰ τὶς προστατεύουν. (Πανηγ. 107).

– «Δὲν κολάκευαν τὸ βάρβαρο..., ἀλλὰ ἀνταγωνίζονταν ποιὸς θὰ συντελέσει περισσότερο...» (Πανηγ. 85).

Συχνὰ ὅμως ἡ ἀντίθεση τῆς μορφῆς «Ἄρση - Θέση» παρουσιάζεται καὶ μὲ ἀντίστροφο τύπο (Θ-Α):

– «Νὰ εἶναι στρατηγοὶ καὶ ὄχι οἱ τύρανοί τους, ἡγέτες καὶ ὄχι ἀφεντικά» (Πανηγ. 80).

– «Εἶναι γραμμμένη βέβαια στὶς συνθήκες, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει πραγματικὰ στὶς πολιτείες», ἔνν. ἡ εἰρήνη καὶ ἡ αὐτονομία (Πανηγ. 115).

– «Νὰ ἔχει στὸ νοῦ τοῦ ὅσα εἶναι ἐναντίον μας καὶ ὄχι ὅσα εἶναι πρὸς ὄφελός μας». (Ροδ. 11).

Γενικά ἡ «ἄρση - θέση» κάνει τὰ νοήματα πιὸ καθαρά, περισσότερο ἀντιληπτά, καὶ ταυτόχρονα δίνει ἔμφαση στὸ μέλος ἐκεῖνο τῆς ἀντίθεσης ποῦ ὁ ρήτορας θέλει νὰ τονίσει περισσότερο. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποῦ δικαιολογεῖ τὴν ὑπαρξὴ αὐτῆς τῆς ἀντίθεσης καὶ στὶς περιπτώσεις ἀκόμα ἐκεῖνες στὶς ὁποῖες λογικὰ φαίνεται περιττὸ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο μέλη της, π.χ.:

– «Δὲν πρέπει νὰ ἀποφεύγεις τὰ θέματα... ἀλλὰ νὰ προσπαθεῖς...» (Πανηγ. 8).

– «Ἄπευθύνομαι σ' ἐκείνους ποῦ δὲ θὰ δεχτοῦν τίποτα, ἀλλὰ θὰ δυσανασχετήσουν» (Πανηγ. 12).

Ἄλλες φορές ὅμως τὸ ἓνα μέλος τῆς ἀντίθεσης δὲν εἶναι ἱκανὸ νὰ ἐκφράσει μόνου του τὴν πλήρη σκέψη τοῦ ρήτορα. Ἡ ἄρση μιᾶς συγκεκριμένης ἔννοιας δὲν ἐπάγεται ὅπωςδήποτε καὶ τὴ θέση τῆς ἀντίθετης της. Γι' αὐτὸ ὁ ρήτορας προσδιορίζει μὲ μιὰ «θέση» ἢ «ἄρση» τὴ συγκεκριμένη ἀντίθετη ἔννοια. Π.χ.:

– «Δὲν στενοχωριόταν..., ἀλλὰ ἀντίθετα χαιρόταν» (Ἐρατ. 32).

– «Ἦχι γιὰ τὸ δικό σας συμφέρον ἀλλὰ γιὰ τὸ δικό τους» (Ἐρατ. 51).

– «Δὲν ἀπόβλεπαν σὲ κομματικὰ ὀφέλη, ἀλλὰ ἐξυπηρετοῦσαν μόνου τοῦ συνόλου τὰ συμφέροντα» (Πανηγ. 79).

– «Ἦχι διότι δὲν τὴν ἐκτιμᾶτε ὀρθά, ἀλλὰ διότι δὲ θέλετε νὰ πράξετε ὅ,τι ἐπιβάλλεται» (Γ' Ὀλυμπ. 3).

Περισσότερο ἀποδοτικὸ εἶναι τὸ σχῆμα αὐτὸ ὅταν εἶναι σύνθετο:

– Ἦχι γιατί δὲν ξέρουμε... ξέρουμε, ἀλλὰ τὸ βρίσκουμε πιὸ ἔντιμο νὰ... παρὰ...» (Πανηγ. 53).

– «Οἱ πρόγονοί σας ἔστησαν αὐτὰ τὰ τρόπαια ὅχι γιὰ νὰ τὰ βλέπετε καὶ νὰ τὰ θαυμάζετε, μὰ γιὰ νὰ μιμεῖστε τὶς ἀρετές» (Ροδ. 35).

β) «Συμπλεκτικὴ ἀναίρεση»

Ἡ «συμπλεκτικὴ ἀναίρεση» εἶναι τὸ γνωστὸ σχῆμα «ἐξ ἀναιρέσεως συμπλεκτικόν» καὶ ἀπαντᾷ μὲ τοὺς ἀκόλουθους τύπους:

Ἦχι μόνου - ἀλλὰ (μὰ)

Ἦχι μονάχα - ἀλλὰ (μὰ)

Δὲν... μόνου - ἀλλὰ (μὰ) καὶ

Ἦχι μόνου δὲν - ἀλλὰ (μὰ) καὶ δὲν

Ἦχι μόνου δὲν - ἀλλὰ (μὰ) οὔτε

Ἦχι μόνου δὲν - ἀλλὰ (μὰ) οὔτε καὶ

Δέν... ὄχι - ἀλλὰ (μὰ) οὔτε (καί)

᾽Οχι... δέν - ἀλλὰ (μὰ) οὔτε (καί)

᾽Οχι μόνο νὰ μὴ - ἀλλὰ οὔτε καὶ νὰ

᾽Οχι μόνο δέν - ἀλλὰ (μὰ) καί

Ἡ «συμπλεκτική ἀναίρεση» εἶναι πιὸ ἔντονη μορφή ἀντίθεσης ἀπὸ τὴ μορφή Α-Θ:

– «᾽Οχι μόνο οἱ ἐχθροὶ σας, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ οἱ συμπολίτες σας» (Ἐρατ. 44).

– «᾽Οχι μονάχα γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ λόγου, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλη τὴ ζωὴ μου μέχρι τώρα» (Πανηγ. 14).

– «Καὶ δὲν ἔσωσαν μόνο τὴν πατρίδα του ὁ καθένας, ἀλλὰ ἐξασφάλισαν καὶ τὴν ἐλευθερία ὅλης τῆς Ἑλλάδας». (Πανηγ. 83).

᾽Αλλες ἀντιθέσεις καὶ τῶν δύο τύπων βλ.: Ἐρατ. 48, 72, 85, 93, 99. Πανηγ. 10, 14, 27, 32, 38, 52, 57, 79 81, 85, 94, 107, 118, 138, 165, 172, 176, 183. Γ' Ὀλυμπ. 3. Ροδ. 11, 35.

γ) Πραγματική ἀντίθεση

Στὴν πραγματική ἀντίθεση περισσότερο τὰ νοήματα παρὰ ὁ τύπος εἶναι ποῦ ἐπισημαίνονται τὸ σχῆμα.

Α'. Ἡ ἀπλούστερη μορφή ἀντίθεσης ἐδῶ εἶναι ὅταν ἀντιπαράτιθενται δύο ἀντίθετες στὸ περιεχόμενο λέξεις:

– «Εἶχε τις καλύτερες διαθέσεις γιὰ τὴν ὀλιγαρχία **καὶ** τις χειρότερες γιὰ τὴν πόλη» (Ἐρατ. 59) (1).

– «Ὁ ἕνας οἰκοδόμησε τὰ τείχη (...), **ἐνῶ** ὁ ἄλλος τὰ κατεδάφισε». (Ἐρατ. 64) (2).

Β'. ᾽Αλλες φορές ἡ ἀντίθεση συνίσταται στὴν ἀντιπαράθεση δύο φράσεων ἢ προτάσεων:

– «Γι' αὐτοὺς ἡ ἐκτέλεση ἀνθρώπων εἶχε ἐλάχιστη σημασία, **ἐνῶ** ἡ ἐξασφάλιση χρημάτων μεγάλη». (Ἐρατ. 7). (3).

– «Διεκτραγωδοῦν τις συμφορὰς (...) **καὶ** ἀπαριθμοῦν τις ὠφέλειες». (Πανηγ. 15) (4).

– «Συμφέρει νὰ εἶναι ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἐχθροὶ σας καὶ νὰ ἔχουν δημοκρατικὸ πολίτευμα, **παρὰ** νὰ εἶναι φίλοι σας καὶ νὰ ἔχουν ὀλιγαρχικὸ καθεστῶς». (Ροδ. 18) (5).

Γ'. ᾽Αλλοτε πάλι βρίσκουμε σύνθετες ἀντιθέσεις, οἱ ὁποῖες εἶναι καὶ οἱ πιὸ ἐντυπωσιακές:

– «Ἄν δίκαια ἐξορίστηκαν ἐκεῖνοι, τότε ἐσεῖς ἄδικα, καὶ ἂν ἐσεῖς δί-

καια, τότε οί Τριάντα ἄδικα». (Έρατ. 57) (6).

– «Ὅμως ἡ φύση τῶν λόγων εἶναι τέτοια, ὥστε (...) καὶ τὰ σπουδαῖα σὰν ἀσήμαντα νὰ τὰ παρουσιάσεις καὶ τὰ μικρὰ νὰ μεγαλοποιήσεις καὶ ἀκόμα τὰ παλιὰ μὲ σύγχρονο πνεῦμα νὰ προβάλεις καὶ τὰ καινούργια γεγονότα μὲ τὸν παλιὸ δοκιμασμένο τρόπο νὰ ἐκθέσεις». (Πανηγ. 8) (7).

– (Οἱ σατράπες:) ἄπιστοι γιὰ τοὺς φίλους, ἄναντροι πρὸς τοὺς ἐχθροὺς τους, πότε μὲς στὴν ταπεινώση, πότε μὲς στὴν περηφάνια βουτηγμένοι, μὲ ἔπαρση καὶ καταφρόνια στοὺς συμμάχους καὶ στοὺς ἐχθροὺς κόλακες σιγαμένοι». (Πανηγ. 152) (8).

Ἐκτὸς τυπικῆ ἀποψη οἱ ἀντιτιθέμενες λέξεις, φράσεις ἢ προτάσεις ἄλλοτε συνδέονται μὲ συμπλεκτικούς (βλ. ἀμέσως παραπάνω παραδ. 1, 4, 7), ἢ ἀντιθετικούς συνδέσμους (βλ. παραδ. 2, 3, 5) καὶ ἄλλοτε σχηματίζουν ἀσύνδετο σχῆμα (βλ. παραδ. 8).

Ἄλλες πραγματικὲς ἀντιθέσεις καὶ τῶν τριῶν τύπων βλ. Πανηγ. 20, 92. Ροδ. 23, 29.

2. ΥΠΟΣΤΑΣΗ

Καὶ τὸ σχῆμα «ὑπόστασις» προσδίδει στὸ λόγο ἔμφαση καὶ κάνει τὰ νοήματα περισσότερο ἀντιληπτά.

Στὰ μεταφρασμένα κείμενα ἡ «ὑπόστασις» ἐντοπίζεται μὲ τις ἐξῆς μορφές:

τόσος, -η, -ο – ὥστε / ποὺ
 τέτοιος, -α, -ο – ὥστε / ποὺ
 τόσο + ἐπίθετο – ὥστε / ποὺ
 τόσο + ἐπίρρημα – ὥστε / ποὺ
 τόσο – ὅσο
 ὅσο – τόσο

– «Κανείς δὲν ἔχει τόση ἐμπάθεια μαζί μας, ὥστε νὰ μὴν ὁμολογεῖ ὅτι...» (Πανηγ. 98).

– «Καὶ τέτοια ἀπόλυτη κυριαρχία ἀσκεῖ πάνω στις πόλεις τίς ἐλληνικές, ὥστε ἄλλες τίς καταστρέφει...». (Πανηγ. 137).

– «Νὰ βρεθεῖ ἓνας τόσο ἀνόητος ἀνάμεσά μας, ὥστε νὰ παραβεῖ αὐτοὺς τοὺς νόμους» (Γ' Ὀλυθ. 13).

– «Τόσο πολὺ ἄλλαξαν πολιτικῆ, ποὺ πολεμοῦν τὰ πολιτεύματα τὰ δημοκρατικά» (Πανηγ. 125).

– «Ἀπέχει τόσο ἀπὸ τὴν ἐκτέλεση, ὅσο καὶ πρὶν ἀποφασιστεῖ» (Ροδ. 1).

Οἱ τύποι αὐτοὶ δείχνουν ὅτι ἡ ἀντωνυμία ἢ τὸ ἐπίρρημα ποὺ ὑπάρχει

στην πρώτη πρόταση ή φράση έχει στενή σχέση με το σύνδεσμο **ὥστε (ἢ πού)** ή με το επίρρημα **ὄσο (ἢ τόσο)** που υπάρχει στη δεύτερη πρόταση ή φράση. Τόσο μάλιστα στενή είναι ή σχέση αυτή, ὥστε, ὅταν κανείς διαβάσει ή ακούσει την πρώτη λέξη, αμέσως αισθάνεται την ανάγκη να διαβάσει ή να ακούσει και τη δεύτερη λέξη. Αυτό είναι που κάνει τὰ νοήματα πιό ἐμφαντικά και πιό σαφή, γιατί, καθώς τὰ ζευγαρώνει με την «ἀνταπόκριση» τῶν δύο συνδετικῶν λέξεων, δὲν τὰ ἀφήνει να χαθοῦν μέσα στο πέλαγος τῶν ἄλλων, τῶν κοινῶν, νοημάτων τοῦ κειμένου ή τοῦ λόγου.

Συμβαίνει δηλαδή για τὸ νοῦ τοῦ ἀκροατῆ ή τοῦ ἀναγνώστη που παρακολουθεῖ την πορεία τῆς σκέψης τοῦ ρήτορα κάτι ἀνάλογο με ὅ,τι συμβαίνει με τὸν ὁδηγὸ τοῦ αὐτοκινήτου που βλέπει μπροστά στο δρόμο του να ἀναβοσθῆνει ἕνας περιστρεφόμενος προβολέας τῆς τροχαίας: αμέσως ἀντιλαμβάνεται ὅτι κάτι τὸ σοβαρὸ θὰ συναντήσει μπροστά του και ἐτοιμάζεται να τὸ ἀντιμετωπίσει.

Στὰ κείμενα τὸ ρόλο τοῦ περιστρεφόμενου προβολέα παίζει ή πρώτη, ή εἰσαγωγική λέξη (ἀντωνυμία ή επίρρημα) τῆς «ὑπόστασης», ή ὁποία προειδοποιεῖ ὅτι κάποια ἄλλη, σημαντική, σκέψη πρόκειται να ἀκολουθήσει στο δεύτερο μέλος τῆς «ὑπόστασης» που φέρνει και τὸ κύριο νοηματικό βάρος.

Πολὺ συνηθισμένος τύπος «ὑπόστασης» στὰ ρητορικά κείμενα εἶναι ἐκεῖνος με τὸν ὁποῖο ὁ ρήτορας ἀναφέρεται σὲ θέματα ἠθικῆς τάξης που βαρύνουν τὸν ἀντίπαλό του.

Σ' αὐτὲς τίς περιπτώσεις τὸ πρῶτο μέλος τοῦ ζεύγους ἀναφέρεται στο «βαθμὸ» ή στο «σημεῖο» θράσους ή φαυλότητας ή αἰσχροκέρδειας κ.τ.ῶ., ὅπου ἔχει φτάσει ὁ ἀντίπαλος.

Ἐτσι ὁ Λυσίας ὑπογραμμίζει ὡς ἐξῆς τὸ θράσος τῶν Τριάκοντα, οἱ ὁποῖοι ἰσχυρίζονται μπροστά στο δικαστήριο, δηλαδή στοὺς Ἀθηναίους που ἔχουν προσωπική πείρα τῶν ἐγκλημάτων τους, ὅτι δὲν εἶναι ἔνοχοι.

– «Καὶ ἔχουν φτάσει – δηλ. οἱ Τριάκοντα– σὲ τέτοιο βαθμὸ θράσους, ὥστε ἤρθαν ἐδῶ να ἀπολογηθοῦν και ἰσχυρίζονται ὅτι δὲν ἔχουν πράξει τίποτε κακὸ ή ἀνέντιμο» (Ἐρατ. 22).

Και πιό κάτω, μιλώντας για τὰ κακούργηματα τοῦ Θηραμένη, ἀναφωνεῖ:

– «Και ἔφτασε σὲ τέτοιο σημεῖο φαυλότητας, ὥστε ταυτόχρονα και ἐσᾶς ὑποδούλωσε... και τοὺς φίλους ἐξόντωσε» (Ἐρατ. 67).

Μερικὲς φορές ή «ὑπόσταση» ἐγκλείει μέσα της τὸ στοιχεῖο παραλληλι-

σμοῦ ἢ συγκρίσεως καὶ τότε ἡ προσφορά τῆς στοῦ λόγο εἶναι περισσότερο ἐντυπωσιακὴ. Μὲ μιὰ τέτοια «ὑπόσταση» ὑπογραμμίζει ὁ Ἰσοκράτης τὴν ἀποψή του ὅτι ἡ Ἀθήνα δικαιούται νὰ ἔχει τὴν ἡγεμονία τῶν Ἑλλήνων γιὰ δύο λόγους: Καὶ γιατί αὐτὴ ἦταν ἡ πρώτη ἡγετική δύναμη καὶ γιατί αὐτὴ πρόσφερε στοῦ Πανελλήνιο τις μεγαλύτερες εὐεργεσίες. Γράφει:

– «Ὅσο πιὸ πίσω μὲς στοῦ χρόνο ἀναζητήσουμε τις ρίζες καὶ γιὰ τὸ ἓνα καὶ γιὰ τὸ ἄλλο, τόσο πιὸ κάτω θὰ ἀφήσουμε αὐτοὺς ποὺ θὰ ἀναμετρηθοῦν μ' ἐμᾶς στοῦ θέμα τῆς ἡγεμονίας (δηλαδὴ τοὺς Σπαρτιάτες)» (Πανηγ. 23).

Πβ. Ἐρατ. 96. Πανηγ. 64, 70, 172, Ροδ. 8.

Ἄλλους τύπους «ὑπόστασης» βλ. Ἐρατ. 4, 76. Πανηγ. 7, 59 82, 86, 89, 91, 92, 98, 112, 117, 118, 125, 134, 137, 147, 158, 185. Γ' Ὀλυθ. 13, 25, 26. Ροδ. 1.

3. ΑΣΥΝΔΕΤΟ

Τὸ ἀσύνδετο σχῆμα προσδίδει στοῦ λόγο ἔμφαση, ζωηρότητα καὶ «αὐξηση». Ἀκόμη μὲ τὸ σχῆμα αὐτὸ ὁ ρήτορας ἔχει περισσότερες δυνατότητες νὰ συσσωρεύει πολλές μερικότερες ἐκφράσεις καὶ ἐπιμέρους ιδέες μέσα στὴν ἴδια περίοδο καὶ ἔτσι νὰ πετυχαίνει μεγαλύτερη ἔμφαση.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ πολυσύνδετο σχῆμα δίνει τέτοιες δυνατότητες σὲ περιορισμένο βαθμὸ, ὅσο εἶναι ἐπιτρεπτό στοῦ ρήτορα νὰ ἐπαναλάβει τὸν ἴδιο σύνδεσμο, χωρὶς νὰ προκαλέσει κόρο ἢ νὰ καταστρέψει τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ ἐπιδιώκει.

Ἐνα ἐντυπωσιακὸ χωρίο μὲ ἀσύνδετο σχῆμα βρίσκει κανεὶς στὶς παραγρ. 110 - 112 τοῦ Πανηγυρικοῦ. Ἐκεῖ ὁ Ἰσοκράτης ἐκθέτει τὰ μειονεκτήματα τοῦ σπαρτιατικοῦ κράτους καὶ τις κακουργίες τῶν Λακεδαιμονίων πρὸς τὴν ἴδια τους τὴν πατρίδα καὶ τὸ ὑπόλοιπο γένος τῶν Ἑλλήνων. (Ἐπειδὴ τὸ κείμενο εἶναι ἐκτεταμένο, δὲ θὰ τὸ παραθέσουμε ἐδῶ. Ἐπισημαίνουμε ὅμως ὅτι στοῦ πρωτότυπο τὸ χωρίο εἶναι ἀκόμη πιὸ ἐντυπωσιακὸ: οἱ μετοχές μὲ τοὺς ἀλλεπάλληλους συνδέσμους δέ... δέ... δέ... συντείνουν στὴν ἐπιμήκυνση τῶν περιόδων).

Μιὰ ἐξίσου ἐντυπωσιακὴ μορφή ἀσύνδετου σχήματος ὑπάρχει καὶ στὴν παρ. 114 τοῦ ἴδιου λόγου. Πρόκειται γιὰ ἓνα δριμύ κατηγορητήριο τοῦ Ἰσοκράτη ἐναντίον τῶν «δεκαρχιῶν», δηλαδὴ ἐναντίον τῆς ὀλιγαρχικῆς πολιτικῆς καὶ ἐναντίον τῶν Λακεδαιμονίων ποὺ τὴν ὑποστήριζαν:

– «114. Ὅσο γιὰ τις ἐξορίες, τις ἐσωτερικὲς ἀναστατώσεις, τὴ σύγχυση καὶ τὴν παρανομία, τις ἀυθαίρετες πολιτειακὲς μεταβολές, τὰ

ἐγκλήματα πρὸς τὰ παιδιά, τὸ ἀτίμασμα τῶν γυναικῶν, τὴν ἀρπαγὴ τῶν περιουσιῶν, ποιός θὰ μπορούσε νὰ τὰ ἀπαριθμήσει ὅλα αὐτά;»

(Ἡ ὅλη ἡ παράγραφος ἀποτελεῖ «ἀποσιώπηση», γιατί ὁ ρήτορας στὴν πραγματικότητα λέει ὅλα ὅσα προσποιεῖται πῶς δὲ θέλει νὰ ἀναφέρει). Π6. καὶ Πανηγ. 119).

4. ΠΟΛΥΣΥΝΔΕΤΟ

Ἐμφαση, ζωηρότητα καὶ «αὔξηση» προσδίδει στὸ λόγο καὶ τὸ πολυσύνδετο σχῆμα. Ἔτσι, δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ ὅτι οἱ φράσεις ποὺ ἐγκλείουν τίς πυρηνικὲς ἔννοιες τῶν λόγων καὶ στὸν Πανηγυρικὸ τοῦ Ἰσοκράτη καὶ στὸ λόγο τοῦ Λυσία Ἐναντίον τοῦ Ἐρατοσθένη ὑπογραμμίζονται μὲ μία ἐμφαντικὴ σύνδεση τῆς μορφῆς καί... καί:

– «(Θὰ μᾶς ἀπαλλάξει – ὁ λόγος = ὁ πόλεμος ἐναντίον τῶν Περσῶν):
καὶ ἀπὸ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο
καὶ ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἀναταραχὴ
καὶ ἀπὸ τίς πιὸ μεγάλες συμφορές;» (Πανηγ. 6).

– «πρέπει νὰ τιμωρήσετε
καὶ τὸν Ἐρατοσθένη
καὶ τοὺς συνεργάτες του» (Ἐρατ. 3).

Π6. Γ' Ὀλυμπ. 2 καὶ 27.

Οὔτε εἶναι χωρὶς σημασία τὸ ὅτι ὁ Λυσίας στὰ χωρία ἐκεῖνα τοῦ λόγου τοῦ Ἐναντίον τοῦ Ἐρατοσθένη, στὰ ὁποῖα θέλει νὰ ὑπογραμμίσει ὅτι ὁ ρήτορας καὶ ἡ οἰκογένειά του ὑπῆρξαν πράγματι «ἀγαθοὶ» πολῖτες καὶ γιὰ τὴν πόλη καὶ γιὰ τοὺς συνανθρώπους τους, χρησιμοποιεῖ πολυσύνδετο σχῆμα τῆς μορφῆς οὔτε... οὔτε, γιὰ νὰ προσδώσει περισσότερὴ ἔμφαση στὰ λόγια του:

– «δὲν ἀσχολήθηκα μὲ δικαστήρια
οὔτε γιὰ δικές μου
οὔτε γιὰ ξένες ὑποθέσεις» (Ἐρατ. 3).

Καὶ ἀμέσως παρακάτω:

– «οὔτε ἐμεῖς
οὔτε ἐκεῖνος (ἐνν. ὁ πατέρας τους)
(δὲν) ἤρθαμε σὲ δικαστικὸ ἀγῶνα μὲ κανέναν
οὔτε ὡς κατηγορούμενοι...
οὔτε ἐμεῖς βλάψαμε τοὺς ἄλλους
οὔτε οἱ ἄλλοι μᾶς ἐνοχλοῦσαν» (Ἐρατ. 4).

Μὲ τὸ ἴδιο σχῆμα δίνει ἔμφαση καὶ ὁ Ἰσοκράτης στὴν ἀποψή του γιὰ

τούς θαυμαστούς ἀγῶνες τῶν Ἀθηναίων προγόνων:

– «Δὲν ἦταν δὲ οὔτε μικροὶ
οὔτε ἀσήμαντοι
οὔτε καὶ λίγοι
οἱ ἀγῶνες ποὺ ὑπέμειναν» (Πανηγ. 52).

Πβ. καὶ Ἐρατ. 23, 68. Πανηγ. 145. Γ' Ὀλυμπ. 7, 14, 24, 33. Ρο-
δίων 9, 15, 23, 24.

5. ΡΗΤΟΡΙΚΕΣ ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

Οἱ ρητορικές ἐρωτήσεις εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἀποδοτικά σχήματα στὴ ρη-
τορική. Ποικίλλουν τὸ λόγο, ξεκουράζουν ἀπὸ τὴ συνεχὴ παρακολούθηση
πολυδαίδαλων συλλογισμῶν καὶ κάνουν τὰ λόγια τοῦ ρήτορα νὰ περνοῦν
μὲ σαφήνεια στὸ μυαλὸ τοῦ ἀκροατῆ. Γιατί, ὅταν ὁ τελευταῖος αὐτὸς
ἀκούει τὸ ρήτορα νὰ ρωτᾶει κάτι, αἰσθάνεται ἀσυνείδητα τὴν ἀνάγκη νὰ
δώσει μιὰ ἀπάντηση στὴν ἐρώτηση. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐξασφαλίζεται ἡ
συμμετοχὴ τοῦ ἀκροατηρίου στὴν πορεία τῶν σκέψεων τοῦ ρήτορα.

Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ χωρίο τῶν παρ. 25 καὶ 26 τοῦ λόγου τοῦ Λυ-
σία Ἐναντίον τοῦ Ἐρατοσθένη, ὅπου ὁ ρήτορας εἰσάγει ἕναν πλαστὸ διά-
λογο ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ τὸν ἀντίπαλό του καὶ σφίγγει ἀποπνικτικὰ γιὰ
τὸν κατηγορούμενο τὸν κλοιὸ τῆς ἐπιχειρηματολογίας του:

– «Συνέλαβες ἢ ὄχι τὸν Πολέμαρχο; Ἐκτελοῦσα, ἀπὸ φόβο, ἐντολὲς
τῶν ἀρμοδίων. Ἦσουν στὸ βουλευτήριον, ὅταν γινόταν ἡ συζήτηση γιὰ
μᾶς; Ἦμουν. Ὑποστήριζες αὐτοὺς ποὺ πρότειναν νὰ μᾶς θανατώσουν ἢ
πρόβαλες ἀντιρρήσεις; Πρόβαλλα ἀντιρρήσεις, ὑποστηρίζοντας ὅτι δὲν
πρέπει νὰ θανατωθεῖτε. Ἐπειδὴ πίστευες ὅτι μᾶς φέρνονταν ἄδικα; Ναι,
ἄδικα.

Καὶ ὅταν ἡ πλειοψηφία σας εἶχε στὴ διάθεσή της τὴ σωτηρία μας, λές
ὅτι πρόβαλες ἀντιρρήσεις σ' αὐτοὺς ποὺ ἤθελαν νὰ μᾶς ἐξοντώσουν, ἐνῶ,
ἀντίθετα, ὅταν ἦταν στὸ δικό σου τὸ χέρι καὶ μόνο νὰ σώσεις ἢ ὄχι τὸν
Πολέμαρχο, τότε τὸν ὀδήγησες στὴ φυλακή;

Καὶ ἐνῶ ἔχεις τὴν ἀξίωση νὰ σέ θεωρήσουμε τίμιο ἄνθρωπο, ἐπειδὴ
ὅπως λές, παρ' ὅλες τίς ἀντιδράσεις σου, δὲν ἔφερες καμιά ὠφέλεια, γιὰ
τὸ ὅτι συνέλαβες καὶ θανάτωσες τὸν ἀδελφὸ μου δὲν πρέπει νὰ δώσεις κά-
ποια ἱκανοποίηση καὶ σ' ἐμένα καὶ σ' αὐτοὺς ἐκεῖ;» (Ἐρατ. 25-26).

Ἐντυπωσιακὲς εἶναι καὶ οἱ ἀλλεπάλληλες ἐρωτήσεις ποὺ ὑποβάλλει ὁ
Δημοσθένης στοὺς Ἀθηναίους στὸν Γ' Ὀλυμπιακὸ (παρ. 16, 17), γιὰ νὰ
τοὺς τόνισι ὅτι πρέπει νὰ ἐνεργήσουν ἀμέσως ἐναντίον τοῦ Φιλίππου. Νὰ

τὸ κείμενο:

– «Ποιάν ἐποχή, ποιάν εὐκαιρία, καλύτερη ἀπὸ αὐτῆ περιμένετε; Πότε θὰ κάνετε ὅ,τι πρέπει, ἂν ὄχι τώρα; Δὲν κατέχει κιόλας ὅλα τὰ ὄχυρά μας ὁ ἄνθρωπος αὐτός; Καί, ἂν καταλάβει καὶ τὴν Ὀλυνθο, δὲ θὰ ὑποστοῦμε τίς χειρότερες ἀπὸ ὅλους ταπεινώσεις; Δὲν τὸν πολεμοῦνε τώρα ἐκεῖνοι στοὺς ὁποίους ἔχουμε ὑποσχεθεῖ ὅτι πρόθυμα, ἂν πολεμήσουν, θὰ τοὺς βοηθήσουμε; Δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ ἐχθρὸς μας; Δὲν κατέχει μέρη δικὰ μας; Δὲν εἶναι βάρβαρος; Ὅ,τι κακὸ καὶ ἂν ποῦμε, δὲν τοῦ ταιριάζει;» (Γ' Ὀλυνθ. 16-17).

Μερικὲς φορές οἱ ρητορικές ἐρωτήσεις βοηθοῦν τὸ ρήτορα νὰ συναγάγει τὸ συμπέρασμα πὸ ἐπιθυμεῖ. Στὸ παρακάτω μάλιστα κείμενο τὸ συμπέρασμα συνάγεται πάλι μὲ μιὰ ἐρώτηση:

– «Τί ἀλήθεια θὰ μπορούσαν νὰ πάθουν, γιὰ νὰ τιμωρηθοῦν ἀνάλογα μὲ τίς πράξεις τους; Μήπως ἂν θανατώνατε τοὺς ἴδιους καὶ τὰ παιδιά τους, θὰ τοὺς τιμωρούσατε ὅπως τοὺς ἄξιζε; Μήπως ἂν δημεύατε τίς φανερὲς περιουσίες τους, αὐτὸ θὰ ἦταν ἄρκετὸ γιὰ τὴν πόλη (...);

Ἄφου λοιπόν, ὅπως καὶ νὰ τοὺς μεταχειριστεῖτε, δὲ θὰ μπορούσατε νὰ τοὺς ἐπιβάλετε μιὰ ἱκανοποιητικὴ ποινή, δὲν εἶναι ντροπὴ νὰ ἀρνηθεῖτε καὶ ὁποιαδήποτε ἔστω ἱκανοποίηση θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πάρει ἀπ' αὐτούς;» (Ἐρατοσθ. 82-84).

Γιὰ τὸ σχῆμα **ὑποφορᾶς καὶ ἀνθυποφορᾶς** μπορεῖ κανεὶς νὰ ἰδεῖ ἕνα ὠραῖο παράδειγμα στὸ χωρίο τῶν παρ. 183-184 τοῦ Παναηγυρικοῦ, ὅπου ἡ ἀνθυποφορὰ ἔχει τὴ μορφή ἐρώτησης. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἔντεχνη προσπάθεια τοῦ Ἰσοκράτη νὰ πείσει τοὺς Ἀθηναίους ὅτι πρέπει νὰ ἐκστρατεύσουν ἐναντίον τῶν Περσῶν:

– «Καὶ πράγματι, μὲ ποιούς πρέπει νὰ πολεμοῦν οἱ ἄνθρωποι πὸν δὲν κατέχονται ἀπὸ καμιά διάθεση πλεονεξίας, ἀλλὰ κοιτοῦν μόνο τὸ δίκαιο; Δὲν πρέπει νὰ τὰ βάζουν μὲ αὐτούς πὸν καὶ παλαιότερα ἔβλαψαν τὴν Ἑλλάδα καὶ τώρα πάλι τὴν ἔχουν στὸ μάτι καὶ ὅλο τὸν καιρὸ τρέφουν ἐναντίον μας αἰσθήματα μίσους μονάχα;

Ποιούς εἶναι φυσικὸ νὰ φθονοῦν ὅσοι δὲν ἔχουν χάσει ἀκόμα τὸ φιλότιμό τους ἐντελῶς, ἀλλὰ διατηροῦν μιὰ στάλα ἀξιοπρέπεια; Δὲν πρέπει νὰ μισοῦν ἐκείνους πὸν ἔχουν φορτωθεῖ ἐξουσία μεγαλύτερη ἀπὸ ὅση γίνεται νὰ σηκώσει ἡ φύση ἢ ἡ ἀνθρώπινη, μὴ πὸν ἡ ἀξία τους δὲ φτάνει οὔτε τοὺς πῖθ ἄθλιους δικούς μας;

Καὶ ἐναντίον τίνων ἔχουν χρέος νὰ ἐκστρατεύσουν αὐτοὶ πὸν θέλουν νὰ δείχνουν εὐσέβεια, μὰ δὲν ξεχνοῦν οὔτε στιγμὴ τὸ συμφέρον τους; Ὅχι

ἐναντίον ἐκείνων ποὺ εἶναι φυσικοὶ καὶ προαιώνιοι ἐχθροί, ποὺ ἔχουν ἀποχτήσῃ ἀμέτρητα ἀγαθά, μὰ δὲν εἶναι σὲ θέσῃ νὰ τὰ ὑπερασπίσῃ; Ἔ, λοιπὸν ὅλους αὐτοὺς τοὺς ὄρους τοὺς συ-γκεντρώνουν ἐπάνω τους οἱ Πέρσες» (Πανηγ. 184).

Πβ. καὶ Ἑρατ. 27. Πανηγ. 37, 110, 11, 121, 154 - 155, 161, 185 - 186. Γ' Ὀλυμπ. 10, 18, 22, 29, 30, 34. Ρόδ. 23, 24, 32.

Τὰ παραδείγματα εἶναι ἀπὸ τὰ κείμενα: Λυσία (Ἑρατ.), Ἴσοκράτης (Πανηγ.), Δημοσθένης (Γ'. Ὀλυμπ., Ἰπὲρ ἔλευθ. Ροδίων).

ΣΗΜ.: Αυτή η εξαιρετικά κατατοπιστική για τη διδασκαλία των ρητορικών κειμένων μελέτη του κ. Β. Θεωδωρακόπουλου δημοσιεύτηκε στο περιοδικό «Νέα Παιδεία» τ. 8 (Χειμώνας 1979) σ. 107-124 και τ. 13 (Ανοιξη 1980), σ. 86-93. Δεν αναδημοσιεύονται εδώ, για λόγους που αφορούν μόνο την έκταση αυτού του βιβλίου, οι σημειώσεις και η βιβλιογραφία. Μολονότι η μελέτη αυτή έχει εκπονηθεί για να συμβάλει στη διδασκαλία των ρητορικών κειμένων από μετάρφραση (στο Γυμνάσιο), είναι εξίσου χρήσιμη και για τη διδασκαλία από το πρωτότυπο.

Γιάννης Αναστασίου
ΓΙΑ ΜΙΑ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΡΗΤΟΡΙΚΟΥ
ΛΟΓΟΥ ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

1. Η διατύπωση του τίτλου του θέματός μου φαίνεται να υποδηλώνει μια αντιπαράθεση ανάμεσα σε δύο τρόπους έρευνας του φαινομένου του ρητορικού λόγου και μάλιστα με χρονικό διαχωριστικό κριτήριο. Αν τελικά πρόκειται για πραγματική αντιπαράθεση, όπου δηλ. εγκαταλείπεται η φιλολογική παράδοση, θα φανεί στη συνέχεια. Προκαταβολικά όμως θεωρώ ότι πρόκειται μάλλον για μια πορεία με δυο φάσεις, που ξεκίνησε από τον αρχαίο προβληματισμό και επιστρέφει ή πρέπει να επιστρέφει στην αρχαία εποχή για μια πληρέστερη κατανόησή της, με βάση την εμπειρία που απόκτησε στο μεταξύ η φιλολογική ανάλυση.

Γιατί όμως πρέπει να γίνει η προσέγγιση του αρχαίου ρητορικού λόγου μέσα από σύγχρονες ερευνητικές μεθόδους και ενδεχομένως με σύγχρονα κριτήρια και τι πλεονεκτήματα θα είχε αυτός ο δρόμος; Αυτή είναι η προβληματική του θέματος. Προτού περάσω ωστόσο στην αντιπαραθετική εξέταση της «παραδοσιακής» (για να ονομάσω έτσι στην μέχρι τώρα θεωρία της ρητορικής που κρατάει από την αρχαιότητα) ανάλυσης και της σύγχρονης πρέπει να κατοχυρώσω την πρόθεσή μου με μερικά πρώτα ερωτήματα-προβλήματα.

α. Η προσέγγιση οποιουδήποτε φαινομένου περασμένης εποχής γίνεται βέβαια με σκοπό τη γνωστική κατάκτησή του αλλά αυτό ξεκινάει και περνάει μέσα από κάποιες ανάγκες, πνευματικές, παιδευτικές κ.ά. δικές μας, σήμερα. Υπάρχει λοιπόν μια αντιστοιχία και ανταπόκριση προβλημάτων. Σχετικά με το ρητορικό λόγο (ως λόγο πειθούς, πολιτικής επιρροής, προπαγάνδας γενικότερα) είναι πιο έντονο το στοιχείο της συνέχειας, δηλ. το ότι υπάρχει πάντα ως λειτουργία του ανθρώπου μέσα στην κοινότητα και ότι σχετίζεται όχι μόνο με τις ξεχωριστές ώρες της ζωής μας (όπως π.χ. συμβαίνει με την ποίηση), αλλά και με την καθημερινότητά μας. Διαπιστώνοντας τις δικές μας ανάγκες στο χώρο του ρητορικού λόγου, είναι φυσικό να θέλουμε να δούμε, πώς ο λόγος αυτός σε μια άλλη εποχή ανταποκρινόταν σε ανάλογες ανάγκες.

β. Στην προσπάθεια του αρχαίου ρητορικού λόγου υπάρχουν ορισμένες δυσκολίες στην προσπέλαση της ουσίας και λειτουργίας του. Προκύπτουν κυρίως από το γεγονός ότι λειτουργούσε ως προφορικός λόγος. Σήμερα τα πράγματα είναι διαφορετικά. Η γλώσσα της επιρροής, της προπαγάν-

δας, της διαφήμισης χρησιμοποιεί περισσότερο οπτικοακουστικά και μη λεκτικά στοιχεία, π.χ. τηλεόραση, αφίσσα κτλ.

Μερικά στοιχεία, αυτά ακριβώς που σχετίζονταν με τη φύση του ως προφορικού λόγου, δεν είναι πια μεσολαβήσιμα σ' εμάς. Δεν μπορούμε να μεταφερθούμε στη θέση του ακροατή. Υπάρχει η δυσκολία της χρονικής απόστασης, των αλλαγμένων ηθών, ψυχολογίας, αντιληπτικότητας, νοοτροπίας κτλ. Μας μένουν μόνο έμμεσοι δρόμοι για να αποκριπτογραφήσουμε τον καταγραμμένο πια λόγο ως κείμενο. Τα κείμενα άλλωστε δεν είναι πάντα η πιστή αναπαραγωγή αυτού που εκφωνήθηκε, γιατί είναι γνωστό ότι οι ρήτορες επεξεργάζονταν τους λόγους τους για να τους δημοσιεύσουν. Στη μεταφορά εξάλλου του προφορικού λόγου στη γραπτή μορφή χάθηκαν για μας όλα τα μη λεκτικά στοιχεία (κινήσεις, χρωματισμός φωνής κτλ.) που σηματοδοτούσαν και βοηθούσαν ένα μέρος της αποδεικτικότητας και πειστικότητας του λόγου.

Ο πρώτος δρόμος είναι οι ποικίλες πληροφορίες και οι θεωρητικές τοποθετήσεις, συστηματοποιήσεις και γενικεύσεις των συγχρόνων με τους αρχαίους ρήτορες ή των άμεσα μεταγενεστέρων θεωρητικών της ρητορικής. Στην περιγραφική περισσότερο έκθεσή τους διέσωσαν ενδεχομένως κάτι από την αίσθηση της επίδρασης του αρχαίου ρητορικού λόγου στον ακροατή και από τον τρόπο που αυτός προλάμβανε το λόγο.

2. Ο άλλος δρόμος είναι η γνώση των συμπερασμάτων και μεθόδων από τη σύγχρονη ανάλυση του λόγου και η προσπάθεια επαλήθευσής τους στον αρχαίο λόγο, στο βαθμό που είναι δυνατό να υπερκεράσουμε αυτό το άλλοθι που παρουσιάζει ο προφορικός λόγος ως καταγραμμένο κείμενο. Ο δεύτερος αυτός δρόμος έχει καταρχήν το πλεονέκτημα ότι είναι πιο κοντά στη δική μας άμεση αίσθηση και αντιληπτικότητα της επιρροής του λόγου σ' εμάς. Ξεκινάει από τις δικές μας διαπιστώσιμες προσ-λαμβάνουσες παραστάσεις, συνεπώς και των μαθητών, και σ' αυτό έχουμε μια αφετηρία με σίγουρα στοιχεία. Ξεκινάμε δηλ. με γνώση του εσωτερικού μηχανισμού και της λειτουργίας του λόγου στη βάση της ίδιας μας της εμπειρίας.

Αν δεν προσπαθούσαμε κάθε φορά με αφετηρία το δικό μας εννοιολογικό σύστημα να δημιουργήσουμε «περάσματα» για την πρόσβαση του αρχαίου κόσμου, ίσως να μας έμενε το πνεύμα του κλειστό. Αυτό που συχνά άλλωστε λέμε, ότι κάθε εποχή προσφέρει τη δική της ερμηνεία της αρχαιότητας και διαβάξει με τα δικά της μάτια τους αρχαίους, τι άλλο σημαίνει παρά τη συνεχή υπέρβαση κάθε παρωχημένης ερμηνείας, μαζί

ίσως και αυτής των αρχαίων; Τουλάχιστο στην εικόνα που μας διέσωσαν οι μετακλασικοί. Έτσι κατοχυρώνεται η έννοια της προόδου και στις αρχαιογνωστικές επιστήμες, που θα μπορούσε να βοηθήσει μπροστά σε κάποια αδιέξοδα τα οποία αρχίζουν να εμφανίζονται και στην πράξη στην επιβίωση των κλασικών σπουδών. Για να είναι η εξέλιξη της επιστήμης μας, αλλά και η βασισμένη πάνω της παιδείας μας όχι πορεία μέσα από τάφους και πάνω σε ξερές δάφνες, αλλά να φέρνει μέσα της τη ζωή και τα πραγματικά της αιτήματα.

Έχουν ειπωθεί βέβαια πολλά, και τα ξέρουμε, για τον κίνδυνο που υπάρχει σ' αυτήν την πορεία από το σήμερα στο τότε, να μεταφέρουμε και να αποδώσουμε στους αρχαίους έννοιες και απόψεις που δεν τις είχαν. Αυτός όμως ο κίνδυνος υπάρχει για ορισμένους τομείς (σε ζητήματα ηθικά, ψυχολογικά κ.ό.). Δεν ισχύει για ζητήματα μεθοδολογικά που τίγονται εδώ. Έτσι κι αλλιώς πάντα στην εξέταση άλλων εποχών δημιουργείται θέμα εννοιολογικής ταυτότητας. Η δική μας αφετηρία σε κάθε περίπτωση είναι ο δικός μας σημερινός κόσμος που μας εξασφαλίζει μια εννοιολογική σαφήνεια.

Τα βασικά ερωτήματα που ως τελικοί στόχοι πρέπει να γίνουν αντικείμενο της διερεύνησης του αρχαίου ρητορικού λόγου είναι: Ποιά είναι η ιδιοτυπία του ως λόγου και μάλιστα προφορικού; Πώς λειτουργεί, πώς δομείται και σε τι αποβλέπει η χρήση του; Πώς δένεται με την πολιτική, κοινωνική και πνευματική ζωή της συγκεκριμένης κοινότητας, που ήταν η δημοκρατική πόλη-κράτος; Πώς επηρέαζαν τις σχέσεις αυτές οι ιδιαιτερότητες της γένεσης και εξέλιξής του;

Με όσα ειπώθηκαν μέχρι τώρα, που θα ολοκληρωθούν ακόμα, γίνεται προσπάθεια να καταδειχθεί ένα πράγμα: η ανάγκη να επιχειρηθεί μεθοδολογικά αλλά και εννοιολογικά μια διεύρυνση και αλλαγή στους τρόπους και τις μεθόδους φιλολογικής ερμηνείας και ακόμα να γίνει μια άλλη επιλογή των σημείων στα οποία θα στηριχθεί η ανάλυση των λόγων των αρχαίων ρητόρων.

3. Αφετηρία λοιπόν των σκέψεων που ακολουθούν είναι η ανάγνωση του ρητορικού λόγου από τη σύγχρονη ανάλυση του λόγου που έχει γίνει σε ευρύτερα πλαίσια. Δεν περιορίζεται δηλ. στην περιγραφή της φύσης και της δομής του λόγου, αλλά προχωράει και στην ανάλυση των λειτουργιών και της χρησιμοποίησής τους. Το επαναστατικό βήμα της ανάλυσης αυτής είναι ότι προχώρησε και μέχρι την αναπαραγωγή των λειτουργιών του λόγου σε δοσμένα από πριν ή επιθυμητά πλαίσια και προκατα-

σκευασμένες συνθήκες. Η τακτική αυτή αποβλέπει να προκαλέσει συγκεκριμένες και αναμενόμενες αντιδράσεις δηλ. μετρήσιμες και πειραματικά επαναλαμβανόμενες. Εδώ πρόκειται βέβαια για το λόγο σε μια έσχατη μορφή του ως γλώσσα της προπαγάνδας και του επηρεασμού των άλλων, όπου οι άλλοι μπορεί να είναι οποιαδήποτε σταθερή ή μεταβαλλόμενη μορφή ομάδας: ψηφοφόροι, καταναλωτές, κοινή γνώμη γενικά, άλλες ομάδες κοινών ενδιαφερόντων ή συμφερόντων.

Η νέα αυτή τάση (βασικές δημοσιεύσεις της έγιναν στη δεκαετία του '40) στην ανάλυση του ρητορικού λόγου είναι γνωστή ως Νέα ή Επιστημονική Ρητορική. Η θεωρία της στο ξεκίνημά της βασίστηκε στην εφαρμοσμένη ψυχολογία και μετά βοηθήθηκε από μεθόδους και συμπεράσματα της κυβερνητικής της κοινωνικής ανθρωπολογίας, γλωσσολογίας, κοινωνικής γλωσσολογίας, πολιτειολογίας, πληροφορικής και άλλων συναφών κλάδων κοινωνικών επιστημών, ενώ χρησιμοποίησε και τα συμπεράσματα της κλασικής ρητορικής. Εμφανίστηκε δηλ. ως μια διεπιστημονική δραστηριότητα που προσπαθώντας να αποκτήσει όσο το δυνατό περισσότερες γνωστικές αφετηρίες στηρίχτηκε στην πειραματική παρατήρηση (δηλ. την αναπαράσταση) του ρητορικού λόγου, του λόγου γενικά, ο οποίος αποβλέπει να πραγματοποιήσει την πειθώ. Το λόγο αυτότον ανέλυσε όχι ως κείμενο, αλλά ως ενεργούμενο προφορικό λόγο, όπου δηλ. είναι παρόντα και παρατηρήσιμα και τα δύο στοιχεία του: ο ρήτορας (ομιλητής) και ο ακροατής.

Με τον τρόπο αυτό της πειραματικής αναπαράστασης μπορεί να καταγραφεί άμεσα η αντίδραση του δεύτερου και να διαπιστωθεί ο βαθμός στον οποίο συντελείται η ταύτιση μεταξύ τους μέσα από το λόγο, ένα σημείο το οποίο εκπρόσωποι της Νέας Ρητορικής, όπως ο αμερικανός θεωρητικός της λογοτεχνίας **Kenneth Burke**, θεώρησαν το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο στη φύση του ρητορικού λόγου, όπως θα δούμε.

Η διαφορά της νέας μεθόδου από την παραδοσιακή ανάλυση είναι ότι δεν παρατηρεί κανείς ένα τυχόντα λόγο σε κάποιο ακροατήριο για να βγάλει συμπεράσματα από τα κάποια στοιχεία που θα υπάρχουν στο λόγο, αφού τα μαγνητοφωνήσει ή τα καταγράψει για να τα μελετήσει. Επιλέγοντας ο ερευνητής στοιχεία του λόγου, των οποίων την επίδραση θέλει να διαπιστώσει, τα βάζει σε ένα κατασκευασμένο λόγο και μετά σημειώνει τις αντιδράσεις των ακροατών στα συγκεκριμένα σημεία. Η συσώρευση συμπερασμάτων από τη διεύρυνση του πλάτους των παρατηρήσεων δίνει τη δυνατότητα, με γνώση των στοιχείων που περιέχει ο λόγος,

να προβλέπει και να περιμένει τις αντίστοιχες αντιδράσεις. Εδώ είναι φανερή η μέθοδος της κυβερνητικής, που έχει γενικευτεί με τις προβλέψεις των κουμπιούτερς, και γίνεται κατανοητή η δύναμη της γλώσσας της προπαγάνδας να επηρεάζει τις αποφάσεις ατόμων που τα βάζει κάτω από την επιρροή της.

Από τις έρευνες αυτές προέκυψαν συμπεράσματα και γενικεύσεις που όχι μόνο αποτελούν γενικές αρχές για τη γνώση και κατανόηση των ιδιοτήτων και λειτουργιών του λόγου, αλλά προσφέρουν και ένα σύστημα δημιουργίας και οργάνωσής του, δηλ. προβάλλουν τους τρόπους κυριάρχησης του λόγου ως οργάνου για τη δραστηριοποίηση κοινωνικών δυνάμεων. Από την άποψη αυτή ο ρητορικός λόγος δεν είναι μόνο αντικείμενο προς το οποίο και μέσα από το οποίο διοχετεύεται η γνωστική και συναισθηματική ενέργεια του ανθρώπου (με το να διαμορφώνει την έκφραση και διατύπωσή του), αλλά γίνεται και υποκείμενο που μπορεί να προκαλέσει, να γίνει δημιουργός πράξης, καθώς ασκεί επηρεασμό και πειθώ σε μια ανθρώπινη κοινότητα.

Με τη διαπίστωση λοιπόν ότι ο λόγος μπορεί ως υποκείμενο να ασκήσει μια επιρροή ώστε να γίνει δημιουργός πράξης, γίνεται η ανακάλυψη ή έστω η επισήμανση μιας άλλης διάστασης στις δυνατότητες και λειτουργίες του. Ότι αποκαθιστά μια γέφυρα επικοινωνίας από το ρήτορα στον ακροατή με το πρόσθετο στοιχείο ότι ο ρητορικός λόγος ασκεί πάντα μια επιρροή η οποία αποβλέπει να προκαλέσει μια αντίδραση και πράξη από τη μεριά του ακροατή.

Πριν προχωρήσουμε περισσότερο στην ανάλυση της νέας μεθόδου για να δούμε αν και πόσο μας βοηθάει σε μια πληρέστερη κατανόηση του αρχαίου ρητορικού λόγου, ας δούμε συνοπτικά τι μας προσφέρει η παραδοσιακή αντιμετώπιση της ρητορικής θεωρίας, κάνοντας μια πρώτη αντιπαραθέση.

4. Για την εξέταση της αρχαίας ρητορικής έχουμε βέβαια στη διάθεσή μας τις ιστορικές πληροφορίες και τη θεωρητική επεξεργασία διαφόρων θεμάτων της από τους θεωρητικούς της ρητορικής. Η πληροφόρησή μας αυτή ωστόσο παρουσιάζει μειονεκτήματα, διότι μεγάλο μέρος των αρχαίων μελετητών του ρητορικού λόγου αποτελούν μόνο μια συσσώρευση παρατηρήσεων και κανόνων για σχολική και εκπαιδευτική χρήση, για την σύνταξη ενός σωστού, σύμφωνα με τα μέρη του, και αποτελεσματικού ρητορικού λόγου. Σκοπός δηλ. είναι η καλύτερη απομίμηση των κλασικών προτύπων του 5ου και 4ου αιώνα (αναφέρομαι καταρχήν στην

Ελλάδα). Πρόκειται εδώ για την κωδικοποίηση μόνο της εξωτερικής τεχνικής του ρητορικού είδους, μια απασχόληση που διαιώνισε ένα συγκεκριμένο τρόπο αντιμετώπισης του ρητορικού λόγου, που τον είδε ως ένα τεχνικό και κάπως τυποποιημένο είδος και διαμεσολάβησε μια νοοτροπία στην αξιολόγησή του που σε μεγάλο βαθμό είναι υπεύθυνη για την άποψη που επικράτησε ότι ο ρητορικός λόγος είναι ένας τελείως τεχνητός και τεχνικός, μονότονος και απολιθωμένος λόγος. Αιτία και αποτέλεσμα δημιούργησαν ένα φαύλο κύκλο. Η θεωρία συγκράτησε και διαμεσολάβησε τους εξωτερικούς - τεχνικούς τρόπους και με βάση την εικόνα αυτή γράφτηκαν λόγοι (στο γραφείο) που αποτέλεσαν μέρος και συνέχιση της παράδοσης και επιδίωξαν τη μίμηση των κλασικών προτύπων. Η εξέλιξη αυτή πραγματοποιήθηκε όχι μόνο γιατί με την εξαφάνιση της εκκλησίας του δήμου και του δημοκρατικού πολιτεύματος την εποχή των ελληνιστικών βασιλείων (όπου αναφέρεται η εξέλιξη της ρητορικής της δεύτερης σοφιστικής) η πολιτική δημηγορία ασκούνταν η μάλλον γραφόταν πλέον μόνο θεματογραφικά, πράγμα που φυσικά θάρυνε αποφασιστικά στο μέλλον και στη διαμόρφωση της ρητορικής, αλλά και γιατί η ρητορική θεωρία γινόταν πλέον καθοδηγητική δύναμη στην πορεία της ρητορικής, καθώς έμπαινε στο σύστημα της παιδείας και μόρφωσης και μέσα από την αποκρυστάλλωση της θεσμοθέτησης προσδιόριζε αρκετά τελεσίδικα ένα μέρος από τη μορφή και το περιεχόμενό της. Οι μελλοντικοί ρήτορες μορφώνονταν δηλ. με βάση αυτό το σύστημα των εξωτερικών κανόνων.

Έτσι όμως, για να ξαναγυρίσουμε στο θέμα της ανάλυσης του ρητορικού λόγου, παρόλο που διαθέτουμε προσεγγίσεις σχετικά σύγχρονες με τους αρχαίους ρήτορες, από θεωρητικούς που βρίσκονταν μέσα στην αίσθηση του αρχαίου λόγου και των κανόνων της τέχνης του, τελικά η διαμεσολάβησή τους δεν μας ανοίγει τελείως το δρόμο να μπούμε στα εσωτέρα αυτού του τεχνικού και καταλυτικού λόγου με τα πολλά πρόσωπα και τις πολλές δυνατότητες. Και αυτό γιατί μόνοι τους αυτοπεριορίστηκαν οι θεωρητικοί αποβλέποντας σε άμεσα πρακτικές και, ας μου επιτραπεί η έκφραση, κάπως εφήμερες επιδιώξεις.

Η προβληματικότητα της ερμηνείας που στηρίζεται στα στοιχεία αυτά της παράδοσης είναι ότι περιορίζεται να μας δώσει πληροφορίες ή και κάποιες αναλύσεις σε σημεία που ήδη στην εκτίμηση του Αριστοτέλη (που αποτελεί μια εξαίρεση στη ρητορική θεωρία) βρίσκονται έξω από την ουσία του ρητορικού λόγου. Τα στοιχεία αυτά είναι:

– Πραγματολογικά, όπως δίνονται και όσα δίνονται. Για μας σήμερα

και για τη γνώση μας της αρχαιότητας εμφανίζουν κενά.

– Πληροφορίες πάνω στην τυπική-κανονιστική διάρθρωση του λόγου, που ενώ μας δίνουν τη συνηθισμένη τεχνική του, δεν μας εξηγούν πάντα την εξατομικευμένη προσπάθεια του ρήτορα να χαράξει μια ιδιαίτερη γραμμή που να αντιμετωπίζει το συγκεκριμένο. Εν μέρει εξαιρέσεις αποτελούν εδώ ο Πλούταρχος και ο Διονύσιος Αλικαρνασσίας, παρόλο που οι αναλύσεις τους πλησιάζουν μάλλον την «λογοτεχνική κριτική».

– Προσφέρουν στοιχεία σχετικά με την αισθητική του λόγου και τη συγκινησιακή επιρροή, που ως προς τον ρητορικό λόγο κατανοείται ως διάμεσο, αλλά δεν έχει σχέση με το σώμα της απόδειξης (όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης).

Με αυτά που λέγονται εδώ δεν υπάρχει βέβαια πρόθεση να μειωθεί η σημασία των ρητοροδιδασκάλων και θεωρητικών της ρητορικής στη διερεύνηση του ρητορικού λόγου και στη διάσωση των κανονιστικών αρχών που μας είναι πολύτιμες για να κατανοήσουμε τη δομή του. Όμως στα σημεία που οι δικές μας θεωρητικές και πρακτικές ανάγκες θα ζητούσαν απαντήσεις, δεν μας δίνουν διεξόδους. Δεν μας προσφέρουν στοιχεία για να κατανοήσουμε και τις άλλες πλευρές πέρα από τη στατική αντίληψη για τη διάρθρωση ή την αισθητική του ολοκλήρωσης.

Γιατί ειδικά ο αρχαίος ρητορικός λόγος στην εποχή του συνδεόταν με λειτουργίες που απόβλεπαν στην πραγματοποίηση κάποιων σκοπιμοτήτων. Τέτοια ήταν η προσπάθεια να πείσει το ακροατήριο, να αποσπάσει μια κρίση ή απόφαση για το συμφέρον κάποιου (πελάτη ή πολιτικής μερίδας, στο δικαστήριο ή στην εκκλησία του δήμου). Αυτό το λόγο δεν μπορούμε λοιπόν να τον φανταστούμε έξω από τη δυνατότητα να χρησιμοποιηθεί και να λειτουργήσει στο πλαίσιο μιας πράξης. Δεν είναι δυνατό να τον προσεγγίσει κανείς μόνο ως κείμενο π.χ. δοκιμακού χαρακτήρα, χωρίς να συνυπολογίζει ότι υπάρχει μια ενέργεια μετάβασης, μια κίνηση από το ρήτορα προς τα έξω. Όπως δεν μπορούμε να φανταστούμε το κείμενο μιας τραγωδίας έξω από το γεγονός ότι παριστάνεται με δρώντα πρόσωπα πάνω στη σκηνή, το ίδιο και ένα ρητορικό λόγο πρέπει, για να τον κατανοήσουμε στις διαστάσεις του, να τον φανταστούμε στη λειτουργία του μέσα στην κοινότητα (πολιτική ή δικαστηριακή), να εκπληρώνει κάποιους σκοπούς. Ως τέτοιος σκοπός έχει προσδιοριστεί η επιδίωξη της πειθούς. Θα λέγαμε ότι η δημιουργία πειθούς υποδηλώνει μόνο μια στιγμή, την τελική, στη διαδικασία επένεργειας του λόγου. Υπάρχουν όμως πολλές άλλες και πολλές πλευρές και ενέργειες που μεταφέρει και ασκεί

ο λόγος στην πορεία του.

Σήμερα όμως έχουμε διάφορα ερωτήματα σχετικά με τον τρόπο που λειτουργούσε ο λόγος στην πόλη. Ερωτήματα σχετικά με το ιστορικό του υπόβαθρο, σχετικά με τις πνευματικές, κοινωνικές, ηθικές, πολιτικές τοποθετήσεις που επενδύονταν από το ρήτορα στο λόγο του ή τις αντίστοιχες των ακροατών που έπρεπε να αντιμετωπίσει ακριβώς με τα επιχειρήματά του. Ερωτήματα πάνω στην αποτελεσματικότητα που είχε κάθε φορά ένας λόγος. Γιατί δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι υπήρχε από πριν προγραμματισμένος και σύμφυτος ένας πρακτικός συγκεκριμένος σκοπός, τόσο στο δικανικό όσο και στον πολιτικό λόγο, που έξω από αυτόν δεν μπορεί να νοηθεί η λειτουργία του. Απόβλεπε να πείσει, για να φέρει κάποιο αποτέλεσμα. Συνεπώς ο ρητορικός λόγος ήταν οπωσδήποτε ταγμένος να μεταφέρει ένα μήνυμα, που σημαίνει να διαμεσολαβήσει μια ιδεολογία σε ένα σύστημα απόψεων που θα προξενούσε αντιπαράθεσεις, κριτική, ζυμώσεις στην κοινότητα, στην οποία αποτεινόταν. Με μια λέξη, ο ρητορικός λόγος, ίσως περισσότερο από κάθε άλλο είδος έντεχνου λόγου, είχε κατεξοχήν προεκτάσεις στην πράξη. Αρκεί να σκεφτούμε ότι η ρητορική αποτελούσε ένα από τα κύρια μαθήματα στην εκπαίδευση του νέου πολίτη και ότι ως παιδευτικό ιδεώδες έγινε σημείο αντιλεγόμενο στην πολεμική ανάμεσα στους σοφιστές και μια μερίδα φιλοσόφων, για να εκτιμήσουμε αυτή τη διάσταση στην παρουσία της στη ζωή της πόλης.

Για να πραγματοποιήσουμε όμως την αξιολόγηση αυτή έχουμε προβλήματα. Δεν ξέρω πόσο υπερβολικό είναι, αλλά πιστεύω πως είναι πραγματικό, αν ισχυριστώ ότι από την παράδοση της ρητορικής θεωρίας μας λείπουν τα στοιχεία και το μέτρο κριτικής (μέτρο που δεν μας διαμεσολάβησαν οι θεωρητικοί) για να δούμε ακριβώς αυτή τη φύση και λειτουργία του ρητορικού λόγου που δρα καταλυτικά για να κινήσει κάποιες δυνάμεις μέσα στην ομάδα στην οποία ενεργεί. Η γνώση της διάρθρωσής του μόνο δεν μας οδηγεί στη δυναμική του, ενώ έχουμε προβλήματα γνώσης της «υποδοχής», της προσληπτικότητας και δεκτικότητας από τη μεριά του ακροατή. Έχουμε προβλήματα γνώσης ψυχολογίας, που από έλλειψη στοιχείων δεν μπορούμε να συνεκτιμήσουμε. Προβλήματα αντιδράσεων και συμπεριφοράς του ακροατή που θα μας μείνουν άγνωστα. Πώς θα μπορούσαμε να έχουμε ολοκληρωμένη κρίση για την επίδραση και την αποτελεσματικότητα των επιχειρημάτων οποιουδήποτε δικανικού λόγου που μας σώθηκε χωρίς τη γνώση του λόγου του αντιδίκου και χωρίς να ξέρουμε την απόφαση των δικαστών; Σε μερικές περιπτώσεις μπο-

ρούμε από έμμεσα στοιχεία να τα αναπαραστήσουμε, αλλά για τις περισσότερες θα πορευόμαστε ίσως στο μισόφωτο. Πώς θα μπορέσουμε να αποτιμήσουμε την πλήρη ρητορική και πολιτική διάσταση των πολιτικών λόγων του Δημοσθένη, εννοώ ακριβώς την πειστική αποτελεσματικότητά τους, το βαθμό που επενέργησαν στο ακροατήριό του χωρίς κάποια στοιχεία όπως, πόσοι ψήφισαν υπέρ, πόσοι κατά, τι συγκεκριμένες αποφάσεις πάρθηκαν σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση;

Ίσως τα ερωτήματα μπαίνουν με διάθεση αυξημένης κριτικής και προκαλούν την αίσθηση μιας εκζήτησης. Πιστεύω όμως ότι στον πυρήνα τους κρύβουν ένα σύνολο από πραγματικά προβλήματα που αν δεν στοιχειοθετούν ένα ερμηνευτικό αδιέξοδο, δείχνουν ωστόσο ότι η ερμηνεία του ρητορικού λόγου για μας σήμερα με το παραδοσιακό οπλοστάσιο της κριτικής είναι προβληματική.

Δεν πρέπει ωστόσο να κλείσω αυτό το μέρος, χωρίς να υπογραμμίσω ότι από την κριτική αυτή πρέπει να εξαιρεθεί ο Αριστοτέλης και η σχολή του. Θα διαπιστώσουμε και μετά ότι σε πολλά σημεία που θεωρούνται σύγχρονες εισηγήσεις πάνω στη θεωρία της ρητορικής, είχε ήδη εκφραστεί σε σπερματική μορφή, στην προσπάθειά του να γενικεύσει και να ολοκληρώσει σε ένα σύστημα τα στοιχεία που οι ρήτορες κατά περίπτωση και μεμονωμένα χρησιμοποιούσαν στην πράξη. Ωστόσο και ο Αριστοτέλης είχε τάξει τις αναλύσεις του να απαντήσουν στις ανάγκες της εποχής του και συνεπώς δεν μπορούσε να είχε προσφέρει απαντήσεις που θα ανταποκρίνονταν στις σημερινές συνθήκες. Το ίδιο φυσικά ισχύει ως δικαιολόγηση για όλη την αρχαία ρητορική θεωρία. Πράγμα που σχετίζεται άλλωστε και με το πρακτικό, παιδευτικό, μορφωτικό ιδεώδες. Η διεύρυνση του μεθοδολογικού μας οπλοστασίου σήμερα οφείλεται στο γεγονός ότι αυξήθηκαν οι ανάγκες και τα ερωτήματά μας.

5. Η αναζωογόνηση της ρητορικής και οι τάσεις που συγκεντρώθηκαν γύρω από τη Νέα Ρητορική δεν είχαν βέβαια ως αφετηρία μια νέα ανάγνωση των αρχαίων ρητόρων ή μια εφαρμογή των αρχών του λόγου τους στα σημερινά δεδομένα. Οι επιδιώξεις της, όπως είπαμε, είχαν πρακτικό χαρακτήρα με την έννοια ότι από την αρχή ερευνήθηκαν προβλήματα της εμφάνισης, της συμπεριφοράς και της επίδρασης του λόγου στον ακροατή. Γι' αυτό έδωσαν μεγάλη ώθηση—αλλά έπαιξαν και προσδιοριστικό ρόλο για τη θεωρητική κατεύθυνση—έρευνες από την εφαρμοσμένη ψυχολογία και από επιστημονικές τάσεις που μετά αποκρυσταλλώθηκαν στην επικοινωνιολογία. Στις ερευνητικές αυτές κατευθύνσεις διαφαίνονται καθαρά, ανάμεσα σε

άλλα, δύο στοιχεία που βρίσκονται σε μια διαλεκτική σχέση μεταξύ τους: 1) η έρευνα του λόγου της πειθούς, που αποβλέπει να ανακαλύψει τους τρόπους και τις αρχές με τις οποίες πραγματοποιείται η επιρροή αυτή του λόγου, ολοκληρώνεται στο σχηματισμό ενός συστήματος κανόνων που μπορούν να ενεργοποιήσουν το λόγο ως λόγο προπαγάνδας, επηρεασμού και χειραγώγησης της κοινής γνώμης. Στην κατεύθυνση αυτή η πειθώ νοείται με μια διευρυμένη έννοια, ως ένα αποτέλεσμα κυρίως σε τρία επίπεδα: ως λογική αποδοχή μιας άποψης, ως συγκινησιακή συμμετοχή σ' αυτό που προβάλλει ο ομιλητής και ως απόφαση για τη διενέργεια μιας πράξης. Τα τρία αυτά μπορεί να συμβαίνουν και χωριστά κατά περίπτωση και μαζί το ένα μετά το άλλο. 2) Ο ρητορικός λόγος, δηλ. ο λόγος στην πολιτική του λειτουργικότητα, δρα πάντα μέσα στην κοινότητα, πάνω σε μια γραμμή επικοινωνίας με τον άλλο, ακόμα και όταν με τα σύγχρονα μέσα επικοινωνίας και τη μονόπλευρη χρήση τους από τον κάτοχο της εξουσίας (π.χ. τα οπτικοακουστικά μέσα), ο διάλογος της επικοινωνίας γίνεται μονόλογος. Η κοινωνική διάσταση του λόγου ωστόσο που πρώτη η Νέα Ρητορική την επεσήμανε και τη διατύπωσε ως αρχή ανάλυσης, κατοχυρώνει τη δύναμη του λόγου (συνεπώς του ρήτορα) να αντικειμενικοποιεί μια πραγματικότητα και να την αλλάζει, προκαλώντας μια πράξη που συντελεί στην αλλαγή αυτή. Η βασική αυτή ιδιότητα του λόγου να μπορεί μέσω μιας πράξης που προκαλεί να μεταβάλλει την πραγματικότητα είναι η επαναστατική του δύναμη και μπορεί να χρησιμοποιείται πειστικά ή δημαγωγικά.

Τη δυνατότητα αυτή του λόγου να κυριαρχεί πάνω στην αντικειμενική πραγματικότητα η αρχαία θεωρία του λόγου (από τους σοφιστές μέχρι τον Αριστοτέλη) την αναγνώρισε ως τη διαδικασία της πειθούς. Η Νέα Ρητορική, στο πρόσωπο του **Kenneth Burke**, αναγνωρίζει και ένα επιπλέον στοιχείο που εξυπακούει ακριβώς τον κοινωνικό χαρακτήρα του ρητορικού λόγου: είναι η λειτουργία της ταύτισης. Με αφετηρία τη δοσμένη χωριστή ατομικότητα του ρήτορα και του ακροατή, ο λόγος αποβλέπει να οδηγήσει σε μια ταύτιση, μια σύμπτωση λογική, συναισθηματική συμπεριφοράς των δύο: ταύτιση του ρήτορα με την κατάσταση του ακροατή, ώστε με γνώση της ψυχολογίας του, του τρόπου αντιδράσεων και συμπεριφοράς του, των απόψεων, επιθυμιών του κτλ. να διαμεσολαβήσει ένα τέτοιο μήνυμα και μέσα από τέτοιους τρόπους του λόγου, ώστε να τον κάνει να ταυτιστεί και αυτός πλέον με τη σειρά του με το μήνυμα του ρήτορα, με τις απόψεις του, τα συναισθήματά του, την αξίωση για μια συγκεκριμένη τοποθέτηση, πράξη κτλ. Ο ρήτορας αναζητεί να βγάλει

στο φως τα κοινά σημεία που προϋπάρχουν στον ακροατή (από το γεγονός αυτό προέρχεται και η δυνατότητα της ταύτισης). Του τα παρουσιάζει όμως ως απρόσμενα και λειτουργεί έτσι όπως η αρχαία ρητορική (με εισηγητές τους σοφιστές, πρβλ. Γοργία) που με τη μέθοδο της πιθανολόγησης και στη βάση των κοινών τόπων (δηλ. απόψεων που υπάρχουν ήδη στον αποδέκτη) οργάνωνε το οικοδόμημα της απόδειξης για να πραγματοποιήσει την πειθώ. Το στοιχείο αυτό, σύμφωνα με το οποίο ο ρήτορας οργάνωνει το λόγο του συνυπολογίζοντας την ψυχολογία του ακροατή το είχε επισημάνει ήδη ο Αριστοτέλης, αλλά μόνο ως εμπειρική παρατήρηση, χωρίς να το έχει εντάξει σε ευρύτερο πλαίσιο.

Στην περίπτωση αυτή η επικοινωνία την οποία επιδιώκει και αποκαθιστά ο ρητορικός λόγος δεν είναι μια απλή παθητική σύνδεση μεταξύ ρήτορα και ακροατή, ένα ανυποψίαστο πέρασμα κάποιων περιεχομένων λόγου από τον ένα στον άλλο. Είναι μια επιρροή προορισμένη να προκαλέσει την αντίδραση και κινητοποίηση του αποδέκτη. Πρόκειται για μια σχέση επικοινωνίας όχι μόνο με τη μονόδρομη άσκηση πειθούς από τον ρήτορα προς τον ακροατή, αλλά μια κίνηση (η σύγχρονη επιστήμη της κυβερνητικής μιλάει για μοντέλα στρατηγικής του λόγου) με αμφίδρομο χαρακτήρα. Δηλ. ο ρήτορας στέλνει ένα μήνυμα για να προκαλέσει μια αντίδραση στον ακροατή και περιμένει μετά να εκδηλωθεί η αντίδραση πράξης, που μερικές φορές εμφανίζεται ως επιστροφή (το κύκλωμα επιστροφής, *feed back* στη γλώσσα των κομπιούτερς) και διαπιστώνεται ως επηρεασμός του ρήτορα από τις αντιδράσεις του ακροατηρίου. Το φαινόμενο αυτό της αμφίδρομης κίνησης του μηνύματος είναι ιδιαίτερα συχνό στους δημηγορικούς λόγους, όπου ο ρήτορας, όντας ο ίδιος που εκφωνεί το λόγο του, δέχεται τις αντιδράσεις του ακροατηρίου και μπορεί να διαμορφώνει τη συνέχεια των επιχειρημάτων του ανάλογα με το κλίμα που επικρατεί. Στο δικαστήριο είναι πιο σπάνιο αυτό, γιατί ο πελάτης που εκφωνεί το λόγο δεν είναι σε θέση να τον αναθεωρεί και να τον διορθώνει. Ωστόσο υπάρχουν, και εδώ παραδείγματα που ο ρήτορας (κατήγορος ή κατηγορούμενος) αντιμετωπίζει τις αντιδράσεις του ακροατηρίου. Πρβλ. την απολογία του Σωκράτη, που απαντάει στις αντιδράσεις κατηγορών.

Τα στοιχεία λοιπόν του ρητορικού λόγου που διαπιστώσαμε:

1. Ότι η επιδίωξή του είναι να δημιουργήσει πειθώ στον ακροατή.
2. Ότι η ενέργειά του προκαλεί και αποκαθιστά μια αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στον ομιλητή και τον ακροατή με βασικό στοιχείο την ταύτιση, και

3. Ότι η λειτουργία αυτή του λόγου βρίσκεται συνεπώς σε κοινωνικές παραμέτρους, προσδιορίζουν ένα φαινόμενο επικοινωνίας που πραγματοποιείται με ένα ιδιαίτερο συγκεκριμένο όρο: λειτουργεί σε ένα ευρύτερο πλαίσιο από τη μονόδρομη ενέργεια της πειθούς ή μάλλον κατανοείται ως μια ευρύτερη πραγμάτωση της ενέργειας του ρητορικού λόγου, ως η δυναμική πορεία προς το στόχο που είναι η πειθώ. Η επικοινωνία αυτή που ενεργοποιεί την κινητοποίηση του ακροατή χαρακτηρίζεται ιδιαίτερα από ένα στοιχείο που θα το λέγαμε «επενεργητικό, αποτελεσματικό» (operational, effektiv), σύμφωνα με μια έννοια της σημειολογίας και επικοινωνιολογίας. Ο ρήτορας ολοκληρώνει την επικοινωνία μόνο όταν στείλει στον ακροατή μια «παρακινητική εντολή» («παρακινητικό προσορισμό», όπως λέει η σημειολογία), που οδηγεί πάντα σε κάποια πράξη. Παραδείγματα τέτοιων παρακινητικών εντολών έχουμε και στη λυρική ποίηση: μέχρις τευ κατάκεισθε; (Καλλίνος), ὦ παῖδες Ἑλλήνων ἴτε, ἐλευθεροῦτε πατρίδα (Δίσχυλος, Πέρσης) κτλ. Στο ρητορικό λόγο δεν είναι απαραίτητο να υπάρχει η εντολή ως ρητή φραστική διατύπωση. Αποτελεί το τέλος και το σκοπό της αποδεικτικής διαδικασίας γύρω στην οποία οικοδομείται όλος ο ρητορικός λόγος.

Ο χαρακτήρας αυτός του ρητορικού λόγου και η διαδικασία με την οποία πραγματοποιείται φαίνονται ίσως ως αυτονόητα στοιχεία. Για να συντελεστούν όμως χρειάζεται να επιλεγούν οι ανάλογοι τρόποι και τα μέσα του λόγου που να διαμεσολαβούν αυτή την επενεργητική αποτελεσματικότητα και πρέπει η επιλογή να είναι δικαιολογημένη για την επιδίωξη των στόχων. Για να εκτιμηθούν όμως όλα αυτά πρέπει να υπάρχει ένα αξιολογικό σύστημα. Τέτοια συστήματα μας διαθέτει όμως μόνο η σύγχρονη ανάλυση της σημειολογίας, της κυβερνητικής και της πληροφορικής.

Η έννοια αυτή του «επενεργητικού», που περικλείει μια απόχρωση του πολεμικού και καταβλητικού, σχετίζεται με το αγωνιστικό στοιχείο που υπάρχει προφανώς στο ρητορικό λόγο. Η έννοια της αντιπαράθεσης, του αγώνα που υπάρχει και ως τεχνικός όρος στα δικαστήρια και στη βουλή, ακόμα και στο θέατρο, διαμεσολαβεί ακριβώς την προσπάθεια του ρήτορα και την ιδιοτυπία του ρητορικού λόγου να πείσει τον αντίπαλο καταβάλλοντάς τον, χειραγωγώντας τον (όπως η γλώσσα της πολιτικής προπαγάνδας ή της διαφήμισης σήμερα). Η φύση αυτή του εριστικού λόγου που καλλιεργήθηκε ιδιαίτερα από την αποδεικτική των σοφιστών (πρβλ. «τὸν ἤττω λόγον κρείττω ποιεῖν») υπάρχει τόσο στο δικανικό όσο και

στο δημηγορικό λόγο και ως θέμα αυτονόητο και γνωστό δεν χρειάζεται να μας απασχολήσει ιδιαίτερα. Υπογραμμίζω ότι εντάσσεται σ' αυτό που ανάφερα πριν και ονομάζει η κυβερνητική μοντέλο της στρατηγικής του λόγου. Αυτή η άποψη για την κυριαρχία της πραγματικότητας από το λόγο, που θεωρείται νέα τουλάχιστο από την εποχή του Wittgenstein και της αναλυτικής φιλοσοφίας, ενυπάρχει στις αναλύσεις ή μάλλον στις ανακαλύψεις των σοφιστών (όχι όμως στις επιστημάνσεις των εγχειριδίων της ρητορικής!).

Η έννοια του επιθετικού-αγωνιστικού στοιχείου υπάρχει στον τίτλο του έργου του Πρωταγόρα «Ἀλήθεια ἢ Καταβάλλοντες», όπως και στο έργο του Θρασύμαχου «Ὑπερβάλλοντες». Ανάλογα βρίσκουμε και σε απόσπασμα του Επιχάρμου: «λόγοισι ποικίλοις καλοῖς δυσπάλαιστος ὢν τῶς ἄλλως εὐπαλαίστους ἀποφανεῖ», όπως και στην Ἑλένη του Γοργία «ἀναγκαίους διὰ λόγων ἄγῶνας».

Η επενέργεια αυτή που ασκεί ο ρητορικός λόγος στη διαδικασία της επικοινωνίας διενεργείται και με τους τρεις τρόπους επηρεασμού του ακροατή που κωδικοποίησε ο Κικέρων (Orator 21, 69): *docere*–*delectare*–*movere* και που αναφέρονται αντίστοιχα στα λογικά στοιχεία, τα αισθητικά–τερπνά και τα παθητικά–συγκινησιακά. Ο Αριστοτέλης είχε φτάσει στον πυρήνα των διαπιστώσεων αυτών, χωρίς όμως να ξεχωρίζει τα τρία επίπεδα. Στις έντεχνες πίστεις τόνισε ως τρόπους αποδεικτικής και πειθούς α) το ήθος του λέγοντος β) την ψυχολογική διάθεση του ακροατή (θα αναγνωρίζαμε εδώ τον συγκινησιακό επηρεασμό) και γ) τα μέσα του λόγου που προσπορίζουν την απόδειξη. Έχει εκφραστεί η άποψη από σύγχρονους θεωρητικούς ότι ο επενεργητικός επηρεασμός του λόγου συντελείται κατεξοχήν στο συγκινησιακό πεδίο και έχουν διατυπωθεί και θεωρίες γι' αυτό. Οι εκπρόσωποί τους επικαλούνται γενικά και τοποθετήσεις αρχαίων θεωρητικών, από τους οποίους δυστυχώς δεν έχουμε παρά μόνο μια γενική κριτική του Αριστοτέλη και πρέπει συνεπώς να μαντέψουμε ποιούς εννοεί. Οι εκτιμήσεις αυτές οπωσδήποτε ξεκινούν από τη σημερινή εμπειρία.

Η σύγχρονη θεωρία της στρατηγικής του λόγου, βασισμένη στην ψυχολογία και επηρεασμένη ίσως από αυτή δίνει μεγαλύτερη σημασία στα συγκινησιακά στοιχεία με τα οποία ασκεί επιρροή ο ρητορικός λόγος. Πράγματι η γλώσσα της πολιτικής προπαγάνδας κυρίως καλλιεργήθηκε με υπόβαθρο τα αλογικά στοιχεία και επιδιώκει να χειραγωγήσει το ακροατήριο, ώστε να αποδεχθεί απόψεις, χωρίς να προηγηθεί γνώση και

κριτική ανάλυση. Το αντίθετο μάλιστα, η γνώση και το ελεύθερο κριτικό πνεύμα θεωρούνται εχθρικά στους σκοπούς της προπαγάνδας. Γι' αυτό καλλιεργείται ο αυτοματισμός και ο άλογος συνειρμός στη γνωστική πρόσληψη. Η θεμελιωμένη κατανόηση αποφεύγεται, η πραγματικότητα συσκοτίζεται για να είναι η υποταγή στην «παρακινήτική εντολή» πιο ανώδυνη και η αποδοχή του μηνύματος να γίνεται με τις λιγότερες κατά το δυνατό αντιστάσεις.

Παρατηρούμε δηλ. μια σταδιακή υποχώρηση των λογικά οργανωμένων στοιχείων στην αποδεικτική του λόγου, που στο τέλος παύει δηλ. να είναι «αποδεικτική». Η κλασική εικόνα και οι συνέπειες της στρατηγικής αυτής είναι η εξέλιξη στη διαφήμιση, όπου υποχωρεί και ο λόγος και η διαδικασία επηρεασμού γίνεται πλέον με οπτικοακουστικά μέσα (π.χ. τηλεόραση, με τα ταχύτατα εναλλασσόμενα πλάνα, σε κραυγαλέο, συμπυκνωμένο, φορτικό τρόπο).

Αναφορικά τώρα προς τη λειτουργία του αρχαίου λόγου γενικά αλλά και του ρητορικού ειδικότερα, δεν μπορούμε βέβαια να παραβλέψουμε το ρόλο που παίζει το συγκινησιακό στοιχείο ως τρόπος επηρεασμού του ακροατή. Ήδη ο Γοργίας το τονίζει αυτό στην Έλένη του. Η ανάλυση των στοιχείων από τους ρητορικούς λόγους μας επιβεβαιώνει ότι γινόταν χρήση συγκινησιακών τρόπων. Οι κατηγορούμενοι συχνά έφεραν γυναίκα και παιδιά στο δικαστήριο που με τα κλάματά τους και τη διεκτραγώδηση της κατάστασης προσπαθούσαν να συγκινήσουν τους δικαστές. Αναφορές στη μοίρα και τη λύπη των γονιών και στη δύσκολη ζωή που θα είχε ως συνέπειες μια τυχόν καταδίκη του κατηγορουμένου γίνονται συχνά, ακόμα και στους λόγους του Αντιφώντα, ο οποίος κατεξοχήν οικοδομεί πάνω σε ορθολογικά επιχειρήματα. Ο ίδιος όμως ρήτορας ακριβώς με τους λόγους του αναιρεί τον ισχυρισμό ότι ο συγκινησιακός επηρεασμός αποτελεί την αιχμή του ρητορικού λόγου. Η αποδεικτική του, δηλ. το κύριο σώμα που αποτελεί το αποτελεσματικό μέρος του λόγου, δηλ. την «κεπερρηγητική επικοινωνία», στηρίζεται αποκλειστικά σε λεπτομερέστατα επεξεργασμένους συλλογισμούς και μια μέχρι τα έσχατα λογική ακολουθία. Οι συγκινησιακοί τρόποι επηρεασμού κλείνουν το λόγο και συνοδεύουν στην περιφέρεια την αποδεικτική διαδικασία.

Τον λογικό αυτό χαρακτήρα στη δομή του ρητορικού λόγου και την οργάνωση των επιχειρημάτων του δεν τον ιχνηλατούμε μόνο στους συγκεκριμένους λόγους που διασώθηκαν. Μπορούμε να τον διαπιστώσουμε και από τον τρόπο με τον οποίο ο Αριστοτέλης ερευνήσε θεωρητικά το

ρητορικό λόγο γενικεύοντας σε κανονιστικές αρχές τις περιπτώσεις που εφαρμόζαν οι ρήτορες στην πράξη. Η Ρητορική και τα Τοπικά του αποτελούν την καταγραφή του λογικού αυτού συστήματος της αρχαίας ρητορικής.

Σ' αυτό το σημείο πρέπει λοιπόν να υπογραμμίσουμε τη διαφορά, ουσιαστική και πρωταρχική στον αρχαίο ρητορικό λόγο. Χωρίς να λείπουν τα συγκινησιακά στοιχεία και ανεξάρτητα από το ποιό ρόλο τους δίνουν οι θεωρητικοί στην αποτελεσματικότητα του λόγου, ο αρχαίος ρητορικός λόγος βασίζεται στην καλύτερη δυνατή οργάνωση των επιχειρημάτων πάνω σε λογικές αρχές και γίνεται προσπάθεια η σκέψη να ξεδιπλώνεται πάνω σε λογικές ακολουθίες. Πρέπει να σημειώσουμε εδώ, πόσο κεντρική θέση είχαν στο παιδευτικό πρόγραμμα του νέου ανθρώπου δίπλα στη ρητορική και μαθήματα λογικής.

Η διπολικότητα αυτή του ρητορικού λόγου είναι κατανοητή. Ο λογικός χαρακτήρας στη σύνθεσή του και τον προσδιορισμό και επιλογή των επιχειρημάτων είναι αποτέλεσμα της εξέλιξης και των καταβολών του. Είναι γνωστή η σύνθεση του ρητορικού λόγου με το διεκδικητικό κίνημα της πρώτης σοφιστικής και τις αναζητήσεις που φτάνουν και μέχρι τους προσωκρατικούς. Βασικές παράμετροι εδώ που εφοδίασαν τις αποδεικτικές μεθόδους της ρητορικής ήταν η αναλογία, οι αντιλογίες, ο γνωσιολογικός σχετικισμός και η πιθανολόγηση (μέθοδος του εικότος) που αποτελούσαν το υπόστρωμα των εντέχνων πίστσεων (των διά λόγου αποδείξεων).

Το συγκινησιακό στοιχείο από την άλλη ολοκληρώνει τη διαδικασία της επικοινωνίας. Ο ρήτορας διαθέτει ικανότητα ψυχολογίας και επειδή σταθμίζει όλους τους παράγοντες της ανθρώπινης φύσης, προσπαθεί να αντιμετωπίσει και το θυμικό των δικαστών. Γι' αυτό δεν αρκείται μόνο στις λογικές αποδείξεις. Παρόλο που ο Αριστοτέλης στην κανονιστική και δεοντολογική του τοποθέτηση απορρίπτει τη χρήση συγκινησιακών μέσων για τον επηρεασμό του δικαστή, αποβλέποντας προφανώς να κατοχυρώσει την κυριαρχία των λογικών αποδείξεων, ο ρήτορας ξέροντας πόσο αυτό είναι ουτοπικό και στοχεύοντας με κάθε μέσο τον επηρεασμό του δικαστηρίου για να πετύχει το συμφέρον του πελάτη του, χρησιμοποιεί και συγκινησιακούς τρόπους, ακολουθώντας έτσι μια πραγματικότητα στη φύση του λόγου.

Εντάσσοντας το λογικό αυτό στοιχείο της φύσης του αρχαίου ρητορικού λόγου στη λειτουργία του της «επενεργητικής επικοινωνίας» πρέπει να υπογραμμίσουμε ένα μοναδικό ίσως χαρακτηριστικό του: με τη λογική

επιρροή του γίνεται η προσπάθεια με ορθολογικά μέσα να ρυθμιστεί η συμπεριφορά και πράξη του ανθρώπου και να αλλάξει τελικά η εικόνα του κόσμου. Πρέπει να διαπιστώσουμε ότι η αρχή αυτή χαρακτηρίζει όλο το ελληνικό πνεύμα. Αναρωτιέται κανείς, γιατί ο Πλάτων άσκησε πολεμική στην αποδεικτική της ρητορικής, αφού η λογική αρχή είναι κοινή και στους δύο.

Αντίθετα προς την τάση των θεωρητικών, που αναφέραμε, να τονίζουν σχεδόν αποκλειστικά το συγκινησιακό στοιχείο, η σύγχρονη σημειολογία κάνει ένα άλλο διαχωρισμό. Διακρίνει στο λόγο πράξεις επικοινωνίας που μεταδίδουν μια συγκεκριμένη συμπεριφορά ή συγκινησιακή κατάσταση και τέτοιες που μεταδίδουν μια γνωστική κατάσταση.

Η έννοια αυτής της μορφής επικοινωνίας με την επενεργητική επιρροή δεν είναι ανακάλυψη ή επινόηση. Είναι ένας νέος τρόπος να εντάξουμε και να κατανοήσουμε την ιδιοτυπία και τη λειτουργία του ρητορικού λόγου. Αυτό που είναι καθήκον του μελετητή του λόγου αυτού δεν είναι μόνο να διαπιστώσει τη διάρθρωση και το πραγματολογικό του πλαίσιο, πράγματα δηλ. στατικά που δεν εξηγούν πώς λειτουργεί στη φύση του, αλλά να κατανοήσει ότι ο ρητορικός λόγος, ως προφορικός και κοινωνικός λόγος είναι ένα είδος λόγου που αποβλέπει να επιβεβαιώσει μια ιδιαίτερη σχέση ομιλητή-ακροατή, πέρα από τους σημειολογικούς όρους του πομπού και δέκτη ενός μηνύματος. Επιδιώκει να προβάλει δύο χαρακτηριστικά της διαδικασίας της επικοινωνίας που πραγματοποιεί: τον κοινωνικό χαρακτήρα και την κοινωνική συμμετοχή από τη μια και την ύπαρξη της πράξης απο την άλλη. Γιατί ο λόγος ο ίδιος δεν μπορεί να κατανοηθεί έξω απο τους χαρακτήρες αυτούς. Σχετικά με την προφορικότητα, είναι γνωστό ότι δομή, διάρθρωση, αισθητική, λογική ακολουθία των επιχειρημάτων ήταν έτσι προγραμματισμένα ώστε να πείσουν ακουστικά. Είχαν λοιπόν αμεσότητα, συντομία, μικροπεριοδικότητα, εποπτεία του συνόλου. Ο αρχαίος άκουγε, ακόμα και τη δική του φωνή (διάβαζε μεγάλωφωνα). Και είναι φανερό ότι ο προφορικός λόγος που συνοδεύεται από κινήσεις τους σώματος, χρωματισμό της φωνής και όλα τα άλλα μη λεκτικά μέσα, αποβλέπει να διαθέσει τον ακροατή σε μια άμεση αντίδραση και να εξασφαλίσει τη συναίνεσή του που θα είχε συνέπεια μια πράξη για το θέμα που πρόκειται. Η αποτελεσματικότητα αυτού του χαρακτήρα του λόγου έχει μελετηθεί σήμερα και υπάρχουν και παρατηρήσεις και διατυπωμένες αρχές, π.χ. η διάλεξη ή διδασκαλία πρέπει να γίνεται με χειρόγραφα ή χωρίς; Μετάδοση ειδήσεων στην τηλεόραση ή ομιλία όπου ο ομιλητής

δεν διαβάξει από χαρτιά αλλά από video απέναντί του ώστε να δίνει την εντύπωση στον θεατή ότι τον κυττάζει στα μάτια κτλ.

Στα πλαίσια αυτά θα μπορέσουμε ίσως να ερμηνεύσουμε διαφορετικά από ό,τι μέχρι σήμερα τον αρχαίο ρητορικό λόγο, αν συνυπολογίσουμε το βασικό στοιχείο της κοινωνικής του διάστασης. Στη θεώρηση αυτή του λόγου το βάρος πέφτει στον άνθρωπο που δεν είναι άτομο, αλλά πολίτης μιας κοινότητας με ορισμένα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και λειτουργίες, όπως τα στοιχεία της αρχαίας πόλης που δένουν τους πολίτες μεταξύ τους και με τις συγκυρίες της πόλης (δηλ. τις εσωτερικές και εξωτερικές δημόσιες υποθέσεις), με τους γνωστούς –στο βαθμό που είναι γνωστοί– για εκείνο το χώρο και εκείνη την ιστορική εποχή τρόπους.

Ο συνυπολογισμός των στοιχείων αυτών στην ανάλυση του ρητορικού λόγου θα μας διευκολύνει να κατανοήσουμε το πλαίσιο που δρα και κατευθύνει την επιρροή του, δεν θα μας φανερώσει ωστόσο την ίδια την εσωτερική του δυναμική. Τα πραγματολογικά στοιχεία είναι γι' αυτό καταδικασμένα να περιγράφουν πάντα το πεδίο λειτουργίας του λόγου, απαραίτητη γνώση βέβαια, αλλά που δεν αρκεί για να μας αποκαλύψει την εσωτερική δομή και την ιδιότυπη λειτουργία του ρητορικού λόγου ως ενός είδους τεχνικού λόγου που επιδιώκει ένα ιδιαίτερο αποτέλεσμα, όπως προσπάθησα να αναλύσω στα προηγούμενα.

Για να προσεγγίσουμε όμως το ρητορικό λόγο και να αποκαλύψουμε αυτή την ιδιαίτερη ενέργειά του πρέπει να τον ερευνήσουμε και στα ανάλογα σημεία και από την ανάλογη οπτική γωνία. Τέτοια σημεία είναι τα στοιχεία του λόγου που δείχνουν την αποτελεσματικότητα και εμβέλεια του να προκαλέσει την πειθώ και την αντίδραση του ακροατή. Είναι οι τρόποι και τα μέσα της λογικής και της τέχνης του λόγου με τα οποία ο ρήτορας συνθέτει το σύστημα της αποδεικτικής του λόγου με κατεύθυνση τον συγκεκριμένο σκοπό του. Και εδώ ανήκουν όχι τόσο τα σχήματα λόγου όσο τα λογικά σχήματα έκφρασης (αντιθέσεις, υποθετικοί συλλογισμοί κ.ά.). Το σύστημα αυτό της αποδεικτικής νοείται ωστόσο πάντα ως μια συνεχής αντιπαράθεση και ανασκευή: στο δικανικό λόγο ως αντιπαράθεση προς το λόγο του αντιδίκου και τη νομολογία, στον πολιτικό προς το λόγο ή τις θέσεις του αντιπάλου κόμματος ή προς τις αποφάσεις ή συνθήκες της πόλης. Όταν υπάρχουν οι λόγοι των αντιπάλων η σύγκριση είναι σχετικά πιο εύκολη και μπορεί να διαπιστωθεί ο βαθμός επιτυχίας της αντιπαράθεσης. Παράδειγμα αποτελούν οι Τετραλογίες του Αντιφώντα, που βέβαια είναι επινοημένες και ως παράδειγμα σχηματικές, αλλά

συνοψίζουν όλη τη διαλεκτική τεχνική του μεγάλου τεχνίτη ή οι λόγοι Δημοσθένη και Αισχίνη (Περί της Παραπρεσβείας).

Ακόμη και όταν δεν υπάρχουν οι αντίπαλοι λόγοι μπορεί κανείς να τους αναπαραστήσει, δηλ. να υποθέσει τις κύριες γραμμές της επιχειρηματολογίας τους παρακολουθώντας της εξέλιξη των επιχειρημάτων του λόγου που έχει διασωθεί. Η ανάλυση της αποδεικτικής θα αποβλέπει να δείξει αν, σχετικά με το σκοπό που επιδιώκει ο ρήτορας σύμφωνα με το θέμα, σχηματίζεται ένα λογικά ολοκληρωμένο σύστημα, ένας κύκλος που δεν θα αφήνει κανένα σημείο ακάλυπτο. Αν αυτό συμβαίνει, τότε μπορούμε να έχουμε την ένδειξη ότι η «παρακινήτική εντολή» έχει διαμεσολαβηθεί με επιτυχία, δηλ. ο ακροατής πρέπει να έχει πεισθεί και να πράξει αυτό που αξιώνει ο ρήτορας στο λόγο του. Αυτό τουλάχιστον ισχύει όσο δεχόμαστε ότι επικρατεί μια λογική τάξη. Όσο δεν έχουμε στοιχεία για την έκβαση υπάρχει μόνο ένας τρόπος να υπολογίσουμε την αποτελεσματικότητα του λόγου ως δυνατότητα και αυτός είναι να πιθανολογήσουμε με βάση την αποδεικτική (δηλ. βασικά λογική) ακολουθία του λόγου, ενεργώντας με τη μέθοδο της αναλογίας.

Φυσικά η ανάλυση αυτή απαιτεί οξυδέρκεια και αναπτυγμένη αίσθηση της λειτουργίας του λόγου. Ωστόσο μπορούμε να την κατακτήσουμε εκτός από την επίμονη και κάθε φορά από μια άλλη σκοπιά ανάλυση του κειμένου, αν ξεκινήσουμε με την αντίληψη ότι ιδιαίτερα ο ρητορικός λόγος ως φαινόμενο έκφρασης του ανθρώπινου λόγου είναι διαχρονικός και ενιαίος, γιατί πηγάζει από κάποιες πρωταρχικές ανάγκες του ανθρώπου που λειτουργεί με την πράξη μέσα στην κοινότητα. Η γνώση τού πώς λειτουργεί ο λόγος του είναι δύναμη. Θετικά για να έχει κανείς τη δυνατότητα να πραγματώσει ιδέες και πράξεις, αρνητικά για να αμύνεται και να μην γίνεται έρμαιο μιας καταστροφικής προπαγάνδας.

Στο σημείο αυτό συνδέεται φυσικά η ανάγκη και η δεοντολογία της σχολικής πράξης. Η ανάλυση ενός ρητορικού λόγου βοηθάει το μαθητή να αποκτήσει τέτοια κριτήρια από τα θετικά και τα αμυντικά και την ικανότητα μέσα από την εκτίμηση των παραδειγματικών συνδυασμών του λόγου να οδηγηθεί στη σωστή εκτίμηση των καταστάσεων.

Τόνισα την έκταση που έχει η λογική θεμελίωση της αποδεικτικής του αρχαίου ρητορικού λόγου. Πιστεύω πως η εξοικείωση με το μηχανισμό αυτό της λογικής οργάνωσης του λόγου όχι στην αφαιρετική μορφή της φιλοσοφικής λογικής αλλά της εφαρμογής σε καθημερινές, κατανοητές και συγκεκριμένες καταστάσεις, όπως είναι οι υποθέσεις στις οποίες ανα-

φέρονται οι ρητορικοί λόγοι, μπορούν να βοηθήσουν τον σχηματιζόμενο νέο άνθρωπο στην προσπάθεια να αντιμετωπίζει λογικά τις συνθήκες του δικού του κόσμου, να λογικοποιήσει τη σκέψη του.

Κάνω μόνο μερικές γενικές προτάσεις για το πού θα μπορούσε να διοχετευθεί η ανάλυση του ρητορικού λόγου. Σε εποχή που η προπαγάνδα και η διαφήμιση με τη χρήση τόσων μη-λογικών και έξω-λογικών στοιχείων κινδυνεύει να μας κάνει ομαδική πλύση εγκεφάλου, αξίζει ίσως να δοκιμάζαμε να οικοδομήσουμε αντιστάσεις του λόγου και της λογικής εναντίον τους ή έστω φίλτρα για τον έλεγχό τους. Αν σε ένα τέτοιο παιδευτικό πρόγραμμα βοηθούσε η γνώση του αρχαίου λόγου, θα ήταν η υψηλότερη μοίρα που θα μπορούσε να του τύχει.

ΣΗΜ.: Η εξαιρετική αυτή μελέτη του κ. Γιάννη Αναστασίου αναδημοσιεύεται εδώ από το σεμιν. 4 της ΠΕΦ (Αθήνα Αύγουστος '84 σ. 199 - 132) χωρίς τις σημειώσεις, για λόγους που αφορούν μόνο την έκταση του βιβλίου αυτού.

ΛΥΣΙΟΥ ΛΟΓΟΙ

ΟΙ ΔΙΔΑΣΚΟΜΕΝΟΙ ΛΟΓΟΙ ΤΟΥ ΛΥΣΙΑ ΣΤΗ Β' ΛΥΚΕΙΟΥ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗΣ ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Το πρόγραμμα της Β' Λυκείου θεωρητικής κατεύθυνσης για τα Αρχαία Ελληνικά, όπως αυτό καταρτίστηκε από το Π.Ι., προτάσσει την κατ' εκλογήν διδασκαλία δύο νέων λόγων του Λυσία, του κατηγορικού «Κατὰ Φίλωνος δοκιμασίας» και του απολογητικού «Ἵπὲρ Μαντιθέου», οι οποίοι αντικαθιστούν τον μακροβιότερο ρητορικό λόγο στη Μ.Ε., τον «Ἵπὲρ τοῦ Ἀδυνάτου».

Οι αναφερθέντες λόγοι συμπεριλαμβανομένων και των λόγων «Κατὰ Εὐάνδρου» και «Δήμου καταλύσεως απολογία» κατατάσσονται από τον Blass στους λόγους δοκιμασίας, διότι εστιάζονται στον βασικό θεσμό και στην ασφαλιστική δικλείδα του δημοκρατικού πολιτεύματος, τη **δοκιμασία**. Ο διπλός ρόλος, που η δοκιμασία των ανώτατων κρατικών αξιωματούχων επιτελούσε, καταδεικνύει την ουσιαστική της σημασία στη λειτουργία του πολιτεύματος. Από τη μια συνδύαζε την εφαρμογή της ισότητας με την αρχή της αξιοκρατίας στην ανάληψη των δημόσιων αξιωμάτων· από την άλλη εξασφάλιζε την άνοδο των οπαδών των δημοκρατικών ιδεών στα ανώτατα αξιώματα και συνεπώς την ίδια την επιβίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Ως εκ τούτου οι επιλεγμένοι από το Π.Ι. λόγοι του Λυσία, που αφορούν τη δοκιμασία δύο εκλεγμένων Βουλευτών, του Φίλωνα και του Μαντιθέου ενώπιον της Βουλής των 500 πέραν της αισθητικής των αξίας έχουν κυρίως πολιτική αξία και ασφαλώς η διδασκαλία των θα συμβάλλει στη διαμόρφωση του πολιτικού ήθους των μαθητών.

Οι λόγοι «Κατὰ Φίλωνος» και «Ἵπὲρ Μαντιθέου» αναφέρονται στην εποχή των Τριάκοντα. Οι κατηγορίες κατά του Φίλωνα για αντιδημοκρατική συμπεριφορά και του Μαντιθέου για συμμετοχή του στο ιππικό την οδυνηρή εκείνη για την Αθήνα περίοδο φανερώνουν ότι οι έχθρες που δημιουργήθηκαν από την πολιτική των Τριάκοντα άργησαν να σβήσουν. Σημειωτέον ότι ο λόγος «Κατὰ Φίλωνος» εκφωνήθηκε το 398 π.Χ. και ο «Ἵπὲρ Μαντιθέου» μεταξύ των ετών 392 - 389 π.Χ. Παρά ταύτα η Αθήνα γνώρισε κοινωνική ειρήνη, πολιτειακή σταθερότητα και κανονική λειτουργία των θεσμών. Τούτο επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι στους λόγους αυτούς απουσιάζει κάθε πάθος για αντεκδίκηση. Τα επιχειρήματα αφορούν αποκλειστικά στη διαπίστωση του ήθους και των δημοκρατικών

φρονημάτων των δοκιμαζομένων.

Άρα, ακόμα και σε μια περίοδο που χαρακτηριζόταν από τις αρνητικές εμπειρίες του παρελθόντος, η δοκιμασία διατήρησε τον αυστηρό και αμερόληπτο χαρακτήρα της στοχεύοντας στην ανάδειξη αξιωματούχων που σέβονταν τα δημοκρατικά ιδεώδη.

Η δημοκρατία δε στηριζόταν μόνο στη δοκιμασία αλλά και σε ένα άλλον εξίσου δοκιμασμένο θεσμό την **εύθυνα**, δηλαδή την εξέταση της όλης διαγωγής του άρχοντα, ηθικής και πολιτικής, κατά το χρόνο που ασκούσε το αξίωμά του. Ανάλογα με τον τρόπο άσκησης του λειτουργήματός του τον άρχοντα περίμενε έπαινος ή τιμωρία. Την εύθυνα διενεργούσαν δέκα κληρωτοί **εύθυνοι**, μέλη της Βουλής, στο τέλος του χρόνου, μετά τη λήξη της θητείας των αρχόντων. Η διπλή λογοδοσία του άρχοντα, με τη μορφή της **δοκιμασίας** πριν από την έναρξη της θητείας του και με τη μορφή της **εύθυνας** μετά το τέλος της θητείας του, δείχνουν την υπευθυνότητα και την ευαισθησία της αθηναϊκής πολιτείας στην επιλογή των κατάλληλων προσώπων για την άσκηση της εξουσίας. Δυστυχώς εμείς οι νεώτεροι ακόμη δεν έχουμε λάβει το μήνυμα των προγόνων μας.

Και στους δύο αυτούς λόγους ο Λυσίας ως δεινός λογογράφος με το χάρισμα της ηθοποιίας που διαθέτει σκιαγραφεί αριστοτεχνικά άμεσα με τον χαρακτήρα του νεαρού Μαντιθέου και έμμεσα τον χαρακτήρα και Φίλωνα μέσα από τους λόγους του κατηγορού του, ο οποίος επίσης περιορισμένα σκιαγραφείται.

Ο αυθορμητισμός, το θάρρος και η υπερηφάνεια του Μαντιθέου είναι γνωρίσματα της ηλικίας του και δικαιολογούν τον υπερβάλλοντα ζήλο του για την πολιτική.

Στον λόγο «Κατά Φίλωνος» κυριαρχεί περισσότερο το πάθος που χαρακτηρίζει τους λόγους του κατηγορού στην προσπάθειά του να πείσει τους Βουλευτές να μην εγκρίνουν την εκλογή του κατηγορουμένου στο βουλευτικό αξίωμα, διότι το ήθος του είναι ξένο προς τη δημοκρατία.

ΣΗΜ.: Στο μαθητ. εγχειρίδιο (έκδ. ΟΕΔΒ 1999) σελ. 29 έχει τυπωθεί η λ. **λιθογράφος** αντί **λογογράφος**. Παρακαλούνται οι κ. κ. συνάδελφοι να υποδείξουν στους μαθητές τη διόρθωση αυτή.

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΛΟΓΩΝ ΤΟΥ ΛΥΣΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΒΛΑΣΣ

Ο Βlass, στηριζόμενος στο θέμα των λόγων, τους κατατάσσει ως εξής:

Α. ΛΟΓΟΙ ΕΠΙΔΕΙΚΤΙΚΟΙ

1. Ὀλυμπιακός (XXXIII)
2. Ἐπιτάφιος (II)

Β. ΛΟΓΟΙ ΔΗΜΗΓΟΡΙΚΟΙ

1. Περὶ τοῦ μὴ καταλῦσαι τὴν πάτριον πολιτείαν Ἀθήνησι (XXII')

Γ. ΛΟΓΟΙ ΔΙΚΑΝΙΚΟΙ

Ι Λόγοι δικανικοί δημόσιοι

α. Δημοσίων αδικημάτων

1. Κατὰ Ἐργοκλέους (XXV'III)
2. Ὑπὲρ Πολυστράτου δήμου καταλύσεως ἀπολογία (XX)
3. Ἀπολογία δωροδοκίας ἀπαράσημος (XXI)
4. Κατὰ Ἐπικράτους (XXV'II)
5. Κατὰ Νικομάχου γραμματέως εὐθυνῶν κατηγορία (XXX)

6. Ἀπογραφῆς¹

1. Περὶ δημεύσεως τῶν τοῦ Νικίου ἀδελφοῦ (XV'III)
2. Ὑπὲρ τοῦ στρατιώτου (IX)
3. Περὶ τῶν Ἀριστοφάνους χρημάτων (XIX)
4. Κατὰ Φιλοκράτους (XXIX)

γ. Δοκιμασίας

1. Κατὰ Εὐάνδρου (XXVI)
2. Ὑπὲρ Μαντιθέου (XVI)
3. Κατὰ Φίλωνος (XXXI)
4. Δήμου καταλύσεως ἀπολογία (XXV')
5. Ὑπὲρ τοῦ ἀδυνάτου (XXII')

δ. Λιποταξίου, ἀστρατείας

1. Κατὰ Ἀλκιβιάδου λιποταξίου (XII')
2. Κατὰ Ἀλκιβιάδου ἀστρατείας (XI')

ε. Φόνου καὶ τραύματος ἐκ προνοίας

1. Κατ' Ἀγοράτου φόνου (XIII)
2. Κατὰ Ἐρατοσθένους (XII)
3. Ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου (I)
4. Πρὸς Σίμωνα (III)
5. Περὶ τραύματος ἐκ προνοίας (IV)

στ. Ἀσεβείας

1. Κατ' Ἀνδοκίδου ἀσεβείας (VI)
2. Ὑπὲρ Καλλίου ἱεροσυλίας ἀπολογία (V)
3. Περὶ τοῦ σηκοῦ (VII)

ζ. Μεμονωμένοι

1. Κατὰ τῶν σιτοπωλῶν (XXII)

II Λόγοι δικανικοὶ ἰδιωτικοί

α. Κατηγορίας²

1. Κατὰ Θεομνήστου α' (X)
2. Κατὰ Θεομνήστου β' (XI)

β. Ἐπιτροπικοί

1. Κατὰ Διογείτονος (XXXII)

γ. Διαδικασίας³

1. Δημοσίων ἀδικημάτων (XYII)

δ. Παραγραφῆς⁴

1. Κατὰ Παγκλέωνος ὅτι οὐκ ἦν Πλαταιεύς (XXIII)

Δ. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ

1. Ἐρωτικός (XXXV)
2. Πρὸς τοὺς συνουσιαστὰς κακολογιῶν (VII)

1. Γραπτὴ καταγγελία συνοδευόμενη ἀπὸ ἕναν κατάλογο (απογραφή) τῶν περιουσιακῶν στοιχείων τοῦ εναγομένου, ποῦ σκοπὸ εἶχε νὰ πληρῶσει ὁ μηνυόμενος τὸ οφειλόμενο πρὸς τὴν πολιτεία χρέος σὲ περίπτωση καταδίκης του.
2. **κατηγορία:** Κακολογία, κατηγορία, δυσφήμιση, διαβολή, συκοφαντία.

κατηγορίας δίκη: Αγωγή για δυσφήμιση.

3. **διαδικασία:** Ιδιαίτερο είδος ιδιωτικής δίκης που εχρησιμοποιείτο, όταν ένα δικαίωμα (π.χ. διεκδίκηση κληρονομιάς) ή μια υποχρέωση (π.χ. εκτέλεση τριηραρχίας) αμφισβητείτο από δύο ή περισσότερα πρόσωπα. Το χαρακτηριστικό της γνώρισμα ήταν ότι δεν υπήρχε μηνυτής και κατηγορούμενος. Όλοι όσοι πρόβαλλαν αξιώσεις βρίσκονταν στην ίδια μοίρα.
4. **παραγραφή:** Ένσταση του εναγομένου για το ανυπόστατο της κατηγορίας.

ΤΟ ΥΦΟΣ ΤΟΥ ΛΥΣΙΑ (κατά Διονύσιον Ἀλικαρνασσεά)

«Ἐτελείωσε δ' αὐτὴν (ενν. τὴν λέξιν = το ὕφος) καὶ εἰς ἄκρον ἤγαγε τῆς ἰδίας ἀρετῆς Λυσίας ὁ Κεφάλου» (Διον. Ἀλικαρν. Περὶ τῶν ἀρχαίων ρητόρων, Δημοσθένης, 2).

Ο Λυσίας διαθέτει πολλές ἀπὸ τις ἀρετές τῆς Ἀττικῆς διαλέκτου, ὅπως τὴν **καθαρότητα** στὴ γλῶσσα, τὴ **σαφήνεια**, τὴ **συντομία**, τὴν **ενάργεια**, τὴν **ἠθοποιία**, τὸ **πρέπον** καὶ τὴν **χάριν**.

Ὡς πρὸς τὴν **εὕρεσιν** (inventio)*, δηλ. τὸ περιεχόμενο τοῦ λόγου ὁ Λυσίας χαρακτηρίζεται ὡς **εὐρητικός**, γιατί τα «πάνυ δοκοῦντα τοῖς ἄλλοις ἄπορα εἶναι καὶ ἀδύνατα εὐπορα καὶ δυνατὰ φαίνεσθαι ποιεῖ» (Διον. Ἀλικαρν. Περὶ τῶν ἀρχαίων ρητόρων, Λυσίας, 15).

Ὡς πρὸς τὴν **τάξιν**, τὴν κατὰ τάξιν δηλ. τοῦ λόγου σε μέρη εἶναι **ἀφελῆς** καὶ **ἀπερίεργος** (ἀπλὸς καὶ ομοιόμορφος) (παρ. 15).

Στα **προοίμια** τοῦ εἶναι **δεξιότατος** καὶ **χαριέστατος** (παρ. 17).

Στις **διηγήσεις** τοῦ εἶναι κράτιστος πάντων ρητόρων, ὄρος καὶ κανῶν (παρ. 18)

Στις **πίστεις** τοῦ εἶναι **ἄριστος εἰκαστής** τοῦ εἰκότος (ἄριστος χειριστής των εικόνων) καὶ τοῦ παραδείγματος, **επιδέξιος** στὴν παρουσίαση τοῦ χαρακτήρα των πελατῶν τοῦ (**ἀξιόπιστα κατασκευάζει τὰ ἦθη**) καὶ ὡς πρὸς τὴν **παθοποιία** ὄχι τόσο δυνατός (περὶ δὲ τὰ πάθη μαλακώτερός ἐστι) (παρ. 19).

Οι **ἐπιλόγοι** τοῦ πρὸς τὸ ἀνακεφαλαιωτικὸ μέρος τοῦ περιεχομένου χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸ **μέτρο** καὶ τὴ **χάρη**, ἐνῶ ὡς πρὸς τὸ πάθος εἶναι κατώτεροι τοῦ δέοντος (παρ. 19).

*Ἡ εὕρεσις εἶναι τὸ πρῶτο ἀπὸ τα πέντε μέρη στα οποία διαιρεῖται ἡ ρητορικὴ τέχνη. Τα ὑπόλοιπα εἶναι ἡ **τάξις** (dispositio), ἡ **λέξις** (ὕφος, elocutio), ἡ **μνήμη** (memoria) καὶ ἡ **ὑπόκρισις** (actio).

ΛΥΣΙΑΚΗ ΛΕΞΙΣ (ὕφος, elocutio)

Γοργίας μὲν τὴν ποιητικὴν ἐρμηγεῖαν μετήνεγκεν εἰς λόγους πολιτικούς, οὐκ ἀξίων ὅμοιον τὸν ρήτορα τοῖς ἰδιώταις εἶναι. Λυσίας δὲ τοῦναντίον ἐποίησε· τὴν γὰρ φανεράν ἅπασιν καὶ τετριμμένην λέξιν ἐζήλωσεν ἐγγιστα νομίζων εἶναι τοῦ πείσαι τὸν ἰδιώτην τὸ κοινὸν τῆς ὀνομασίας καὶ ἀφελές· ἦχιστα γὰρ ἂν τις εὖροι τὸν Λυσίαν τροπικῇ καὶ μεταφορικῇ λέξει κεχρημένον· σεμνὰ δὲ καὶ περιττὰ καὶ μεγάλα φαίνεσθαι τὰ πράγματα ποιεῖ

τοῖς κοινοτάτοις ὀνόμασι χρώμενος καὶ ποιητικῆς οὐχ ἀπτόμενος κατασκευῆς (Διονυσίου Ἀλικαρνασσεύς, Περὶ μιμήσεως ΙΧ, 34).

ΛΥΣΙΑΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

Ὁ Λυσιακὸς λόγος πρὸς τὸ χρήσιμον καὶ ἀναγκαῖόν ἐστιν αὐτάρκης, καὶ τὸ μὲν αὐχμηρὸν ἐκπεφυγώς, πάνυ δὲ λιτὸς καὶ ἰσχνὸς κατὰ τὴν ἀπαγγελίαν, ἔστι δὲ κομψὸς καὶ ἐναλήθης, καὶ τῷ ἀπτικισμῷ εὐχαρις οὐ μὴν ἀτεχνῶς αὐξητικὸς, πλὴν τοῦ σκοποῦ λεληθότως ἐπιτυγχάνων, μετ' ἀκροτάτης τῆς κατὰ τὴν χάριν ἡδονῆς ὡς ἀναγινωσκόμενον μὲν οὐ χαλεπὸν νομίζεσθαι, χαλεπὸν δὲ εὐρίσκεσθαι ζηλοῦν πειρωμένοις, μάλιστα δὲ ἐπιτευκτικὸς ἐν ταῖς διηγήσεσιν ἰσχνότητι γὰρ τῆς φράσεως σαφῆ καὶ ἀπηκριβωμένην ἔχουσι τὴν τῶν πραγμάτων ἔκθεσιν (Διον. Ἀλικαρν., Περὶ μιμήσεως V).

ΗΘΟΠΟΪΑ

«Ἡθοποιία ἐστὶ μίμησις ἥθους ὑποκειμένου προσώπου» (Ἑρμογένης, Προγυμνάσματα, 9.44). Ὁ Λυσίας σε ὅλους τοὺς λόγους αποτύπωσε ἐντονῆ τὴν προσωπικὴ σφραγίδα τοῦ κάθε ομιλητῆ, ὥστε τὰ λόγια τοῦ να ἀρμόζουν πρὸς τὴ μὀρφωσὴ τοῦ, τὴν κοινωνικὴ τοῦ θέση καὶ πρὸς τὸ περιεχόμενον κάθε συγκεκριμένης υποθέσεως.

Ἐτσι πέτυχε κάθε ομιλητῆς να φαίνεται ὅτι ἀντιμετωπίζει τὴν ὑπόθεσιν μόνος τοῦ *in sua persona*, χωρὶς καμιά βοήθεια ἀπὸ επαγγελματίαι ρήτορα. Αὐτὸ εἶναι κυρίως που καθιέρωσε τὸν λογογράφου Λυσία ὡς «εὐρετῆ» ἡδὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, καὶ αὐτὸ εἶναι που ἐπηρέασε οὐσιαστικά καὶ τὸ ὕφος τοῦ καὶ τὸν καθιέρωσε ὡς τὸν «κανόνα» τοῦ μέσου ὕφους. Γενικά ὁ Λυσίας κάνει τοὺς πελάτες τοῦ να φαίνονται μετριοπαθεῖς χαρακτήρες, ἐντιμοὶ ἄνθρωποι καὶ χρηστοὶ πολῖτες.

Αὐτὴν τὴν ικανότητα τοῦ Λυσία ὁ Διονύσιος ἀποκαλεῖ ἡθοποιάν, τὴν εὐπρεπεστάτην ἀρετὴν προσθέτοντας ὅτι στὸν Λυσία δεν μπορεῖ να βρεῖ κανένα πρόσωπο ἀνηθοποιήτῳν ἢ ἄψυχον.

Ὅπως πολὺ ὀρθά παρατηρεῖ ὁ Β. Θεοδωρακόπουλος (τα ρητορικά κείμενα στὴ Μέση Ἐκπαίδευση σ. 92), ἡ ἡθοποιία χρησιμοποιεῖται α) κυρίως ἀπὸ τοὺς κατηγορουμένους καὶ ἡ ἐκτάσῃ τῆς εἶναι ἀνάλογη πρὸς τὴ δυσκολία τῆς υποθέσεως (βλέπε τοὺς λόγους Ἰπὲρ Μαντιθεῦ καὶ Ἰπὲρ τοῦ Ἀδυνάτου, ὅπου ἡ ἡθοποιία εἶναι ἐξαίρετη) καὶ β) ἀπὸ τοὺς κατηγο-

ρους, οι οποίοι χρησιμοποιούν την ηθοποιία κυρίως για να σκιαγραφήσουν τους αντιπάλους τους και σε περιορισμένη έκταση για τους εαυτούς των (βλέπε τον λόγο Κατά Φίλωνος δοκιμασίας).

Ειδικότερα για την τεχνική του Λυσία βλέπε «τα ρητορικά κείμενα στη Μέση Εκπαίδευση» και «εισαγωγή στην Αττική ρητορεία» του Β. Θεοδωρακόπουλου.

ΤΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΛΥΣΙΑΚΟΥ ΛΟΓΟΥ (Φώτιος, Βιβλιοθήκη 4886-489α)

... Ἔστι δὲ τοῖς λόγοις βραχυτάτος τε καὶ πιθανώτατος, καὶ τῷ δοκεῖν μὴ δεινῶς λέγειν, εἴπερ τις ἄλλος δεινότατος· ἀλλὰ γὰρ καὶ εὐκόλος εἶναι δοκῶν οὐδὲν ἔλαττον δυσμύμητος ἐπιδείκνυται. Τοὺς μέντοι γε τῶν λόγων πλείους ἰδιώταις ἐκδεδωκέναι λέγεται.

Συγκεφαλαιοῦσι δὲ τοὺς λόγους αὐτοῦ δημηγορίαι, ἐπιστολαί, ἐγκώμια, ἐπιτάφιοι, ἐρωτικοὶ καὶ Σωκράτους ἀπολογία.

Ἔστι μὲν ἐν οὐκ ὀλίγοις αὐτοῦ λόγοις ἠθικός, γίνεται δὲ κατὰ διάνοιαν ὁ ἠθικός, ὅταν χρηστὴν ἔχῃ προαίρεσιν καὶ πρὸς τὰ βελτίω ῥέπουσαν...

Θαυμάζονται μέντοι γε αὐτοῦ ἄλλοι τε πολλοὶ λόγοι καὶ δὴ καὶ ὁ πρὸς Διογείτονα ἐπιτροπῆς· πιθανὴν τε γὰρ καὶ καθαρὰν τὴν διήγησιν ποιεῖται, ἀλλ' οὐκ εὐθύς ἐπὶ τὰς αὐξήσεις καὶ τὰς δεινώσεις, ὅπερ πολλοὶ πάσχουσιν, ὑπάγεται... Καὶ πολλὴν δὲ τὴν καθαρότητα καὶ σαφήνειαν ἐν τε τοῖς πράγμασι καὶ ταῖς λέξεσιν ἀπ' αὐτῆς τῆς τοῦ λόγου προβάλλεται ἀρχῆς, ὥσπερ καὶ τὸ σχῆμα τὸ κατ' εὐθειᾶν ἀρμόζον ἀφηγήσει, καὶ τὸ μηδὲν τι ἔξωθεν συνεφέλκεσθαι. Τὸ δὲ τῆς ἀρμονίας αὐτοῦ κάλλος οὐ παντός ἐστιν αισθάνεσθαι· καὶ γὰρ δοκεῖ μὲν ἀπλῶς καὶ ὡς ἔτυχε συγκεῖσθαι, εἰς ὑπερβολὴν δὲ κόσμου κατεσκευάσται. Καὶ ἀπλῶς ὅλος ὁ λόγος ἄξιος θαυμάσαι κατὰ τε τὰ σχήματα καὶ τὰ νοήματα καὶ τὰ ὀνόματα καὶ τὴν ἑναρμόνιον τούτων συνθήκην καὶ τὴν εὐρεσιν καὶ τάξιν τῶν ἐνθυμημάτων τε καὶ ἐπιχειρημάτων...

Ἄλλὰ καὶ τὸ μὴ καθ' ἐν διατρίβοντα μηκύνειν τὸν λόγον τῆς Λυσίου ἐστὶν ἀκριβείας, καὶ τὸ εὐπαγῆς τῶν λόγων, καὶ τὸ διὰ βραχυτήτος πολλὴν παρέχειν ἡδονήν, ὃ μετὰ γε Δημοσθένην οὗτος μόνος τῶν ἄλλων ῥητόρων φαίνεται κατορθώσας, καὶ τὸ κάλλος δὲ τῆς διατυπώσεως, ἐν ᾧ μῆτε Πλάτωνος μῆτε Δημοσθένους μῆτε Αἰσχίνου τὸ ἔλαττόν ἐστιν ἀπηνεγεμένος.

Ἰδιώμα δὲ Λυσίου καὶ τὸ τὰς ἀντιθέσεις προάγειν... Τεκμήριον δὲ τῆς λυ-

σιακῆς δυνάμεως καὶ τὸ ἐν πάσῃ τῇ περιόδῳ τῶν κώλων εὐάρμοστον καὶ μετὰ καθαρότητος εὐανθές... Ἔστι δὲ ὁ Λυσίας δεινὸς μὲν παθήνασθαι, ἐπιτήδειος δὲ τοὺς πρὸς αὔξησιν διαθεῖναι λόγους.

Α' ΚΑΤΑ ΦΙΛΩΝΟΣ ΔΟΚΙΜΑΣΙΑΣ

ΛΥΣΙΑ ΚΑΤΑ ΦΙΛΩΝΟΣ ΔΟΚΙΜΑΣΙΑΣ
ΠΡΟΟΙΜΙΟ 1 - 4
ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 1 οὐκ ἂν ἀφικέσθαι το δυνητικό ειδικό απρφ., αντικείμενο του ρήματος, ισοδυναμεί με ειδική πρόταση εκφερόμενη με δυνητική οριστική (= ὅτι οὐκ ἂν ἀφίκετο) ως εξαρτώμενο από ρήμα ιστορικού χρόνου.
- 2 ἀποφανεῖν η χρήση του μέλλοντα αντί του ενεστώτα αποτελεί ιδιωματοπισμό. Ο Cobet διορθώνει σε ἀποφαίνειν. Προφανώς ο μέλλον αιτιολογείται από την υπόσχεση του Βουλευτή ότι θα τηρήσει τον ὄρκο του και η οποία υποκρύπτεται στη φράση ἔνεστί τε ἐν τῷ ὄρκῳ. τῷ δύνασθαι έναθρο απρφ., δοτική της αιτίας. οἷς αντικείμενο του ρ. καθ' ἔλξη αντί (οὐδς ᾄμοσα).
- 3 τοῦτον αντικείμενο του ρ. ἐλέγξω κατά πρόληψη. οἷος ἔστι καὶ οὗτος ἐπεχείρησε πονηρὸς εἶναι συμπλεκτική σύνδεση δύο ονοματικών προτάσεων, πλάγιας και ειδικής, αντικειμένων του ρήματος εξάρτησης. ὅμως δ' εἴ τι... ὠφελήθηται υποθετικός λόγος της απλής σκέψης του λέγοντος. τῷ λόγῳ δοτική της αναφοράς. οὐκ ἂν δίκαιος εἴη οὗτος η χρήση προσωπικής αντί απρόσωπης σύνταξης, για να εξαρθεί το πρόσωπο. Πρβ. ὑφ' ὑμῶν νυνὶ τιμᾶσθαι δίκαιός εἰμι (Λυσίας Δήμου καταλύσεως απολογία 14). ὃ τι ἱκανῶς διδάξαμι αναφορικοῦ υποθετική πρόταση. Ως υποθετική θα έχει τη μορφή εἴ τι διδάξαμι με απόδοση δίκαιος ἂν εἴη ἐκ τούτων ἀποδοκιμασθῆναι.
- 4 περὶ ὧν ἴσασι η αναφορική πρόταση που λειτουργεί ως εμπρόσθετος προσδιορισμός της αναφοράς αναλύεται στη φράση περὶ τούτων ἃ ἴσασι (ἐλξη αναφορικού).

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 1 ᾄμην μέν· η εναρκτήρια αυτή έκφραση με τη χρήση των δοξαστικών ρημάτων οἶμαι, νομίζω και ἡγοῦμαι αποτελεί κοινό τόπο στους Αττικούς ρήτορες (Βλ. Λυσία Περὶ του Σηκοῦ 1, Κατὰ Αλκιβιάδου 1· Ισαίος 2.1, 5.1, 7.1· Δημοσθένη Προοίμια 11, 22, 27, 47).
- 2 τὰ βέλτιστα βουλευσεν τῇ πόλει· η φράση αυτή που αποτελεί ουσια-

στικό μέρος του βουλευτικού όρκου παρατηρείται στον λόγο του Λυσία (Κατά Νικομάχου 10):

«Κλεοφῶν τὴν Βουλὴν ἐλοιδορεῖ, φάσκων συνεστάναι καὶ οὐ τὰ βέλτιστα βουλευεῖν τῇ πόλει» και του Δημοσθένη (Κατά Νεαίρας 4).

τῶν λαχόντων ἀνεπιτήδειον ὄντα: επειδὴ ἡ ἐπιλογή των Βουλευτῶν γινόταν με κλήρο και ὄχι με ἐκλογή, ορισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς ἦσαν ἀκατάλληλοι για το αξίωμα.

Γι' αὐτό και ο θεσμός της δοκιμασίας ἦταν ἀπαραίτητος για την ἀξιολόγηση και την ἀξιοκρατία.

ἀλλά... πιστεύω, καί.. ἀξιῶν: με το ομοιοτέλετο αὐτό σχῆμα ο ρήτορας τονίζει την ουσιαστική σημασία των μετοχῶν στο κατηγορητήριο του.

3 εἴ τι ἐγὼ ἐλλείπομι... ὠφελήθηνα, ἀλλὰ μᾶλλον... ἀποδοκιμασθῆναι: με την ἀντίθεση των υποθετικῶν λόγων και το ομοιοτέλετο σχῆμα ο κατήγορος υποστηρίζει ὅτι ἡ ἀποδοκιμασία του Φίλωνα και ὄχι ἡ ὠφελιά του ἀπὸ ἓνα ἐλλιπές ἀλλά σαφές κατηγορητήριο ἀποτελεῖ πράξη δικαιοσύνης.

Διδακτική ὁδηγία: Επιβάλλεται να τονιστεῖ ἡ προοδευτική ἀποκάλυψη της ἠθικής ποιότητας του Φίλωνα με τις φράσεις εἰς τοῦτο τόλμης → οὐχ ἓν τι μόνον ἀλλὰ πολλὰ τολμηρός ἔστιν → τῷ πλήθει τῶν ἀμαρτημάτων αὐτοῦ → ἐπεχείρησε πονηρός εἶναι.

Επίσης ἡ υποχρέωση της πιστῆς τήρησης του βουλευτικού ὅρκου και ἡ διαφύλαξη του κύρους της Βουλῆς με την ἀποδοκιμασία του Φίλωνα ὡς ἀνεπιτηδείου ὄντος βουλευεῖν.

α. Κυρίαρχο γραμματικό φαινόμενο: Ἀόριστος α', β', παθητικός

β. Κυρίαρχο συντακτικό φαινόμενο: Ἀπαρέμφατο. Αἴτιο (ἀναγκαστικό - τελικό - ποιητικό). Ἐλξη ἀναφορικού

γ. Κυρίαρχο υφολογικό φαινόμενο: Ἡ ἀπλότητα, καθαρότητα, και πρωτοτυπία του Προοιμίου.

ΠΡΟΘΕΣΗ 5 - 7 ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

5 τὰ διαφέροντα α) το ενδιαφέρον, β) οι διαφορές, γ) τα συμφέροντα. (Με την δεύτερη σημασία βλ. Θουκ. 2.43 «καὶ ἐν οἷς μάλιστα μεγάλα τὰ διαφέροντα, ἦν τι πταίσωσιν». Με την τρίτη σημασία βλ. Θουκ. 1.70

«ἄλλως τε καὶ μεγάλων τῶν διαφερόντων καθεστώτων»).

οὐκ ἡ ἀρνήση των δοξαστικῶν ρημάτων και του φημί ανήκει στο εξαρτώμενο από αυτά απαρέμφατο.

ἢ τούς... ἐπιθυμοῦντας β' ὅρος σύγκρισης από το συγκριτικό ἄλλους.

εὔ τε πράττειν απρφ. της αναφοράς στο διαφέροντα.

β ὅσοι δὲ ο δὲ μεταβατικός (= και, περαιτέρω).

κἄν το καί επιδοτικό (= ακόμη και).

7 τοῖς πολίταις δοτική αντικειμενική στο ὁμοίως.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

5 Ἐγὼ γάρ... τούς πρὸς τῷ εἶναι πολίτας καὶ ἐπιθυμοῦντας τούτου·

ο ορισμός του πολίτη κατὰ τον Αριστοτέλη (Πολιτικά Γ' 1275b) ἔχει ως εξής:

«ὧ γὰρ ἐξουσία κοινωνεῖν ἀρχῆς βουλευτικῆς καὶ κριτικῆς, πολίτην ἤδη λέγομεν εἶναι ταύτης τῆς πόλεως» (=λέμε ότι πολίτης αυτής της πόλεως είναι αυτός που ἔχει το δικαίωμα να ασχολείται με τα δημόσια πράγματα).

Η ποιότητα του δημοκρατικού πολιτεύματος και η ποιότητα των Αθηναίων επιβάλλον και ποιοτικές αποφάσεις από Βουλευτές που ως συνειδητοί πολίτες τιμούν το βουλευτικό αξίωμα. Ο ρήτορας Αισχίνης (Κατὰ Τιμάρχου 180 - 182) αναφέρει το ακόλουθο σχετικό περιστατικό για να πείσει τους Αθηναίους ότι «καλόν ἐστι καὶ τὰς ξενικάς ἀρετάς μιμείσθαι». Ένας σεβάσμιος γέρον Λακεδαιμόνιος απέτρεψε στην εκκλησία τους συμπατριώτες του να αποφασίσουν σύμφωνα με τις υποδείξεις ενός ικανότατου μεν αλλά δειλού και αισχρού ρήτορα, οι οποίοι τελικά ακολούθησαν τη γνώμη ενός μέτριου μεν ρήτορα αλλά λαμπρού στα πολεμικά έργα, δίκαιου και εγκρατή. Το σχετικό κείμενο βλ. στο «Επίμετρο» του διδ. εγχειριδίου.

τούτοις μὲν γὰρ τὰ διαφέροντα... καὶ τῶν ἀγαθῶν μετέχουσι·

η συμμετοχή στην ευτυχία αλλά και στα δεινά της πόλεως αποτελεί για τον πραγματικό πολίτη ενσυνείδητη αναγκαιότητα.

β ὅσοι δὲ φύσει μὲν πολῖταιί εἰσι, γνώμη δὲ χρῶνται ὡς... ἠγείσθαι·

Γνήσιοι πολίτες είναι όσοι γεννήθηκαν από νόμιμο γάμο, σε αντίθεση προς τους νόθους, που γεννήθηκαν από παράνομο γάμο, δηλ. από δούλη ή πάλλακίδα. Στην Αθήνα λέγονταν νόθοι ὅλοι όσοι γεννήθηκαν από ξένη γυναίκα ή από γονέα που δεν ήταν Αθηναίος πολίτης.

Ο κοσμοπολιτισμός που παραστατικότατα προβάλλεται με τη φράση πᾶσα γῆ πατρις αὐτοῖς ἐστίν εἶναι τελείως αντίθετος προς την έννοια

του πολίτη και της πόλεως - κράτους της περιόδου αυτής. Η ιδέα της πατρίδος είναι ακόμη πολύ ισχυρή. Ο Σωκράτης (Πλάτ. Κρίτ. 51α) αναφέρει: «μητρός τε καὶ πατρός καὶ τῶν ἄλλων προγόνων ἀπάντων τιμιώτερόν ἐστιν πατρίς καὶ σεμνότερον καὶ ἀγιώτερον καὶ ἐν μείζονι μοῖρα καὶ παρὰ θεοῖς καὶ παρ' ἀνθρώποις τοῖς νοῦν ἔχουσιν...».

Τη νοοτροπία του κοσμοπολιτισμού, τον οποίο αργότερα επαινέσαν οι Κυνικοί* και κυρίως οι Στωικοί** φιλόσοφοι, δημιουργεί η πρόταξη του ατομικού έναντι του κοινού συμφέροντος. Πατρίδα για όσους κάνουν τέτοιες επιλογές είναι ο τόπος, όπου έχουν ασφαλίσει τα πλούτη τους, και όχι ο τόπος, όπου γεννήθηκαν και ανατράφηκαν.

Την αντίθετη αντίληψη εκφράζει ο ρήτορας Ανδοκίδης στον λόγο του (Περὶ τῶν Μυστηρίων 5) απολογούμενος: «Ἄν και μποροῦσα να ἔχω ἀπὸ ἀλλοῦ τα αγαθὰ μου, δε θα δεχόμεν να στερηθῶ την πατρίδα μου, και ἀν ἀκόμη η πόλις βρισκόταν σε τέτοια κατάσταση, ὅπως οι εχθροὶ μου λέγουν, ἀλλὰ θα προτιμούσα να εἶμαι αὐτῆς πολίτης παρὰ ἄλλων πόλεων».

* Χαρακτηριστικοὶ εἶναι οι στίχοι του Κυνικοῦ Κράτητα: «Οὐχ εἷς πάτρας μοι πύργος, οὐ μία στέγη / πάσης δὲ χέρσου καὶ πόλισμα καὶ δόμος / ἔτοιμος ἡμῖν ἐνδιαίτασθαι πάρα» (Διογένης Λαέρτιος Υ198), δηλ. κατοικία τους εἶναι η γη και όχι η μόνιμη κατοικία σε κάποια πατρίδα.

** Ο στωικός φιλόσοφος Ζήνων δίδασκε: «ἵνα μὴ κατὰ πόλεις μηδὲ κατὰ δήμους οἰκῶμεν ἰδίους ἕκαστοι διωρισμένοι δικαίους ἀλλὰ πάντας ἀνθρώπους ἡγώμεθα δημότας καὶ πολίτας, εἷς δὲ βίος ἢ καὶ κόσμος ὥσπερ ἀγέλης συννόμου νόμῳ κοινῶ τρεφομένης» (Πλούταρχος, Περὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς, 329) (= να μη ζούμε χωρισμένοι σε πόλεις και σε δήμους με διαφορετικὰ δίκαια, ἀλλὰ να θεωροῦμε ὅλους τους ἀνθρώπους συνδημότες και συμπολίτες, και μια ζωή και οργάνωση να υπάρχει, σαν ἓνα κοπάδι που τρέφεται σε κοινὸ βοσκοτόπι)

7 ἐγὼ τοίνυν ἀποφανῶ Φίλωνα... κινδυνεύοντα: η προτίμηση του Φίλωνα που εκφράζεται με την πρώτη σύγκριση - αντίθεση τὴν ἰδίαν ἀσφάλειαν ἢ τὸν κοινόν τῆς πόλεως κίνδυνον οδηγεί λογικὰ σε ἀνάλογες ἐνέργειες που εκφράζονται με τη δεύτερη σύγκριση - αντίθεση ἀκινδύνως τὸν βίον διάγειν ἢ τὴν πόλιν σώζειν ὁμοίως τοῖς ἄλλοις πολίταις κινδυνεύοντα.

Την αναγκαιότητα να προτάσσουν οι Αθηναῖοι πολῖτες το συμφέρον της πόλεως ἔναντι του ατομικοῦ τονίζει ο Περικλῆς στους Αθηναίους (Θουκ. 2.60): «ἐγὼ γὰρ ἡγοῦμαι πόλιν πλείω ξύμπασαν ὀρθουμένην ὠφελεῖν τοὺς ἰδιώτας ἢ καθ' ἕκαστον τῶν πολιτῶν εὐπραγοῦσαν, ἀθρόαν δὲ σφαλλομένην. καλῶς μὲν γὰρ φερόμενος ἀνὴρ τὸ καθ' ἑαυτὸν δια-

φθειρομένης τῆς πατρίδος οὐδὲν ἦσσαν ξυναπόλλυται, κακοτυχῶν δὲ ἐν εὐτυχούσῃ πολλῶ μᾶλλον διασώζεται. ὁπότε οὖν πόλις μὲν τὰς ἰδίας ξυμφοράς οἶά τε φέρειν, εἷς δ' ἕκαστος τὰς ἐκείνης ἀδύνατος, πῶς οὐ χρὴ πάντας ἀμύνειν αὐτῇ, καὶ μὴ ὅ νῦν ὑμεῖς ὄρατε· ταῖς κατ' οἶκον κακοπραγίαις ἐκπεπληγμένοι τοῦ κοινοῦ τῆς σωτηρίας ἀφίεσθε, καὶ ἐμέ τε τὸν παραινέσαντα πολεμεῖν καὶ ὑμᾶς αὐτοὺς οἱ ξυνέγνωτε δι' αἰτίας ἔχετε» (=Εγὼ τουλάχιστον πιστεύω ὅτι ἡ πόλις, ἡ ὁποία ακμάζει ὡς σύνολον, ὠφελεί περισσότερον τοὺς ἰδιώτας παρά εἶναι, ἐνῶ ὁ καθείς ἀπὸ τοὺς πολίτας εὐτυχεῖ, ἐκείνη ὡς σύνολον ἀποτυγχάνει. Διότι ἄνθρωπος που εὐδοκίμει εἰς τὰς ἰδιωτικάς του υποθέσεις, εἰάν ἡ πατρίς του καταστραφεί, χάνεται καὶ αὐτὸς μαζί της, ἐνῶ εἶναι μᾶλλον πιθανόν ὅτι θα σωθεῖ, εἰάν κακοτυχεῖ μὲν ὁ ἴδιος, ἡ πατρίς του ὅμως εὐτυχεῖ. Ἀφοῦ λοιπὸν ἡ μὲν πόλις εἶναι ἰκανὴ νὰ βαστά τὰς ατυχίας τῶν ἰδιωτῶν, ἀλλ' εἰς ἕκαστος ἀπὸ αὐτοὺς ἀνίκανος νὰ βαστά τὰς ἰδικὰς της, οφείλομεν ὅλοι νὰ τὴν υποστηρίξομεν καὶ ὄχι νὰ συμπεριφερόμεθα ὅπως ἐσεῖς τώρα, οἱ ὁποῖοι τρομαγμένοι ἀπὸ τὰς ἰδιαιτέρας σας δυστυχίας, παραμελεῖτε τὸ ἔργον τῆς σωτηρίας τῆς πόλεως καὶ κατηγορεῖτε ὄχι μόνον ἐμέ, ὁποῖος σας συνεβούλευσα τὸν πόλεμον, ἀλλ' ἐπίσης τοὺς ἰδίους εαυτοὺς, οἱ ὁποῖοι τὸν συναποφασίσατε με ἐμέ» (μετάφρ. Εὐλ. Βενιζέλου).

α. Κυρίαρχο γραμματικό φαινόμενο: Αντωνυμία

β. Κυρίαρχο συντακτικό φαινόμενο: Απαρέμφατο. Συγκριτικό

γ. Κυρίαρχο υφολογικό φαινόμενο: Αντίθεση. Παραγωγικός συλλογισμός

ΔΙΗΓΗΣΗ 8 - 23

ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ 8 - 9

9 τι αιτιατική του κατὰ τι ἢ αναφοράς.

τῶν εὐτυχημάτων αντικείμενο του μετασχεῖν.

ἐπὶ κατειργασμένοις εμπρόθ. προσδ. του χρόνου

τάξαι απρφ. του σκοπού.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

8 ἦς ἐγὼ... μέμνημαι· ἡ υπόμνηση οικείων κακῶν, ἐστὼ καὶ ἀναγκαῖα, εἶναι πάντα δυσάρεστη καὶ στον ὁμιλοῦντα καὶ στους ἀκούοντες. Παλαιότερα ὁ τραγικός ποιητὴς Φρόνιχος τιμωρήθηκε με βαρύτατο πρόστιμο, ἐπειδὴ με τὴν τραγωδία του *Μιλήτου* ἄλωσις τοὺς θύμισε «οἰκεῖα κακά». Παρόμοιες ἐκφράσεις χρησιμοποιοῦν ὁ Λυσίας στον λόγον του *Κατὰ Αγοράτου* (43-44): «ἀνιῶμαι μὲν οὖν ὑπομμνήσκων τὰς

γεγενημένας συμφοράς τῇ πόλει, ἀνάγκη δ' ἐστίν, ὧ ἄνδρες δικασταί, ἐν τῷ παρόντι καιρῷ ἴν' εἰδῆτε ὡς σφόδρα ὑμῖν ἔλεεῖν προσήκει Ἀγοράτον», ο Λυκούργος (Κατὰ Λεωκράτους 16): «δέομαι δ' ὑμῶν, ὧ Ἀθηναῖοι, ἀκοῦσαί μου τῆς κατηγορίας διὰ τέλους, καὶ μὴ ἄχθεσθαι, ἐὰν ἄρξωμαι ἀπὸ τῶν τῇ πόλει τότε συμβάντων» και ο Αισχίνης Κατὰ Κτησιφώντος 252): «ἄχθομαι δὲ πολλάκις μεμνημένος τὰς ἀτυχίας τῆς πόλεως».

ἐκκεκρηγυμένος... τῶν πολιτῶν: για το ίδιο θέμα κάνει λόγο ο Λυσίας στους λόγους του Κατὰ Ερατοσθένους 95: «ἀναμνήσθητε... ὅτι ἐξεκρηγύθητε μὲν ἐκ τῆς πόλεως, ἦν ὑμῖν οἱ πατέρες παρέδωσαν», Κατὰ Αγοράτου 47: «ἅπαντες ὑπὸ τῶν τριάκοντα ἐκ τῆς πατρίδος ἐξηλάθητε» καὶ Δήμου καταλύσεως ἀπολογία 22 «τοὺς ἄλλους δὲ πολίτας ἐκ τοῦ ἄστεως ἐκκεκρηγυμένους».

κατὰ τοσοῦτον ἐβοήθει τῇ πατρίδι: Τη βοήθεια που πρόσφεραν στην πατρίδα ὅσοι εξόριστοι επέστρεψαν, ἀλλὰ και την οργή τους ἐναντίον ὁσων ἀδρανούσαν ἐκφράζει παραστατικότερα ο Ἰσοκράτης (Περὶ τοῦ Ζεύγους 13-14): «Δεν καταλάβατε τον Πειραιά και δεν καταστρέφατε το σιτάρι στην ὑπαιθρο και δεν ἐκόβατε τα δένδρα και δεν ἐβάλατε φωτιά στα προάστια της πόλεως και στο τέλος δεν ἐπιτεθήκατε ἐναντίον των τειχῶν; Και θεωρούσατε τόσο ισχυρὸ το χρέος σας να κάμετε αὐτά, ὡστε οργιζόσαστε περισσότερο ἐναντίον ἐκείνων ἀπὸ τους συνεξορίστους σας, οἱ οἱποῖοι ἔμεναν ἡσυχοὶ χωρὶς να δρουν, παρά ἐναντίον ἐκείνων που ἦσαν οἱ αἴτιοι των συμφορῶν σας».

τὰ ἐναντία ἅπασι... ἐποίησε: ἡ ἀντίθεση συμπεριφοράς πολιτῶν - Φίλωνα σε μια πολὺ κρίσιμη για την πόλη στιγμή ἀποτελεῖ προσπάθεια του κατηγοροῦ να τον μειώσει ἀνεπανόρθωτα στη συνείδηση των Βουλευτῶν. Η στάση βέβαια του Φίλωνα δεν εἶναι μοναδική. Παρόμοια συμπεριφορά ἐπέδειξε και ο Καλλίμαχος, ὅπως ἀναφέρει ο Ἰσοκράτης (Παραγραφή πρὸς Καλλίμαχον 49): «Ὅταν ἦλθαν οἱ Λακεδαιμόνιοι και ο λαὸς ἀποκλείστηκε στον Πειραιά, πάλι αὐτὸς δραπετεύσε και ζούσε μεταξύ των Βοιωτῶν· ὡστε ἀρμόζει αὐτὸς να ἔχει καταγραφεῖ μάλλον με τους δραπετέες παρά να κατονομάζεται μεταξύ των ἐξορίστων».

9 βουλευθείς... ἢ μεθ' ἡμῶν πολίτης εἶναι: ἡ ἀπαράδεκτη ἐπιλογή του Φίλωνα, δείγμα πολιτικῆς ἀνωριμότητος, εἶναι ἀποτέλεσμα των προηγούμενων ἐπιλογῶν του, που ἀναφέρονται στην παράγραφο 7.

ὡσπερ ἔνοιό τινες τῶν πολιτῶν μετεβάλοντο: Ορισμένοι ὀλιγαρχικοὶ μετὰ τη συμφωνία δημοκρατικῶν και ὀλιγαρχικῶν με τη μεσολάβηση του

βασιλιά της Σπάρτης Πausanία ακολούθησαν τους Τριάκοντα στην Ελευσίνα· μετεστράφησαν όμως στη συνέχεια και μαζί με τους δημοκρατικούς εκστράτευσαν εναντίον τους (Λυσία Δήμου καταλύσεως απολογία 9). Η πολιτική μεταστροφή στηρίζεται σε ένα διαχρονικό πολιτικό αξίωμα που αναφέρει ο Λυσίας (Δήμου καταλύσεως απολογία 8): «οὐδείς ἐστὶν ἀνθρώπων φύσει οὔτε ὀλιγαρχικός οὔτε δημοκρατικός, ἀλλ' ἦτις ἂν ἐκάστω πολιτεία συμφέρη, ταύτην προθυμείται καθιστάναι».

τῶν εὐτυχημάτων... μετασχεῖν· οι επιτυχίες των δημοκρατικών υπό τον Θρασύβουλο κατά των Τριάκοντα τους κατέστησαν εξαιρετικά δημοφιλείς, διότι είχαν την ηθική τουλάχιστον συμπαράσταση όλων των Αθηναίων (Λυσία Κατά Ἐργοκλέους 12).

ἐπὶ κατειργασμένοις... ἔλθειν... συγκατελθεῖν κατεργασάμενος· με την έξοχη αυτή παρονομασία ο ρήτορας αντιπαραθέτει το ατομικό συμφέρον του Φίλωνα με τα συμφέροντα της κοινής πολιτείας. Ο Φίλων λειτούργησε συνειδητά ως άτομο και όχι ως πολίτης.

Την αντίθετη συμπεριφορά προς αυτήν του Φίλωνα επέδειξε κάποιος Ευκράτης, όπως αναφέρει ο Λυσίας (Ἐπὶ τῶν τοῦ Νικίου ἀδελφοῦ 4-5): «Ἐνὼ βρέθηκε ανάμεσα σε τέτοιες περιστάσεις, στις οποίες οι περισσότεροι ἄνθρωποι μεταστρέφονται ἀναλόγως των γεγονότων και υποχωροῦν στα κελύσματα της τύχης, επειδὴ κινδύνευε ἡ δημοκρατία... και ἐνὼ ἦταν δυνατόν να γίνει ἕνας ἀπὸ τους Τριάκοντα και να αποκτήσει μεγάλη δύναμη, προτίμησε να καταστραφεί ἐνεργώντας για τὴ σωτηρία σας, παρά να ζήσει και να δει να καταστρέφονται τα τείχη, να παραδίδεται ο στόλος στους εχθρούς και να υποδουλώνεται ο λαός».

α. Κυρίαρχο γραμματικό φαινόμενο: Αντωνυμίες

β. Κυρίαρχο συντακτικό φαινόμενο: Αναφορικές προτάσεις. Προσδιορισμός χρόνου

γ. Κυρίαρχο υφολογικό φαινόμενο: Η φυσικότητα της διήγησης. Παρονομασία

ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ 10 - 12

10 ὡς μὴ ἐβουλόμεθα· ἡ ἔκφραση κατ' ευφημισμὸν ἀντὶ κακῶς.

πράττοντας ἡ υποθετικὴ μτχ. ἀναλυόμενῃ ἔχει τὴ μορφή *εἰ ἐπράττομεν*.

οὐδενὶ δοτικὴ προσωπικὴ κτητικὴ.

11 ἀνθρώποις δοτικὴ προσωπικὴ κτητικὴ.

ὀργίζεσθαι επεξήγηση στο δίκαιον ἔθος.

ἄκοντας επιρρηματικό κατηγορούμενο του τρόπου.

- 12 τοῖνυν ο συμπερασματικός αυτός σύνδεσμος είναι ασθενέστερος του οὖν.

ὅστις οὖν τοσοῦτον κακὸς ἦν αναφορικούποθετική πρόταση, η οποία αναλυόμενη σε υποθετική εἴ τις οὖν τοσοῦτον κακὸς ἦν συναποτελεῖ με την ευθεία ερώτηση υποθετικό λόγο του πραγματικού.

πῶς οὐκ ἄν... μισοῖτο; η ρητορική αυτή ερώτηση ισοδυναμεί με έντονη βεβαίωση.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 10 οὐδενὶ γὰρ οὐδὲν ἐκούσιον δυστύχημα γίνεταί· ο Σοφοκλής (Φιλοκτῆτης 1318) διαφοροποιείται κάπως από την άποψη αυτή. Αναφέρει σχετικά: «ὅσοι δ' ἐκούσιοισιν ἔγκεινται βλάβαις, --τούτοις οὔτε συγγνώμην ἔχειν δίκαιόν ἐστιν οὔτ' ἐποικτίρειν τινά».

Ο Δημοσθένης (Κατὰ Τιμοκράτους 49) λέγει: «τοῖς γὰρ ἄκουσιν ἁμαρτοῦσι μέτεστι συγγνώμης, οὐ τοῖς ἐπιβουλεύσασιν». Και ο Αριστοτέλης (Ηθικά Νικομάχεια 3.11): «ἐπὶ μὲν τοῖς ἐκούσιος ἐπαίνων και ψόγων γινομένων, ἐπὶ δὲ τοῖς ἄκουσίος συγγνώμης».

- 11 καθέστηκε δέ τι ἔθος δίκαιον πᾶσιν ἀνθρώποις· ο επιθετικός προσδιορισμός δίκαιον αιτιολογείται και δικαιολογείται από τη δοτική πᾶσιν. Ὅ,τι είναι σύμφωνο με την κοινή συνείδηση αποτελεί δίκαιον. Πρβλ. «Μηδὲν τε εἶναι φύσει δίκαιον ἢ καλόν ἢ αἰσχρόν, ἀλλὰ νόμῳ και ἔθει». Μελέαγρος (Διογ. Λαέρτ. II 83).

τοῖς δὲ πένησιν και ἀδυνάτοις τῶ σώματι... ἁμαρτάνειν· η πένια και η σωματική αναπηρία οδηγούν τους ανθρώπους ευκολότερα σε σφάλματα, διότι και οι δυο αισθάνονται αδικημένοι, οι μεν πένητες από την πολιτεία, οι δε ανάπηροι από την τύχη. Γι' αυτό όχι μόνο το εθιμικό δίκαιο αλλά και η νομοθεσία της αθηναϊκής πολιτείας χαρακτηριζόταν από πνεύμα πραότητας και φιλανθρωπίας προς το συμφέρον τῶν οικονομικά και σωματικά αδυνάτων (βλ. Δημ. Κατὰ Τιμοκράτους 190: «ὅτι τοὺς νόμους ὡς πραοτάτους και μετριωτάτους εἶναι ὑπὲρ τῶν ἀδυνάτων μάλιστ' ἐστίν»).

- 12 οὔτε γὰρ τῶ σώματι... ὡς ἐγὼ ἀποδείξω· ενώ ο Φίλων ανήκει στους τοῖς μάλιστα δυναμένοις μὴ ἀδικεῖν, όμως αδίκησε την πόλη και διότι δεν πήρε τα όπλα για την αποκατάσταση της δημοκρατίας και διότι δε δαπάνησε χρήματα ὑπὲρ της πόλεως. Το ακριβῶς αντίθετο ισχυρίζεται για

τον εαυτό του ο αντίδικος του Σίμωνα στον ομώνυμο λόγο του Λυσία (Πρὸς Σίμωνα 47): «καὶ μὴ περιδῆτε ἐκ τῆς πατρίδος ἀόικως ἐκπεσόντα, ὑπὲρ ἧς ἐγὼ πολλοὺς κινδύνους κεκινδύνευκα καὶ πολλὰς λητουργίας λελητούργηκα, καὶ κακοῦ μὲν αὐτῇ οὐδενὸς αἴτιος γεγένημαι».

- α. Κυρίαρχο γραμματικό φαινόμενο: Συνηρημένο ρήματα εις -αω, -εω
 β. Κυρίαρχο συντακτικό φαινόμενο: Αναφορικές προτάσεις
 γ. Κυρίαρχο υφολογικό φαινόμενο: Παραγωγικός συλλογισμός

ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ 13 - 14

- 13** ἀποδοκιμάσαντες υποθετική μτχ. Αναλυόμενη σε υποθετική πρόταση *ἐάν ἀποδοκιμάσητε* συναποτελεί με το ρήμα *ἀπεχθήσεσθε* υποθετικό λόγο του προσδοκωμένου.
 γενόμενος εναντιωματική μτχ. Η σημασία της μετοχής καθίσταται σαφέστερη με την πρόταξη του *καὶ ταῦτα*.
- 14** εἰ... περίεστι τῶν πολιτῶν, μετ' ἐκείνων βουλευεῖν ἀξιούτω υποθετικός λόγος του πραγματικού.
 ἐάν ποτε λάβωσι τὴν πόλιν, μετ' ἐκείνων βουλευεῖν ἀξιούτω υποθετικός λόγος του προσδοκωμένου.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 13** οὐδὲ γὰρ τούτοις... καὶ αὐτὸς γενόμενος· τα κοινὰ πάθη συνήθως ἐνώνουν τους ἀνθρώπους και τους υποδεικνύουν κοινὸ τρόπο συμπεριφοράς. Παρὰ ταῦτα ο Φίλων καίτοι ομοιοπαθῆς διαφοροποιεῖται αἰσθητὰ ἀπὸ τους συνεξοριστούς του.
- 14** οὐτ' ἐν τῷ Πειραιεῖ οὐτ' ἐν τῷ ἄστει ἔθετο τὰ ὄπλα· αποτελούσε καθήκον και τιμὴ για τον Αθηναῖο πολίτη να πάρει τα ὄπλα ὑπὲρ του δήμου. Η ἀρνήση αὐτοῦ του καθήκοντος αποτελούσε προδοσία της πατρίδας και της δημοκρατίας. Στον λόγο του Δημοσθένη (Κατὰ Μειδίου 145) ἐπαινεῖται ο Αλκιβιάδης, ο οποίος «ὑπὲρ τοῦ δήμου θέμενος τὰ ὄπλα οἷς μὲν ἐν Σάμῳ, τρίτον δ' ἐν αὐτῇ τῇ πόλει, τῷ σώματι τὴν εὐνοίαν... ἐνεδείξατο τῇ πατρίδι». Αντίθετα στον λόγο του Λυκούργου (Κατὰ Λεωκράτους 43) κατηγορεῖται ο Λεωκράτης ως προδότης «τὸν ἐν τοῖς τοιούτοις φόβοις καὶ τηλικούτοις κινδύνοις καὶ τσαύτη αἰσχύνῃ ἐγκαταλιπόντα τὴν πόλιν, καὶ μήτε ὄπλα θέμενον ὑπὲρ τῆς πατρίδος μήτε τὸ σῶμα παρασχόντα τάξει τοῖς στρατηγοῖς, ἀλλὰ φυγόντα καὶ προδόντα τὴν τοῦ δήμου σωτηρίαν...».
- α. Κυρίαρχο γραμματικό φαινόμενο: Αόριστος β'

- β. Κυρίαρχο συντακτικό φαινόμενο: Δευτερεύουσες προτάσεις
 γ. Κυρίαρχο υφολογικό φαινόμενο: Υποτεταγμένος λόγος

ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ 15 - 16

- 15 ὥσπερ καὶ ἄλλοι πολλοὶ τῶν πολιτῶν (ενν. ἐπηγγείλαντο)... τοῖς σώμασιν αναφορική παραβολική πρότ.
 16 ψευσαμένῳ, παρελθόντι οι χρονικές μετοχές ἔλκουν την πτώση τους από τις δοτικές προσωπικές αὐτῷ και μοι αντίστοιχα.
 ἐλέγχειν απρφ. του σκοπού
 μοι δοτική προσωπική ηθική.
 ὀπίσσει απρφ. του σκοπού.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 15 λητουργεῖν τοῖς σώμασιν· η τιμητική αυτή για κάθε Αθηναίο πολίτη έκφραση χρησιμοποιείται από τον Λυσία (Ἵπέρ τῶν Ἀριστοφάνους χρημάτων 58: «πεντήκοντα γὰρ ἔτη ἔστιν ὅσα ὁ πατήρ καὶ τοῖς χρήμασι καὶ τῷ σώματι τῇ πόλει ἐλητούργει») και από τον Δημοσθένη (Κατὰ Μειδίου 165: «ἐνταῦθα τοῖς σώμασιν αὐτοὶ λητουργεῖν ἤξιον»).
 α. Κυρίαρχο γραμματικό φαινόμενο: Αόριστος
 β. Κυρίαρχο συντακτικό φαινόμενο: Δοτική πτώση

ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ 17 - 19

- 17 ὅπως... καταστάσει, ὅπως... συμφορῶν πλάγιες ερωτηματικές προτάσεις, αντικείμενα των ρημ. διενόηθη και παρεσκευάσατο αντίστοιχα.
 οἷς δοτική προσωπική χαριστική.
 18 τῷ πλήθει δοτική αντικειμενική στο εὔνοι.
 βοηθεῖν απρφ. αναφοράς στο επίθ. ἀδύνατοι.
 ἀφηρεῖτο το δίπτωτο αυτό ρήμα συντάσσεται με δύο αιτιατικές, ὅπως εν προκειμένῳ, και με γενική και αιτιατική (βλ. παρ. 19 τούτων ἀφαιρεῖσθαι τὰ ὑπάρχοντα).
 19 ὅστις ἐτόλμησεν τούτων ἀφαιρεῖσθαι τὰ ὑπάρχοντα αναφορική - αιτιολογική πρόταση ως εξαρτημένη από το ψυχικού πάθους ρήμα ὑπερμίσσησατε.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 17 οὐχ... διενόηθη, ἀλλ'... παρεσκευάσατο· λίαν εύστοχη η αντίθεση που γλαφυρότατα αποτυπώνει τη νοοτροπία του Φίλωνα. Η αντίθεση κα-

θίσταται εντονότερη με την εμφαντική ταυτολογία «ἐν τοιούτῳ καιρῷ καὶ τοιαύτῃ καταστάσει» ἀλλὰ και ἀπό την ἀντιθετική φράση «ὅπως τι κερδανεὶ ἀπὸ τῶν ὑμετέρων συμφορῶν».

οἷς τὰ ὑμέτερα δυστυχήματα εὐτυχήματα ἐγεγονέει· ἐξοχη ἡ ἀντίθεση καταστάσεων που ἐκφράζεται με την παρονομασία δυστυχήματα «---» εὐτυχήματα.

18 εὖνοι μὲν ὄντες, τῷ πλήθει, ἀδύνατοι δὲ ὑπὸ τῆς ἡλικίας βοηθεῖν· τραγική διὰ τὸν τοιοῦτον καιρὸν καὶ τὴν τοιαύτην κατάστασιν ἡ ἀντίθεση. Ἐδώ ἰσχύει το εὐαγγελικὸν «τὸ μὲν πνεῦμα πρόθυμον ἢ δὲ σὰρξ ἀσθενής» (Ματθαῖος 26. 42).

περὶ πλείονος ποιούμενος... μηδὲν ἀδικεῖν· ἡ προαίρεση τοῦ Φίλωνα χαρακτηρίζει τὸν ἄνδρα. Ἀσφαλῶς δὲν εἶχε ὑπόψη τοῦ οὔτε τῆ Σοφόκλεια ρήση «οὐκ ἐξ ἅπαντος δεῖ τὸ κερδαίνειν φιλεῖν» (Ἀντιγόνη στ. 312) οὔτε το Σωκρατικὸν «οὐδαμῶς δεῖ ἀδικεῖν» (Πλάτ. Κρίτων 49b).

οἱ νῦν αὐτόν... ἐπέξελθεῖν ἅπαντες· εὐσχημη δικαιολογία τοῦ κατηγοροῦ για τὴν ἀπουσία ἀρκετῶν μαρτύρων. Ἡ μεγάλη ἀπόσταση ὀρισμένων δῆμων ἀπὸ το ἄστυ δὲν επέτρεπε τὴν προσέλευση στο δικαστήριον σε δημότες μεγάλης ἡλικίας. Ὅσοι ὅμως ἀπὸ αὐτοὺς προσέρχονταν, κατέθεταν πρῶτοι ὥστε να μποροῦν ἐγκαίρως να ἐπιστρέψουν στον δῆμον τους (Δημ. πρὸς Εὐβουλίδην 11). Σύμφωνα με το αττικὸ δίκαιο σε περίπτωση ἀπουσίας κάποιου μάρτυρα ἀπὸ το δικαστήριον λόγω ἀσθενείας, γῆρατος ἢ ἐπιέγουσας ἀναχώρησης, το δικαστήριον δεχόταν γραπτὴ κατάθεσή τοῦ ἐνώπιον μαρτύρων, ἐφόσον αὐτοὶ διαβεβαίωναν τὴ γνησιότητά της. Ἡ πράξη αὐτὴ ὀνομαζόταν **ἐκμαρτυρία** (Ἰσαίου Περὶ τοῦ Πύρρου κλήρου 20).

Το ρῆμα **ἐπεξέρχομαι** με δικανική σημασία χρησιμοποιεῖ και ο ρήτορας Ἀντιφώντας (Κατὰ τῆς Μητροῦας 11): ἀπηγγέθη ὅτι ἐπεξίομι τοῦ πατρὸς τὸν φονέα.

19 τοῦτον ὑπερμισήσατε, ὅστις ἐτόλμησεν... τὰ ὑπάρχοντα· στη διαφορετικὴ συμπεριφορὰ τοῦ Φίλωνα ἀπὸ αὐτῆ των ἄλλων πολιτῶν ἀπέναντι στους ἀπορους συμπολίτες τους στηρίζει ο κατηγορος τὴν προτροπὴ τοῦ πρὸς τους Βουλευτές.

Πρὸβλ. (Ἵπὲρ τοῦ Ἀδυνάτου 2) «καίτοι ὅστις τούτοις φθονεῖ οὐδ' οἱ ἄλλοι ἐλεοῦσι, τίνος ἂν ὑμῖν ὁ τοιοῦτος ἀποσχέσθαι δοκεῖ πονηρίας;»

α. Κυρίαρχο γραμματικὸ φαινόμενο: Συνηρημένα ρήματα εἰς -εω

β. Κυρίαρχο συντακτικὸ φαινόμενο: Ἀναφορικές προτάσεις

γ. Κυρίαρχο υφολογικό φαινόμενο: Η αντίθεση και το πάθος

ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ 20 - 23

- 20 ἢ οἱ οἰκεῖοι γιγνώσκουσι β' ὅρος σύγκρισης από το επίρ. *διαφερόντως*.
 αὐτῶ ποιητικό αίτιο.
 αὐτοῦ ἡ λέξη λόγω της θέσεώς της συνδέεται συντακτικά και με τη λέξη *μήτηρ* και με το ρ. *κατηγόρει*.
- 21 Ἐντιφάνει τριπλή ἡ συντακτική ιδιότητα της λέξεως, ως συνδεομένη με τις μετοχές *προσήκουσα*, *πιστεύασα* και με το ρ. *ἔδωκεν*.
- 22 *μίκρ' ὠφελουμένη* το σύστοιχο αντικείμενο ανεβάζει τον τόνο, διότι εκθλίβεται.
 ἀπό ἑαυτῆς εμπρόθ. προσδ. της προέλευσης.
 τεθνεώσης χρονική μτχ.
 τι αντικείμενο του απρφ. *διανοηθῆναι*.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 20 τοιαῦτα γάρ ἐστιν, ὥστ'... ἀποδοκιμασθῆναι· ἡ αποδοκιμασία του Φίλωνα ως δίκαιο αποτέλεσμα της δοκιμασίας του προκαθορίζει το ποῖον των πράξεών του που εκφράζει ἡ δεικτική ανωνυμία.
 ῥαδίον ἐστιν ὑμῖν γνῶναι· παρόμοια ἔκφραση του Λυσία βλ. (Ἵπέρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου 39) «ῥαδίως δὲ ἐκ τῶνδε γνῶσεσθε».
 ἐξ ὧν... περὶ αὐτήν· ἀριστη ἡ ἐπιλογή του χρόνου για τις σχέσεις μητέρας - υιοῦ. Ἡ ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης της μητέρας προς τον υιοῦ της και μάλιστα τις τελευταίες της στιγμές αποτελεί ισχυρότατο εἰς βάρος του Φίλωνα ἐπιχείρημα.
- 21 Ἄρα δῆλον ὅτι... ἂν ποιήσαντα; Ἡ ἐρώτηση ἰσοδυναμεῖ με ἔντονη βεβαίωση. Για τη φροντίδα προς τους γονεῖς και την ἐλπίδα τους να τους προσφερθῶν *τα νομιζόμενα*, ἀλλά και για το καθήκον των παιδιῶν τους να τα προσφέρουν βλέπε (Ἰσαίου *Περὶ τοῦ Μενεκλέους κλήρου* 10: «ἐσκόπει ὁ Μενεκλῆς ὅπως μὴ ἔσοιτο ἅπαις, ἀλλ' ἔσοιτο αὐτῶ ὅστις ζῶντα γηροτροφῆσαι καὶ τελευτήσαντα θάψοι αὐτὸν καὶ εἰς τὸν ἔπειτα χρόνον τὰ νομιζόμενα αὐτῶ ποιήσοι».
 Ἵσαίου *Περὶ τοῦ Απολλοδώρου κλήρου* 30: «Πάντες γάρ οἱ τελευτήσῃν μέλλοντες πρόνοιαν ποιοῦνται σφῶν αὐτῶν ὅπως μὴ ἐξερημῶσῃσι τοὺς σφετέρους αὐτῶν οἴκους, ἀλλ' ἔσται τις καὶ ὁ ἐναγιῶν καὶ πάντα τὰ νομιζόμενα αὐτοῖς ποιήσων».
 Ἵσαίου *Περὶ τοῦ Κίρωνος κλήρου* 32: (νόμος) κελεύει γάρ τρέφειν

τούς γονέας· γονεῖς δ' εἰσὶ μήτηρ καὶ πατήρ καὶ πάππος καὶ τήθη καὶ τούτων πατήρ καὶ μήτηρ, ἐὰν ἔτι ζῶσιν... διόπερ ἀνάγκη τρέφειν αὐτούς ἐστὶ, κἂν μηδὲν καταλίπωσιν».

Λυσία Κατὰ Ἀγοράτου 45: «οἱ μὲν γονέας σφετέρους αὐτῶν πρεσβύτας καταλείποντες, οἱ ἤλπιζον ὑπὸ τῶν σφετέρων αὐτῶν παίδων γηροτροφηθέντες, ἐπειδὴ τελευτήσειαν τὸν βίον, ταφῆσθαι»).

- 22 μήτηρ, ἣ πέφυκε... τὰ γιγνόμενα δοκιμάζειν·** ἡ Κλυταιμνήστρα (Σοφ. Ἡλέκτρα 770 - 1) αναφέρει σχετικά: «δεινὸν τὸ τίκτειν ἐστίν· οὐδὲ γὰρ κακῶς / πάσχοντι μῖσος ὧν τέκη προσγίγνεται» = «δύσκολο νάσαι μάνα. Κι ὅταν κακοπάθεις ἀπ' τα παιδιὰ σου, δεν μπορεῖς να τα μισήσεις» (μετάφρ. Απ. Μελαχρινού). Πρβλ. ἐπίσης ἀπὸ τὸν Ὑμνο τῆς Ἀγάπης τοῦ Ἀποστόλου Παύλου (Α' πρὸς Κορινθίους 13): « ἡ ἀγάπη πάντα στέγει, πάντα πιστεύει, πάντα ἐλπίζει, πάντα ὑπομένει».

Ἡ μητρικὴ κρίση στηρίζεται πολὺ περισσότερο στο συναίσθημα «**εὐνοία**» παρά στον ὀρθολογισμό «**ἐλέγχω**».

- 23 τοιαῦτα ἁμαρτάνει ἁμαρτήματα·** ἡ σκόπιμη τοποθέτηση ἀπὸ τὸν ἐξαίρετο λογογράφου τοῦ ρήματος ἀνάμεσα στὴν ἀντωνυμία καὶ τὸ σύστοιχό του ἀντικείμενο ὑπηρετεῖ καὶ τὸ νόημα, με τὴν ἐμφαση ποὺ τοῦ προσδίδει, ἀλλὰ καὶ τὴν αἰσθητικὴ τοῦ λόγου, ἡ ὁποία παίζει καθοριστικὸ ρόλο στὴ συνείδηση τοῦ ἀκροατή. Ὁ Λυσίας χρησιμοποιοῖ πρὸς ἐντυπωσιασμό καὶ ἐμφαση τῶν λεγομένων τοῦ συχνὰ παρόμοιες ἐκφράσεις, ὅπου κυριαρχεῖ τὸ σύστοιχο ἀντικείμενο. Βλέπε Πρὸς Σίμωνα 47 «ὑπὲρ ἧς πολλοὺς κινδύνους κεκινδύνευκα καὶ πολλὰς λητουργίας λελητούργηκα» καὶ Περὶ τοῦ Σηκοῦ 41 «πολλὰς μὲν ναυμαχίας ὑπὲρ αὐτῆς νεναυμαχηκῶς, πολλὰς δὲ μάχας μεμαχημένους».

α. Κυρίαρχο γραμματικὸ φαινόμενο: Ἀντωνυμίες

β. Κυρίαρχο συντακτικὸ φαινόμενο: Σύστοιχο ἀντικείμενο. Ονοματικές προτάσεις

γ. Κυρίαρχο υφολογικὸ φαινόμενο: Ἐναντίωση

ΠΙΣΤΗ 24 - 33

ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ 24 - 26

- 24 τί βουληθέντες;** ἡ μετοχὴ εἶναι χρονικοαιτιολογικὴ. Ἡ ἐρώτηση κατάντησε τυπικὴ αιτιολογικὴ ἐκφραση ἰσοδύναμη πρὸς τὰ «**γιατί;**», «**τί;**» Ἀνάλογες ἰσοδύναμες ἐκφράσεις εἶναι; «**τί μαθῶν;**», «**τί παθῶν;**» Πρβλ. Ἰσοκράτης (Ἀρεοπαγитικός 71): τί βουλόμενος ἀντὶ τῆς πολι-

τείας τῆς οὕτω πολλά καὶ καλὰ διαπεπραγμένης ἑτέραν ὑμᾶς πείθω μεταβαλεῖν;

εἰ μῆδέποτε τιμωρηθήσεται η πρόταση είναι μάλλον πλάγια ερωτηματική ως υποκ. της απρόσωπης έκφρασης ψυχικού πάθους δεινόν εἶναι· μπορεί όμως να χαρακτηριστεί και ως αιτιολογική υποθετικής αιτιολογίας.

25 ἵνα βελτίους ᾧσιν οἱ πολῖται η τελική πρότ. ως επεξήγηση στο **διά τοῦτο**.

ἐὰν αἰσθάνωνται... τιμώμενοι, κίνδυνος παύσεσθαι... **ἐπιτηδευμάτων** υποθετικός λόγος του προσδοκωμένου.

τοῖς πονηροῖς δοτική αντικειμενική στο επίρρ. **ὁμοίως**.

τῶν αὐτῶν γενική κτητική.

τιμῶν τελ. απρφ. ως υποκείμενο της απρόσωπης έκφρασης (**ἔργον**) **εἶναι**.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

Στις παραγράφους 24 - 25 κυριαρχούν από αισθητικής πλευράς οι ερωταποκρίσεις (**σχῆμα υποφοράς - ανθυποφοράς**) που κάνουν τον λόγο έντονο και ζωηρό και αποτελούν τεκμηριωμένη απάντηση στο γενικό εισαγωγικό ερώτημα «**Τί ἄν οὖν... τοῦτον δοκιμάσαίτε;**» Τη χρήση της υποφοράς που αποτελεί υποδειγματικό στοιχείο ρητορικής χρησιμοποιεί ο Λυσίας με μεγάλη επιτυχία στον γνωστό του λόγο «**Ἵπὲρ τοῦ Ἄδυνάτου**», συμπτωματικά στις ίδιες παραγράφους 24 - 25, αλλά και σε άλλους λόγους, όπως τους **Κατὰ Ἀνδοκίδου** 46, **Κατὰ Ἀλκιβιάδου Α'** 41 - 42, **Κατὰ Νικομάχου** 26 - 27.

24 ἀλλὰ τὰ μέγιστα περὶ τὴν πατρίδα ἠδίκηκεν· το μέγεθος της αδικίας καθορίζεται όχι μόνο από τον υπερθετικό βαθμό του σύστοιχου αντικειμένου αλλά και από τον εμπρόθετο προσδιορισμό της αναφοράς.

25 ἀλλὰ κίνδυνος... ἐπιτηδευμάτων· για τον ρόλο της ισότητας στη χρηστή διοίκηση της πόλεως ο Ισοκράτης αναφέρει (**Ἀρεοπαγίτικός 21**) τα εξής: «**Μέγιστον δ' αὐτοῖς συνεβάλετο πρὸς τὸ καλῶς οἰκεῖν τὴν πόλιν, ὅτι δυοῖν ἰσοτήτοι νομιζόμεναι εἶναι, καὶ τῆς μὲν ταῦτον ἄπασιν ἀπονεμούσης τῆς δὲ τὸ προσῆκον ἐκάστοις, οὐκ ἠγνόουν τὴν χρησιμωτέραν, ἀλλὰ τὴν μὲν τῶν αὐτῶν ἀξιοῦσαν τοὺς χρηστοὺς καὶ τοὺς πονηροὺς ἀπεδοκίμαζον ὡς οὐ δικαίαν οὔσαν, τὴν δὲ κατὰ τὴν ἀξίαν ἐκαστον τιμῶσαν καὶ κολάζουσαν προηροῦντο**» (=Πάρα πολύ τους βοήθησε στη χρηστή διοίκηση της πόλεως ότι, ενώ εθεωρείτο

πως υπάρχουν δύο ισότητες, και η μία αποδίδει το ίσον η δε άλλη αυτό που στον καθένα ταιριάζει, δεν αγνοούσαν τη χρησιμότερη ισότητα, αλλά απεδοκίμαζαν εκείνην που έκρινε άξιους των ίδιων αμοιβών και τιμών τους ενάρετους και φαύλους, επειδή κατ' αυτούς δεν ήταν δίκαιη. Αντίθετα προτιμούσαν εκείνην (την ισότητα) που τιμούσε και τιμωρούσε τον καθένα σύμφωνα με την αξία του).

26 εἰ μὲν τις φρούριόν τι προὔδωκεν ἢ ναῦς ἢ στρατόπεδόν τι... ἔζημιουτο· ο ρήτορας Ὑπερείδης (Ὑπέρ Εὐξενίππου 7 - 8) αναφέρει σχετικά: «Ὑπέρ τίνων οὖν οἴεσθε δεῖν τὰς εἰσαγγελίας γίνεσθαι;... εἰάν τις (ὁ νόμος φησί) πόλιν τινὰ προδῶ ἢ ναῦς ἢ πεζὴν ἢ ναυτικὴν στρατιάν...».

Για την τιμωρία που ο νόμος επέβαλλε στους ιερόσυλους και προδότες ο Ξενοφῶν (Ἑλλ. 1.7.22) αναφέρει: «...κατὰ τόνδε τὸν νόμον κρίνατε, ὅς ἔστιν ἐπὶ τοῖς ἱεροσύλοις καὶ προδόταις, εἰάν τις τὴν πόλιν προδιδῶ ἢ τὰ ἱερά κλέπτῃ, κριθέντα ἐν δικαστηρίῳ, ἂν καταγνωσθῆ, μὴ ταφῆναι ἐν τῇ Ἀττικῇ, τὰ δὲ χρήματα αὐτοῦ δημόσια εἶναι». Επίσης ο Λυκούργος (Κατὰ Λεωκράτους 115): «Ἀκούετε, ὦ ἄνδρες, τούτου τοῦ ψηφίσματος. Ἐπειτα ἐκείνοι μὲν τὰ τοῦ προδότου ὅστ᾽ ἀνορύξαντες ἐκ τῆς Ἀττικῆς ἐξώρισαν, καὶ τοὺς ἀπολογουμένους ὑπὲρ αὐτοῦ Ἀρίσταρχον καὶ Ἀλεξικλέα ἀπέκτειναν καὶ οὐδ' ἐν τῇ χώρᾳ ταφῆναι ἐπέτρεψαν· ὑμεῖς δ' αὐτὸ τὸ σῶμα τὸ προδεδωκὸς τὴν πόλιν ζῶν καὶ ὑποχείριον ἔχοντες τῇ ψήφῳ ἀτιμώρητον ἔασετε;».

οὗτος δὲ προδούς ὄλην τὴν πόλιν· την ίδια κατηγορία προσάπτει στον Λεωκράτη ο Λυκούργος (Κατὰ Λεωκράτους 59): «...τουτονὶ δ' ὄλην ἔκδοτον ποιῆσαι τὴν πόλιν».

οὐχ ὅπως μὴ τιμωρηθῆσεται ἀλλὰ καὶ ὅπως τιμῆσεται παρασκευάζεται· ἀνάλογη ἀντίθεση του Λυσία στον λόγο του (Κατὰ Ἐργοκλέους 7) «οὐκέτι ὡς ἀρξόμενοι παρασκευάζονται ἀλλ' ὡς ὑμῶν ἀρξόντες».

α. Κυρίαρχο γραμματικό φαινόμενο: Συνηρημένα ρήματα εις -αω, -ουω
β. Κυρίαρχο συντακτικό φαινόμενο: Ὑποθετικοὶ λόγοι. Προσδιορισμὸς του αιτίου

γ. Κυρίαρχο υφολογικό φαινόμενο: Σχῆμα υποφοράς - ανθυποφοράς

ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ 27 - 30

27 ὡς, εἰ δὴ τι ἦν ἀδίκημα... καιρῶ, νόμος ἂν ἔκειτο περὶ αὐτοῦ διαρρή-
δην εξαρτημένος υποθετικός λόγος του μὴ πραγματικού.

28 οὐ γὰρ ἂν δήπου, εἰ μὲν τις λίποι..., ἐτέθη νόμος... εἰ δὲ τις... λίποι...,

οὐκ ἂν ἐτέθη αντίθεση υποθετικών λόγων που εκφράζουν την αόριστη επανάληψη στο παρελθόν.

ἢ σφόδρα γ' ἂν (ἐτίθετο ἢ ἐτέθη νόμος), εἴ τις ᾤθη... τοιοῦτόν ποτε υποθετικός λόγος του μη πραγματικού.

- 30 δι' ὃ τι... τιμᾶτε ἡ πρόταση πλάγια ερωτηματική ως αντικείμενο του ρ. ἀναμνήσθητε.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 27 νόμος ἂν ἔκειτο... οὐδείς περὶ αὐτοῦ ἐγράφη νόμος· νόμος πρέπει να υπήρχε αποδιδόμενος στον Σόλωνα, όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης (Ἀθηναίων Πολιτεία 8.5: Ὀρῶν δὲ (Σόλων) τὴν μὲν πόλιν πολλάκις στασιάζουσιν, τῶν δὲ πολιτῶν ἐνίους διὰ τὴν βραθυμίαν ἀγαπῶντας τὸ αὐτόματον, νόμον ἔθηκε πρὸς αὐτοὺς ἴδιον, ὅς ἂν στασιαζούσης τῆς πόλεως μὴ θῆται τὰ ὄπλα μηδὲ μεθ' ἑτέρων, ἄτιμον εἶναι καὶ τῆς πόλεως μὴ μετέχειν = βλέποντας όμως (ο Σόλων) την πόλη πολλές φορές να στασιάζει και μερικούς πολίτες από αδιαφορία να προτιμούν ό,τι φέρει η τύχη, έθεσε ειδικό γι' αυτούς νόμο, όποιος όταν η πόλη στασιάζει δεν προσχωρεῖ ένοπλος ούτε με τη μια ούτε με την άλλη πολιτική μερίδα, να στερεΐται των πολιτικών του δικαιωμάτων και να μην μετέχει στα κοινά), αλλά φαίνεται ότι, την εποχή που εκφωνήθηκε ο λόγος, είχε πέσει σε αχρηστία, όπως και πολλοί άλλοι νόμοι του Σόλωνα (Ἀριστ. Ἀθην. Πολ. 8. 3). Ίσως η αμνηστία, που ίσχυσε μετά την επάνοδο της δημοκρατίας, να οδήγησε τον Φίλωνα στον ισχυρισμό του για ανυπαρξία, σχετικού με την κατηγορία του, νόμου.

ἄμαρτήσεσθαι... τοσαύτην ἄμαρτίαν· το μέγεθος του εγκλήματος αποδίδεται με τη χρήση του σύστοιχου αντικειμένου και τον επιθετικό του προσδιορισμό.

Η τοποθέτηση του αντικειμένου στο τέλος της προτάσεως στοχεύει στη συναισθηματική φόρτιση των Βουλευτών (βλ. παρ. 23).

- 29 τοὺς μετοίκους... ἐτιμῆσατε ἄξιως τῆς πόλεως· ο Λυσίας δρᾶττεται της ευκαιρίας να επαινέσει, όχι αδικώς, την τάξη των μετοίκων, στην οποία ανήκε, και φυσικά τον εαυτό του για τη σημαντική προσφορά τους (οὐ κατὰ τὸ προσῆχον ἑαυτοῖς) στην αποκατάσταση της δημοκρατίας. Βλέπε και Ἐπιτάφιον 66 «ἄξιον δὲ καὶ τοὺς ξένους τοὺς ἐνθάδε κειμένους ἐπαινεῖσαι οἱ τῶν πλήθει βοηθήσαντες καὶ περὶ τῆς ἡμετέρας σωτηρίας μαχόμενοι πατρίδα τὴν ἀρετὴν ἠγῆσάμενοι, τοιαύτην τοῦ βίου τελευτὴν ἐποίησαντο· ἀνθ' ὧν ἡ πόλις αὐτοὺς καὶ ἐπένησε καὶ ἔθαψε δημοσίᾳ, καὶ

ἔδωκεν ἔχειν αὐτοῖς τὸν ἅπαντα χρόνον τὰς αὐτὰς τιμὰς τοῖς ἀστοῖς».

Πολλοὶ μέτοικοι και ο Λυσίας ἐγίναν ἰσοτελεῖς ὄχι ὁμῶς πολῖτες με πλήρη δικαιώματα, ὅπως εἶχε προτείνει με ψήφισμα ο Θρασύβουλος, διότι ο Ἀρχίνος κατήγγειλε το ψήφισμα ως παράνομο, επειδὴ ἦταν ἀπροβούλευτο (Ἀριστ. Ἀθην. Πολ. 40.2 και Αἰσχίν. Κατὰ Κτησιφ. 195).

30 **τοὺς ἀγαθοὺς ἀνδρας γενομένους περὶ τὴν πόλιν τιμαῖτε**: ἡ φράση χρησιμοποιοῦνται για ὅσους παντοιοτρόπως ευεργέτησαν τὴν πόλιν και κυρίως γι' αὐτοὺς που ἀναδείχθηκαν γενναῖοι στη μάχη. Βλέπε Λυσία Ἐπιτάφιο 25 και 51, Κατὰ Ἐρατοσθένους 97 «πολλῶν δὲ και μεγάλων κινδύνων ὑπαρξάντων ἀνδρες ἀγαθοὶ γενόμενοι τοὺς μὲν ἠλευθερώσατε, τοὺς δ' εἰς τὴν πατρίδα κατηγάγετε», Πλάτ. Μενέξ. 242b «οὗτοι δὴ πρῶτοι μετὰ τὸν Περσικὸν πόλεμον, Ἕλλησιν ἤδη ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας βοηθοῦντες πρὸς Ἕλληνας, ἀνδρες ἀγαθοὶ γενόμενοι και ἐλευθερώσαντες οἷς ἐβόηθουν, ἐν τῷδε τῷ μῆματι τιμηθέντες ὑπὸ τῆς πόλεως πρῶτοι ἐτέθησαν». Για τις τιμές που ἡ πόλιν ἀπένεμε στους γενναίους ἀνδρες βλέπε τον Ἐπιτάφιο του Περικλέους και ἰδιαίτερα τὴ φράση «ἄθλα γὰρ οἷς κείται ἀρετῆς μέγιστα, τοῖς δὲ και ἀνδρες ἄριστοι πολιτεύουσιν» (=γιατί τῆς παλικαρίας ἐπάθλα ὅπου ἔχουν οριστεῖ πολὺ μεγάλα, ἐκεῖ ζουν και οἱ πιο καλοὶ πολῖτες), ἡ οποία συναρῖει τὴ γενναιότητα με τὴν τιμῆ.

τοὺς κακοὺς: ἡ λέξη ἐδῶ σημαίνει τον δειλό. Βλ. Ὀμήρου Ἰλιάδα Θ 153 «εἶ περ γὰρ σ' Ἐκτωρ γε κακὸν και ἀνάγκη φήσει» (=και αν Ἐκτωρ σε πει δειλό κι ἀνίσχυρο) και Θουκ. 2. 87 «καὶ οὐκ ἐνδῶσομεν πρόφασιν οὐδενὶ κακῷ γενέσθαι» (= και δε θα δώσουμε σε κανένα πρόφαση να φανεῖ δειλός).

ἀτιμάζετε: ἡ **ατιμία** ἦταν μια αυστηρῆ ποινῆ που ἐπέβαλλε ἡ ἀθηναϊκῆ πολιτεία στους πολῖτες τῆς για διάφορα ἐγκλήματα και σῆμαινε τὴν ολικῆ ἢ μερικῆ στέρηση τῶν πολιτικῶν τῶν δικαιωμάτων. Κατὰ τον ἐκτο και τις ἀρχές του πέμπτου αἰῶνα ἡ ατιμία ἦταν «θέση ἐκτὸς νόμου». Ἡ ατιμία αὐτοῦ του εἶδους ἰσοδυναμοῦσε σχεδόν με ἀπέλαση ἀπὸ τὴν Ἀττικῆ και μποροῦσε να ἐπιβληθεῖ τόσο σε ξένους ὅσο και σε Ἀθηναίους. Τον τέταρτο ὁμῶς αἰῶνα ἡ ατιμία με τὴν ἐννοια μόνο τῆς στέρησης τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων εἶχε χάσει μέρος τῆς αυστηρότητάς τῆς. Ἡ στέρηση τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων ἦταν κανονικά ἰσόβια. Μποροῦσε να γίνε κληρονομικῆ και να ἰσχύει και για τῶς ἀπογόνους του ἐγκληματία: συχνότερα ὁμῶς ἐπιβαλλόταν μόνο στον ἴδιο τον ἐγκληματία. Ὁ ρήτορας **Ἀνδοκίδης** (Περὶ Μυστηρίων 73 - 75) ἀναφέρει ποιες ἦταν οἱ παραβάσεις που ἐτιμωροῦντο με τὴν ποινῆ τῆς ατιμίας: «Ποιοὶ ἦσαν δε οἱ στερημένοι

των πολιτικών τους δικαιωμάτων και με ποιο τρόπο τα είχε ο καθένας στερηθεί; Εγώ θα σας πω. Άλλοι μεν ήταν εκείνοι που χρωστούσαν στο δημόσιο, δηλ. όσοι αφού χρημάτισαν άρχοντες, είχαν καταδικασθεί για υπεξαίρεση δημόσιων χρημάτων ή είχαν καταδικασθεί για δημόσιο αδίκημα ή σε πρόστιμα ή επειδή νοίκιασαν φόρους του δημοσίου και δεν πλήρωσαν τα χρήματα ή έδωσαν εγγυήσεις προς το δημόσιο· αυτοί έπρεπε να πληρώσουν μέχρι της ενάτης πρυτανείας, διαφορετικά να διπλασιάζεται το χρέος τους και να πωλούνται τα κτήματά τους. 74 Αυτός μεν ήταν ο ένας τρόπος στερήσεως των πολιτικών δικαιωμάτων, άλλος δε τρόπος ήταν αυτός που αφορούσε εκείνους που στερούνταν μεν τα πολιτικά τους δικαιώματα, κατείχαν όμως την περιουσία τους· και αυτοί πάλι ήταν όσοι καταδικάστηκαν για κλοπή ή δωροδοκία· και όσοι έγιναν λιποτάκτες ή ανυπότακτοι ή καταδικάστηκαν για δειλία ή για μη συμμετοχή σε ναυμαχία ή διότι έρριψαν την ασπίδα ή καταδικάστηκαν τρεις φορές για ψευδομαρτυρία ή τρεις φορές για ψευδοκλητεία ή κακοποίησαν τους γονείς τους· όλοι αυτοί είχαν στερηθεί τα πολιτικά τους δικαιώματα, είχαν όμως τις περιουσίες τους. 75. Ήταν δε πάλι άλλοι κατά προστάξεις, που δεν είχαν στερηθεί εντελώς τα πολιτικά τους δικαιώματα, αλλά μερικώς μόνο, όπως π.χ. οι στρατιώτες που, επειδή έμειναν στην πόλη την εποχή των τετρακοσίων τυράννων, ως προς τα άλλα (δικαιώματα) ήταν όμοιοι με τους λοιπούς πολίτες, δεν επιτρεπόταν όμως σ' αυτούς να μιλούν στις συνελεύσεις του λαού ούτε να γίνουν βουλευτές. Αυτοί είχαν στερηθεί αυτά τα πολιτικά δικαιώματα, γιατί η πρόσταξη γι' αυτούς ήταν τέτοια».

οὐ τῶν γεγενημένων μᾶλλον τι ἔνεκα ἢ τῶν γενησομένων· για τον παιδευτικό ρόλο της ποινής βλ. Πλάτ. Πρωταγ. 324: «ὁ δὲ μετὰ λόγου ἐπιχειρῶν κολάζειν οὐ τοῦ παρεληλυθότος ἔνεκα ἀδικήματος τιμωρεῖται - οὐ γὰρ ἂν τὸ πραχθὲν ἀγένητον θεῖν ἀλλὰ καὶ τοῦ μέλλοντος χάριν, ἵνα μὴ ἀδικήσῃ μήτε αὐτὸς οὕτως μήτε ἄλλος ὁ τοῦτον ἰδὼν κολασθέντα» και Λυσ. Κατὰ Ἀλκιβιάδου 12: «ἡγοῦμαι δικάζειν ὑμᾶς οὐ μόνον τῶν ἐξαμαρτόντων ἔνεκα, ἀλλ' ἵνα καὶ τοὺς ἄλλους τῶν ἀκοσμοῦντων σωφρονεστέρους ποιῆτε».

- α. Κυρίαρχο γραμματικό φαινόμενο: Παθητικοί χρόνοι ρημάτων
- β. Κυρίαρχο συντακτικό φαινόμενο: Ὑποθετικοί λόγοι. Εκφορά αιτίου
- γ. Κυρίαρχο υφολογικό φαινόμενο: Παραγωγικός συλλογισμός

ΣΧΟΛΙΑ ΓΛΩΣΣΙΚΑ 31 - 33

31 τι σύστοιχο αντικείμενο.

ἂν βουλευῆσαι δυνητικό απρφ. αντικείμενο του εννοουμένου ρ. *δοκεῖ*.

τελευταῖος επιρρηματικό κατηγορούμενο της τάξης (σειράς).

τῶν κατεργασαμένων η επιθετική μτχ. ως ἄ' ὅρος σύγκρισης ἀπὸ το ἐπίρρ. πρότερον.

εἰ οὗτος μὲν... ἤγήσατο, ὑμεῖς δέ.. μὴ ἀποδοκιμάσατε ἀντίθεση υποθετικών λόγων με κοινή ἀπόδοση *σχέτλιον ἂν εἴη*. Στὴν πρώτη ὑπόθεση ο σύνδεσμος *εἰ* συντάσσεται με οριστική (*ἤγήσατο*) ἐπὶ πραγματικού γεγονότος, το οποίο πραγματοποιήθηκε, ἐνὸς στη δεύτερη ὑπόθεση συντάσσεται με ευκτική (*ἀποδοκιμάσατε*), διότι εκφράζεται ως σκέψη του λέγοντος κάτι το δυνατό στο μέλλον (βλ. ΣΑΕ Ρ. Κυνέρου σμ. 9 σ. 1186 καὶ ΣΑΕ Humbert παρ. 361 σ. 213). Πρὸς βλ. Πλάτ. Ἄπολ. 28ε κ. 29α «ἐγὼ οὖν δεῖνὰ ἂν εἴην εἰργασμένος, εἰ... τότε μὲν... ἔμμενον..., ἐνταῦθα δέ... λίπομι τὴν τάξιν».

32 οὐ μετόν αιτιατική ἀπόλυτη, ἐναντιωματική μτχ. (=εἰ καὶ οὐ μέτεστι).

αὐτῷ δοτική προσωπική.

κατεργασαμένων μτχ. ἀπόλυτη αιτιολογική.

33 μὴ τυχόν μτχ. υποθετική. Ἀναλυόμενη σε υποθετική πρόταση (*εἰ μὴ τύχοι*) συναποτελεῖ με τὴν ἀπόδοση *οὐδ' ἂν ἀγανακτοίη* υποθετικό λόγο ἀπλής σκέψης του λέγοντος.

αὐτὸς αὐτόν (ἀμεση ἢ ευθεία ἀντανάκλαση, διότι ἡ αυτοπαθὴς ἀντωνυμία ἀναφέρεται στο υποκείμενο τῆς προτάσεως). Για να τονιστεῖ ἐντονότερα ἡ αυτοπάθεια συνάπτεται με τὴν αυτοπαθὴ ἀντωνυμία καὶ ἡ ἀντωνυμία αὐτός. Πρὸς βλ. Αἰσχ. 3.283 «καταλέλυκε τὴν αὐτὸς αὐτοῦ δύναμιν».

ΣΧΟΛΙΑ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ

31 ποίων ἂν... ὄρκων φροντίσαι, ὅς ἔργω τοὺς πατρίους θεοὺς προὔδωκεν;

Το ρητορικό ἐρώτημα ἰσοδυναμεῖ με ἐντονὴ ἀρνήση. Το παρελθόν του Φίλωνα (προδοσία ἐμπρακτῆ των θεῶν με τὴν ἀθέτηση του εφηβικού ὄρκου) ἐγγράται τὴ μελλοντικὴ συμπεριφορὰ του (παράβαση καὶ του βουλευτικού ὄρκου). Με ἀπλά λόγια «ο ἄνθρωπος αὐτός, κύριοι Βουλευτές, δὲν ἔχει οὔτε κερὸ οὔτε ὄσιο».

Δὲν μπορεῖ να επικαλεῖται τοὺς θεοὺς ὅποιοι ἔργω ἀμφισβητεῖ το κύρος τοὺς. Ο κατήγορος προσπαθεῖ να φορτίσει συναισθηματικά τοὺς Βουλευτές συνδυάζοντας το στοιχεῖο του πατριωτισμοῦ καὶ τῆς ευσέβειας. Κάτι ἀνάλογο βλ. Σοφ. Ἄντιγ. στ. 198 - 201: «τόν δ' αὖ ξύναμιον τοῦδε, Πολυνείκην λέγω, / ὅς γῆν πατρῶν καὶ θεοὺς τοὺς ἐγγενεῖς / φυγὰς κατελθόν, ἤθελῆσε μὲν πυρὶ πρῆσαι κατ' ἄκρας» καὶ Δυκ. Κατὰ Λεωκρ. 143: «καὶ εἶσαι αὐτόν οἰκεῖν ἐν τοῖς τείχεσιν τῆς πατρίδος· ποίους; ἄ μόνος τῶν

πολιτῶν οὐ συνδιεφύλαξε. καὶ ἐπικαλέσεται τοὺς θεοὺς σώσοντας αὐτὸν ἐκ τῶν κινδύνων· τίνας; οὐχ ὧν τοὺς νεὸς καὶ τὰ τεμένη προῦδωκεν;»
πῶς ἂν χρηστόν τι βουλευῆσαι, ὃς οὐδὲ ἐλευθερῶσαι... ἐβουλήθη; Και ἐδώ ἡ ρητορική ἐρώτηση ἰσοδυναμεί με ἐντονη ἀρνήση (δεν μπορεῖ να σκεφθεῖ και να αποφασίσει κάτι καλὸ για την πόλη, αὐτὸς ο οποίος οὔτε την πατρίδα του δε θέλησε να ἐλευθερώσει). Ο ρήτορας τονίζει ἐν προκειμένῳ την ασυνέπεια του Φίλωνα. Το **βούλεσθαι** ἐπηρεάζει αποφασιστικά το **βουλεύεσθαι**, το οποίο εἶναι ἀνάλογο με την προσφορά του πολίτη προς την πατρίδα. Πρβλ. Θουκ. (2. 44): «οὐ γὰρ οἷόν τε ἴσον τι ἢ δίκαιον βουλεύεσθαι, οἱ ἂν μὴ καὶ παῖδας ἐκ τοῦ ὁμοίου παραβαλλόμενοι κινδυνεύωσιν» (=γιατί δεν μποροῦν να αποφασίζουν για τα δημόσια πράγματα δίκια και ὅμοια ὅσοι δεν ἔχουν παιδιά κι αὐτοὶ να δώσουν και ἐτσι δε βρίσκονται στον ἴδιο με τους ἄλλους κίνδυνο).

ποῖα ἂν ἀπόρρητα τηρῆσαι; Η Βουλή συνεδρίαζε μερικές φορές μυστικά και οι αποφάσεις ως κρατικά μυστικά ἦταν ἀπόρρητες. Βλ. Ἀνδοκίδῃ *Περὶ τῆς Ἐαυτοῦ Καθόδου* 19: «ἐμοὶ τοίνυν τὰ μὲν ἤδη εἰς ὑμᾶς πεπραγμένα σχεδὸν τε ἅπαντες ἂν εἰδείητε, τὰ δὲ μέλλοντά τε καὶ ἤδη πραττόμενα ἄνδρες ὑμῶν πεντακόσιοι ἐν ἀπορρήτῳ ἴσασι, ἢ βουλή»; Δημοσθένῃ *Κατ' Ἀριστογείτονος* Α' 23: «τὸ τὴν βουλὴν τοὺς πεντακοσίους ἀπὸ τῆς ἀσθενοῦς τοιαυτησὶ κίγκλιδος τῶν ἀπορρήτων κυρίαν εἶναι καὶ μὴ τοὺς ἰδιώτας ἐπεισιέναι»; Ἀριστοφάνῃ *Ἐκκλησιάζουσαι* στ. 441 - 444: «οἱ γυναῖκες, εἶπε, / τα θεσμοφόρια σαν γιορτάζουνε, παραέξω / δε βγάζουνε τα μυστικά τους, μα ἐσύ ὅμως / κι ἐγὼ ὅσα πούμε στα συμβούλια, τα ξερνάμε».

σχέτλιον δ' ἂν εἶη, εἰ... μὴ ἀποδοκιμάσαιτε· ἡ ἀθλιότητα (σχέτλιον) ἐκφράζεται λίαν ἐπιτυχῶς με την ἀντίθεση συμπεριφοράς του Φίλωνα και των Βουλευτῶν: οὗτος μὲν... περὶ οὐθενὸς ἠγήσατο <---> ὑμεῖς δὲ... μὴ ἀποδοκιμάσαιτε. Η στάση του Φίλωνα προσβάλλει ὅλους τους πολίτες, ἐνώ ἡ υποθετική ἐπιδοκιμασία της ἀπὸ τους βουλευτὲς υποκρύπτει δειλία, που στηρίζεται στην προσφιλή για τον Λυσία ἀντίθεση των πολλῶν με τον ἕνα ὑμεῖς δὲ <----> τοῦτον ἕνα ὄντα, και ως πράξη ἀδικίας προσβάλλει τὴ Βουλή. Για την ἀντίθεση εἶς <----> πολλοί βλ. Λυσία *Περὶ τοῦ Σηκοῦ* 33, *Περὶ τοῦ Ἀδυνάτου* 13: «ὥστε ὑμᾶς πειρᾶται πείθειν, τοσοῦτους ὄντας εἶς ὧν», και παρ, 22 του ἴδιου λόγου «νῦν οὗτος εἶς ὧν πείση πάλιν ὑμᾶς ἀφελέσθαι», *Κατὰ Νικομάχου* 32: «δεινὸν δέ μοι δοκεῖ εἶναι, ὧ ἄνδρες δικασταί, εἰ τούτου μὲν ἐνὸς ὄντος καὶ οὐδὲν ὑπὸ τῆς πόλεως ἡδικημένου οὐκ ἐπεχείρησαν δεῖσθαι ὡς χρὴ παύσασθαι εἰς ὑμᾶς ἐξαμαρτά-

νοντα, ὑμᾶς δὲ τοσοῦτους ὄντας καὶ ἡδίκημένους ὑπὸ τουτουῖ πείσουσιν ὡς οὐ χρὴ δίκην παρ' αὐτοῦ λαμβάνειν».

32 οἱ νῦν μὲν τούτῳ παρασκευάζονται βοηθεῖν καὶ δεῖσθαι ὑμῶν· ο ομιλητῆς αναφέρεται στους συνηγόρους του Φίλωνα. Για τον λόγο του συνηγόρου βλ. στους λόγους του Λυσία Κατὰ Ἀλκιβιάδου Α' 20: «ἀξιῶ δ' ἄνδρες δικασταί, ἐὰν μὲν τινες τῶν συγγενῶν αὐτὸν ἐξαιτῶνται, ὀργίζεσθαι ὅτι τούτου μὲν οὐκ ἐπεχείρησαν δεηθῆναι, ἢ δεηθέντες οὐκ ἐδύναντο εὐρέσθαι, ποιεῖν τὰ ὑπὸ τῆς πόλεως προσσταττόμενα, ὑμᾶς δὲ πείθειν πειρῶνται ὡς οὐ χρὴ παρὰ τῶν ἀδικούντων δίκην λαμβάνειν», Κατὰ Νικομάχου 32 (βλ. ανωτέρω), Κατὰ Ἐρατοσθένους 86 και στον λόγο του Δημοσθένη Κατὰ Ἀνδροτίωνος 41

ἐμὲ οὐκ ἐδύναντο πείσαι· ἴσως υποκρύπτεται ἀπόπειρα δωροδοκίας του κατηγόρου. Ἀνάλογη προσπάθεια των συνηγόρων να πείσουν τους κατηγόρους βλ. Λυσία Κατὰ Νικομάχου 34: «εὖ δ' εἰδέναι χρὴ τοὺς αὐτοὺς τούτους, ὅτι πολλὰ δεηθέντες τῶν κατηγόρων ἡμᾶς μὲν οὐδαμῶς ἔπεισαν» και Δημοσθένη Κατὰ Μειδίου 151: «Τοσοῦτων τοίνυν καὶ τοιούτων ὄντων ἂ τῷ βδελυρῷ τούτῳ καὶ ἀναιδεῖ βεβίωται, ἔνοιό μοι προσόντες, ὧ ἄνδρες δικασταί, τῶν χρωμένων αὐτῷ παραινούντες ἀπαλλαγῆναι καὶ καθυφείναι τὸν ἀγῶνα τουτονί (=αν και η ζωὴ του αναίσχυντου και αναιδούς αυτού είναι γεμάτη ἀπὸ τόσα πολλά και σοβαρά ἀδικήματα, μερικοί ἀπὸ τους φίλους του, κύριοι δικαστές, με πλησίασαν και με παρακινούσαν να εγκαταλείψω τη δίκη αὐτή και να αποσύρω τη μήνυση ἐναντίον του».

τὰ δὲ ἄθλα αὐτῆ ἢ πολιτεία ἔκειτο· πρβλ. Θουκ. 2.44 «ἄθλα γὰρ οἷς κεῖται ἀρετῆς μέγιστα, τοῖς δὲ καὶ ἄνδρες ἄριστοι πολιτεύουσιν».

οὐ μόνον περὶ τοῦ βουλευεῖν ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς ἐλευθερίας ἀγωνίζεσθαι· ο αγῶνας για το βουλευτικό ἀξίωμα ἀφορὰ μόνον το άτομο, ἐνῶ ο αγῶνας για την ἐλευθερία ἀφορὰ την πόλη. Ο Φίλων θέτοντας το ἀτομικό συμφέρον υπεράνω του κοινού συμφέροντος προτίμησε το ἀξίωμα παρὰ την ἐλευθερία της πόλεως που χορηγεῖ τα ἀξιώματα.

καὶ μὴ προδοῦναι μήτε τὴν πατρίδα μήτε τὴν βουλὴν· ὅποιος προδίδει την πόλη προδίδει και τους θεσμούς της. Δυστυχῶς και η Βουλὴ προ των Τριάκοντα εἶχε διαφθαρεῖ και ἐπιθυμούσε την ολιγαρχία. Ἀπόδειξη αὐτοῦ εἶναι ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τους Βουλευτές ἐκείνης της Βουλῆς ἦσαν Βουλευτές και της ὑστερης Βουλῆς που διώρισαν οι Τριάκοντα (Λυσία Κατὰ Ἀγοράτου 20, Ξεν. Ἑλλ. 2.3.11).

ἢς νῦν ἀξιοὶ τυχεῖν οὐ μετὸν αὐτῷ, ἄλλων γε κατεργασαμένων· ο κατήγο-

ρος επισημαίνει την παράλογη αξίωση του Φίλωνα να γίνει μέλος της Βουλής, την οποία πρόδωσε. Ο παραλογισμός αυτός αίρεται με τη φράση *οὐ μετόν αὐτῶ*, η οποία αιτιολογείται με τη γενική απόλυτη ἄλλων κατεργασαμένων, με την οποία εννοούνται όσοι Αθηναίοι αγωνίστηκαν *περὶ τῆς ἐλευθερίας*, μεταξύ αυτών και οι παρόντες κριτές - Βουλευτές.

33 ὅτε οὐκ ἤξιωσεν, ὥσπερ νῦν προθύμως κληρωσόμενος ἦλθε, ...καταστήναι μεθ' ὑμῶν· η αντίθεση ανάμεσα στη χρονική και την αναφορική πρόταση είναι δηλωτική της νοστροπίας του Φίλωνα.

αὐτῆς: της Βουλής.

μεθ' ὑμῶν: ἔκφραση ἀβροφροσύνης προς τους Βουλευτές. Να συνδυαστεί με τη φράση ἄλλων γε κατεργασαμένων.

α. Κυρίαρχο γραμματικό φαινόμενο: Συνηρημένα ρήματα εις ἑώ, -οω
Πάθη φωνηέντων

β. Κυρίαρχο συντακτικό φαινόμενο: Απαρέμφατο. Το δυνητικό μόριο ἄν

γ. Κυρίαρχο υφολογικό φαινόμενο: Ρητορικές ερωτήσεις

ΕΠΙΛΟΓΟΣ 34

ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ 31 - 33

34 ἡ ὑμῖν αὐτοῖς δεύτερος ὅρος σύγκρισης ἀπὸ τοῦ ἄλλοις τισίν, που αποτελεί τον πρώτο ὅρο.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

ὁποῖοι τινες ὄντες ἔδοκιμάσθητε· το επιλογικό εγνώμιο των Βουλευτῶν, που αριστοτεχνικά πλέκει ο δεινός λογογράφος και επίκαιρα χρησιμοποιεί, στηρίζεται στην αξιοκρατική επιλογή τους, που αποτελεί και τον στόχο της δοκιμασίας.

Ανάλογο ἔπαινο προς τους Βουλευτές βλέπε και στον επίλογο του Ἵπερ Μαντιθέου λόγου.

ἔστι γὰρ τὰ τούτου ἐπιτηδεύματα... ἀλλότρια· ο Λυσίας εντυπωσιάζει με το κλεισμο του λόγου. Η αντίθεση των επιθέτων καινὰ <----> ἀλλότρια είναι για τον Φίλωνα καθοριστική. Το καινὸ, ὅταν είναι ἀλλότριο προς τη δημοκρατία, δεν αποτελεί πρόοδο ἀλλὰ οπισθοδρόμηση. Τα καινὰ ἐπιτηδεύματα του Φίλωνα αποτελούν προδοσία της δημοκρατίας και της πόλεως.

Ανάλογους εντυπωσιακούς επιλόγους του ἰδίου βλέπε Ἵπερ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου 50 «ἐγὼ γὰρ νῦν καὶ περὶ τοῦ σώματος καὶ περὶ τῶν χρημάτων καὶ περὶ τῶν ἄλλων ἀπάντων κινδυνεύω, ὅτι τοῖς τῆς πόλεως νό-

μοις ἐπειθόμενῃ»· Κατὰ Ἐρατοσθένους 100 «παύσομαι κατηγορῶν. ἀκηκόατε, ἑωράκατε, πεπόνθατε, ἔχετε δικάζετε».

Ἡ συμπεριφορά του Φίλωνα υπήρξε εντελῶς αντίθετη ἀπὸ το πνεῦμα του νόμου του Σόλωνα, ὅπως τον παραθέτει και τον σχολιάζει ο Πλούταρχος (Σόλων 20):

«Τῶν δ' ἄλλων αὐτοῦ νόμων ἴδιος μὲν μάλιστα καὶ παράδοξος ὁ κελεύων ἄτιμον εἶναι τὸν ἐν στάσει μηδετέρας μερίδος γενόμενον. Βούλεται δ', ὡς ἔοικε, ἀπαθῶς μὴδ' ἀναισθητῶς ἔχειν πρὸς τὸ κοινὸν ἐν ἀσφαλεῖ θέμενον τὰ οἰκεία καὶ τῷ μὴ συναλγεῖν μηδὲ συννοσεῖν τῇ πατρίδι καλλωπιζόμενον, ἀλλ' αὐτόθεν τοῖς τὰ βελτίω καὶ δικαιοτέρα πράττουσι προσθέμενον συγκινδυνεύειν καὶ βοηθεῖν μᾶλλον ἢ περιμένειν ἀκινδύνως τὰ τῶν κρατούντων» (=Απὸ τους ἄλλους νόμους του Σόλωνα ιδιαίτερα χαρακτηριστικός και παράξενος εἶναι εκείνος που ορίζει ὅτι χάνει τα πολιτικά του δικαιώματα ὅποιος μένει ουδέτερος σε περίπτωση που θα ξεσπούσε ἐμφύλια διαμάχη στην πόλη. Ἦθελε, ὅπως φαίνεται, ο Σόλων κανένας πολίτης να μη μένει ἀδιάφορος και ἀσυγκίνητος για τα δημόσια ζητήματα κοιτάζοντας μόνο πῶς θα εξασφαλίζει τα δικά του συμφέροντα, οὔτε να καυχῆται πως δεν πονά κι αὐτός και δεν πάσχει με τα δεινά της πατρίδας του. Αντίθετα, ἔπρεπε ο πολίτης ἀπὸ την ἀρχὴ να παίρνει θέση σ' αὐτούς που ενεργοῦν πιο σωστά και πιο δίκαια και να κινδυνεύει μαζί τους και να τους βοηθά, ἀντὶ να περιμένει ἀκίνδυνα να δει ποιος θα νικήσει).

Ἐπίσης ἡ συμπεριφορά του Φίλωνα εἶναι ξένη πρὸς την ἔννοια του καλοῦ πολίτη, ὅπως αὐτὴ ορίζεται ἀπὸ τον Ἄνδοκίδη (Κατὰ Ἀλκιβιάδου 1): «Πολίτου δὲ ἀγαθοῦ νομίζω προκινδυνεύειν ἐθέλειν τοῦ πλήθους, καὶ μὴ καταδείσαντα τὰς ἔχθρας τὰς ἰδίας ὑπὲρ τῶν δημοσίων ἔχειν ἡσυχίαν· διὰ μὲν γὰρ τοὺς τῶν ἰδίων ἐπιμελουμένους οὐδὲν αἱ πόλεις μείζους καθίστανται, διὰ δὲ τοὺς τῶν κοινῶν μεγάλαι και ἐλεύθεραι γίνονται» (=νομίζω ὅτι γνώρισμα καλοῦ πολίτη εἶναι το να θέλει να διακινδυνεύει για χάρη του λαοῦ και να μην ἀδιαφορεῖ για το δημόσιο συμφέρον φοβούμενος τις προσωπικές ἐχθρες· διότι οι πόλεις δε γίνονται μεγαλύτερες ἀπὸ εκείνους οι οποίοι φροντίζουν για τις ἰδιωτικές τους υποθέσεις, γίνονται ὅμως μεγάλες και ἐλεύθερες ἐξ αἰτίας εκείνων που ενδιαφέρονται για τα κοινά), ἀλλὰ και πρὸς το ἦθος της πόλεως, που οφείλει να μιμείται ὅποιος ἀσκεῖ ἢ πρόκειται να ἀσκήσει δημόσιο αξίωμα. «Τὸν ὑπὲρ τῆς πόλεως πράττοντά τι δεῖ τὸ τῆς πόλεως ἦθος μιμῆσθαι» (Δημ. Κατὰ Ἀνδροτίωνος 64).

α. Κυρίαρχο γραμματικό φαινόμενο: Ἀντωνυμίες

β. Κυρίαρχο συντακτικό φαινόμενο: Κατηγορούμενο

γ. Κυρίαρχο υφολογικό φαινόμενο: Η συντομία και η χάρη του Επιλόγου

Αν οι Βουλευτές - κριτές λάβουν κατά τη δοκιμασία σοβαρά υπόψη τα τέσσερα αναγκαία προσόντα των αρχόντων: **γνώναι τὰ δέοντα, ἐρμηνεύσαι ταῦτα, φιλόπολις, χρημάτων κρείσσων**, που αναφέρει στη δημηγορία του ο Περικλής (Θουκ. 2.60) ασφαλώς η απόφασή τους για τον Φίλωνα πρέπει να είναι αρνητική. Ο Φίλων ούτε φιλόπολις υπήρξε ούτε ανώτερος χρημάτων και αυτά τα γνωρίσματα αναπότρεπτα επηρεάζουν το γνώναι και το ἐρμηνεύσαι. Ο Περικλής λέγει χαρακτηριστικά: «ὄ τε γὰρ γνούς και μὴ σαφῶς διδάξας ἐν ἴσῳ και εἰ μὴ ἐνεθυμήθη. ὄ τε ἔχων ἀμφοτέρα, τῇ δὲ πόλει δύνους, οὐκ ἂν ὁμοίως τι οἰκείως φράζοι· προσόντος δὲ και τοῦδε, χρήμασι δὲ νικωμένου, τὰ ζῦμπαντα τούτου ἐνός ἂν πωλοῖτο» (= διότι ο δυνάμενος να διαγνώσει τα δέοντα, αλλά παραλείπει να διαφωτίσει περί αυτών τους άλλους, είναι το ίδιο ως να μη αντελήφθη το πρέπον ορθώς. Ὅστις πάλιν ἔχει και τα δύο αυτά προσόντα, αλλά δεν ἔχει φιλοπατρίαν, δεν ημπορεῖ να ομιλήσει με την ἴδιαν αφιλοκερεδῆ αφοσίωσιν δια το κοινόν συμφέρον. Αλλά και εἰάν φιλοπατρίαν ἔχει, είναι ὅμως κατώτερος χρημάτων, τα πάντα ημπορούν να θυσιασθούν χάριν αυτών (μτφρ. Ελ. Βενιζέλου --- Θουκ. 2. 60).

ΚΕΙΜΕΝΑ

για τη σχέση ατόμου - πολιτείας

1. « Ἦγεῖτο γὰρ αὐτῶν ἕκαστος οὐχὶ τῷ πατρὶ και τῇ μητρὶ μόνον γεγενῆσθαι, ἀλλὰ και τῇ πατρίδι. διαφέρει δὲ τί· ὅτι ὁ μὲν τοῖς γονεῦσι μόνον γεγενῆσθαι νομίζων τὸν τῆς εἰμαρμένης και τὸν αὐτόματον θάνατον περιμένει, ὁ δὲ και τῇ πατρίδι, ὑπὲρ τοῦ μὴ ταύτην ἐπιδεῖν δουλεύουσιν ἀποθνήσκειν ἐθέλησει, και φοβερωτέρας ἡγήσεται τὰς ὕβρεις και τὰς ἀτιμίας, ἃς ἐν δουλευούσῃ τῇ πόλει φέρειν ἀνάγκη, τοῦ θανάτου» (=γιατί ο καθένας τους νόμιζε πως δε γεννήθηκε μόνο για τον πατέρα και τη μητέρα του, αλλά και για την πατρίδα. Και ποια είναι η διαφορά; Αυτός που πιστεύει ὅτι γεννήθηκε μόνο για τους γονεῖς του, περιμένει τον θάνατο της Μοίρας, που ἐρχεται μόνος του· αυτός ὅμως που πιστεύει ὅτι γεννήθηκε και για την πατρίδα, θα θελήσει να πεθάνει, για να μη ζήσει να τη δει υπόδουλη, και θα θεωρήσει πιο φοβερές ἀπὸ τον θάνατο τις προσβολές και τους ἐξευτελισμούς, που αναγκαστικά θα παθαίνει σε μια πατρίδα υποδουλωμένη ---- Δημ. Περί τοῦ Στεφάνου 205).

2. « Ἄλλὰ κάκεινο δεῖ σε ἐνθυμεῖσθαι, ὅτι ἕκαστος ἡμῶν οὐχ αὐτῷ μόνον γέγονεν, ἀλλὰ τῆς γενέσεως ἡμῶν τὸ μὲν τι ἢ πατρὶς μερίζεται, τὸ δὲ τι οἱ γεννήσαντες, τὸ δὲ οἱ λοιποὶ φίλοι, πολλὰ δὲ καὶ τοῖς καιροῖς δίδονται τοῖς τὸν βίον ἡμῶν καταλαμβάνουσι. καλούσης δὲ τῆς πατρίδος αὐτῆς πρὸς τὰ κοινά, ἄτοπον ἴσως τὸ μὴ ὑπακούειν· ἅμα γὰρ συμβαίνει καὶ χώραν καταλιμπάνειν φαύλοις ἀνθρώποις, οἳ οὐκ ἀπὸ τοῦ βελτίστου πρὸς τὰ κοινὰ προσέρχονται» (=ἀλλὰ και ἐκεῖνο πρέπει να θυμάσαι, ὅτι ο καθένας μας δε γεννήθηκε μόνο για τον εαυτό του ἀλλὰ ἕνα κάποιο μέρος ἀπὸ την ὑπαρξή μας ἀνήκει στην πατρίδα, τὸ ἄλλο στους γονεῖς, τὸ ἄλλο στους λοιποὺς φίλους, πολλὰ δε ἀνήκουν και στις περιστάσεις που κατακυριεύουν τη ζωὴ μας. Ὅταν η πατρίδα μας καλεῖ στη διοίκηση των κοινῶν, δεν πρέπει να ἀρνούμεθα· διότι εκτός των ἄλλων συμβαίνει να ἀφήνουμε τόπο σε ἀκατάλληλους ἀνθρώπους, οἱ οποίοι προσέρχονται στη διοίκηση των κοινῶν ὄχι με την καλύτερη διάθεση (Πλάτ. Θ' ἐπιστολή 358 α-β).
3. « Ἄμα δὲ οὐδὲ χρὴ νομίζειν αὐτὸν αὐτοῦ τινα εἶναι τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ πάντας τῆς πόλεως, μῦριον γὰρ ἕκαστος τῆς πόλεως, ἢ δ' ἐπιμέλεια πέφυκεν ἕκαστου μορίου βλέπειν πρὸς τὴν τοῦ ὅλου ἐπιμέλεια». (=Ἀλλὰ συνάμα οὔτε πρέπει να νομίζει κάθε πολίτης ὅτι αὐτὸς ἀνήκει στον εαυτό του, ἀλλὰ ὅτι ἀνήκουν ὅλοι στην πόλη, διότι κάθε πολίτης εἶναι ἕνα μέρος της πόλεως, και ὅτι η φροντίδα κάθε ἀτόμου ἀποβλέπει στη φροντίδα του συνόλου ---- Ἄριστοτ. Πολιτικά Θ' 1337α).
4. «Χαρμίδην δὲ τὸν Γλαύκωνος ὄρων ἀξιόλογον μὲν ἄνδρα ὄντα καὶ πολλῶν δυνατώτερον τῶν τὰ πολιτικά τότε πραττόντων, ὀκνοῦντα δὲ προσίεναι τῷ δήμῳ καὶ τῶν τῆς πόλεως πραγμάτων ἐπιμελεῖσθαι, Εἰπέ μοι, ἔφη, ὦ Χαρμίδη, εἴ τις ἰκανὸς ὢν τοὺς στεφανίτας ἀγῶνας νικᾷν καὶ διὰ τοῦτο αὐτὸς τε τιμᾶσθαι καὶ τὴν πατρίδα ἐν τῇ Ἑλλάδι εὐδοκιμωτέραν ποιεῖν μὴ θέλοι ἀγωνίζεσθαι ποῖόν τινα τοῦτον νομίζεις ἂν τὸν ἄνδρα εἶναι; Δῆλον ὅτι, ἔφη, μαλακὸν τε καὶ δειλόν. Εἰ δὲ τις, ἔφη, δυνατὸς ὢν τῶν τῆς πόλεως πραγμάτων ἐπιμελόμενος τὴν τε πόλιν αὔξειν καὶ αὐτὸς διὰ τοῦτο τιμᾶσθαι, ὀκνοίη δὴ τοῦτο πράττειν, οὐκ ἂν εἰκότως δειλὸς νομίζοιτο; Ἴσως, ἔφη· ἀτὰρ πρὸς τί με ἐρωτᾷς; Ὅτι ἔφη, οἶμαι σε δυνατόν ὄντα ὀκνεῖν ἐπιμελεῖσθαι, καὶ ταῦτα ὢν ἀνάγκη σοι μετέχειν πολίτη γε ὄντι. Τὴν δ' ἐμὴν δύναμιν, ἔφη ὁ Χαρμίδης, ἐν ποίῳ ἔργῳ καταμαθὼν ταῦτά μου καταγιγνώσκεις; Ἐν ταῖς συνουσίαις, ἔφη, αἷς σύνει τοῖς τὰ τῆς πόλεως πράττουσι· καὶ γὰρ ὅταν τι ἀνακοινῶνται σοι, ὄρω καλῶς συμβουλεύοντα, καὶ ὅταν τι ἀμαρτάνωσιν, ὀρθῶς ἐπιτιμῶντα... ὦγαθέ, μὴ ἀγνόει σεαυτὸν, μηδὲ ἀμάρτανε ἃ οἱ πλεῖστοι ἀμαρτάνουσιν· οἳ γὰρ πολλοὶ ὠρη-

κότες ἐπὶ τὸ σκοπεῖν τὰ τῶν ἄλλων πράγματα οὐ τρέπονται ἐπὶ τὸ ἑαυτοὺς ἐξετάζειν. μὴ οὖν ἀπορραθῦμαι τούτου, ἀλλὰ διατείνου μᾶλλον πρὸς τὸ σαυτῶ προσέχειν. καὶ μὴ ἀμέλει τῶν τῆς πόλεως, εἴ τι δυνατόν ἔστι διὰ σὲ βέλτιον ἔχειν· τούτων γὰρ καλῶς ἐχόντων οὐ μόνον οἱ ἄλλοι πολῖται, ἀλλὰ καὶ οἱ σοὶ φίλοι καὶ αὐτὸς σὺ οὐκ ἐλάχιστα ὠφελήσῃ» (Ξενοφ. Ἀπομνημονεύματα Γ 7, 1-9).

Β' ὙΠΕΡ ΜΑΝΤΙΘΕΟΥ

ΛΥΣΙΑ ΥΠΕΡ ΜΑΝΤΙΘΕΟΥ
ΠΡΟΛΟΓΟΣ 1-3
ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 Το ρήμα *σύννοιδα*, όταν έχει ως αντικείμενο την αυτοπαθή αντωνυμία (π.χ. *σύννοιδα ἑμαυτῶ*), η οποία ταυτίζεται ως πρόσωπο με το υποκείμενο, συντάσσεται και με κατηγορηματική μετοχή, η οποία τίθεται είτε σε ονομαστική είτε σε δοτική. Όταν όμως συντάσσεται με δοτική του προσώπου, τότε η μετοχή τίθεται σε δοτική.

Π.χ. 1. Ἐγὼ γὰρ δὴ οὔτε μέγα οὔτε σμικρὸν σύννοιδα ἑμαυτῶ σοφὸς ὢν (Πλάτ. Απολ. 21B).

2 Ἐμαυτῶ ξυνήδην οὐδὲν ἐπισταμένῳ (Πλάτ. Απολ. 22D).

3 Συνίσασσι Μελήτῳ μὲν ψευδομένῳ, ἐμοὶ δὲ ἀληθεύοντι (Πλάτ. Ἄπολ. 34B).

οἵτινες ἂν αὐτοὺς ἀναγκάζωσιν ...καταστῆναι αναφορικοῦποθετικῆ πρότ. με απόδοση το *εἶναι μεγίστων ἀγαθῶν αἰτίους*. Εκφράζει το αορίστως επαναλαμβανόμενο στο παρόν ή το μέλλον. Ως υποθετικῆ πρόταση θα έχει τη μορφή *ἂν τινες αὐτοὺς ἀναγκάζωσι... καταστῆναι*.

2 ἐμοῦ λέγοντος ἀκούση· το ρήμα *ἀκούω* συντάσσεται κυρίως ως εξής:

α) Με γενική και κατηγορηματική μετοχή, όταν δηλώνεται ἄμεση αντίληψη.

Π.χ. ἤκουσα δέ ποτε αὐτοῦ καὶ περὶ φίλων διαλεγομένου (ἀκουσα ο ἰδιος... Ξ. Ἄπ. 2.2.4).

β) Με αιτιατική και κατηγορηματική μετοχή, όταν δηλώνεται ἔμμεση αντίληψη.

Π.χ. ἤκουσεν ἤκοντα πάλιν Ξενοφῶντα (επληροφορεῖτο ὅτι... Ξ.Κ.Α. 7.2.10).

γ) Με αιτιατική και ειδικό απαρέμφατο, όταν δηλώνεται αβέβαιο γεγονός ή φήμη.

Π.χ. ἤκουεν αὐτὸν καλὸν κάγαθὸν εἶναι (εἶχε ακουστά ὅτι... Ξ.Κ.Π. 1.3.1.).

Ομοίως συντάσσεται και το ρήμα *αἰσθάνομαι*.

αὐτῶ δοτ. προσωπική του ενεργούντος προσώπου.

3 φαίνομαι ... *βεβιωκώς*· το ρήμα *φαίνομαι* συντάσσεται:

α) με κατηγορηματική μετοχή επί πραγματικού φαινομένου (=φαίνομαι ὅτι, αποδεικνύομαι ὅτι). Π.χ. Φαίνονται ἡμῶν οἱ πρόγονοι ἀπάντων διενεγκόντες (Ἰσοκρ. 4.64).

6) με απαρέμφατο επί αβέβαιου φαινομένου (φαίνομαι να, δίνω την εντύπωση ότι)

Π.χ. *Κλαίειν ἐφαίνετο* (Ξ. Συμπ. 1.15).

ἀξιῶ δέ, ὧ βουλή, ἐάν μὲν ... ἐπιδείξω, μηδὲν πῶ μοι πλέον εἶναι ο υποθετικός λόγος εκφράζει το προσδοκώμενο, όπως και ο υποθετικός λόγος που ακολουθεί.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 τῶν βεβιωμένων: τα βεβιωμένα είναι τα βιώματα του ανθρώπου, οι πράξεις της ζωής του. Ως φιλοσοφικός όρος είναι το σύνολο των ψυχικῶν φαινομένων και γεγονότων του κάθε ανθρώπου, τα οποία συναποτελούν την ατομική του εμπειρία (Πρβλ. Δημ. Κατ' Ἀνδροτίωνος 53 «ὄν οὐδ' ὑπὲρ αὐτοῦ δίκην λαμβάνειν ἔα τὰ πεπραγμένα καὶ βεβιωμένα»).

2 καὶ εἴ τις πρὸς με τυγχάνει ἀηδῶς ἢ κακῶς διακείμενος: το ἀηδῶς διακείμενος ηπιότερο του κακῶς διακείμενος. Το πρώτο εκφράζει την αντιπάθεια που προέρχεται από την εξωτερική εμφάνιση κάποιου, ενώ το δεύτερο υποδηλώνει την εχθρότητα προς κάποιον, που δημιουργείται από τα φρονήματα, τις πράξεις και τους τρόπους του.

ἀξιῶ δέ... μηδὲν πῶ μοι πλέον εἶναι. ἐάν δέ φαίνομαι... δέομαι ὑμῶν... εἶναι: λίαν επιτυχής η χρήση των ρημάτων *ἀξιῶ* και *δέομαι*. Η αξίωση του Μαντιθέου να μην εγκριθεί η βουλευτική εκλογή του μόνο με την αποδεδειγμένη πίστη του στο δημοκρατικό πολίτευμα καταδεικνύει το σεβασμό του για το θεσμό της δοκιμασίας. Η παράκλησή του τέλος και όχι η αξίωσή του προς τους βουλευτές να εγκρίνουν την εκλογή του και να σχηματίσουν τη δέουσα εικόνα για τους κατηγορούς του, εφόσον αποδείξει και το μετρίως βεβιωκῶς, αποτελεί δείγμα σεβασμού προς τη Βουλή και προϊδεάζει ανάλογα τους Βουλευτές.

α. Κυρίαρχο γραμματικό φαινόμενο: Παραθετικά επιθέτων

β. Κυρίαρχο συντακτικό φαινόμενο: Φανεροί-κρυφοί υποθετικοί λόγοι. Γενική. *Μόριο ἄν*

γ. Κυρίαρχο υφολογικό φαινόμενο: Απλότητα και πρωτοτυπία του Προλόγου

ΔΙΗΓΗΣΗ 4-8

ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

4 πένθ' ἡμέραις πρότερον πρὶν... κατελθεῖν η παράθεση τριῶν επιρρηματικών προσδιορισμῶν με τη μορφή ουσιαστικού, επιρρήματος και χρονι-

κής πρότασης εκφράζει τον ακριβή χρόνο του ρ. *ἤλθομεν*.

5 ὥστε ... *μεταδιδόναι τῆς πολιτείας* η συμπερασματική πρότ. επεξηγεί το *τοιαύτην*.

7 ὅτι *ἀναγκαῖον ἦν τοῖς φυλάρχοις, εἰ μὴ ἀποδείξειαν ...*, αὐτοῖς *ζημιοῦσθαι* εξαρτημένος υποθετικός λόγος από το απρφ. *γνώναι*. Στην κανονική του μορφή θα είναι: *εἰ μὴ ἀποδείξειαν τοὺς ἔχοντας τὰς καταστάσεις, ἀναγκαῖον ἦν τοῖς φυλάρχοις ζημιοῦσθαι*. Εκφράζει την αόριστη επανάληψη στο παρελθόν.

8 εἴπερ *ἵππευσα, οὐκ ἂν ἦν ἕξαρνος* υποθετικός λόγος του μη πραγματικού.

ἀποδείξας η υποθετική μετοχή αναλύεται σε υποθετική πρόταση της μορφής *εἰ ἀπέδειξα* με απόδοση το ρ. *ἤξιουν (ἂν)*.

ἦ ὅτι ... καταψεύσασθαι δεύτερος όρος σύγκρισης.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

4 ὡς *Σάτυρον τὸν ἐν τῷ Πόντῳ*· ο Σάτυρος Α' (431-389 π.Χ.), γιος του Σπαρτόκου και βασιλιάς του Πόντου ή Κιμμερίου Βοσπόρου, ήταν φίλος των Αθηναίων, διότι τον βοήθησαν να προσαρτήσει στην επικράτειά του την πόλη Νυμφαίο. Διατηρούσε αυτός και ο γιος του Λεύκωνας άριστες εμπορικές σχέσεις με τους Αθηναίους παρέχοντας σ' αυτούς διάφορα προνόμια, όπως προτεραιότητα στην αγορά του πολύτιμου γι' αυτούς σίτου και μείωση ή και απαλλαγή από τους τελωνειακούς δασμούς (πρβλ. Ίσοκρ. *Τραπεζιτικός* 3-4,57 και Δημ. *Πρός Λεπτίνην* 31 κ.ε, *Πρός Φορμίωνα* 36).

τῶν τειχῶν καθαιρουμένων· η καθαίρεση των τειχών, πολύχρονη επιδίωξη των Λακεδαιμονίων, αποτελούσε έναν από τους όρους της ειρήνης, τους οποίους ο Αθηναίος ολιγαρχικός Θηραμένης, που έκανε τις διαπραγματεύσεις με τους Λακεδαιμονίους, υποστήριξε ότι οι Αθηναίοι έπρεπε να δεχθούν και να γκρεμίσουν τα μακρά τείχη. Οι περισσότεροι δέχθηκαν την πρότασή του και συνήψαν ειρήνη την άνοιξη του 404 π.Χ. Μετά από αυτά ο Λύσανδρος κατέπλευσε στον Πειραιά, επανήλθαν οι εξόριστοι και «τὰ τείχη κατέσκαπτον ὑπ' αὐλητρίδων πολλῆ προθυμίᾳ, νομίζοντες ἐκείνην τὴν ἡμέραν τῇ Ἑλλάδι ἄρχειν τῆς ἐλευθερίας» (Ξεν. *Ἑλλ.* 2. 2. 22-23).

μεθισταμένης τῆς πολιτείας· τον Αύγουστο ή Σεπτέμβριο του 404 π.Χ. επί άρχοντος Πυθοδώρου εγκαθίσταται με υπόδειξη του Λυσάνδρου η αρχή των Τριάκοντα σε αντικατάσταση του δημοκρατικού πολι-

τεύματος, υπό τον όρο ότι θα πολιτεύονται σύμφωνα με το πατροπαράδοτο πολίτευμα (Αριστοτ. *Ἀθηναίων Πολιτεία* 34.3). Αρχικά ήσαν μετριοπαθείς προς τους πολίτες και προσποιούνταν ότι επεδίωκαν το πάτριο πολίτευμα. Οι πολίτες μάλιστα χαιρόνταν με τη θανάτωση των συκοφαντῶν, των κολάκων και των πονηρῶν πιστεύοντας ότι οι Τριάκοντα ενεργούσαν έτσι για το κοινό συμφέρον. Όταν όμως εδραιώθηκαν στην εξουσία, δε σεβάστηκαν κανένα πολίτη αλλά εφόνευσαν τους επιφανείς πολίτες δημεύοντας τις περιουσίες των. Έτσι σε μικρό χρονικό διάστημα εξόντωσαν 1500 Αθηναίους πολίτες.

Ο μετριοπαθής τύραννος Θηραμένης, που θέλησε να αντιδράσει στις βιαιότητες των συναδέλφων του, επέσυρε το μίσος του σκληρού και αδίστακτου Κριτία με τον οποίον, όπως αναφέρει ο Ξενοφών (*Ἑλληνικά* 2.3.15) «τῷ πρώτῳ χρόνῳ ὁμογνώμων τε καὶ φίλος ἦν». Ο Κριτίας, θεῖος του Πλάτωνα και μαθητής του Γοργία και του Σωκράτη, αγορεύοντας στη Βουλή κατά του Θηραμένη, τον οποίον εξανάγκασε να πιει το κώνειο, προσπάθησε να δικαιολογήσει τα εγκλήματα του τυραννικού καθεστώτος λέγοντας:

«Ὡ ἄνδρες βουλευταί, εἰ μὲν τις ὑμῶν νομίζει πλείους τοῦ καιροῦ ἀποθνήσκειν, ἐννοησάτω ὅτι ὅπου πολιτεῖα μεθίστανται πανταχοῦ ταῦτα γίγνεται» (Ξεν. *Ἑλλ.* 2.3.24).

Η τρομοκρατία των τυράννων εξανάγκασε πολλούς δημοκρατικούς πολίτες να εγκαταλείψουν την Αθήνα και να βρουν άσυλο στη Θήβα, τα Μέγαρα, το Άργος και σε άλλες γειτονικές πόλεις.

Μεταβολή επίσης του πολιτεύματος από δημοκρατικό σε ολιγαρχικό συνιστά και η μεταπολίτευση του 411 π.Χ., όπου η δημοκρατική Βουλή των Πεντακοσίων αντικαστάθηκε από την ολιγαρχική Βουλή των Τετρακοσίων.

- 5 ὥστε ... μεταδιδόναι τῆς πολιτείας:** ο Λυσίας (*Δήμου Καταλύσεως Ἀπολογία* 13) αναφέρει σχετικά: «οὐ γὰρ τοὺς τῷ πλήθει ἀγαθοῦ τινος αἰτίους γεγεννημένους χάριτος παρ' αὐτῶν ἤξιον τυγχάνειν, ἀλλὰ τοὺς πλείστα κακὰ ὑμᾶς εἰργασμένους εἰς τὰς τιμὰς καθίστασαν, ὡς ταύτην παρ' ἡμῶν πίστιν εἰληφότες» (= γιατί οι ολιγαρχικοί δεν έκριναν άξιο να τιμούν αυτούς που ευεργετούσαν τον λαό, αλλά διώριζαν σε τιμητικές θέσεις αυτούς που σας έκαναν μεγάλο κακό, επειδή τους εμπιστευτήκαμε). Απαραίτητη προϋπόθεση για κατάληψη αξιωμάτων από τους πολίτες επί των Τριάκοντα αποτελούσαν οι εχθρικές κατά των δημοκρατικών ενέργειές τους.

- α. Κυρίαρχο γραμματικό φαινόμενο: Συνηρημένα ρήματα
- β. Κυρίαρχο συντακτικό φαινόμενο: Μετοχή (επιθετική-κατηγορηματική)
- γ. Κυρίαρχο υφολογικό φαινόμενο: Σαφήνεια και καθαρότητα της Διήγησης-Απόδειξης

ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ 9-13

- 11 ὅτι, εἰ τῶν αὐτῶν ἐπεθυμοῦμεν, οὐκ ἂν τοιαύτην γνώμην εἶχον περὶ ἐμοῦ· εξαρτημένος υποθετικός λόγος του μη πραγματικού.
- 13 ἀδοκιμάστων επιρρηματικό κατηγορούμενο του τρόπου.
μοι δοτική προσωπική χαριστική.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

9 ἐν μὲν τοῖς ἄλλοις ἀγῶσι ... ἐν δὲ ταῖς δοκιμασίαις ... λόγον διδόναι· με την αντίθεση αυτή ο ρήτορας εξαιρεί εμμέσως πλην σαφώς τη σπουδαιότητα του θεσμού της δοκιμασίας για το δημοκρατικό πολίτευμα, βασικός σκοπός της οποίας ήταν η εφαρμογή της αξιοκρατίας στην ανάδειξη των κληρωτών αλλά και των αιρετών αρχόντων. Η διαδικασία της δοκιμασίας εξυπηρετούσε με τον καλύτερο τρόπο τον σκοπό αυτό. Οι ερωτήσεις που γίνονταν κατά την εξέταση των αρχόντων ήταν: «Ποιος είναι ο πατέρας σου και σε ποιο δῆμο ανήκει; Και ποιος είναι ο πατέρας του πατέρα σου και η μητέρα σου και ο πατέρας της μητέρας σου, και σε ποιους δήμους ανήκουν;» Ὑστερα ρωτούν αν έχει προγονικό Απόλλωνα και εφέστιο Δία και πού βρίσκονται τα ιερά τους, αν έχει οικογενειακούς τάφους και πού βρίσκονται, αν φέρεται καλά στους γονείς του και πληρώνει τους φόρους του, και αν έχει υπηρετήσει στις στρατιωτικές αποστολές. Αφού κάνει αυτές τις ερωτήσεις (ο προεδρεύων αξιωματούχος), λέει: «Κάλεσε τους μάρτυρες γι' αυτά που λες». Ὑστερα, όταν έχει παρουσιάσει τους μάρτυρές του, ρωτάει: «Επιθυμεί να κατηγορήσει κανείς αυτόν τον άνθρωπο; Εάν υπάρχει κατήγορος, (ο προεδρεύων αξιωματούχος) επιτρέπει να ακουστεί η κατηγορία, και μετά ζητάει από τη Βουλή να ψηφίσει με ανάταση των χειρών, ή από το δικαστήριο να ψηφίσει με σφαιρίδιο. (Αριστοτέλη Ἀθηναίων Πολιτεία 55.3 με προσαρμογές των Fritz και Kapp. Από το βιβλίο του Ρ. Σίνκλαιρ «Δημοκρατία και συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα» σελ. 89-90, εκδόσεις Α. Καρδαμίτσα).

ποιήσομαι τὴν ἀπολογίαν ὡς ἂν δύνωμαι διὰ βραχυτάτων· η έκφραση

αυτή αποτελεί κοινό τόπο στην ελληνική ρητορική σημειώνοντας την αρχή της διήγησης. Πρβλ. Λυσία Κατά Έρατοσθένους 3, Ύπερ τοῦ Ἀδυνάτου 3· Δημοσθένη Κατά Ἀφόβου 3, Ύπερ Φορμίωνος 3· Ἰσαίου Περὶ Κλεωνύμου κλήρου 8.

- 10** δύο μὲν ἀδελφὰς ἐξέδωκα, ἐπιδοὺς τριάκοντα μνᾶς ἑκατέρᾳ· ὁ Μαντίθεος αναφέρεται σε δύο βασικούς κοινωνικούς θεσμούς, του γάμου και τον συνακόλουθό του της προίικας. Ο γάμος ἦταν νομικά ἐγκυρος, αν προηγίτο η πράξη που ονομαζόταν **εγγύη**, δηλ. η υπόσχεση παράδοσης της γυναίκας ἀπό τον πατέρα ἢ ἀδελφό της στον μέλλοντα σύζυγό της.

Ἡ προίικα αποτελούσε συνεισφορά στα ἐξοδα συντήρησης της γυναίκας και των παιδιῶν που ἐπρόκειτο να αποκτήσει. Το ποσόν την προίικας συμφωνιόταν κατὰ την εγγύη. Ο προστάτης της νύφης ἐδίδοε ως προίικα χρήματα ἢ κάποια ἐκταση γῆς ἢ ἄλλη περιουσία. Αν ἕνας γάμος λυνόταν με διαζύγιο, η προίικα ἐπρεπε να επιστραφεί μαζί με τη γυναίκα στον πατέρα ἢ ἀδελφό της. Το ἴδιο συνέβαινε, αν η γυναίκα πέθαινε ἀτεκνη.

- 11** περὶ δὲ τῶν κοινῶν ... τῆς ἑμῆς ἐπιεικείας· κατὰ τον Πλάτωνα (Ὅροι 412b)

«ἐπιεικεία (ἔστι) δικαίων καὶ συμφερόντων ἐλάττωσις· μετριότης ἐν συμβολαίοις· εὐταξία ψυχῆς λογιστικῆς πρὸς τὰ καλὰ καὶ αισχρά». Την ἐπιεικεία που ὁ Μαντίθεος ἐπέδειξε στη διοίκηση των ἰδίων εἶναι λογικό να την ἐπιδείξει και στις **κοινωνικές** του **σχέσεις** και στην ἐνασχόλησή του με **τα κοινά**. Γι' αὐτό η συμπεριφορά του Ἀθηναίου πολίτη στην ἰδιωτική του ζωὴ ἐπαίξε καθοριστικό ρόλο στη δοκιμασία για την ἀνάληψη ἐνός δημόσιου αξιώματος.

λογοποιούοντας· «λογοποιία ἐστὶ σύνθεσις ψευδῶν λόγων καὶ πράξεων, ὧν βούλεται ὁ λογοποιῶν» (Θεοφράστου χαρακτηῆρες 8). Ἡ λογοποιία ἀποσκοπούσε ἢ στο ὄφελος των λογοποιῶν (βλ. Λυσία Κατὰ Σιτοπωλῶν 14: «οὔτω δ' ἄσμενοι τὰς συμφορὰς τὰς ἡμετέρας ὀρώσιν, ὥστε τὰς μὲν πρότεροι τῶν ἄλλων πυνθάνονται, τὰς δ' αὐτοὶ λογοποιούσιν») ἢ στη διαβολή των ἀντιπάλων τους (βλ. Ἀνδοκίδη Περὶ μυστηρίων 54: «ἐλογοποιίουσι οἱ ἐχθροὶ περὶ ἐμοῦ, βουλόμενοι διαβάλλειν με»).

- 13** νομίζοντας-ἡγουμένους· ὁ Λυσίας συνήθιζε να χρησιμοποιεῖ συνώνυμες λέξεις για να ἐπιτύχει το ἰσόκωλον.

α. Κυρίαρχο γραμματικό φαινόμενο: Ἀόριστος-Παρακείμενος

- β. Κυρίαρχο συντακτικό φαινόμενο: Απρόσωπα ρήματα και απρόσω-
 πες εκφράσεις
 γ. Κυρίαρχο υφολογικό φαινόμενο: Αντίθεση

ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ 14-17

- 14 τοῖς ἄλλοις δοτ. προσωπική κτητική ή χαριστική από το γένηται.
 μοι δοτ. προσωπική χαριστική.
 15 τῆς πρώτης γεν. τοπική.
 ὕστερος επιρρηματικό κατηγορούμενο του χρόνου.
 16 ἡμέραις δοτ. του ποσού από το χρονικό επίρρημα ὕστερον που έχει
 παραθετική έννοια.
 ὕστερον μετὰ ταῦτα ... κατελιημμένων εκφραστική πολυμορφία επιρ-
 ρηματικών προσδιορισμών χρόνου (χρονικό επίρρημα, εμπρόθετος
 προσδιορισμός χρόνου, χρονική μετοχή).
 αἵτινες βοηθήσουσι αναφορική τελική πρότ. αντί ἵνα αὐταὶ βοηθήσωσι.
 17 ὥστ' εἴ τινες ... ὀργίζονται ... ἀποδιδράσκουσιν, οὐκ ἂν ... ἔχοιεν σύν-
 θετος υποθετικός λόγος ως προς την απόδοση. Εκφράζει το πραγμα-
 τικό.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 15 καὶ πάντων προειδῶτων ὅτι δεήσει κινδυνεύειν· τους κινδύνους της μά-
 χης που επρόκειτο να συνάψουν οι ενωμένοι σύμμαχοι, Αθηναῖοι, Βοι-
 ωτοί, Αργεῖοι και Κορίνθιοι με τους Λακεδαιμονίους τόνισε και ο Κο-
 ρίνθιος Τιμόλαος στην κοινή σύσκεψή των λέγοντας τα εξής: «Ἄλλ'
 ἔμοι δοκεῖ, ὧ ἄνδρες σύμμαχοι, ὅμοιον εἶναι τὸ τῶν Λακεδαιμονίων
 πρᾶγμα, οἷόνπερ τὸ τῶν ποταμῶν. οἷ τε γὰρ ποταμοὶ πρὸς μὲν ταῖς
 πηγαῖς οὐ μεγάλοι εἰσὶν ἀλλ' εὐδιάβατοι, ὅσα δ' ἂν πορρωτέρω γένω-
 νται, ἐπεμβάλλοντες ἕτεροι ποταμοὶ ἰσχυρότερον αὐτῶν τὸ ρεῦμα
 ποιούσι· καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι ὡσαύτως· ἔνθεν μὲν ἐξέρχονται, αὐτοὶ
 μόνοι εἰσὶ, προϊόντες δὲ καὶ παραλαμβάνοντες τὰς πόλεις πλείονές τε
 καὶ δυσμαχώτεροι γίνονται» (= Μου φαίνεται, σύμμαχοί μας, ὅτι με
 τους Λακεδαιμονίους συμβαίνει ὅ τι και με τα ποτάμια.. Τα ποτάμια
 δηλ. κοντά στις πηγές τους δεν εἶναι μεγάλα ἀλλὰ ευκολοδιάβατα, ὅ-
 σο ὅμως προχωρῶν, επειδὴ χύνονται μέσα σ' αὐτὰ ἄλλα ποτάμια, γί-
 νεται το ρεῦμα τους ισχυρότερο. Το ἴδιο και οι Λακεδαιμόνιοι. Ὄταν
 βγαίνουν ἀπὸ την πόλη τους εἶναι μόνοι, ἀλλὰ ὅσο προχωρῶν, παρα-
 λαμβάνουν τους στρατιῶτες των συμμαχικῶν πόλεων και ἔτσι γίνο-

νται πολυαριθμότεροι και πιο δυσκολοπολέμητοι».

τῆς πρώτης τεταγμένος: παρόμοια φράση του Λυσία (Κατὰ Ἀλκιβιάδου Α' 11) «τῆς πρώτης τάξεως τεταγμένος» και του Ἴσοκράτη (Παναθηναϊκός 180) «ἐνίους δὲ καὶ τῆς πρώτης τάττειν». Η τοποθέτηση του στρατιώτη στην πρώτη γραμμὴ της μάχης αποτελούσε δόξα και τιμὴ γι' αυτόν. Ο Σπαρτιάτης ελεγειακός ποιητής Τυρταίος στο απόσπασμα 1 αναφέρει σχετικά: «Τεθνάμεναι γὰρ καλὸν ἐνὶ προμάχοισι πεσόντα / ἄνδρ' ἀγαθὸν περὶ ἧ' πατρίδι μαρνάμενον». (= Για την πατρίδα στην πρώτη γραμμὴ πολεμώντας να πέσει / σαν παλικάρι κανείς είναι μεγάλη τιμή. Μετ. Θρ. Σταύρου).

τοῦ σεμνοῦ Σπειριῶς τοῦ πᾶσιν ἀνθρώποις δειλίαν ὠνειδικότος: η συμπεριφορά του στρατηγού Θρασυβούλου προς τους στρατιώτες του υπήρξε ὄχι μόνο αλαζονική αλλά και ἀδίκη, διότι πολέμησαν κάτω ἀπὸ ἀντίξοες συνθήκες, για τις οποίες την ευθύνη ἔφερε ο Θρασύβουλος και η λοιπὴ στρατιωτικὴ ηγεσία των συμμάχων. Συγκεκριμένα στη μάχη αὐτὴ δε χρησιμοποιήθηκε καθόλου το ιππικό, στο οποίο οι σύμμαχοι υπερείχαν, διότι το πεδίο της μάχης ἦταν ακατάλληλο. Η ἐκλογή του πρέπει να εγγραφεί στο ενεργητικό του Σπαρτιάτη ηγέτη Αριστόδημου και στο παθητικό της ἀντίπαλης ηγεσίας.

- 16 εἰκότως, ὦ βουλή· δεινὸν γὰρ ... ἰέναι:** ἔκφραση συμπάθειας και κατανόησης του Μαντιθέου προς τους συστρατιώτες του σε ἀντίθεση προς την αλαζονική και ὑβριστικὴ συμπεριφορά του Θρασυβούλου.

προσελθὼν ἐγὼ ... ἀκληρωτὶ τὴν ἡμετέραν τάξιν πέμπειν: σε περίπτωση δύσκολων ἀποστολῶν οι ἄρχοντες ὀρίζαν τις φυλές με κλήρο. Η παράκληση του Μαντιθέου δεν ἔγινε ἀποδεκτὴ, γι' αὐτὸ και δεν ἔλαβε μέρος στη φονικὴ μάχη της Κορώνειας.

- 17 καὶ ταῦτ' ἐποιοῦν ... ἀπάντων τῶν δικαίων τυγχάνοιμι:** κάτι ἀνάλογο ἀναφέρει ο Λυσίας στον λόγο του Δήμου Καταλύσεως Ἀπολογία 13: «Καίτοι διὰ τοῦτο πλείω τῶν ὑπὸ τῆς πόλεως προσταττομένων ἔδαπανώμην, ἵνα καὶ βελτίων ὑφ' ὑμῶν νομιζοίμην, και, εἴ πού μοί τις συμφορά γένοιτο, ἄμεινον ἀγωνιζοίμην» (= Και βέβαια γι' αὐτὸ δαπανούσα περισσότερα ἀπ' ὅσα η πόλη ἐπέβαλε, και για να με θεωρεῖτε καλύτερο πολίτη και για να ἀγωνίζομαι ἐπιτυχέστερα στο δικαστήριο, ἀν κάποτε μου συμβεῖ κάποια συμφορά).

Κίνητρο της παραδειγματικῆς συμπεριφοράς του Μαντιθέου, κατὰ την ἐκτέλεση των στρατιωτικῶν του υποχρεώσεων, δεν υπήρξε η υποτίμηση του ἀντιπάλου, ἀλλὰ η ἐπιθυμία του να δικαιωθεῖ σε περί-

πτωση πιθανής εμπλοκής του σε δικαστικό αγώνα. Είναι γεγονός ότι μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Αθήνα τα αντιαριστοκρατικά αισθήματα είχαν ιδιαίτερα οξυνθεί και οι δίκες πολλαπλασιαστές.

α. Κυρίαρχο γραμματικό φαινόμενο: Αναδιπλασιασμός

β. Κυρίαρχο συντακτικό φαινόμενο: Γενική απόλυτη. Αίτιο (αναγκαστικό-τελικό). Συμπερασματικές προτάσεις

γ. Κυρίαρχο υφολογικό φαινόμενο: Επιδοτική συμπλοκή. Σύγκριση-Αντίθεση

ΚΕΦ. 18-19

ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

18 ἄλλ' οὐκ εἴ τις κομᾶ, διὰ τοῦτο μισεῖν υποθετικός λόγος του πραγματικού. Η πρόταση *εἴ τις κομᾶ* μπορεί να χαρακτηριστεί και ως αιτιολογική υποθετικής αιτιολογίας.

19 ἀπ' ὄψεως εμπρόθ. προσδ. αιτίας.

πολλά κάγαθά = *πολλά ἀγαθά*. Το επίθετο *πολύς* συνδεόμενο δια του *τε-καί* ή του *καί* με άλλον επιθετικό προσδιορισμό δε νοοούνται χωριστά, αλλά συναποτελούν μία έννοια. (ΣΑΕ. Τζαρτζάνου 24 σημ.).

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

18 ἐκ τῶν τοιούτων· ο εμπρόσθετος αυτός προσδιορισμός έχει ιδιαίτερο νοηματικό βάρος, διότι α) συνδέει νοηματικά την ημιπερίοδο, στην οποία ευρίσκεται, με τα προηγούμενα, β) αποτελεί το μέτρο αξιολόγησης και γ) αποτελεί τη βασική προϋπόθεση του *φιλοτίμως καί κοσμίως πολιτεύεσθαι*, στο οποίο αποσκοπεί η δοκιμασία.

οὐκ εἴ τις κομᾶ, διὰ τοῦτο μισεῖν· οι Λακωνιστές, αυτοί δηλ. που θαύμαζαν και εμμοούντο τον Λακωνικό τρόπο ζωής, όπως εν προκειμένῳ τη μακριά και ατημέλητη κόμη και το μακρύ γένι, ήσαν τουλάχιστον αντιπαθείς σε πολλούς δημοκρατικούς Αθηναίους που πρόσεχαν την εμφάνισή τους. Η στάση όμως αυτή δεν ήταν δημοκρατική, αν μάλιστα λάβουμε υπόψη τη φράση του Περικλή στον Επιτάφιο (κεφ. 37): «οὐ δι' ὀργῆς τὸν πέλας, εἰ καθ' ἡδονὴν τι ὄρα, ἔχοντες, οὐδὲ ἄζημίους μέν, λυπηράς δὲ τῇ ὄψει ἀχθηδόνας προστιθέμενοι». Η εμφάνιση όμως των Λακωνιστῶν, που προσέβαλλε την αισθητική των Αθηναίων δημοκρατικῶν, θεωρείτο ωραία στη Σπάρτη. Ο Αριστοτέλης (Ρητορική 1367a) αναφέρει: «Στη Λακεδαίμονα θεωρείται ωραίο το να τρέ-

φει κανείς κόμη, διότι τούτο αποτελεί άνδειξη ότι είναι ελεύθερος και δεν είναι εύκολο ο τρέφων κόμη να εκτελέσει υπηρετικό έργο».

Ο Ηρόδοτος (Α 82) αναφέρει ότι, επειδή οι Αργείοι ηττήθηκαν στη μάχη από τους Λακεδαιμόνιους για την ανάκτηση της Θυρέας, κουρεύτηκαν σε ένδειξη πένθους, ενώ πριν ήταν υποχρεωμένοι να έχουν μακριά μαλλιά. Οι Λακεδαιμόνιοι πάλι έκαναν τον αντίθετο νόμο. Ενώ πριν δεν αφήναν μακριά μαλλιά, από τότε που έγινε η μάχη της Θυρέας άρχισαν ν' αφήνουν τα μαλλιά τους μακριά.

βλάπτει «.....» ωφελείσθε: στην αντίθεση των ρημάτων αυτών στηρίζεται και αισθητοποιείται η αιτιολόγηση της αξιολόγησης.

Η κάθε πράξη αξιολογείται από το κίνητρο, την ποιότητά της και το αποτέλεσμά της. Στον Επιτάφιο του Περικλέους (Θουκ. 2. 42) ο ρήτορας αναφέρει γι' αυτούς που έδωσαν τη ζωή τους για την πατρίδα τα εξής σχετικά: «και γάρ τοῖς τᾶλλα χείροσι δίκαιον τήν ἐς τοὺς πολέμους ὑπέρ τῆς πατρίδος ἀνδραγαθίαν προτίθεσθαι· ἀγαθῶ γάρ κακὸν ἀφανίσαντες κοινῶς μᾶλλον ὠφέλησαν ἢ ἐκ τῶν ἰδίων ἔβλαψαν» (= διότι και στην περίπτωση ὅσων από κάθε άποψη είναι κακοί είναι δίκαιο να κρίνεται σπουδαιότερο από κάθε τι άλλο η υπέρ της πατρίδος ανδραγαθία: γιατί αφού εξαφάνισαν με την ανδρεία τους το ηθικό παράπτωμα, ωφέλησαν περισσότερο την κοινή υπόθεση απ' ὅ τι την έβλαψαν με τα προσωπικά τους ελαττώματα).

Διδακτική οδηγία: Να τονισθεῖ η σκόπιμη και έξυπνη χρήση από τον Λυσία του δεύτερου προσώπου στη φράση **ἅπαντες ὑμεῖς ὠφελείσθε** που είναι κατά κάποιο τρόπο δεσμευτική για ευνοϊκή προς τον πελάτη του απόφαση των Βουλευτῶν.

- 19 οὐκ ἄξιόν (έστι):** η απρόσωπη έκφραση έχει ιδιαίτερη νοηματική βαρύτητα. Υποκρύπτει μια σύγκριση-αντίθεση ανάμεσα στους πολίτες και τους Βουλευτές-κριτές ως προς το κριτήριο αξιολόγησης. Αυτή αισθητοποιείται με την λίαν επιτυχή αντίθεση του συναισθήματος, που εκφράζεται με τα απαρέμφοτα **φιλεῖν-μισεῖν**, και της λογικής, που εκφράζεται με το απρφ. **σκοπεῖν**. Δεν αρμόζει στους Βουλευτές να δημιουργούν συμπάθειες ή αντιπάθειες παρασυρόμενοι από την όψη (εμφάνιση), αλλά να κρίνουν από τα έργα. Οι Βουλευτές πρέπει να αξιολογούν με τη λογική και όχι με το συναίσθημα. Η αισθητική έχει μέσα της υποκειμενικό στοιχείο, γι' αυτό διαφοροποιείται ανάλογα με τον τόπο, τον χρόνο, την ηλικία κ.λπ. και δεν μπορεί να αποτελεί μέτρο κρίσεως. Τα καλά όμως έργα αποτελούν αντικειμενικό μέτρο κρί-

σεως.

- α. Κυρίαρχο γραμματικό φαινόμενο: Πάθη φωνηέντων. Συνηρημένα ρήματα εις -εω
- β. Κυρίαρχο συντακτικό φαινόμενο: Μετοχή. Γενική πτώση
- γ. Κυρίαρχο υφολογικό φαινόμενο: Η αντίθεση
- δ. Κύριο ιδεολογικό στοιχείο: Ο τρόπος αξιολόγησης του πολίτη και η αιτιολογία του.

ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ

ΤΙΤΛΟΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ: Λυσία, Υπέρ Μαντιθέου (18-19)

ΜΕΘΟΔΟΣ: Ερμηνευτική

ΠΟΡΕΙΑ: Συνολική θεώρηση-Ανάλυση-Σύνθεση

ΜΟΡΦΗ: Διαλογική

1. Ἀφόρμηση - σύνδεση με τα προηγούμενα

Τι κατέθεσαν οι μάρτυρες ενώπιον των Βουλευτών;

- Οι μαρτυρικές καταθέσεις επιβεβαίωσαν α) τη γενναιότητα του Μαντιθέου στη μεγάλη μάχη της Νεμέας το 394 π.Χ. (παρ. 15) και β) τη θαρραλέα πρότασή του προς τον ταξίαρχο της φυλής του να σταλεί η τάξη τους χωρίς κλήρωση στη Βοιωτία προς αντιμετώπιση του Αγησιλάου (παρ. 16).

2. Εξαγγελία στόχου του νέου κειμένου

Η κατανόηση από τους μαθητές του κριτηρίου αξιολόγησης του πολίτη, που ο Μαντίθεος θέτει στους Βουλευτές, η τεκμηρίωση του κριτηρίου και η σκοπιμότητά του.

3. Ανάγνωση εκφραστική του κειμένου μία ή και περισσότερες φορές

Το ακουστικό ερέθισμα του αρχαίου λόγου προκαλεί αισθητική απόλαυση στους μαθητές και βοηθά περισσότερο από το οπτικό ερέθισμα στην κατανόησή του.

4. Έλεγχος της αντιληπτικής ικανότητας των μαθητών. Γενικός προσδιορισμός του περιεχομένου και των επί μέρους ενοτήτων.

Οι ενότητες του κειμένου είναι:

- α. Η στρατιωτική συμπεριφορά του Μαντιθέου (πρώτη περίοδος της παρ. 18)
- β. Το κριτήριο αξιολόγησης του πολίτη και η τεκμηρίωσή του (το υπόλοιπο κείμενο)

5. Αναλυτική ερμηνευτική προσέγγιση κατά τμήματα

– με συνεξέταση μορφής και περιεχομένου

– με άρση βασικών δυσκολιών (λεξιλογικών, μορφολογικών και συντακτικών) που είναι απαραίτητη για την κατανόηση και μετάφραση του κειμένου.

Τα υπάρχοντα γλωσσικά σχόλια βοηθούν τον μαθητή να μεταφράσει με σχετική ευκολία το συγκεκριμένο κείμενο είτε απευθείας (συνθετική μετάφραση), όπου δεν υπάρχει δυσκολία, είτε με αναλυτική επεξεργασία (αναλυτική μετάφραση) στα δύσκολα σημεία. Στην περίπτωση αυτή η ανάγνωση μιας περιόδου η πρότασης με συντακτική σειρά αποτελεί ουσιαστική συντακτική εξάσκηση των μαθητών.

Μετά τη μετάφραση κάθε τμήματος η χρήση των ερμηνευτικών σχολίων βοηθά στη βαθύτερη κατανόηση του κειμένου, που πρέπει να αποτελεί την ουσία της μαθησιακής διαδικασίας. Η Γραμματική και το Συντακτικό έχουν υπηρετικό ρόλο.

Α' ΕΝΟΤΗΤΑ: Η πρώτη περίοδος της παρ. 18

Ερώτ. 1η Ποιος είναι ο ρόλος της περιόδου αυτής και σε τι αναφέρεται; Απ. Αποτελεί τρόπον τινά τον επίλογο ενός ευρύτερου κεφαλαίου (παρ. 13-17), αναφερόμενου στην υποδειγματική στρατιωτική συμπεριφορά του Μαντιθέου, και το τελευταίο αποδεικτικό στοιχείο του λόγου.

Ερώτ. 2η. Από πού φαίνεται η υποδειγματική του στάση και πώς αυτή αισθητοποιείται;

- Απ. α) από τον βαθμό συμμετοχής του στις εκστρατείες και φρουρές,
 β) από τη διάρκεια της συμμετοχής του, που εκφράζεται με το ρήμα και τον επιρρηματικό προσδ. χρόνου (πάντα τὸν χρόνον διατετέλεκα τὰς ἐξόδους ποιούμενος),
 γ) από την ποιότητα συμμετοχής του, που εκφράζεται με την ωραιότατη αντίθεση «μετὰ τῶν πρώτων μὲν τὰς ἐξόδους ποιούμενος «....» μετὰ τῶν τελευταίων δὲ ἀναχωρῶν».

Β' ΕΝΟΤΗΤΑ: Η δεύτερη περίοδος της παρ. 18 και η παρ. 19

Α' ΥΠΟΕΝΟΤΗΤΑ: καίτοι χρή ... διὰ τοῦτο μισεῖν

Ερώτ. 1η. Ποιο είναι το θέμα της υποενότητας;

Απ. Πώς πρέπει να αξιολογούν οι Αθηναίοι τους πολιτευομένους.

Ερώτ. 2η. Ποιο είναι το κριτήριο της αξιολόγησης κατά τον Μαντίθεο;

Απ. Η προσφορά προς την πατρίδα και όχι η εξωτερική εμφάνιση.

Ο διδάσκων πρέπει να επιστημάνει το νοηματικό βάρος του εμπρόθετου προσδιορισμού ἐκ τῶν τοιούτων, διότι α) συνδέει νοηματικά την υποενότητα αυτή με τα προηγούμενα, β) αποτελεί το μέτρο αξιολόγησης και γ) αποτελεί τη βασική προϋπόθεση του φιλοτίμως καὶ κοσμίως πολιτεύε-

σθαι, στο οποίο αποσκοπεί η δοκιμασία.

Β' ΥΠΟΕΝΟΤΗΤΑ: τὰ μὲν γὰρ τοιαῦτα ἐπιτηδεύματα ... ὑμεῖς ὠφελεισθε

Ερώτ. 1η. Ποιο είναι το θέμα της υποενότητας;

Απ. Η αιτιολόγηση της αξιολόγησης.

Ερώτ. 2η. Σε ποια ρήματα στηρίζεται η αιτιολόγηση και πώς αισθητοποιείται;

Απ. Στην αντίθεση των ρημάτων βλάπτει «.....» ὠφελεισθε.

Η πράξη αξιολογείται θετικά όχι μόνον από την ωφέλειά της, αλλά και από την έκταση που αυτή έχει. Αυτός που με τη θέλησή του θέτει σε κίνδυνο τη ζωή του για την πατρίδα προσφέρει τη μεγαλύτερη ωφέλεια, διότι ωφελεί το σύνολο.

Η κάθε πράξη αξιολογείται από το **κίνητρο**, την **ποιότητά** της και το **αποτέλεμά** της. Στον Επιτάφιο του Περικλέους (Θουκ. 2. 42) ο ρήτορας αναφέρει γι' αυτούς που έδωσαν τη ζωή τους για την πατρίδα τα εξής σχετικά: «καὶ γὰρ τοῖς τάλλα χείροσι δίκαιον τὴν ἐς τοὺς πολέμους ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἀνδραγαθίαν προτίθεσθαι· ἀγαθῶ γὰρ κακὸν ἀφανίσαντες κοινῶς μᾶλλον ὠφέλησαν ἢ ἐκ τῶν ἰδίων ἐβλαψαν» (= διότι και στην περίπτωση ὅσων ἀπὸ κάθε ἀποψη εἶναι κακοὶ εἶναι δίκαιο να κρινεται σπουδαιότερο ἀπὸ κάθε τι ἄλλο η ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἀνδραγαθία· γιατί ἀφοῦ ἐξαφάνισαν με τὴν ἀνδρεία τους το ηθικὸ παράπτωμα ὠφέλησαν περισσότερο τὴν κοινὴ ὑπόθεση ἀπ' ὅ τι τὴν ἐβλαψαν με τα προσωπικά τους ἐλαττώματα).

Να τονισθεῖ η σκόπιμη και έξυπνη χρήση ἀπὸ τον Λυσία του δευτέρου προσώπου στη φράση ἅπαντες ὑμεῖς ὠφελεισθε που εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο δεσμευτικὴ για ευνοϊκὴ προς τον πελάτη του ἀπόφαση των Βουλευτῶν.

Γ' ΥΠΟΕΝΟΤΗΤΑ: Η παράγραφος 19

Ερώτ. 1η. Ποιο είναι το θέμα της παραγράφου;

Απ. Η πρώτη ημιπερίοδος της παρ. 19 ως λογικὸ συμπέρασμα των προηγουμένων θέτει το ὀρθὸ μέτρο αξιολόγησης του Μαντιθέου ἀπὸ τους κριτές-Βουλευτές και η δεύτερη ημιπερίοδος το τεκμηριώνει.

Η ἀπρόσωπη ἔκφραση **οὐκ ἄξιόν (ἔστι)** ἔχει ιδιαίτερη νοηματικὴ βαρύτητα. Ὑποκρύπτει μια σύγκριση-ἀντίθεση ἀνάμεσα στους πολλοὺς και τους Βουλευτές ως προς το κριτήριο αξιολόγησης. Αὐτὴ αισθητοποιεῖται με τὴν λίαν ἐπιτυχὴ ἀντίθεση συναισθήματος, που εκφράζεται με τα ἀπα-

ρέμματα *φιλεῖν* και *μισεῖν*, και λογικής που εκφράζεται με το απαρέμματο *σκοπεῖν*. Δεν ταιριάζει στους Βουλευτές να δημιουργούν συμπάθειες ή αντιπάθειες παρασυρόμενοι από την όψη (εμφάνιση), αλλά να κρίνουν από τα έργα. Οι Βουλευτές πρέπει να αξιολογούν με τη λογική και όχι με το συναίσθημα. Η αισθητική έχει μέσα της το υποκειμενικό στοιχείο, γι' αυτό και διαφοροποιείται ανάλογα με τον τόπο, τον χρόνο, την ηλικία κ.λπ. και δεν μπορεί να αποτελεί μέτρο κρίσεως. Τα καλά όμως έργα αποτελούν αντικειμενικό μέτρο κρίσεως.

Ερώτ. 2η. Πώς τεκμηριώνεται και εκφράζεται η υπεροχή της λογικής έναντι του αισθήματος στην τελευταία ημιπερίοδο;

Απ. Με τη συχνή αντίθεση ανάμεσα στο φαίνεσθαι και στο εἶναι, που εκφράζεται ωραιότατα με τις εναντιωματικές μετοχές *διαλεγόμενοι*, *ἀμπεχόμενοι*, *ἀμελοῦντες* και τα αντίστοιχά τους ρήματα *γεγόνασι* και *εἰσιν εἰργασμένοι*.

Ερώτ. 3η. Τι πιθανώς υποχρέωσε τον ρήτορα να υποδείξει τεκμηριωμένα το ορθό μέτρο αξιολόγησης του Μαντιθέου;

Απ. Ο ενδόμυχος φόβος του Λυσία μήπως η εκ πεποιθήσεως εμφάνιση του Μαντιθέου, μιμητική του Λακωνικού τρόπου και προκλητική για τους δημοκρατικούς, επηρεάσει αρνητικά την κρίση των Βουλευτών σε μια εποχή μάλιστα που οι μνήμες του τυραννικού καθεστώτος των Τριάκοντα ήταν ακόμη νωπές. Η ελληνική πραγματικότητα δυστυχώς επιβεβαιώνει διαχρονικά το λεγόμενο «ο τύπος τρώει την ουσία».

6. α. Συνολική μετάφραση σε ωραίο, κατά το δυνατό, νεοελληνικό λόγο.

6. Ανάγνωση του κειμένου από τον διδάσκοντα ή έναν καλό στην απαγγελία μαθητή ως τελευταία αισθητική απόλαυση.

7. Ασκήσεις ερμηνευτικές, συντακτικές, γραμματικές.

Οι ασκήσεις του σχολικού βιβλίου είναι ενδεικτικές. Ο διδάσκων μπορεί και πρέπει να χρησιμοποιεί ποικιλία ασκήσεων, ερμηνευτικών κυρίως, για κατανόηση του περιεχόμενου και άσκηση της κριτικής ικανότητας των μαθητών, αλλά και συντακτικών και γραμματικών για εμπέδωση ανάλογων φαινομένων.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ 20-21 ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

20 ὅτι ... ἐν τῷ δήμῳ αιτιολογική πρόταση ως επεξήγηση στον εμπρόθ. προσδ. της αιτίας *διὰ ταῦτα*.

τῶν προγόνων αντικείμενο κατά πρόληψη στην αιτιολογική *μητ.*

ἐνθουμούμενος.

ὅτι ... πράττοντες ειδική πρότ. αντικείμενο στο ἐνθουμούμενος.

- 21** ὄρων η υποθετική μηχ. αναλυόμενη σε υποθετική πρότ. εἰ ὄρῃ με απόδοση το ρ. οὐκ ἂν ἐπαρθείη συναποτελούν υποθετικό λόγο που εκφράζει την απλή σκέψη του λέγοντος.
ὥστε... τίς οὐκ ἂν ἐπαρθείη ... ὑπὲρ τῆς πόλεως; Η ρητορική ερώτηση ισοδυναμεί με βεβαίωση. (αντί ὥστε ... πᾶς ἂν ἐπαρθείη...).

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 20** ἤδη δέ τινων ... ἀχθομένων μοι, ὅτι νεώτερος ὢν ... ἐν τῷ δήμῳ· προφανώς κάποιοι θεώρησαν την ενέργεια αυτή του Μαντιθέου, αν και νόμιμη, αυθαδῆ και αλαζονική. Ο Αναξιμένης (Ρητορική 29) αναφέρει σχετικά: «διαβάλλει τοὺς λέγοντας ἢ ἡλικία, ἐάν τε γὰρ νέος παντελῶς ἐάν τε πρεσβύτες δημηγορῆ, δυσχεραίνεται». Σχετικό είναι επίσης και αυτό που αναφέρει ο Ξενοφών (Ἀπομνημονεύματα 3.6.1.): «Και τον Γλαύκωνα, τον γιο του Αρίστωνα, που επιχειρούσε να αγορεύει στην εκκλησία του δήμου, γιατί φιλοδοξούσε να κυβερνήσει την πόλη, ενώ ακόμη δεν ήταν είκοσι χρονών, κανείς από τους άλλους συγγενείς και φίλους του δεν μπορούσε να τον σταματήσει, παρόλο που τον κατέβαζαν με τη βία από το βήμα και γινόταν καταγέλαστος· μόνον όμως ο Σωκράτης, επειδή τον αγαπούσε και χάριν του Χαρμίδη, του γιου του Γλαύκωνα, και χάριν του Πλάτωνα (ήταν αδελφός του), τον σταμάτησε να δημηγορεί».
- 21** ὑμᾶς ὄρων ... εἶναι· ο ρήτορας με την παρενθετική πρόταση επαινεί τους Βουλευτές, επειδή πράγματι θεωρούν ἀξιους πολίτες μόνον όσους ασχολούνται με τις υποθέσεις της πολιτείας. Παρόμοια θέση είχε εκφράσει παλαιότερα ο Περικλής στον Επιτάφιό του (κεφ. 40): «Ἐνι τε τοῖς αὐτοῖς οἰκείων ἅμα καὶ πολιτικῶν ἐπιμέλεια, καὶ ἑτέροις ἕτερα πρὸς ἔργα τετραμμένοι τὰ πολιτικά μὴ ἐνδεῶς γνῶναι· μόνου γὰρ τόν τε μὴδὲν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν». ὥστε ὄρων ὑμᾶς ... τίς οὐκ ἂν ἐπαρθείη ... πόλεως; Ο Μαντίθεος δικαιολογεί τεχνηέντως τη φιλοδοξία του αποδίδοντάς την σε κάθε Αθηναίο πολίτη και μάλιστα θεωρώντας ως υπαίτιους αυτής της γενίκευσης τους Βουλευτές.
ἔτι δὲ τί ... ἀλλ' ὑμεῖς. Ο Μαντίθεος τελειώνει τη σύντομη απολογία του τονίζοντας ότι οι Βουλευτές ως κριτές των υποψηφίων αρχόντων με τον θεσμό της δοκιμασίας ευθύνονται για την ποιότητά των κρινο-

μένων.

α. Κυρίαρχο γραμματικό φαινόμενο: Αντωνυμίες

β. Κυρίαρχο συντακτικό φαινόμενο: Μετοχή

γ. Κυρίαρχο υφολογικό φαινόμενο: Το μέτρο και η χάρη του Επιλόγου

ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ ΛΟΓΟΙ
Α' ὙΠΕΡ ΤΗΣ ΡΟΔΙΩΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

ΟΙ ΔΗΜΗΓΟΡΙΕΣ ὙΠΕΡ ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ὙΠΕΡ ΤΗΣ ΡΟΔΙΩΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Μετὰ τὴ στρατιωτικὴ ἦττα τῆς Σπάρτης καὶ τὴν κατάρρευση τῆς ἡγεμονίας της, τόσο οἱ Θηβαῖοι νικητὲς ὅσο καὶ οἱ καταπιεζόμενοι ὡς τότε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Πελοποννήσου ἐχθροὶ τῆς Σπάρτης θεώρησαν μελλοντικὸ τους χρέος νὰ διατηρήσουν τὴν ὑπεροχὴ πού μόλις εἶχαν ἐπιτύχει. Μὲ μιὰ ἔνοπλη ἐπέμβαση ἡ Θήβα εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ καταξιώσει, ὁποιαδήποτε ὥρα, τὴν ἐξουσία της στὸ νότο. Μὲ ἀρχηγὸ τὸν Ἐπαμεινώνδα ὑποχρεώθηκαν ὅλοι νὰ ἀναγνωρίσουν τὸ δικαίωμά της νὰ ἔχει κάτω ἀπὸ τὴ διαρκὴ κηδεμονία της τὴν Ἀρκαδικὴ Συμπολιτεία καὶ τὸ νεοϊδρυμένο Μεσσηνιακὸ κράτος. Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ πολιτικοὶ σχηματισμοὶ στὸ βάθος δὲν ἦταν παρὰ δημιουργήματα τῆς ἐπιθυμίας τῆς Θήβας νὰ ἐκμηδενίσει τὴ Σπάρτη καὶ δὲν εἶχαν γιὰ τὸν Ἐπαμεινώνδα σημασία αὐτοσκοποῦ. Γιὰ τοὺς Ἀρκάδες λοιπὸν καὶ γιὰ τοὺς Μεσσηνίους, πού τόσο ἀνέλπιστα εἶχαν βρεῖ τὴν ἐλευθερία τους, ἡ μεγαλύτερη δυσκολία ἦταν νὰ διατηρήσουν, ὅσο περισσότερο μπορούσαν, τὴν ἀνεξαρτησία τους ἀπέναντι στὴν καλοπροαίρετη τυραννία τῆς Θήβας, τῆς ἐγγυήτριας τῆς αὐτονομίας τους. Ἡ Σπάρτη, ὅσο ἦταν στραμμένη στὰ ἐσωτερικά της καὶ ἀφοσιωμένη στὴν ἀναδιοργάνωση τῶν δυνάμεών της, δὲν τοὺς ἐνοχλοῦσε καθόλου. Ὑστερα ἀπὸ τὴ νέα ἦττα τῆς Σπάρτης στὴ Μαντίνεια, ὁ βασιλιάς Ἀγησίλαος πῆγε στὴν Αἴγυπτο, γιὰ νὰ πολεμήσει ἐκεῖ στὸ πλευρὸ τῶν ἐπαναστατημένων κατὰ τῶν Περσῶν Αἰγυπτίων, καὶ τὸ 360 π.Χ. ἐπιστρέφοντας ἀπὸ ἐκεῖνη τὴν περιπέτεια, γέρος πιά καὶ ταλαιπωρημένος ἀρχηγὸς μισθοφόρων, πέθανε στὴν Κυρήνη. Ὁ γιὸς καὶ διάδοχός του Ἀρχίδαμος συνέλαβε τὸ σχέδιο νὰ ἀνασυγκροτήσῃ τὴν Πελοποννησιακὴ Ὀμοσπονδία. Ἔτσι ἀπὸ τὸ 360 π.Χ. ὁ κίνδυνος ἄρχισε πάλι νὰ μεγαλώνει γιὰ τοὺς Ἀρκάδες καὶ τοὺς Μεσσηνίους. Ὡστόσο οἱ Σπαρτιάτες δίστασαν νὰ κάνουν μιὰ ἀνοιχτὴ ἐπίθεση σὲ καιρὸ εἰρήνης καὶ περίμεναν τὴν εὐκαιρία νὰ βρεθεῖ ἡ Θήβα σὲ ἐμπόλεμη κατάταξη γιὰ νὰ τῆς ἀποσπάσουν πάλι τὶς πόλεις πού προστάτευε στὴν Πελοπόννησο.

Οἱ Μεσσηνιοὶ τὸ πρόβλεψαν καὶ πρόλαβαν τὴ Σπάρτη. Ὄταν ἡ Θήβα εἶχε ἐμπλακῆ στὸν πόλεμο μὲ τὴ Φωκίδα, πού καθήλωσε ἐπὶ δέκα χρόνια τὶς δυνάμεις της στὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα, οἱ Μεσσηνιοὶ, πού δὲν μπορούσαν πιά νὰ ὑπολογίζοντο στὴ θηβαϊκὴ βοήθεια, ἔκλεισαν ἀμυντικὴ συμμαχία μὲ τὴν Ἀθήνα, γιὰ νὰ προστατευθοῦν ἀπὸ ἐνδεχόμενη ἐπίθεση

τῆς Σπάρτης. Οἱ Ἀρκαῶδες πού δὲ φρόντισαν νὰ πάρουν αὐτὰ τὰ προφυλακτικὰ μέτρα, βρέθηκαν σὲ πολὺ δύσκολη θέση, ὅταν οἱ Φωκεῖς μὲ διοικητὴ τὸν Ὀνόμαρχο νίκησαν ἐπανειλημμένα τὴ Θήβα. Ἡ Σπάρτη ἄρχισε νὰ ἐξοπλίζεται ἐναντίον τῆς Ἀρκαδίας, πού ἀνυπεράσπιστη τώρα ἦταν παραδομένη στὸ ἔλεός της. Ἡ Σπάρτη καὶ ἡ Ἀθήνα εἶχαν παραμείνει σύμμαχοι ἀπὸ τότε πού ὁ Καλλίστρατος εἶχε κατορθώσει νὰ τὶς συμφιλιώσει, καὶ ἡ Σπάρτη ἔστειλε τώρα ἀπεσταλμένους στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ βολιδοσκοπήσουν τὴ στάση τῶν συμμάχων της σὲ περίπτωση ἑνὸς πολέμου Σπάρτης - Ἀρκαδίας. Συγχρόνως, ἔφταναν στὴν Ἀθήνα καὶ Ἀρκαῶδες ἀπεσταλμένοι, γιὰ νὰ συμφωνήσουν ὅσο πιὸ γρήγορα μπορούσαν μιὰν ἀμυντικὴν συμμαχίαν, ὅμοια μὲ ἐκείνη πού εἶχαν συνάψει οἱ Ἀθηναῖοι μὲ τοὺς Μεσσηνίους. Τί ὄφειλε νὰ κάνει ἡ Ἀθήνα μπροστὰ σὲ αὐτὸ τὸ δίλημμα; Αὐτὸ τὸ πρόβλημα θέτει ὁ Δημοσθένης στὸ λόγο του *Ὑπὲρ Μεγαλοπολιτῶν* (δηλαδὴ ὑπὲρ τῶν Ἀρκαδῶν).

Ἄν εἶναι σωστὸ ὅτι τὸ πρόγραμμα πού ἀκολουθοῦσε τὸ κόμμα τοῦ Εὐβούλου ὑποστήριζε τὴν ἀρχὴ τῆς μὴ ἐπέμβασης, τότε θὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε πὼς ὁ Δημοσθένης, ἤδη ἀπὸ αὐτὴ τὴ δημηγορία, δὲν ἔχει βέβαια ἔρθει ἀκόμη σὲ ρῆξιν μὲ τὸν Εὐβούλο, ὅπως ὅποτε ὅμως ἔχει διαλέξει δικὸ του δρόμο. Αὐτὸ θὰ ἦταν καὶ ἡ αἰτία πού δὲν κατάφερε τότε νὰ ἐπιβάλει τὴν ἀποψὴ του. Ἡ ἀπόφαση πού ἔσπρωχνε τοὺς Ἀθηναίους νὰ πάρουν, τοὺς φαινόταν πὼς θὰ εἶχε ὑπερβολικὰ βαριές συνέπειες, ἢ λογικὴ του εἶχε ὑπερβολικὴ ὀξύτητα καὶ τὸ κύρος τοῦ νέου ἀνδρα δὲν εἶχε ἀκόμη ἀρκετὰ μεγάλη ἐπιρροή, ὅσο προσεκτικὰ καὶ ἂν ἄκουαν ἤδη οἱ Ἀθηναῖοι τὰ ἐπιχειρήματά του. Ἔτσι ἔπεσαν σὲ ἓνα βαρὺ σφάλμα, πού ποτὲ δὲ θὰ μπορούσαν νὰ ἐπανορθώσουν. Γιατὶ καὶ τότε, μόνον ὁ Δημοσθένης εἶχε δεῖ καθαρὰ τὸ σωστὸ. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἓνας δεῦτερος λόγος πού ἀνεβάζει τὴν ἀξίαν τῆς δημηγορίας. Ἐμεῖς οἱ μεταγενέστεροι βέβαια μόνον μικρὸ ἐνδιαφέρον μποροῦμε νὰ ἔχουμε γιὰ τὰ ἴδια τὰ ἱστορικὰ συμβάντα, πού ἀναφέρονται ἐκεῖ μέσα. Ἀλλὰ τὰ συμβάντα αὐτὰ κέντρισαν τὸν Δημοσθένη νὰ κάνει μιὰ νοητικὴ ἐργασία πού ἡ ἀξία της παραμένει, ὅταν, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο περιστατικὸ, ἀναπτύσσει γενικὰ πολιτικὰ διδάγματα. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ δημηγορία ἔγινε γιὰ τοὺς μεταγενέστερους ἓνα σχολεῖο ἀνώτερου πολιτικοῦ στοχασμοῦ καὶ μὲ τὴ μεταφορὰ τῶν θεμελιακῶν ἰδεῶν της στὰ μεγαλύτερα σύγχρονα ἀνάλογα προβλήματα ἐπῆρσεν ἀποφασιστικὰ τὴν πολιτικὴ τῆς Εὐρώπης στὰ νεότερα χρόνια. Γενικά, θὰ φανέρωνε ἔλλειψη ὀξυδέρκειας, ἂν ὑποτιμοῦσε κανεὶς τὴν ἐλληνικὴ ἱστορία, ἐπειδὴ διαδραματίζεται σὲ μικρῆς κλίμακας

υποθέσεις. Οἱ τοπικὲς καὶ ἀριθμητικὲς διαστάσεις δὲν ἔχουν ποτὲ ἀποφασιστικὴ σημασία. Ἡ σημασία θρίσκεται στὴ δύναμη, μὲ τὴν ὁποία ὁ βίος γίνεται βίωμα, καὶ στὸ βάθος τῶν διαπιστώσεων πού τὸ ἱστορικὸ συμβᾶν ξυπνᾷ στὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ὅμως λίγα ὑπάρχουν πού μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία.

Πολλὰ συνηγοροῦσαν ὑπὲρ τῆς Σπάρτης: ἡ συμμαχία της μὲ τὴν Ἀθήνα καὶ ἡ ἔνοπλη βοήθεια πού τῆς εἶχε προσφέρει, μετὰ τις εἰσβολὲς τοῦ Ἐπαμεινώνδα στὴν Πελοπόννησο, τὸ μίσος τῶν Ἀθηναίων γιὰ τοὺς Θηβαίους καὶ ὁ φόβος τους μήπως ἐπεκταθοῦν ἀκόμη πιὸ πολύ. Τὴ Σπάρτη ἐξάλλου τὴν θεωροῦσαν τόσο πολὺ ἐξασθενημένη, ὥστε δὲν τὴν φοβόνταν καθόλου. Ἄλλωστε, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού εἶχε ἀρχίσει ἡ διαμάχη Θηβαίων καὶ Φωκέων, ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ Σπάρτη εἶχαν ἀμέσως πάρει τὸ μέρος τῶν Φωκέων ἱερόσυλων. Βέβαια, τὸ ἱερὸ συμβούλιο τῶν Ἀμφικτυόνων στοὺς Δελφοὺς εἶχε ἐπίσημα καταδικάσει τοὺς Φωκεῖς, ἀλλὰ καὶ τὰ παιδιὰ ἀκόμη ἤξεραν, πὼς σ' αὐτὸ τὸ ἱερὸ συμβούλιο οἱ Θηβαῖοι διέθεταν ἐξασφαλισμένη πλειοψηφία καὶ τὸ συμβούλιο δὲν ἦταν παρὰ τὸ ὄργανο τῆς ὑπεροχῆς τους στὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα. Ἡ καταπολέμηση αὐτῆς τῆς ὑπεροχῆς ἦταν πάντα ὁ στόχος τῆς συνεργασίας Ἀθήνας - Σπάρτης.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀρνηθεῖ κανεὶς ὅτι ἐκεῖνοι πού ὑποστήριζαν μιὰ ἐπέμβαση ὑπὲρ τῶν Ἀρκαδῶν μποροῦσαν νὰ στηρίξουν τὰ ἐπιχειρήματά τους στὸ γράμμα καὶ τὸ πνεῦμα τῶν ἔνορκων συνθηκῶν, πού εἶχαν κάνει κάποτε ἡ Σπάρτη, ἡ Ἀθήνα καὶ οἱ σύμμαχοί τους, ἐπιδιώκοντας τὴ διαφύλαξη τῆς αὐτονομίας τῶν πόλεων - κρατῶν. Ἀλλὰ ἀκριβῶς αὐτὸ ἦταν καὶ τὸ βασικὸ σημεῖο πού ὀδήγησε, ὅπως ἔλεγαν, τὴν Ἀθήνα σὲ ρήξη μὲ τὴ Θήβα στὸ συνέδριο εἰρήνης τῆς Σπάρτης. Τώρα ἦταν ἡ Σπάρτη πού ἤθελε νὰ παραβιάσει αὐτὲς τις παραγράφους τῆς αὐτονομίας. Ἦταν εὐκόλο ἐπίσης νὰ δείξει κανεὶς πὼς ὁ μόνος λόγος πού ἔκανε τὴ Σπάρτη νὰ στραφεῖ ἐναντίον τῆς Ἀρκαδίας ἦταν γιὰτὴ ἡ Μεσσηνία προστατευόταν ἀπὸ τὴν ἀμυντικὴ συμμαχία πού εἶχε συνάψει μὲ τὴν Ἀθήνα, καὶ μιὰ ἐπίθεση κατὰ τοῦ Μεσσηνιακοῦ κράτους θὰ ἔφερε τὴ Σπάρτη σὲ σύγκρουση μὲ τὴν Ἀθήνα. Ἦταν ὅμως ὀλοφάνερο ὅτι τὰ προβλήματα Μεσσηνίας καὶ Ἀρκαδίας ἦταν τὰ ἴδια καὶ ἦδη ἡ ἀμυντικὴ συμμαχία μὲ τὴ Μεσσηνία σήμαινε νέα ἀπομάκρυνση τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὴ Σπάρτη. Θὰ ἦταν ἀσυνέπεια, λοιπόν, ἂν οἱ Ἀθηναῖοι εὐνοοῦσαν τις ὀρέξεις τῆς Σπάρτης γιὰ τὴν Ἀρκαδία. Καὶ ἂν οἱ Σπαρτιάτες ἔπαιρναν στὴν κατοχὴ τους τὴν Ἀρκαδία, ποιὸς φόβος θὰ τοὺς ἐμπόδιζε νὰ

ένσωματώσουν πάλι και τή Μεσσηνία; Ἄλλα τότε δὲν θὰ ἦταν ὀπωσθήποτε ἢ Ἀθήνα ὑποχρεωμένη νὰ ἐκδηλωθεῖ ἐναντίον τῆς Σπάρτης; Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση ἦταν φυσικὰ συμφερότερο γιὰ τὴν Ἀθήνα νὰ ἔχει καὶ τοὺς Ἀρκάδες μὲ τὸ μέρος τῆς.

Ἀπέναντι σ' αὐτὸ τὸ δίλημμα ὁ Δημοσθένης προσπαθεῖ νὰ πάρει σταθερὴ θέση, ὅπως τονίζει μὲ ἔμφαση τόσο στὴν εἰσαγωγή ὅσο καὶ στὸν ἐπίλογο τῆς δημηγορίας του. Ἀφοῦ ἔχουν ἀγορεύσει ἤδη οἱ Ἀθηναῖοι φίλοι τῆς Σπάρτης καὶ οἱ φίλοι τῆς Ἀρκαδίας, ὁ Δημοσθένης ἐπιθυμεῖ νὰ μιλήσει καὶ αὐτὸς ὄχι μόνον διατυπώνοντας τὸ πρόβλημα, ὅπως λέει, στὴν ἀττικὴ διάλεκτο, ἀλλὰ ἀντιμετωπίζοντάς το καὶ ἀπὸ τὴν ἀττικὴ πλευρά. Ὑπάρχουν πειστικὰ ἐπιχειρήματα πού προδιαθέτουν τὸ λαὸ, ἀλλὰ ὑπὲρ τῆς Σπάρτης καὶ ἄλλα ὑπὲρ τῆς Ἀρκαδίας. Κανείς ὅμως δὲν ἀναρωτήθηκε ψύχραιμα: τί ἀπαιτεῖ τὸ συμφέρον τῆς Ἀθήνας; Ἐκεῖνο πού κάνει προπάντων ἐντύπωση στὴ μάζα εἶναι τὸ συναισθηματικὸ ἐπιχειρήμα ὅτι ἔχουν χρέος νὰ μὴ προδώσουν τοὺς ἀδελφούς τους στὸν πόλεμο Μαντινεῖς, ἀλλὰ νὰ τοὺς μείνουν πιστοί. Ὁ Δημοσθένης τὸ θεωρεῖ αὐτὸ μιὰ σαθρὴ ἠθικὴ. Καὶ ὁ ἴδιος ὑποστηρίζει ὅτι ὀφείλουν νὰ παραμένουν πιστοί, ἀλλὰ μόνον ἐφόσον καὶ οἱ συναγωνιστὲς ἀδελφοὶ ἐκπληρώνουν τὶς ὑποχρεώσεις πού τοὺς ἐπιβάλλει ἡ συμμαχία. Ἄλλα οἱ ὄροι τῆς συμμαχίας μὲ τὴ Σπάρτη προβλέπουν ἔνοπλη βοήθεια μόνον σὲ περίπτωση ἄμυνας. Τὶς ἀπρόκλητες ἐπιθέσεις τῆς Σπάρτης ἢ Ἀθήνα δὲν χρειάζεται νὰ τὶς ὑποστηρίξει οὔτε κἀν ἠθικά. Ἐκεῖνος πού θέλει νὰ διατηρήσει τὴ συνθήκη ὡς βάση, ὀφείλει σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς νὰ ψηφίσει καὶ τὴν ἐπέμβαση γιὰ τὴ διασφάλιση τῆς εἰρήνης στὴν Πελοπόννησο. Παρατηροῦμε βέβαια ὅτι ὁ Δημοσθένης δὲ δηλώνει μὲ πάθος: Προτιμοῦμε νὰ διαλύσουμε τὴ συμμαχία, παρὰ νὰ ἀνεχθοῦμε νὰ μεγαλώσει ἡ σπαρτιατικὴ δύναμη. Ἀντίθετα, ὑποστηρίζει τὴ νομικὴ ἀποψη, ὅπως εἶχε ἤδη κάνει καὶ στὸ λόγο του Περὶ Συμμοριῶν ἀναφορικὰ μὲ τὸ πρόβλημα ἄμυνα ἢ ἐπίθεση. Δίνει πολὺ μεγάλη σημασία στὴ σωστὴ τήρηση τῶν κανόνων τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ παραλληλίσει τὴ στάση του μὲ τὴ θέση πού ἔλαβε ὁ Βίσμαρκ στὸ ζήτημα τοῦ Σλέσβιχ- Χόλσταϊν. Οἱ πολιτικοί, πού ἀντιπροσώπευαν τὶς ἐνδόμυχες τάσεις τῆς Γερμανίας, ὑποστήριζαν τὴν ἄμεση διάλυση τῆς διακέρυξης τοῦ Λονδίνου, ἐνῶ ὁ δημόσιος ἄνδρας Βίσμαρκ προτίμησε νὰ ἀφήσει τοὺς Δανούς νὰ παραβιάσουν αὐτὴν τὴ συνθήκη, γιὰ νὰ καλυφθεῖ ἀπέναντι στὴν Εὐρώπη καὶ νὰ διαφυλάξει τὴν καλὴ του φήμη. Ἔτσι καὶ ὁ Δημοσθένης κρίνει τὴν πολιτικὴ ἀξία τοῦ τυπικοῦ δικαίου ἀκριβῶς ἀντίθετα

ἀπ' ὅ,τι κάνει ἡ συνηθισμένη ἀστική ἠθική, πού τίς περισσότερες φορές ὑποτιμᾷ τῆ βαρύτητα πού ἔχουν οἱ καθαρὰ πολιτικές ἔννοιες καί οἱ διακρατικές συμφωνίες καί ἔχει τήν τάση νά θεωρεῖ τῆ φιλία μέ ἕναν ἄλλο λαό ὡς ὑπόθεση τῆς καρδιάς.

Ἐ Δημοσθένης δίνει ἐδῶ ἕνα ἔξοχο παράδειγμα τοῦ τί σημαίνει στήν ἐποχή του καλλιεργημένος πολιτικός στοχασμός. Δέν μπορούμε παρά νά θυμηθοῦμε τήν παράλληλη ἀνάπτυξη τοῦ πνεύματος στή φιλοσοφία τῆς ἴδιας ἐποχῆς, καθὼς συναντοῦμε στήν ἀρχή τοῦ παραγωγικοῦ του συλλογισμοῦ τὸ ἀξίωμα: Ὅφείλομε νά ξεκινοῦμε ἀπὸ προτάσεις μέ καθολικό κύρος, γιά νά καταλήξουμε συλλογιστικά στό ζητούμενο. Φυσικά, ἡ ἀξία ἑνὸς πολιτικοῦ δέν καθορίζεται μόνο ἀπὸ τῆ θεμελιακὴ σαφήνεια καί τήν τυπικὴ καθαρότητα τοῦ στοχασμοῦ του. Ἀπὸ μιὰ ὀρθὴ ὑπόθεση —ἔτσι ὀνομάζει κάπου ὁ Ἰσοκράτης αὐτὲς τίς προτάσεις μέ καθολικό κύρος πού ἀναφέρει ὁ Δημοσθένης— μπορεῖ ὁ πολιτικός νά ὀδηγηθεῖ σέ σφαλереὰ συμπεράσματα. Νομίζω ὅμως ὅτι, γιά νά κρίνουμε τήν πολιτικὴ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, χρειάζεται ἀπαραίτητα νά γνωρίζουμε πρῶτα σωστὰ τήν πνευματικὴ τῆς δομὴ καί τὸ νοητικὸ τῆς ἐξοπλισμό, ὥστε νά εἶμαστε σέ θέση νά παρακολουθήσουμε καί τίς διαδικασίες τῆς λειτουργίας τῆς. Μέσα στήν ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία δὲ βρίσκω νά ὑπάρχει τίποτε σχετικό καί ἔτσι δέν μπορεῖ κανεὶς νά ἀποφύγει τήν ὑποψία ὅτι ὀλόκληρη αὐτὴ ἡ περιοχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος δέν ἐρευνηθήκε πάντοτε μέ τίς ἀπαραίτητες εἰδικὲς γνώσεις.

Ἀξιωματικὴ ἀφετηρία τοῦ Δημοσθένη —πού βέβαια δὲ χρειάζεται ἀπόδειξη— ἀποτελεῖ τὸ συμφέρον τῆς Ἀθήνας. Οὔτε ἡ συμπάθεια γιά τοὺς συναγωνιστὲς τῆς Μαντινείας, οὔτε ἡ συμμαχικὴ «πίστη», οὔτε οἱ γραπτὲς συνθήκες δέν ἐπιτρέπεται νά γίνονται γιά τὸ δημόσιο ἄνδρα ἀλύγιστοι κανόνες. Ἡ φιλία μέ τῆ Σπάρτη εἶχε ἐκπηγάσει ἀπὸ τὸ δόγμα τῆς ἰσοροπίας, ὅπως ὑποχρεώθηκε νά τὸ διατυπώσει πρῶτος ὁ Καλλίστρατος, γιά νά ἐξυπηρετήσῃ τὰ συμφέροντα τῆς Ἀθήνας μπροστὰ στήν ἄνοδο τῶν Θηβαίων καί τήν τριπολικὴ διάταξη τῶν μεγάλων δυνάμεων στήν Ἑλλάδα. Καί αὐτὴ ὅμως ἡ πολιτικὴ μπορούσε νά ἀποβεῖ καταστρεπτικὴ, ἂν ἡ συνεργασία μέ τῆ Σπάρτη γινόταν πάγιο σύστημα. Ὁ Δημοσθένης πιστεύει πὼς ἔφτασε ἡ στιγμή νά ἀναθεωρήσουν πάλι τήν ἀθηναϊκὴ συμμαχικὴ πολιτικὴ καί τίς ἀρχές πού τήν κατευθύνουν. Κατὰ τῆ γνώμη του, οἱ συμμαχίες καί οἱ συνθήκες δέν εἶναι αὐθαίρετα δημιουργήματα διπλωματικῆς δεξιοτεχνίας. Ἔχουν ἀξία καί παρέχουν ἐγγυήσεις γιά διάρκεια, μόνο ἐφόσον ἀντικειμενικὰ ἐκφράζουν

τὰ πραγματικά συμφέροντα καὶ τὴν οὐσιαστικὴ σπουδαιότητα τῶν πραγμάτων. Κάθε συνθήκη ἀποτελεῖ ρύθμιση σχέσεων ἐκφρασμένη στὴ γλώσσα τοῦ διεθνoῦς δικαίου. Ἄλλὰ ἂν μεταβληθοῦν οἱ πραγματικὲς τῆς προϋποθέσεις, χάνει τὴ βαθύτερὴ τῆς ἀξία καὶ γίνεται νεκρὸς τύπος, πού σὲ μιὰ κρίσιμη περίσταση καταρρέει κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῶν γεγονότων. Τὴ φιλία μεταξύ τῶν λαῶν δὲν τὴν γεννᾷ τὸ γράμμα μιᾶς συνθήκης, ἀλλὰ ἡ συνισταμένη τῶν συμφερόντων. Μὲ αὐτὴ τὴ φράση ὁ Δημοσθένης ἀντιμετωπίζει τοὺς πολιτικούς πού ἡ ὑποστηρίζουν πὼς πρέπει νὰ μείνουν οἱ Ἀθηναῖοι μηχανικὰ προσκολλημένοι στὴ συμμαχία μὲ τὴ Σπάρτη, ἢ ἀμφιβάλλουν ἂν οἱ Ἀρκάδες πού ζητοῦν τώρα τὴ βοήθειά τους μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀξιόπιστοι, ἀφοῦ κατὰ τὸ γράμμα τῆς συνθήκης ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι σύμμαχοι τῶν Θηβαίων. Ἡ ἀρχὴ πού ὑποστηρίζει ὁ Δημοσθένης εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τῆς ἀσυμβίβαστη μὲ ἓνα πάγιο σύστημα συμμαχιῶν. Ἀναγκαστικὰ μεταβάλλεται σὲ ἀρχὴ προστασίας τῶν ἀδύναμων κρατῶν γιὰ τὴν Ἀθήνα, ὅπως ἀκριβῶς στὰ νεώτερα χρόνια ἦταν γιὰ τὴν Ἀγγλία. Δὲν χρειάζεται καθόλου νὰ τὴ δοῦμε ἀπὸ τὴν ἠθικὴ τῆς πλευρᾶ, πού αὐτὴ δὲν ἀπασχολεῖ καθόλου τὸν Δημοσθένη. Γιὰ τὴν Ἀθήνα—ὅπως καὶ γιὰ τὴν Ἀγγλία— ἡ ἀρχὴ γεννήθηκε μὲ λογικὴ ἀναγκαιότητα ἀπὸ τὴ θέση πού κατεῖχε ὡς ναυτικὴ δύναμη ἀπέναντι στὶς χερσαῖες δυνάμεις. Ἦταν τὸ σημεῖο τοῦ Ἀρχιμήδη, ἀπὸ ὅπου μποροῦσαν νὰ πραγματοποιηθοῦν προσπάθειες πού νὰ μετακινοῦν τὸν ὑπόλοιπο κόσμο. Ἕνας Ἀγγλος πολιτικός, ὁ λόρδος Brougham, μεγάλος θαυμαστὴς τῆς πολιτικῆς ιδιοφυίας τοῦ Δημοσθένη, διαπιστώνει ὅτι μέσα σ' αὐτὴν τὴ δημηγορία ἀναπτύσσεται γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἀνώτατη ἀρχὴ πού αἰῶνες ἐφάρμοσε ἡ Ἀγγλία στὶς σχέσεις τῆς μὲ τὰ κράτη τῆς ευρωπαϊκῆς ἡπείρου. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἰσορροπίας τῶν δυνάμεων (balance of power)· ἓνα οὐσιαστικὸ μέρος τῆς δυνάμεις τῆς ἡ Ἀγγλία τὸ χρωστᾷ στὸ ὅτι τὴν ἀκολούθησε μὲ συνέπεια.

Ὅπως ἔχομε προηγουμένως ἐκθέσει, ἡ ἰδέα δὲν ἦταν ἀπόλυτα καινούρια. Ὁ Καλλίστρατος ἤδη τὴν εἶχε ἐφαρμόσει. Ὁ Δημοσθένης ἀπλῶς τὴν κατανοεῖ πάλι σὲ ὅλο τὸ βάθος τῆς καὶ ἐξάγει ἀπὸ αὐτὴν τὰ συμπεράσματά του σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόφαση πού πρέπει νὰ πάρουν οἱ Ἀθηναῖοι. Ἐλπίζει νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τὴν καταπίεση πού ἀσκοῦν οἱ δύο μεγάλες χερσαῖες δυνάμεις στὰ μικρότερα κράτη, γιὰ νὰ κερδίσει ἡ Ἀθήνα μὲ νόμιμο τρόπο συμμαχούς, ὥστε σιγὰ σιγὰ νὰ μπορέσει νὰ βγεῖ πάλι ἀπὸ τὴν ἀπελπιστικὴ τῆς ἀπομόνωση. Ἀπὸ τὴ ἄλλη μεριά

πιστεύει ὅτι ἡ συνεργασία μὲ τὴ Σπάρτη μπορεῖ βέβαια νὰ ἀποφέρει παροδικὰ πλεονεκτήματα, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ αὐξήσῃ μόνιμα τὴ δύναμη τῆς Ἀθήνας. Εἶναι πολὺ πιθανότερο νὰ καταλήξῃ σὲ ἀγώνα δρόμου Σπάρτης - Ἀθήνας, καθὼς καὶ οἱ δύο πόλεις θὰ προσπαθοῦν νὰ ξανακερδίσουν τὴ χαμένη τους ἡγεμονία. Ἄν ἄφηναν, λέει, τώρα τὴ Σπάρτη νὰ γίνῃ ὑπέροτρα ἰσχυρή, θὰ ἔπρεπε σὲ λίγο νὰ σώσουν τὴν ἴδια τὴ Θήβα, ποὺ τώρα τὴ μισοῦσαν ἀκόμη τυφλὰ καὶ ἐπιθυμοῦσαν μὲ κάθε τρόπο τὴν ἀποδυναμώσῃ της, χωρὶς νὰ σκέφτονται τί ἔχουν νὰ κερδίσουν οἱ ἴδιοι. Ἡ θέση ποὺ παίρνει ὁ Δημοσθένης ὑποστηρίζοντας τὴν ἀντιδημοτικὴ παράταξι γίνεται ἀκόμη πιὸ δύσκολη γιὰ αὐτόν, καθὼς οἱ Σπαρτιάτες προτείνουν νὰ ἰσχύσει πάλι τὸ status quo ante (ἔχειν τὰ ἑαυτῶν), πράγμα ποὺ δημιουργοῦσε γιὰ τὴν Ἀθήνα ἐλπίδες νὰ ξανακερδίσει τὴ χαμένη μεθοριακὴ τοποθεσία τοῦ Ὠρωποῦ, ποὺ τώρα τὴν κατεῖχαν οἱ Θηβαῖοι. Οἱ Σπαρτιάτες ὅμως δὲν εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ τοὺς χαρίσουν τὸν Ὠρωπό, καὶ ὕστερα ἦταν ἀδύνατο νὰ ὑποθέσει κανεὶς πὼς ἦταν διατεθειμένοι γιὰ χάρι τῆς Ἀθήνας νὰ βγάλουν αὐτοὶ τὰ κάστανα ἀπὸ τὴ φωτιά. Ὡστόσο, ὡς ἀντάλλαγμα τῆς ἀβέβαιας αὐτῆς προσδοκίας, ἤθελαν νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν οὐδετερότητα τῆς Ἀθήνας ὄχι μόνον σὲ περίπτωσι ποὺ θὰ ἐπιχειροῦσαν τὴν ἐπίθεσι κατὰ τῶν Ἀρκάδων, ἀλλὰ καὶ σὲ περίπτωσι ποὺ ἡ Σπάρτη θὰ διεκδικοῦσε πάλι τὴ Μεσσηνία. Αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὴ σκόπιμα γενικὴ διατύπωση τῶν προτάσεων τους. Ζητοῦσαν μὲ ἄλλα λόγια νὰ τοὺς δώσει ἡ Ἀθήνα ἐκ τῶν προτέρων μιὰ καλυμμένη ἐγγύησι ὅτι, ὅταν παρουσιαστῇ περίστασι, εἶναι ἔτοιμη καὶ νὰ διαλύσει ἀκόμη τὴ συμμαχία της μὲ τοὺς Μεσσηνίους γιὰ χάρι τῆς Σπάρτης. Ὁ Δημοσθένης τονίζοντας ὅσο γίνεται πιὸ ξεκάθαρα ὅτι αὐτὴ θὰ εἶναι ἡ συνέπειαι, ἂν δεχτοῦν τὴν πρότασι τῆς Σπάρτης, πασχίζει νὰ παρηγορήσει τοὺς Ἀθηναίους γιὰ τὸν Ὠρωπό. Ἀποδεικνύεται ἔτσι ὅτι κατέχει ἄριστα καὶ τὴν τέχνη τοῦ διπλωματικοῦ ἐξωραϊσμοῦ. Κάθε φορὰ ποὺ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀντικρούσει τὴν ἐπικρατοῦσα κοινὴ γνώμη –καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ μοῖρα σχεδὸν κάθε ἀληθινοῦ πολιτικοῦ– ξέρεει νὰ χειρίζεται μὲ διάκρισι τίς προτιμήσεις τῶν πολλῶν. Ὅπως στὸ λόγο του *Περὶ Συμμοριῶν* τὸ σύνθημά του δὲν ἦταν ἀπλά: Ὅχι πόλεμο, ἀλλὰ: Ὅχι ἀκόμη πόλεμο, ἔτσι καὶ ἐδῶ δὲ λέει: Παραιτηθεῖτε ἀπὸ τὸν Ὠρωπό, ἀλλὰ: Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τίς συνθηκας θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ περιμένουμε ἀκόμη, ἔστω καὶ ἂν πρόκειται γιὰ τὸν Ὠρωπό!

Τὰ αἰτήματα τῶν Ἀρκάδων, παρὰ τὴν ὑποστήριξι τοῦ Δημοσθένη,

ἀπορρίφθηκαν. Ἐπακόλουθο ἦταν νὰ ἐπιδιώξουν συμμαχία μὲ ἕναν ἐχθρὸ τῆς Ἀθήνας, τὸ βασιλιὰ τῆς Μακεδονίας Φίλιππο, στὸν ὁποῖο ἔμειναν καὶ ἀργότερα πάντα πιστοί. Ὁ Φίλιππος βρῆκε μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπεμβαίνει ὅσο συχὰ ἤθελε στὰ ἐσωτερικὰ τῆς Ἑλλάδας —ἀπόδειξη πὼς ἡ συμβουλή τοῦ Δημοσθένη ἦταν σωστή. Εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς σοβαρὰ πὼς, ἂν ἡ Ἀθήνα ἀκολουθοῦσε τὴ συμβουλή τοῦ Δημοσθένη, θὰ διακινδύνευε πόλεμο μὲ τὴ Σπάρτη. Γιὰ ἕναν τέτοιον πόλεμο ἡ Σπάρτη ἦταν πάρα πολὺ ἀδύναμη. Ἄν πάλι εἶχαν ἐγκαταλείψει τὴν Ἀρκαδία ἀπὸ τὸ φόβο τῆς Θήβας, δὲν εἶχαν ὑπολογίσει σωστά. Ἡ πρόταση συμμαχίας τῶν Ἀρκαδῶν ἦταν εὐκαιρία πού χάθηκε. Ἡ Θήβα, πού τὴν ἐποχὴ τῆς δημηγορίας Ὑπὲρ Μεγαλοπολιτῶν ἦταν ἀκόμη ὁ φόβος καὶ ὁ τρόμος ὄλων, εἶχε ὑποστῆ βαριές ἤττες στὸν πόλεμο κατὰ τῶν Φωκέων, γεγονός πού σήμαινε πὼς ἦταν καιρὸς πιά νὰ δοῦν οἱ Ἀθηναῖοι κάτω ἀπὸ ἄλλο φῶς καὶ τὸ νέο πολιτικὸ προσανατολισμὸ τους ἀπέναντι στὴ Θήβα, ὅπως αὐτὸς διακρίνεται ἤδη προγραμματικὰ μέσα στὸ λόγο τοῦ Δημοσθένη.

Ἐπίσης καὶ στὴ δημηγορία Ὑπὲρ τῆς Ροδίων ἐλευθερίας βλέπομε τὸν ψυχωμένο ἀγωνιστὴ πού ἐξακολουθεῖ νὰ παλεύει ἀντίθετα μὲ τὰ ρεύματα τοῦ καιροῦ του. Ἡ δημηγορία αὐτὴ δὲ συνδέεται μόνον χρονικὰ μὲ τὴν Ὑπὲρ Μεγαλοπολιτῶν, ἀλλὰ καὶ συνεχίζει τὴν ἴδια πολιτικὴ γραμμὴ: ἔπρεπε οἱ Ἀθηναῖοι νὰ δώσουν τέλος στὴν ἀπομόνωση τῆς Ἀθήνας, προσφέροντας μὲ ἐκλεκτικότητα καὶ σύνεση βοήθεια στὰ κράτη πού ζητοῦσαν ἔνωση. Κατὰ τὸ Συμμαχικὸ πόλεμο, ἡ δυναστεία τοῦ Μαύσωλου τῆς Καρίας, ὑποστηρίζοντας τοὺς ἀποστατημένους συμμάχους τῆς Ἀθήνας, εἶχε ἀποδειχτεῖ ἐπικίνδυνος ἐχθρὸς τῆς στὰ νοτιοανατολικά τοῦ Αἰγαίου. Ἡ καρικὴ δυναστεία ἦταν παλιὰ καὶ ἦταν πάντα ὑποτελὴς τοῦ μεγάλου βασιλιᾶ τῆς Περσίας. Ὅταν ὅμως τὸ περσικὸ κράτος τὸν 4ο αἰῶνα ἀρχίζει νὰ διαλύεται, ἡ δυναστεία ἀποκτᾶ μὲ τὸν Μαύσωλο μιὰ ἐξαιρετικὴ σημασία. Ἡ σχεδὸν ἐξελληνισμένη γενιὰ τῶν ἡγεμόνων τῆς εἶχε ἔδρα τῆς τὴν Ἀλικαρνασσὸ στὰ νοτιοδυτικὰ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπου μεγάλωπρα οἰκοδομήματα μαρτυροῦν τὸ ὑψηλὸ τῆς αὐτοσυναίσθημα. Μποροῦμε νὰ τοὺς συγκρίνομε μὲ μερικὲς παρόμοιες προσωπικότητες πού ἐμφανίζονται τὶς ἴδιες δεκαετίες, ὅπως μὲ τὸ βασιλιὰ τῆς Κύπρου Εὐαγόρα, τὸν προστάτη τοῦ Ἰσοκράτη, καὶ τὸ φίλο τοῦ Ἀριστοτέλη Ἐρμία, ἡγεμόνα τοῦ Ἀταρνέα στὴ βόρεια Μικρὰ Ἀσία. Ὅλοι τοὺς πασχίζουν νὰ γίνουν ὅσο μποροῦν πιὸ ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία τῆς Περσίας καὶ νὰ ἐπεκτείνουν τὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς

τους στὰ γειτονικὰ ἑλληνικὰ νησιά καὶ παράλια. Ὁ Μαύσωλος μὲ μακιαβελικὴ πονηρία εἶχε ἐξωθήσει πρῶτα τὶς ναυτικὲς πόλεις Χίω, Κῶ καὶ Ρόδο, πού ἦταν σύμμαχοι τῆς Ἀθήνας, νὰ ἀποσκιρτήσουν ἀπὸ τὴ συμμαχία, γὰρ νὰ τὶς ὑποτάξει ὕστερα ἀπομονωμένες εὐκολότερα, ὅταν ἡ Ἀθήνα θὰ εἶχε ὑποκύψει. Εἶναι ἡ ἴδια μέθοδος πού χρησιμοποίησε λίγο ἀργότερα ὁ Φίλιππος τῆς Μακεδονίας ἐναντίον τῆς Ὀλύνθου. Ἡ Ρόδος μάλιστα ἀπλωνόταν ἀπέναντι ἀπὸ τὴ νότια ἀκτὴ τῆς Καρίας καὶ ὁ Μαύσωλος τὴ θεώρησε προμαχώνα ἀπαραίτητο. Γι' αὐτὸ, ἐνῶ στὴν ἀρχὴ προτίμησε νὰ ἀσκήσει ἔμμεσα τὴν ἐπιρροή του κάνοντας μυστικὲς συνεννοήσεις μὲ τοὺς ὀλιγαρχικοὺς τοῦ νησιοῦ, τελικὰ ἄφησε τὸ προσωπεῖο του νὰ πέσει καὶ ἀνέτρεψε τὴ δημοκρατία στὴ Ρόδο, στὴ Μυτιλήνη τῆς Λέσβου καὶ τὴ Χίω. Τί ἀπέμενε λοιπὸν τώρα νὰ κάνουν οἱ ἐξόριστοι, ἂν ἤθελαν κάποτε νὰ γυρίσουν πίσω καὶ νὰ πάρουν τὴν ἐξουσία, ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ζητήσουν καταφύγιο πάλι στὴν Ἀθήνα, ἐκεῖ ἀπὸ ὅπου λίγο πρὶν εἶχαν ἀποσκιρτήσει;

Ὅπως δὴποτε οἱ συνθήκες τῆς δημηγορίας πού ἐξετάζομε εἶναι οἱ ἐξῆς: μιὰ ἀποστολὴ ἀπὸ Ρόδιους δημοκράτες φυγάδες ἔχει φτάσει στὴν Ἀθήνα. Στὴν Ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου τὰ πάθη εἶναι διχασμένα. Ἀπὸ τὴ μιὰ, ἡ κακόβουλη χαιρεκακία γιὰ τὴν τύχη τῶν προδοτῶν, πού ἔγιναν ἀφορμὴ νὰ δυστυχήσει ἡ Ἀθήνα καὶ νὰ διαλυθεῖ ἡ συμμαχία τῆς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ φόβος μπροστὰ σὲ μιὰ μεγαλύτερῃ ἐπέκταση τῶν Καρῶν βαρβάρων, πού κατέχοντας τὴν Κῶ καὶ τὴ Ρόδο ἀπειλοῦσαν νὰ πάρουν στὰ χέρια τοὺς τὸ ἀττικὸ ἐμπόριο στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ τὸ νοτιοανατολικὸ Αἰγαῖο. Οἱ σημαντικοὶ πολιτικοὶ ἀρχηγοὶ τῆς Ἀθήνας ἐπιμένουν καὶ τώρα, ὅπως πάντα, νὰ ἀποφύγουν κάθε ἐπέμβαση. Οἱ μεγάλοι ἐξοπλισμοὶ τοῦ βασιλιᾶ τῶν Περσῶν ἀπειλοῦσαν τὴν Ἀθήνα ἤδη ἀπὸ τὸ 354 π.Χ. καὶ ὑπῆρχε κίνδυνος μιὰ σύγκρουση μὲ τὴν Καρία νὰ ὀδηγήσει σὲ ἐμπλοκὲς μὲ τὸ Περσικὸ κράτος. Πάλι ὁ Δημοσθένης ἀντιδικεῖ σκληρὰ καὶ μὲ πείσμα μὲ τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ ἀπομονωτισμοῦ καὶ πασχίζει νὰ δείξει ὅτι τώρα προσφέρει στὴν Ἀθήνα μιὰ ἐξαιρετικὴ εὐκαιρία νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὸ τέλμα τῆς ἐξωτερικῆς τῆς πολιτικῆς, μιὰ εὐκαιρία πού δὲν ἔπρεπε νὰ μείνει ἀνεκμετάλλευτη. Στὶς ἀπόψεις τοῦ Δημοσθένη γιὰ τὸ ροδιακὸ καὶ τὸ ἀρκαδικὸ πρόβλημα ὑπάρχει ἀναμφισβήτητη συνάρτηση. Ἡ ἴδια ἐσωτερικὴ συνέπεια διαφαίνεται καὶ στὴ στάση πού παίρνουν οἱ ἔγκυρες προσωπικότητες τῆς Ἀθήνας, πού ἀποκρούουν τὶς ἀπόψεις τοῦ Δημοσθένη. Θὰ πρέπει πραγματικὰ νὰ ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ ἀποφασίσει κανεὶς ἂν καὶ τότε ἡ ἀποδυναμωμένη Ἀθήνα θὰ μπορούσε πάλι νὰ

σκέφτεται να απαλλαγεί σιγά σιγά από την αναγκαστική της παθητικότητα και να αυξήσει την επιρροή της, χωρίς τὸ φόβο νὰ ριψοκινδυνέψει υπερβολικά. Ὑστερα ἀπὸ τόσους αἰῶνες θὰ πρέπει νὰ εἴμαστε ἐξαιρετικά ἐπιφυλακτικοὶ στὴν κρίση μας. Καὶ ὅμως, μόνο τότε ἀρχίζουμε νὰ κατανοοῦμε τὴν ἱστορία, ὅταν κατὰ κάποιο τρόπο μπορούμε νὰ μετατεθοῦμε πάλι στὴν ἀρχικὴ θέση τῶν ἀνθρώπων πού δροῦν καὶ ἀποφασίζουν ὑπεύθυνα. Θὰ τὸ ἐπιχειρήσουμε παρακολουθώντας τὴ δημηγορία τοῦ Δημοσθένη.

Μὲ συνέπεια πρέπει νὰ καθορίσουμε ὅτι ὡς πολιτικὸς στοχαστὴς ὁ Δημοσθένης ἔδινε πάντα τὸ προβάδισμα στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὴ στάση του στὶς δύο πρώτες δημηγορίες. Ἔτσι καταλαβαίνουμε, γιατί ἦταν ὑποχρεωμένος τὴν ἔκκληση γιὰ βοήθεια τῶν ἐξαπατημένων ἀπὸ τὸ Μαύσωλο Ροδίων νὰ τὴ θεωρήσει ἀνεπανάληπτη εὐκαιρία γιὰ τοὺς Ἀθηναίους νὰ ξανακερδίσουν τὰ σπουδαιότερα νησιωτικὰ κράτη καὶ ἔτσι νὰ δημιουργήσουν μιὰ βάση γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς ναυτικῆς συμμαχίας. Ὁ σύνδεσμος πού ὀδηγοῦσε τοὺς Ροδίους στὴν Ἀθήνα ἦταν τὸ κοινὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα. Αὐτὸ εἶχε ἐξαρχῆς καθιερώσει τὴν Ἀθήνα ὡς τὸ γερὸ στήριγμα ὅλων τῶν δημοκρατικῶν πόλεων. Περισσότερο ἀπὸ ἓνα αἰῶνα αὐτὸ ἦταν ἡ βάση τῆς συμμαχικῆς τῆς πολιτικῆς καὶ ἀπὸ πολὺν καιρὸ γιὰ πολλὰς πόλεις τὸ πολιτειακὸ τοῦς πρόβλημα στὴν οὐσία δὲν ἦταν παρὰ πρόβλημα συμμαχικῆς πολιτικῆς. Ἡ Σπάρτη μετὰ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο εἶχε ἐγκαταστήσει παντοῦ τὶς ὀλιγαρχικὲς κυβερνήσεις τῶν δεκάρχων γιὰ νὰ διευκολύνει τὴ διοίκηση τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν μικρῶν κρατῶν, ἐνῶ ἀντίστροφα ἡ ἱστορικὴ κληρονομιά τῆς Ἀθήνας ἦταν νὰ στηρίζει τὶς δημοκρατίες. Καὶ μολονότι, μετὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ Συμμαχικοῦ πολέμου, ὑπῆρχε μέσα στοὺς κοινωνικοὺς κύκλους τοῦ Εὐβούλου καὶ τοῦ Δημοσθένη ρεῦμα πού εὐνοοῦσε κατηγορηματικὰ τὸν περιορισμὸ τῆς ἐπιρροῆς τοῦ ὄχλου καὶ τῶν δημαγωγῶν, παρὰ ταῦτα ἦταν τελείως ἀδύνατο νὰ ἀσκηθεῖ ἀθηναϊκὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, χωρὶς τὴ βοήθεια τῆς δημοκρατικῆς ἰδεολογίας. Αὐτὸ ἀκριβῶς συμβαίνει στὴ δημηγορία **Ἐπὲρ τῆς Ροδίων ἐλευθερίας**. Καὶ ἐνῶ στοὺς λόγους **Πρὸς Λεπτίνην, Περὶ Συμμοριῶν καὶ Ἐπὲρ Μεγαλοπολιτῶν** εἶχαμε ἀναγνωρίσει ὡς βαθύτερη φύση τοῦ Δημοσθένη τὴν ἀψογή συμπεριφορὰ ἐνὸς εὐπατρίδη, ξαφνικά, στὴ δημηγορία αὐτὴν, τὸν βλέπουμε νὰ ἀπευθύνεται σὰν ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ στὰ δημοκρατικὰ ἐνστικτα καὶ μὲ τὴν ἔμφυτη δημεγερετικὴ του δύναμη νὰ δοκιμάζει πόσο μπορούν νὰ ἐπιδράσουν πάνω στὸ πλῆθος

αὐτὰ τὰ πολυμεταχειρισμένα συνθήματα, ξυπνώντας τὸν ἐνθουσιασμό του γιὰ τοὺς σύγχρονους στόχους τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς πού ἔχει στὸ νοῦ του ὁ ρήτορας.

Αὐτὴ ἡ μεταβολὴ στὴ συμπεριφορὰ τοῦ Δημοσθένη ἀπαιτεῖ φυσικὰ μιὰ ἐξήγηση. Καὶ πρῶτα πρῶτα ἐδῶ δὲν ὑπάρχει πραγματικὴ ἐσωτερικὴ ρήξις, πού θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ἐξηγήσουμε μόνο ὑποθέτοντας ὅτι ὁ Δημοσθένης ἀλλάξε ξαφνικὰ πολιτικὴ παρατάξις, ὅπως μερικοὶ νόμισαν πὼς ἔπρεπε νὰ κάνουν. Ἐπειτα, τὸ γεγονός ὅτι σ' αὐτὴν τὴ δημηγορίᾳ τονίζονται ἰδιαίτερα τὰ δημοκρατικὰ συμφέροντα, δὲν μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἐπανέλθουμε στὴν πολὺ συνηθισμένη παλιότερα ἀντίληψη, ὅτι ἡ πολιτικὴ τοῦ Δημοσθένη ἦταν ἐξαρχῆς ἀπόρροια ἐνὸς σταθεροῦ κομματικοῦ δόγματος καὶ ὅτι ὁ ἴδιος στάθηκε ἥρωας ἐνὸς ἰσόβιου ἀγώνα γιὰ τὸ δημοκρατικὸ ἰδανικὸ τῆς ἐλευθερίας. Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη, ἐνῶ τὸν ἐξιδανικεύει μὲ ἀντιστορικὸ τρόπο, συγχρόνως καὶ τὸν περιορίζει. Μᾶς κάνει ἀνίκανους νὰ δοῦμε καὶ νὰ καταλάβουμε τὸ γεγονός πού σημειώσαμε ἐξετάζοντας τὸν λόγο **Περὶ Συμμοριῶν**, ὅτι ὁ Δημοσθένης, ἐφόσον βέβαια ἀκολούθησε ὀρισμένο κόμμα, στὴν ἀρχὴ συνδέθηκε μὲ μιὰ ομάδα πολιτικῶν πού πολεμοῦσε μὲ σφοδρότητα τὴν ἐπικράτησι τῆς ἄκρατης δημοκρατίας. Ἀργότερα, ὅταν ἀγωνίζεται νὰ ἀποτρέψει τὸν κίνδυνο τῆς μακεδονικῆς κυριαρχίας, φυσικὰ ὁ ρήτορας ἐπικαλεῖται τὴ ὑψηλὴ ἰδέα τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας. Δὲν εἶναι ὅμως σωστὸ νὰ προσπαθοῦμε τὴν ἰδέα αὐτὴ νὰ τὴ μεταφέρουμε στοὺς πρώτους του κιόλας λόγους, ὅπως γενικὰ γινόταν παλαιότερα καὶ ὅπως καὶ τώρα ἀκόμη συμβαίνει μὲ πολλοὺς καὶ ποικίλους τρόπους. Ἡ ἰδέα αὐτὴ παίρνει γιὰ τὸν Δημοσθένη τὴ γνήσιά της ἀπόχρωσι καὶ σημασία ὡς ὑψηλὸ ἀγαθὸ τοῦ ἔθνους γιὰ πρώτη φορὰ στὸν ἀγὼνα του κατὰ τῆς τυραννίδος τοῦ Μακεδόνα κατακτητῆ. Τότε, ἐπικαλούμενος τὴν ἀγάπην τῆς ἐλευθερίας, κάνει πραγματικὰ συνεχεῖς καὶ ἐπανελημμένες προσπάθειες νὰ καταστήσει τὸ ἀδιάφορο πλήθος ἐσωτερικὰ ὄριμο νὰ ἀποφασίσει τὸν πόλεμο. Ἀλλὰ ὅπωςδήποτε καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσι τὸ σύνθημα τῆς ἐλευθερίας ὁ Δημοσθένης τὸ ἔβλεπε ὡς μέσο πού ὑπηρετοῦσε τὴν ἐξωτερικὴν του πολιτικὴν. Ὅμως, τὴν ἐποχὴν πιά αὐτὴ, ὁ φιλελευθερισμὸς ἀποτελεῖ σημαντικὸ συστατικὸ στοιχεῖο μιᾶς πραγματικότητος, ὅπως ὁ ἴδιος τὴ βλέπει, μέσα στὴν ὁποία οἱ ἐννοεῖς Ἑλληνισμὸς καὶ Μακεδονία ἀποτελοῦν πολιτικά, πνευματικὰ καὶ ἠθικὰ δυὸ ἀπόλυτα συμπαγεῖς καὶ ἀδιάλλακτες ἀντίθετες θέσεις. Στὴ δημηγορίᾳ τοῦ **Ὑπὲρ τῆς Ῥοδίων ἐλευθερίας** τὸ προσκλητήριό του γιὰ τὸ κοινὸ συμφέρον τῶν

δημοκρατικῶν πόλεων ἀπέχει ἀκόμη πάρα πολύ ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ ἠθικὸ καὶ ἔθνικὸ πάθος τῶν Φιλιππικῶν. Ἐδῶ δὲν εἶναι παρὰ τὸ ὄργανο τῆς πιὸ ψυχρὰ ὑπολογισμένης πολιτικῆς μετ' ὀδηγὸν τὰ ἀθηναϊκὰ συμφέροντα. Αὐτὸ ἀπεικονίζεται μετ' ὅσον καλῦτερο τρόπον, ὅταν ὁ Δημοσθένης, ὑποστηρίζοντας χωρὶς κανένα συναισθηματισμὸν τοὺς Ροδίους, πού λίγο πιὸ πρὶν εἶχαν προδώσει τὴν ἀδελφὴν Ἀθηναϊκὴν Δημοκρατίαν στὸ βασιλιά τῆς Καρίας, ἔρχεται σὲ φανερὴ ἀντίθεση μετ' ὁ κόμμα τῶν πραγματικῶν Ἀθηναίων δημοκρατῶν, πού, γεμάτοι χαιρεκακία καὶ ἐκδικητικὸ μένος, δὲ θέλουν οὔτε νὰ ἀκούσουν γιὰ μιὰ νέα σύνδεση τῶν δυστυχισμένων τώρα Ροδίων μετ' τὴν Ἀθήναν. Γιὰ τὸν Δημοσθένη ὅμως δὲν ὑπάρχει ἐδῶ θέμα συναισθήματος καὶ δημοκρατικῶν ἀρχῶν, ἀλλὰ μόνον θέμα πολιτικῆς, πού ἐκείνη τὴν ἐποχὴ σημαίνει γιὰ ἐκεῖνον ἀπλῶς ὑπόθεση καθαρῶν μακιαβελικοῦ ὑπολογισμοῦ. Ἀπὸ ἕναν τέτοιο ὑπολογισμὸν ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ξεκινώντας πετυχαίνει νὰ ἀντιπολιτευεῖται ἔντονα τοὺς Ἀθηναίους δημοκράτες καὶ παράλληλα νὰ δουλεύει μετ' ἐπιχειρήματα πού σκοπεύουν τόσο ἄμεσα στὰ κομματικὰ τους ἔνστικτα, πού νὰ εἶναι σὰν νὰ τοὺς μιλᾷ ρήτορας ἀπὸ τὸ δικό τους κόμμα. Ἐκεῖνο πού στήν πραγματικότητά ἐπιδιώκει ὁ Δημοσθένης εἶναι νὰ μὴν ἐπιτρέψει στοὺς ἐχθροὺς τῆς ἐξωτερικῆς του πολιτικῆς, τοὺς μόνιμους ὀπαδοὺς τοῦ ἀπομονωτισμοῦ νὰ ἐκμεταλλεύονται τὰ ταπεινὰ ἔνστικτα τοῦ ὄχλου, τὴν χαιρεκακία καὶ τὴν ἐκδικητικότητά του, ὥστε νὰ ἀποτρέπουν τὸ λαὸ ἀπὸ κάθε ἐξωτερικῆς πολιτικῆς δραστηριότητος. Τότε μόνον κατανοοῦμε σωστὰ γιατί ὁ Δημοσθένης χρησιμοποιοῖ αὐτὰ τὰ δημοκρατικὰ συνθήματα, ἂν φαντασθοῦμε, πόσο ἐπιδέξια ὁ Εὐβουλος καὶ οἱ ὀπαδοί του σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν θὰ εἶχαν ἐφαρμόσει—ἀκολουθώντας παλιὰ συνήθεια τῆς ὀλιγαρχικῆς ἀντιπολίτευσης— αὐτὰ τὰ ἴδια δημοκρατικὰ συνθήματα γιὰ νὰ ἐπιτύχουν τὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα καὶ νὰ ἀποτρέψουν μιὰ ἐνέργεια, ὅπως τὴν ἐννοεῖ ὁ Δημοσθένης. Καὶ οἱ δύο ἀντιμαχόμενες παρατάξεις ἔχουν καὶ ἐδῶ τελειῶς διαφορετικὰ ἐλατήρια ἀπὸ ἐκεῖνα πού μᾶς ἀφήνουν νὰ ὑποθέσουμε τὰ ἐπιχειρήματα πού χρησιμοποιοῦν ἀπέναντι στὸ λαόν. Τὸ ἴδιο γινόταν καὶ στοὺς προηγούμενους λόγους καὶ δὲν συντρέχει κανένας λόγος νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὴν ἀδηγορία τῶν Ροδίων θὰ πρέπει νὰ ἔχει ἀλλάξει κάτι.

Κατὰ τὴν γνώμη μου, λοιπόν, δὲ χωρεῖ καμιά ἀμφιβολία πὼς ἐδῶ δὲν ἔχει ξαφνικὰ πραγματοποιηθεῖ κομματικὴ μεταστροφή τοῦ Δημοσθένους μετ' τὴν ἐννοια τῆς ἀλλαγῆς στὶς κοσμοθεωρητικὰς του ἀντιλήψεις. Θὰ ἦταν δεῖγμα ἀσυνήθιστης ἀπλοϊκότητος νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἕνας γνήσιος

δημόσιος ἄντρας θὰ μπορούσε ξαφνικὰ νὰ πέσει ἀπὸ τὰ ὕψη μιᾶς ἀπαλλαγμένης ἀπὸ ψευδαισθήσεις πολιτικῆς ἐποπτείας καὶ νὰ γίνῃ ἓνα ἄκριτο φερέφωνο τῶν γενικῶν συνθημάτων τοῦ ὄχλου. Ἀπὸ τοὺς πρῶτους ἀκόμη λόγους ἔχομε γνωρίζῃ τὴν τεράστια, σχεδὸν τρομακτικὴ δύναμή του νὰ χρησιμοποιεῖ καὶ νὰ κατευθύνῃ συνειδητὰ τὰ μέσα του, ὥστε μὴ τέτοια ἐξήγηση ἀποκλείεται πέρα γιὰ πέρα. Ὁ Δημοσθένης βλέπει χειροπιαστὴ μπροστὰ του τὴ δυνατότητα νὰ ὀδηγήσῃ πίσω στὴν πατρίδα τοὺς τοὺς Ῥόδιους δημοκράτες μὲ πολιτικὴ ἢ στὴν ἀνάγκη καὶ μὲ στρατιωτικὴ προστασία ἀπὸ ἀθηναϊκὰ πλοῖα, καὶ νὰ ἀνατρέψουν στὴ Ῥόδο τοὺς ὀλιγαρχικούς. Γιατὶ στὸ μεταξὺ στὴν Καρία ἔχει πεθάνῃ ὁ βασιλιάς Μαύσωλος καὶ μόλις πρὶν λίγο τὸν διαδέχθηκε μὴ γυναίκα, ἡ Ἄρτεμισία. Αὐτὴ θὰ ἀποφύγῃ νὰ κάνει πόλεμο, ἀλλὰ καὶ ὁ βασιλιάς τῆς Περσίας, ὀλοκληρωτικὰ ἀπασχολημένος μὲ τοὺς ἐπαναστατημένους Αἰγυπτίους, δὲν θὰ μπορέσῃ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν Ἀθήνα νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ κατάστασι τοῦ καταπεμαχισμοῦ, στὴν ὁποία ὁ ἴδιος τὴν εἶχε καταδικάσει μὲ τὴν τελευταία συνθήκη εἰρήνης. Ἡ παλινόρθωσι τῆς δημοκρατίας στὴ Ῥόδο θὰ γίνῃ σύνθημα ξεσηκωμοῦ γιὰ τὶς ἔκπτωτες δημοκρατίες τῆς Μυτιλήνης καὶ τῆς Χίου καὶ τότε πᾶς ἡ Ἀθήνα θὰ παρουσιάσῃ στὸ βασιλιά τῶν Περσῶν ὡς τετελεσμένο γεγονός τὴ νέα ναυτικὴ συμμαχία.

Ὁ Δημοσθένης ἔπρεπε νὰ τὸ περιμένῃ πῶς θὰ τὸν ἀντικρούσουν μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι στὸ λόγο του **Περὶ Συμμοριῶν** εἶχε μιλήσει διαφορετικὰ καὶ εἶχε ἀποτρέψῃ τοὺς Ἀθηναίους νὰ ἐρεθίσουν τὸν περσικὸ κολοσσό. Αὐτὸ χωρὶς ἀμφιβολία ἦταν ἀλήθεια, ἀν καὶ ἡ γνώμη του ἐκεῖ δὲν ἦταν τόσο μιᾶ ἀποψη, στὴν ὁποία εἶχε καταλήξῃ ὁ ἴδιος, ἀλλὰ μᾶλλον ἀπηγοῦσε ἐξαιρετικὰ ἐπιδέξια τὶς πεποιθήσεις τοῦ Εὐβουλου. Ὡστόσο ἔπρεπε νὰ βρεῖ τρόπο νὰ ἀπαντήσῃ στὴν κριτικὴ. Τὸ κάνει ἀμέσως στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ λόγου, ὅπου ἐξηγεῖ ὅτι ἀπὸ τότε ἤδη τοὺς εἶχε συμβουλέψῃ νὰ μὴ φορτωθοῦν νέους ἐχθρούς, ἀλλὰ νὰ ἀποκρούσουν τοὺς παλιούς. Ἡ τωρινὴ του λοιπὸν πρότασι εἶναι «ἀπόλυτα ἀκόλουθος». Ἡ συνταγὴ του εἶναι τώρα: Δράσι ὑπὲρ τῶν Ῥοδίων, χωρὶς νὰ λυθεῖ ἡ συνθήκη μὲ τὴν Περσία. Αὐτὸν τὸν περιορισμὸ μπορούμε νὰ τὸν θεωρήσουμε πραγματικὴ πεποίθησι ἢ ἀπλῶς μόνον ἐλιγμὸ πολιτικῆς τακτικῆς: δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίζῃ κανεὶς ὅτι τὴν ἐποχὴ αὐτῆς τῆς δημηγορίας ὁ Δημοσθένης βλέπει τὸν κίνδυνον μιᾶς ἐμπλοκῆς μὲ τοὺς Πέρσες πολὺ μικρότερον ἀπὸ ὅ,τι τὸν βλέπουν ὁ Εὐβουλος καὶ οἱ κυβερνητικοὶ κύκλοι, ἐνῶ παράλληλα πιστεύει ὅτι οἱ ἴδιοι ὑποτι-

μοῦν τὸν Φίλιππο τῆς Μακεδονίας. Ἐδῶ δὲν μπορεῖ νὰ μὴ θυμηθεῖ κανεὶς τὶς παρατηρήσεις πού κάνει γιὰ τὸν Φίλιππο μερικὰ χρόνια πρὶν ὃ Ἰσοκράτης στὸ λόγο του **Περὶ Εἰρήνης**, ὅπου εἶναι πιθανὸ νὰ προσεγγίξει τὶς ἀπόψεις τοῦ κύκλου τοῦ Εὐβουλου. Ἐκεῖ τόνιζε ὅτι ὁ Φίλιππος δὲ θὰ φιλονικῶσε μὲ τοὺς Ἀθηναίους γιὰ τὴν Ἀμφίπολη, ἂν ἢ Ἀθήνα ἐγκατέλειπε ριζικὰ τὴν ἱμπεριαλιστικὴ τῆς πολιτικῆς. Ὅταν λάβουμε ὑπόψη μας τὴν ὑπαρξὴ αὐτῶν τῶν ψευδαισθήσεων, μπορούμε νὰ καταλάβουμε πολὺ καλὰ τοὺς φόβους πού ἐκφράζει ὁ Δημοσθένης στὸ λόγο του γιὰ τοὺς Ροδίους σχετικὰ μὲ τὶς ἀληθινὲς ἐπιδιώξεις τοῦ Φιλίππου. Σὰν ἀστραπὴ προβάλλει ἡ γνώμη αὐτὴ γιὰ νὰ ἐξαφανιστεῖ πάλι ἀμέσως. Ὅμως κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφιβάλει πὼς ὑπάρχει ἤδη ὡς οὐσιαστικὰ καθοριστικὸ μοτίβο πίσω ἀπὸ ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ ροδιακοῦ προβλήματος. Ἐνας πάπυρος, πού ἀνακαλύφθηκε πρὶν μερικὲς δεκαετίες καὶ μᾶς ξαναδῶσε κατὰ ἓνα μέρος τὰ σχόλια τοῦ Διδύμου στοὺς Φιλιππικούς, περιέχει ἓνα κομμάτι μιᾶς δημηγορίας τοῦ Ἀθηναίου πολιτικοῦ Φιλοκράτη, παρμένο ἀπὸ τὴ χαμένη ἱστορία ἐκείνης τῆς ἐποχῆς τοῦ Θεόπομπου. Ὁ ὁμιλητὴς περιγράφει τὴ δύσκολη θέση τῆς Ἀθήνας σὲ μιὰ ὀλοφάνερα μεταγενέστερη ἐποχῆ: Οἱ Βοιωτοὶ καὶ οἱ Μεγαρεῖς εἶναι ἐχθρικὰ διατεθειμένοι πρὸς τὴν Ἀθήνα, στὴν Πελοπόννησο ἄλλοι εἶναι μὲ τὸ μέρος τῆς Σπάρτης καὶ ἄλλοι μὲ τὸ μέρος τῆς Θήβας, ἐνῶ οἱ Χίοι, οἱ Ρόδιοι καὶ οἱ σύμμαχοί τους ἔχουν γίνει, λέει, ἐχθροὶ μας καὶ διαπραγματεύονται μὲ τὸν Φίλιππο τὴ σύναψη συμφώνου φιλίας. Ἐπαναλαμβάνεται λοιπὸν καὶ ἐδῶ ἡ ἴδια διαδικασία πού ὀδήγησε στὴν ἀποπομπὴ τῶν Ἀρκάδων: ἢ τοὺς ἐγκαταλείπουν στοὺς δυνάστες τους, ἢ τοὺς ὠθοῦν στὴν ἀγκυλιὰ τοῦ Φιλίππου. Ἔτσι ἡ συμμαχικὴ πολιτικὴ καὶ τὸ πελοποννησιακὸ ζήτημα συνδέονται μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ Βορρᾶ, πού ἀπειλεῖ νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ κρίσιμη περιοχὴ μὲ πρωταρχικὴ πολιτικὴ σημασία. Αὐτὰ πού ὑπαινίσσεται ἢ δημηγορία μας μόνον σὲ ἓνα σημεῖο, ἀλλὰ μὲ ἀσυνήθιστη σφοδρότητα, θὰ μᾶς ἀποκαλυφθοῦν στὴν ἐπόμενη δημηγορία. Δὲν μπορούμε νὰ διακρίνουμε καθαρὰ πὼς εἶχαν διαμορφωθεῖ κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ λόγου τῶν Ροδίων οἱ σχέσεις τοῦ Δημοσθένη μὲ τοὺς παλιούς του συναγωνιστές, ὅταν ἀρχηγός τους ἦταν ὁ Εὐβουλος. Ἀλλὰ ἡ κριτικὴ γιὰ τὴν ἀδράνεια τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας κλιμακώνεται ἐδῶ σὲ σκληρὴν κατάκριση καὶ πικρὴ εἰρωνεία προδίδοντας ὡς ἓνα βαθμὸ τὴν ἔνταση τῶν σχέσεων, πού μᾶς κάνει νὰ περιμένουμε καὶ τὴν ὀλοκληρωτικὴ ρήξη, ἂν δὲν ἔχει κιόλας συντελεστεῖ. Αὐτὴ ἢ τελευταία ὑπόθεση θὰ μᾶς

βοηθοῦσε νὰ ἀντιληφθοῦμε ἰδιαίτερα τὴ συναισθηματικὴ ἔκκληση στὸ λαό, πὺ τόσο εὐδιάκριτα ἐμφανίζεται σ' αὐτὴν τὴ δημηγορία. Ὁ Δημοσθένης εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ δημιουργήσῃ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του μιὰ καινούρια στάση, ἀφοῦ δὲν μπορεῖ πιά νὰ στηρίζεται στὴν ἡγετικὴ ὁμάδα πὺ ἀντιπροσωπεύει τὴ δική του κοινωνικὴ τάξη. Δὲν ἀγορεύει πιά ὡς ἐκπρόσωπος καὶ συνήγορός τους. Ἐφοῦ δὲ θέλουν νὰ τὸν ἀκούσουν, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ προσπαθήσῃ τώρα νὰ στραφεῖ κατευθεῖαν στὸ λαό.

Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo.

(Ἐὰν δὲν μπορέσω νὰ λυγίσω τοὺς θεούς, θὰ συγκινήσω τὸν Ἀχέρωντα).

WERNER JAEGER, ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ.

Μετάφρ. Δέσποινας Καρούζα - Καρασάββα
M.I.E.T., Αθήνα 1979, σ.σ. 106-123.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΡΟΔΙΩΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ *

Όπως ο λόγος «Περί Συμμοριών», έτσι κι αυτός που θα διαβάσουμε θίγει τις σχέσεις της Αθήνας με το βασιλιά των Περσών. Δεν είναι κατώτερος κανενός προηγούμενου ούτε στην τέχνη της σύνθεσης ούτε στην επιδεξιότητα του συλλογισμού: ωστόσο, από την άποψη της αθηναϊκής πολιτικής μου φαίνεται, και τ' ομολογώ, ότι θα δώσει αφορμή στις πιο σοβαρές κριτικές.

Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς πιστοποιεί ότι εκφωνήθηκε στα 351-350, λίγο καιρό δηλαδή μετά τον πρώτο Φιλιππικό¹. Να λοιπόν σε ποιες συνθήκες: Η πολιτεία των Ροδίων, όπως η πλειοψηφία των άλλων ελληνικών δημοκρατιών, είχε καταστραφεί απ' τις διαμάχες των παρατάξεων. Στα χρόνια που είχαν προηγηθεί του συμμαχικού πολέμου, η δημοκρατία είχε πάρει τα πάνω της. Το 357 απομακρύνθηκε απ' την αθηναϊκή συμμαχία και για δύο χρόνια πολέμησε εναντίον της Αθήνας σε συνεργασία με τη Χίο και το Βυζάντιο. Με τη συνθήκη του 355 της αναγνωρίστηκε η απόλυτη ανεξαρτησία. Όμως, όπως ήταν απομονωμένη, η Ρόδος γινόταν πιο ευάλωτη. Ο δυνάστης της Καρίας Μαύσωλος, υπήκοος του βασιλιά των Περσών, έκρινε τη στιγμή ευνοϊκή για να την υποτάξει. Είχε κερδίσει τη φιλία των Ροδίων με την υποστήριξή του στην επανάστασή τους εναντίον των Αθηναίων. Αυτό του επέτρεψε μια πιο άνετη συνεννόηση με την ολιγαρχική παράταξη που ζητούσε την ευκαιρία ν' ανατρέψει το δημοκρατικό σύνταγμα. Επίσης κατάφεραν να πάρουν με το μέρος τους κάποια σημαντικά μέλη του αντίπαλου κόμματος, αναμφίβολα παρουσιάζοντάς τους την ανάγκη που είχε η Ρόδος από μια ξένη υποστήριξη. Έτσι καταστράφηκε η δημοκρατική κυβέρνηση. Έδωσε τη θέση της σε μια ολιγαρχία που βρέθηκε ωστόσο υποκείμενη στο Μαύσωλο και μετά το θάνατό του στη χήρα του Αρτεμισία. Για να ξεφύγει απ' αυτή την καταδυναστευση, ο λαός της Ρόδου έκανε έκκληση το 350 στη μεγάλη αθηναϊκή δημοκρατία, που θεωρούνταν η φυσική προστάτρια των δημοκρατιών. Ο Δημοσθένης ανέλαβε να υποστηρίξει ενώπιον της Βουλής αυτό το αίτημα για επέμβαση.

Τα πρώτα του λόγια φαίνεται να δείχνουν ότι ένωθε στο κοινό του μια δυνατή αντίσταση και ο λόγος του μας αποκαλύπτει τις αιτίες. Ήταν

*Maurice Croiset, Démosthène Harangues, τ. I, (Les Belles Lettres) Paris 1924, σ.σ. 53-57.

αρχικά ἢ βαθιά μνησικακία του λαοῦ ἐναντίον μιας πόλης που πρόσφατα εἶχε απορρίψει τὴ συμμαχία του και τοῦ εἶχε ἐπιβάλει βαριές θυσίες που τις ἀκολούθησε ἡ ταπεινώση. Ἐπειτα ἦταν ὁ φόβος μιας ρήξης κι ἐνός φανεροῦ πολέμου με τὴν Ἀρτεμισία, ἴσως ἀκόμη και με τὸ μεγάλο βασιλιά. Ἀς προσθέσουμε σ' αὐτά, ἀν και ὁ Δημοσθένης δὲν ἀναφέρει τίποτε, τὴν ἀνησυχία για τις υποθέσεις τῆς Ἑλλάδας και για τις φιλοδοξίες του Φιλίππου, με τὸν ὁποῖο ἡ Ἀθήνα βρισκόταν πάντα σε πόλεμο.

Ἡ ἐπιχειρηματολογία του Δημοσθένη εἶναι πολὺ ἐπιδέξια. Καταρχὴν παρουσιάζει τὴν περιπέτεια στὴν ὁποία ζητάει ἀπ' τοὺς Ἀθηναίους νὰ μπλεχτοῦν σαν μια ἀπροσδόκητη εὐκαιρία ν' ἀπαντήσουν με γεγονότα στις συκοφαντίες που διαδόθηκαν ἐναντίον τῆς Ἀθήνας. Ἐπειτα θίγει τοὺς φόβους που δημιουργήθηκαν σχετικὰ με τὸ βασιλιά των Περσῶν, για νὰ τοὺς ἀναιρέσει. Οἱ Ῥόδιοι, λέει, δὲν εἶναι υποκείμενοί του· ὁ βασιλιάς δὲν ἔχει λόγο νὰ μας ἐμποδίσει νὰ παρέμβουμε στις υποθέσεις τους και θυμάται ὅτι στο παρελθόν ὁ Τιμόθεος μπόρεσε νὰ ἀπαλλάξει τὴ Σάμο ἀπὸ ἓναν τύραννο που στηριζόταν στους Πέρσες, χωρὶς νὰ προκληθεῖ πόλεμος μ' αὐτούς. Σχετικὰ με τὴν Ἀρτεμισία, ἡ ἐπιχειρηματολογία του εἶναι πιο ὀξυδερκής. Κάνει νὰ γίνῃ ἀντιληπτό ὅτι οἱ δυνάμεις των Περσῶν εἶναι τώρα ἀπασχολημένες στὴν Αἴγυπτο και ὅτι οἱ υποθέσεις τους πᾶνε ἄσχημα ἀπ' αὐτὴ τὴν πλευρά. Ἀφοῦ εἶναι ἔτσι, ἡ Ἀρτεμισία δὲν ἔχει τίποτε νὰ φοβηθεῖ ἀπὸ τὸν ἀφέντη και κύριό τῆς· δὲν θα λάβει ὑπόψη παρά μόνο τὸ συμφέρον τῆς· και τὸ συμφέρον τῆς δὲν εἶναι νὰ υποτάξει πάλι τοὺς Ῥόδιους στὴν κυριαρχία του βασιλιά, ἐφόσον αὐτὸ τὸ νησί θα γινόταν στα χέρια του ἓνα παρατηρητήριο ἀπ' ὅπου θα τὴν ἐπιτηρούσε ἀπὸ κοντὰ.

Ἀφοῦ ἔβαλε στο περιθώριο με αὐτούς τοὺς συλλογισμούς, που εἶναι περισσότερο πιθανοὶ παρά πραγματικὰ ἀσφαλῆς, τις πολιτικὲς ἐνστάσεις, ὁ ρήτορας ἐπιχειρεῖ ν' ἀπαντήσῃ ἐξίσου στους συναισθηματικούς λόγους. Δηλώνει ἀρχικὰ ὅτι ἀπεχθάνεται ὅσο κανεὶς τοὺς Ῥόδιους, ὅτι δὲν ἔχει κανέναν προσωπικὸ δεσμό μ' αὐτούς, ὅτι δὲν τὸν ἐνδιαφέρουν με κανέναν τρόπο· προσποιεῖται ἀκόμη κι ὅτι τοὺς περιφρονεῖ. Ὅμως τὸ πείραμα που μόλις ἔκαναν, λέει, μπόρεσε νὰ τοὺς ἀνοίξει τὰ μάτια.

Ἡ Ἀθήνα δὲν πρέπει νὰ κανονίζει τὴν πολιτικὴ τῆς σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴ μνησικακία, ὅσο δίκαιη κι ἀν αὐτὴ μπορεῖ νὰ εἶναι. Πρέπει νὰ λάβῃ ὑπόψη τὸ πραγματικὸ συμφέρον τῆς. Και δὲν ὑπάρχουν σταθερές συμμαχίες παρά μόνο μεταξύ των δημοκρατιῶν. Μ' αὐτές ὁ ἀθηναϊκὸς λαὸς μπορεῖ πάντα νὰ συνεννοηθεῖ. Με τις ὀλιγαρχίες δὲν μπορεῖ ποτέ. Ὁ πα-

ρών κίνδυνος προέρχεται απ' αυτές, εφόσον το ολιγαρχικό πολίτευμα κερδίζει έδαφος στην Ελλάδα. Εδώ κάνει έκκληση στην αθηναϊκή γενναιοδωρία που ενισχύει με την υπόμνηση ενός όμορφου παραδείγματος που έδωσε κάποτε το Άργος. Μένει το θέμα της δικαιοσύνης. Επιτρέπεται στους Αθηναίους να προκαλέσουν μια νέα επανάσταση στη Ρόδο και να ανατρέψουν το υπάρχον καθεστώς; Σ' αυτό το σημείο ο Δημοσθένης είναι άνετος, αφού δε δυσκολεύεται καθόλου να δείξει πόσο όλα τα ελληνικά και βαρβαρικά κράτη δεν είχαν καμία τύψη να παρέμβουν με τη βία παντού όπου μπόρεσαν να το κάνουν με κέρδος. Όταν όλος ο κόσμος συμπεριφέρεται έτσι, η αποχή τού φαίνεται ατιμία. Και τελειώνει με μια βίαιη λοιδορία εναντίον των αντιπάλων του που τους παρουσιάζει σαν εχθρούς του λαού.

Είναι αλήθεια ότι αυτή η περιλήψη δε δείχνει παρά τον ειρμό του λόγου, απογυμνώνοντάς τον απ' όλα αυτά που του προσδίδουν τη γοητεία του. Ωστόσο αυτόν τον ειρμό είναι που πρέπει να εξετάσουμε για να τον κρίνουμε. Έτσι εμφανίζεται, όπως είναι, αδύναμος και ασταθής. Ο ρήτορας δεν αναφέρει τίποτε για την κατάσταση της Ελλάδας που έπρεπε όμως να τραβήξει το ενδιαφέρον του λαού. Τίποτε για τον πόλεμο εναντίον του Φιλίππου, ριψοκινδυνεύοντας έτσι να μεταστρέψει την Αθήνα μπλέκοντάς την σε μια επικίνδυνη περιπέτεια. Αυτά που λέει για το βασιλιά και κυρίως για την Αρτεμισία δεν είναι παρά ένας ευφυής τρόπος απόκρυψης της αλήθειας. Κι ενώ αλλού τον βλέπουμε τόσο προσεκτικό, όταν προτείνει μια ενέργεια, για να μελετηθούν τα πρακτικά μέσα και οι επιπτώσεις της, εδώ δεν έχει καν προσχεδιάσει αυτό το απαραίτητο μέρος των σχεδίων του. Πώς να εξηγήσει κανείς αυτή τη βαθιά αδυναμία σε μια ομιλία τόσο σοφά συνταγμένη και τόσο ικανά ανεπτυγμένη; Φοβάμαι πως η εξήγηση δεν είναι απολύτως προς τιμήν του Δημοσθένη. Δεν μπορούμε ούτε στιγμή ν' αμφιβάλουμε ότι οι Ρόδιοι απεσταλμένοι έψαξαν να εξασφαλίσουν έναν ευφραδή υποστηρικτή. Απευθύνονται στο Δημοσθένη, ονομαστό ήδη για το ταλέντο του, ο οποίος θεωρείται επιπλέον ένας απ' τους πολιτικούς άντρες τους αφοσιωμένους στο ιδανικό της δημοκρατίας. Οι προσφορές τους ήταν αναμφίβολα ανάλογες προς την υπηρεσία που περίμεναν απ' αυτόν. Ωστόσο δεν είναι απαραίτητο να δεχτούμε ότι συγκατατέθηκε ν' αναλάβει την υπόθεσή τους για λόγους χρηματικού συμφέροντος. Ειλικρινά αφοσιωμένος στη δημοκρατία, μπορεί να θεώρησε τον εαυτό του υποχρεωμένο να μην αρνηθεί τη βοήθειά του στη Ρόδο, όταν αυτή εναπόθεσε σ' αυτόν την εμπιστοσύνη και τις ελπίδες της. Ίσως

ακόμη και να βρήκε, με κάποια ευχαρίστηση, την ευκαιρία να τονίσει έτσι τη στάση του, να ρίξει πιο έντονο φως στα συναισθήματά του. Ας προσθέσουμε ότι πιθανώς να μην το είχε κάνει, αν είχε να φοβηθεί ότι θα έμπλεκε πραγματικά τη χώρα του σ' ένα νέο πόλεμο. Αλλά ακόμη κι ο λόγος του, όταν τον παρατηρούμε από κοντά, μας κάνει να σκεφτούμε ότι ο Δημοσθένης είχε την απόλυτη συνείδηση μιας σίγουρης αποτυχίας. Εξηγούμαι, καθώς ο ίδιος αμέλησε παντελώς να μελετήσει την υλοποίησή του. Τον θεώρησε μια απλή διακήρυξη και εκτίμησε ίσως ότι θα μπορούσε να είναι όχι χωρίς χρησιμότητα μ' αυτή τη μορφή. Ήταν ήδη κάτι το να προετοιμάσει τη λήθη πρόσφατων παραπόνων, τον κατευνασμό των πνευμάτων και να δείξει ότι οι ελληνικές δημοκρατίες είχαν συμφέρον να αλληλοϋποστηριχθούν.

Φαίνεται σίγουρο ότι οι Αθηναίοι απείχαν από οποιαδήποτε βοήθεια στους Ρόδιους² και γνωρίζουμε από τον ίδιο το Δημοσθένη ότι το 346 η Ρόδος ήταν υποταγμένη στον Ιδριέα, διάδοχο της Αρτεμισίας³. Εξάλλου, αν ο λόγος «Περί Συντάξεως» χρονολογείται, όπως πρέπει να πιστεύουμε σήμερα, περίπου το 350 ή ακόμη το 349, δηλαδή λίγο μεταγενέστερα απ' αυτόν εδώ, ανακαλύπτουμε έναν υπαινιγμό, που αποδεικνύει ακόμη πιο καθαρά ότι τελικά τίποτε δεν είχε αλλάξει για τους Ρόδιους⁴.

Μετάφρ. Λίνα Δάλκου

*ΣΗΜ.:

1. Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, 1η Επιστολή προς Αιμαίον, 4.
2. Beloch, Griech. Gesh. III², 1ο μέρος, σελ. 487.
3. Δημοσθένης, Περί της Ειρήνης 26, που επισημαίνει ο H. Weil, Harangues, σελ. 33.
4. Περί Συντάξεως 8. Δες επίσης τη διήγηση του Βιτρούβιου, 11, 8, 14-15.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΡΟΔΙΩΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Λιβανίου υπόθεσις

Τὸν συμμαχικὸν κληθέντα πόλεμον ἤραντο πρὸς Ἀθηναίους Χίοι καὶ Ῥόδιοι καὶ Βυζάντιοι, πρότερον μὲν αὐτῶν ὑπήκοοι γεγονότες, τότε δ' ἀλλήλοις συμμαχίαν πεποιημένοι κατὰ τῶν Ἀθηναίων. Γείτονες δ' ὄντες οἱ Ῥόδιοι τῇ Καρίᾳ πρὸς τὸν ταύτης ὕπαρχον Μαύσωλον οἰκείως ἔχειν ἐδόκουν· ὁ δὲ κατ' ὀλίγον πιστευόμενος ὑπ' αὐτῶν ἐπιβουλὴν κατὰ τοῦ δήμου συνεστήσατο, καὶ τὴν δημοκρατίαν τῶν Ῥοδίων ἀφελόμενος ὀλίγοις τοῖς δυνατωτέροις τὴν πόλιν κατεδούλωσε. Συμβουλευεῖ τοίνυν ὁ Δημοσθένης μὴ περιορᾶν ταῦτα, ἀλλὰ βοηθεῖν τῷ δήμῳ τῶν Ῥοδίων, συμφέρειν λέγων τοῖς Ἀθηναίοις τὸ δημοκρατεῖσθαι τὰς πόλεις. Εἰ δ' ἠδικήκασιν ἡμᾶς Ῥόδιοι, φησὶν, ἀλλὰ πρέπον ἐστὶν ἡμῖν καὶ σύνητες τὸ καὶ τοὺς λυπήσαντάς τι τῶν Ἑλλήνων ἐλευθεροῦν καὶ μὴ μνησικακεῖν ἀμαρτάνουσιν εἰς τὴν πόλιν.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Για τη χρονολόγηση του λόγου υπάρχουν διστάμενες απόψεις. Κατὰ Διονύσιον τον Αλικαρνασσεά (Ἐπιστ. πρὸς Ἀμμαῖον, 4) ὁ λόγος εκφωνήθηκε το 351 π.Χ. Ο Focke τον τοποθετεῖ στο 352 π.Χ., ενώ ο Croiset στο 350 π.Χ. (σχετικό κείμενο βλ. στο βιβλίο αυτό).

Ὅπως συνάγεται ἀπὸ μαρτυρία τοῦ Διοδώρου (ΙΣΤ', 36) ἡ Ἀρτεμισία, ἀδελφὴ, σύζυγος καὶ διάδοχος τοῦ Μαυσώλου εβασίλευσε μετὰ τὸν θάνατό του ἐπὶ διετία (μεταξὺ τῶν ἐτῶν 353 καὶ 351 π.Χ.). Ἡ μαρτυρία αὐτῆ, ἀν ανταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα, ἀποκλείει τὴν τελευταία χρονολόγηση, ἀφοῦ ἡ Ἀρτεμισία ἐμφανίζεται στὸν Ἵπερ τῆς Ροδίων Ἐλευθερίας ἐν πλήρει δράσει. Ἀν ἐπίσης ἡ σύντομη ἀναφορὰ τῆς παρ. 24 τοῦ λόγου στὴν υποτίμηση ἐκ μέρους τῶν Ἀθηναίων τῆς δυνάμεως τοῦ Φιλίππου θεωρηθεῖ ὡς τεκμήριο τοῦ ὅτι ὁ Δημοσθένης εἶχε ἤδη, χωρὶς ἀποτέλεσμα, εκφωνήσῃ τὸν Α' Φιλιππικό (351 π.Χ.), τότε τὸ πιθανότερο εἶναι ὁ λόγος μας νὰ εκφωνήθηκε ἐπίσης τὸ 351 π.Χ. (βλ. ὁμῶς καὶ W. Jaeger, Δημοσθένης, Μ.Ι.Ε.Τ. 1979 σ. 264).

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ §§ 1-2

Ἡ διδασκαλία πρέπει νὰ ἀκολουθῆσῃ τὴ διαίρεση τοῦ κειμένου καὶ τοὺς στόχους τοῦ ρήτορα. Στὴν α' παράγρ. βασικὲς ἐπιδιώξεις εἶναι πρῶτον ἡ εξασφάλιση τῆς ἀνοχῆς (**διδόναι παρρησίαν**) καὶ δεῦτερον ἡ ἐπισήμανση τῆς ἀνάγκης νὰ ἐκτελοῦνται οἱ ἀποφάσεις (**πεῖσαι πράττειν**).

Στη 6' παράγρ. επιδιώκει πρώτον την εὐνοϊαν εγκωμιάζοντας την Αθηναϊκή πολιτεία και δεύτερον τη μεταβολή του απαισιόδοξου κλίματος με την προσδοκία της επικείμενης «καλῆς δόξης», «ἐάν, βέβαια, ἂ χρῆ βουλευσῶνται».

Ἡ τελευταία αὐτή επισήμανση συνδέεται με την «πρόθεση» (§§ 3-4) ὡς προκατασκευή της. Ἰδιαιτέρως λοιπὸν πρέπει να τονισθεῖ ἡ «ηθοποιία», ὁ τρόπος δηλαδή με τον οποίον ὁ ρήτορας φροντίζει να εμφανίσει τον εαυτό του και να κολακεύσει το ακροατήριον.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. Οἱ §§ 1-2 περιλαμβάνονται και στα «**Δημοσθένους Προοίμια Δημηγορικῶν**» (ΚΖ'). Ἡ § 2 κατὰ την «**Οὐλπιανοῦ ἐξήγησιν**» ἀποτελεῖ 6' προοίμιο. Ὁ Κωνσταντῖνος Οικονόμος (Ρητορικῆς βιβλία γ', σ. 174) δέχεται γενικῶς για τους ρητορικούς λόγους ἓνα προοίμιο «**ἂν και πολλοὶ εὖρον πολλὰ ἔως ἔξ και περισσότερα, ὁ δὲ Οὐλπιανὸς ὄχι επέκεινα τῶν τριῶν**».

Τὸ παρὸν ἀνήκει στο εἶδος του «**προοίμιου ἀντιπιπτόντων**», ἀφοῦ ὁ ρήτορας εἶναι υποχρεωμένος ν' ἀντιμετωπίσει ἀκροατήριον, ὅπως φαίνεται, προκατειλημμένο κατὰ των ἀπόψεών του και ἀπαιτεῖται ἰδιαίτερη ευστροφία και ευρηματικότητα (**προοίμιον συμπεπλεγμένον ἢ εὐρηματικόν**), ὥστε, ἀντιτασσόμενος στο φρόνημα ἢ τις ἐπιθυμίες των ἀκροατῶν, να μην προκαλέσει τὸ «γενικὸ αἶσθημα». Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ συγκεκρικαλυμμένος τρόπος που διατυπώνει την πρότασιν: «**ἐάν ἂ χρῆ βουλευσῶσθ' ὑπὲρ αὐτοῦ**»!

2. «**διδάξαι τὰ βέλτισθ'**». Αὐτὸ (ὅπως και τὸ «**πειῶσαι**») εἶναι βασικὴ ἐπιδιώξις ενός συμβουλευτικοῦ λόγου. Τα **βέλτιστα** εἶναι:

Α'. **Τὸ δίκαιον**: τὸ ἀγγραφο δηλ. ἔθος που καθορίζει τα καλὰ και τα αἰσχρά (**Θεοὺς σέβειν, γονεῖς τιμᾶν, φίλους εὖ ποιεῖν κ.λπ.**).

Β'. **Τὸ νόμιμον**: ὅ,τι νόμος ορίζει, οἱ κανόνες δικαίου που ρυθμίζουν την ὀργάνωσιν της πολιτείας, τις σχέσεις μεταξύ των πολιτῶν, ἀλλὰ και τις σχέσεις μεταξύ πόλεων (διακρατικὲς συμφωνίες-συνθήκες).

Γ'. **Τὸ συμφέρον**: (τὸ χρήσιμο και τὸ ἀναγκαῖον). Ὁ ρήτορας οφείλει να συμβουλεύει: α') Πῶς δεν θα χαθῶν, ἀλλὰ θα διατηρηθῶν και θα ἀυξηθῶν τα υπάρχοντα ἀγαθὰ και θα ἀποκτηθῶν τα μη υπάρχοντα. β'). Πῶς δεν θα ἀυξηθῶν, ἀλλὰ θα ἀποφευχθῶν ἢ θα ἐλαττωθῶν τα υπάρχοντα δεινά. γ'). Πῶς δεν θα ἀποτύχουμε στις προσπάθειές μας, ἀλλὰ θα ἐπιτύχουμε τα προσδοκώμενα ἀγαθὰ. δ') Πῶς δεν θα συμβῶν, ἀλλὰ θα ἀποκλεισθῶν τα προσδοκώμενα δεινά.

Δ'. **Το δυνατόν**· ό,τι ενδέχεται «χαλεπώς» ή «ραδίως» να συμβεί, όχι εξ ανάγκης ή τύχης, αλλ' εκ των ιδιοτήτων και δραστηριοτήτων των ανθρώπων. Οι ρήτορες συνήθως διογκώνουν τις δυνατότητες των φίλων και υποτιμούν τους αντιπάλους.

Ε'. **Το καλόν**· ό,τι αφ' εαυτού αιρετό και επαινετό, τιμά και δοξάζει τους πράττοντες, οι αρετές δηλ. και τα εξ αυτών πνευματικά ή σωματικά προσόντα και τα αποτελέσματά των (κατορθώματα, τρόπαια κ.λπ.).

Ο ρήτορας οφείλει να συμβουλεύει, όπως και περί του συμφέροντος: α') Πώς η παρούσα δόξα δεν θα απολεσθεί, αλλά θα διατηρηθεί και θα αυξηθεί και θα αποκτηθεί η μη υπάρχουσα.

β') Πώς θα αποπλύνουμε την υπάρχουσα αδοξία και θα αποφύγουμε την μέλλουσα.

ΣΤ'. **Το ήδύ**· ό,τι προξενεί ηδονή (αντίθ. **το λυπηρόν**).

Γι' αυτά που πρέπει να προβάλλει ο πολιτικός ρήτορας βλ. στο Α' βιβλ. της Αριστοτελικής Ρητορικής, 1360 b κ. εξής.

3. «**ἐπειδάν τι δόξη... πρὶν δόξαι**». Περί της αδρανείας και αμελείας των Αθηναίων βλ. ενδεικτικώς: Α' Όλυνθ., 8,9,14,15. Γ' Όλυνθ., 9. Α' Φιλιππ., 5,6,7. Δ' Φιλιππ. 8,9,49,50. Στον Β' Όλυνθ. 12 λέγει χαρακτηριστικά: «**πᾶς λόγος, ἂν ἀπῆ τὰ πράγματα μάταιόν τι φαίνεται καὶ κενόν**». Χαρακτηριστικό παράλληλο κείμενο το Γ' Όλυνθ., 14-15. Πρβλ. και Πλουτάρχου Λακων. Ἀποφθ., 235, 55 «**Νῆ τῷ Σιώ (μα τους Θεούς) ἴσασι μὲν οἱ Ἀθηναῖοι τὰ καλά, οὐ πράσσοσι δέ**». Βλ. επίσης Πλάτ. Ἀπολογ. Σωκρ 30 E.

4. «**χάριν ὑμᾶς τοῖς θεοῖς ὀφείλειν**». Περί της ευνοίας των θεών προς την πόλη και της αμελείας των Αθηναίων βλ. και Α' Όλυνθ., 10-11 και Β' Όλυνθ., 1 και 22.

5. «**διὰ τὴν αὐτῶν ὕβριν, τὰς παρὰ τῶν διαβαλλόντων βλασφημίας**». Για να κριθούν όσα εδώ και αλλού λέγει περί αυτών ο Δημ. βλ. τα αφορώντα την παθολογία της Β' Αθηναϊκής Συμμαχίας (Ιστ. του Ελλ. Έθνους, Εκδοτ. Αθηνών, τ. Γ' 1, 456 κ. εξής).

ΑΣΚΗΣΕΙΣ

4. Η άσκηση απευθύνεται σε τμήμα υψηλού επιπέδου.

α' εκδοχή (των σχολίων του εγχειριδίου): «Έχει παρουσιασθεί λοιπόν

ένα από εκείνα για τα οποία εγώ νομίζω ότι οφείλετε ευγνωμοσύνη στους θεούς, το ότι δηλαδή κ.λπ.».

β' εκδοχή: «Το ότι λοιπόν εκείνοι που... σας πολέμησαν εξαρτούν τώρα την σωτηρία τους από σας μόνο, είναι ένα από εκείνα κ.λπ.».

Βεβαίως η εκλογή είναι υποκειμενική. Πάντως η β' εκδοχή φαίνεται λιγότερο ρητορική καθώς αποκλείει την αναπνοή του λόγου στο *ὀφείλειν* και απαιτεί την απνευστί απαγγελία όλης της περιόδου, χωρίς την παύση και την «έκπληξη» της επεξηγήσεως. Βλ. παρόμοια άσκηση στην επόμενη ενότητα.

5. Περί της **παρρησίας** και των δυσκολιών που αντιμετωπίζει ο ρήτορας βλ. χαρακτηριστικό χωρίο, Γ', Ὀλυνθ. 3. Επίσης Ἴσοκρ. Περί Ειρήνης, 3-5 και 14. Γενικώς περί παρρησίας βλ. Στόβ. Ἀνθολογ. Π'.

Κατὰ το εκεί απόσπασμα 44 (Ευσεβίου) δεν είναι παρρησία «τὸ πᾶσιν ὡς ἔτυχεν ἐπιτιμᾶν καὶ λοιδορέεσθαι... ἀλλὰ εἰ προς οὐς δεῖ καὶ ὑπὲρ τίνων χρῆ καὶ ἐν ᾧ χρῆ μετὰ τοῦ χρησίμου τῶν παρισταμένων ξὺν νόῳ προσδιαλέγοι».

Απαιτείται λοιπόν να ποικίλλει και να διαμορφώνει ο ρήτορας τον λόγο του ανάλογα με τη σύνθεση του ακροατηρίου, τα ἤθη, την προέλευση, την αγωγή, την ηλικία, τις ασχολίες και τις βιοτικές περιπέτειες των ακροατών. Ἐπειτα πρέπει να αναφέρεται σ' αυτά που πρέπει, την ώρα που πρέπει και για πράγματα χρήσιμα στους ακροατές, με τρόπο που υπαγορεύει η σύνεση. Πρβλ. Γοργ. Επιτάφιος (Rh. Gr. τ.5, 548 Walz): *τοῦτον νομίζοντες θεϊότατον καὶ κοινότατον νόμον, τὸ δέον ἐν τῷ δέοντι καὶ λέγειν καὶ σιγᾶν καὶ ποιεῖν <καὶ εἶν>*». Ο κανόνας του μέτρου, «μεστότης ἀρετῆ», ανάγεται σε θεϊκό και καθολικότατο νόμο που πρέπει να εφαρμόζεται σε λόγους και πράξεις. Η παρρησία δεν είναι θράσος, αλλά ἔλλογο θάρρος.

ΠΡΟΘΕΣΙΣ §§ 3-4 ΣΧΕΔΙΟ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

Διδαχτέα Ενότητα: Δημοσθένους «Ἑπὲρ τῆς Ῥοδίων Ἐλευθερίας», §§ 3-4 (Πρόθεσις)

Μέθοδος: Ερμηνευτική

Πορεία: Αναλυτική-συνθετική

Μορφή: Διαλογική (κατευθυνόμενη αυτενέργεια)

Στόχος: Να εξετασθούν τα πρώτα επιχειρήματα και να κατανοηθούν οι ρητορικοί τρόποι με τους οποίους ο Δημοσθένης, επιδιώκει να θεμελιώσει την εισηγησή του στην Εκκλησία του Δήμου.

Προπαρασκευή: Το μάθημα θα γίνει χωρίς «κατ' οίκον» προπαρασκευή των μαθητών.

Αφόρμηση, καθορισμός του θέματος, κινητοποίηση του ενδιαφέροντος: Της ενότητας αυτής υπάρχει «προκατασκευή», η τελευταία ημιπερίοδος του προοιμίου, που έχει ήδη διδαχθεί. Η αναφορά σ' αυτήν και η άβιαστη, κατ' αυτόν τον τρόπο, σύνδεση με τα προηγούμενα θα αποτελέσει την αφόρμηση της διδασκαλίας και τον καθορισμό του θέματος. Ο διδάσκων παραπέμπει τους μαθητές στη γενική εισαγωγή για τον ρητορικό όρο «πρόθεσις» και κινητοποιεί το ενδιαφέρον τους διεγείροντας την περιέργειά τους για τον τρόπο που ο ρήτορας θα εισηγηθεί μία τόσο μη δημοφιλή πρόταση. Ακολούθως, ο καθηγητής διαβάξει αργά το κείμενο φροντίζοντας να τονισθούν ιδιαίτερος οι όροι στους οποίους κυρίως εδράζεται το νόημα, όπως θα το έκανε ενδεχομένως ο ρήτορας επί του θέματος (χωρίς βέβαια τον ρητορικό στόμφο).

Ανάπτυξη (Ανάλυση): Οι μαθητές, οι οποίοι παρακολουθούν με ανοικτά τα βιβλία, αφήνεται επί 2-3 λεπτά για να διακρίνουν τις επί μέρους ενότητες, οι οποίες άλλωστε προσδιορίζονται και από τη στίξη του κειμένου: **ἤτιάσαντο... πόλεμον, φανήσεται... αἴτιοι, ἐκ δὲ τοῦ ταῦθ' ... εὐνοίας.** Ο διδάσκων μπορεί να βοηθήσει καλώντας τους να επισημάνουν τις διαφορές (χρόνου, προσώπου, αριθμού) των ρημάτων (**ἤτιάσαντο, συνέστησαν –φανήσεται– ποιήσετε... ποιῆσθαι**) που σηματοδοτούν τη διάκριση των νοημάτων.

Ακολουθεί η ανάπτυξη των τριών ενοτήτων. Με τη βοήθεια των γλωσσικών σχολίων επισημαίνονται και συζητούνται τα απολύτως απαραίτητα για την κατανόηση του κειμένου γραμματικά, συντακτικά κ.λπ. στοιχεία. Ιδιαίτερο βάρος δίδεται στον σχολιασμό του κειμένου από ρητορική άποψη. Μετά το τέλος της αναλύσεως κάθε ενότητας επιχειρείται η μετάφρασή της από κάποιον μαθητή.

Α' ενότητα: **ἤτιάσαντο... πόλεμον.** Η ημιπερίοδος αυτή δεν παρουσιάζει δυσχέρειες. Οι μαθητές όμως θα βοηθηθούν να κατανοήσουν τον ευφύεστατο τρόπο με τον οποίον ο ρήτορας χρησιμοποιεί τον λόγο για να ι-

κανοποιήσει το ακροατήριο και να αποφύγει τις αντιδράσεις του. Το βάρος του νοήματος φέρουν τα ρήματα **ἤτιάσαντο** και **συνέστησαν**. Για το πρώτο ρήμα μπορεί να επισημανθεί η διαφορά του από το **κατηγορῶ**, του οποίου είναι ασθενέστερο, και ότι σημαίνει συνήθως μια χωρίς αποδείξεις κατηγορία. Ο ρήτορας προσποιείται πως αγνοεί το γεγονός ότι οι Αθηναίοι εκμεταλλεύτηκαν τη νομική υπεροχή που τους έδινε η ιδρυτική της Β' Συμμαχίας συμφωνία του 377 π.Χ. για να την παραβαίνουν με μονομερείς αποφάσεις, με επεμβάσεις στα εσωτερικά των συμμαχικών πόλεων και οικονομική καταπίεση.

Μ' αυτόν τον τρόπο υποβάλλει την εντύπωση ότι οι Αθηναίοι έχουν κατηγορηθεί χωρίς λόγο. Το **συνέστησαν** κινείται προς την ίδια κατεύθυνση. Η πρόθεση **σύν** δηλώνει ότι έχει εξυφανθεί εναντίον της πόλεως μια συνωμοσία (υπενθυμίζονται στους μαθητές οι φράσεις της Νεοελληνικής «στημένο παιχνίδι», «μου την έχουν στημένη», κ.λπ.). Με το ρήμα αυτό ο Δημοσθένης εμφανίζει την αποχώρηση των πόλεων από την Αθηναϊκή Συμμαχία ως κήρυξη πολέμου εναντίον των Αθηναίων. Το αληθές όμως είναι ότι οι Αθηναίοι άρχισαν τον Συμμαχικό πόλεμο μετά την άρνηση καταβολής των «συντάξεων». Τα γεγονότα αυτά είναι γνωστά στους μαθητές από την Εισαγωγή, αλλά και σχετικές επισημάνσεις γίνονται στα ερμηνευτικά σχόλια.

Μπορεί να επισημανθεί η διαφορά του χρόνου των ρημάτων προς το **ἐπιβουλεύειν** (όχι **ἐπιβουλεύσαι**). Ο αόριστος των δύο ρημάτων δείχνει το στιγμιαίο και αντικειμενικό, ενώ ο αποπειρατικός παρατατικός με τον οποίον πρέπει να μεταφραστεί το απαρέμφατο εκφράζει μια αμφισβητούμενη προσπάθεια στο παρελθόν. Από μία κάπως υψηλού επιπέδου τάξη μπορούμε να ζητήσουμε την ανάλυση του απαρεμφάτου στην αρχαία γλώσσα, οπότε βέβαια πρέπει να αναλυθεί με το **ὡς** + ευκτ. του πλαγίου λόγου (**ἤτιάσαντο ἡμᾶς ὡς ἐπιβουλεύοιμεν αὐτοῖς**). Με την ευκτ. του πλαγ. λόγου χαλαρώνει ο τόνος της βεβαιότητας και υπεισέρχεται η αίσθηση της υποκειμενικής γνώμης.

Μπορεί, επίσης, να υποδειχθεί ότι οι Ρόδιοι τίθενται στο τέλος του καταλόγου των «συνωμοτών» σε μια προσπάθεια ίσως να υποτιμηθεί εμμέσως η ενοχή τους.

Β' ενότητα: φανήσεται... αἴτιοι. Το κείμενο δεν παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες. Οι μαθητές θα καθοδηγηθούν να ανακαλύψουν το σχήμα της αντιθέσεως που εκτείνεται σε όλη την ημιπερίοδο (**ὁ μὲν Μαύσωλος**

—οἱ δὲ Χῖοι καὶ Βυζάντιοι— ὑμεῖς δὲ). Βασικό ρήμα το **φανήσεται** το οποίο εννοείται με διαφορετική μορφή στα άλλα δύο σκέλη της αντιθέσεως (σχῆμα ἐξ ἀναλόγου). Με το σχῆμα της αντιθέσεως αντιπαρατίθενται οι συμπεριφορές των συμμάχων της Ρόδου προς την προτεινόμενη από τον ρήτορα συμπεριφορά της πόλεως. Η σύγκριση αυτή θα διαλύσει τις συκοφαντίες και θα καθαρίσει το πολιτικό τοπίο. Η αντίθεση αναλύεται και σε σχετική άσκηση του βιβλίου. Οι μαθητές πρέπει επίσης να αντιληφθούν τον τρόπο με τον οποίο υποβαθμίζεται η ευθύνη των Ροδίων, ως εξαπατηθέντων από τον Μαύσωλο και πώς ο ρήτορας εμφανίζει την αποδοχή της προτάσεώς του ως ευκαιρία δικαιώσεως και εξάρσεως του ευεργετικού ρόλου της πόλεως (**μόνοι τῶν πάντων**).

Γ' ενότητα: ἐκ δὲ τοῦ ταῦθ'... **τυχεῖν εὐνοίας**. Η περίοδος αυτή παρουσιάζει δύο τουλάχιστον συντακτικές δυσχέρειες: α') την υποθ. πρόταση «ἐὰν ὑμῖν ὣσι φίλοι», η οποία νομίζω ότι πρέπει να διδαχθεί ως επεξήγηση στο προηγούμενο **τούτο** και β') την επεξηγηματική επανάληψη της γεν. συγκριτικής με το **ἤ+απαρεμφάτω** στη β' ἡμπερίοδο. Οι μαθητές, οι οποίοι, κατά πάσαν πιθανότητα θα προσκόψουν στα δύο αυτά σημεία, θα βοηθηθούν από τον καθηγητή που δεν χρειάζεται να επιμείνει σε χρονοβόρες θεωρητικές αναλύσεις και λεπτομέρειες. Επίσης, θα καθοδηγηθούν για να αντιληφθούν ότι το **ὀφθῆναι** είναι η επανάληψη του **φανήσεται** ως τετελεσμένου πλέον, οπότε το ρήμα **ποιήσετε** αναφέρεται στην μετά το **φανήσεται** χρονική περίοδο η οποία προσλαμβάνει διάρκεια με το **απαρ. ποιείσθαι** (ποιήσετε... ποιείσθαι!).

Ο Δημοσθένης θέλει να πείσει τους Αθηναίους ότι, αν ακολουθήσουν τη συμβουλή του, δείχνοντας ανεξικακία και βοηθώντας τους «αγνώμονες» Ροδίους, οι ευεργετικές συνέπειες θα είναι διαρκείς, αφού όλοι θα επιζητούν τη φιλία και προφανώς τη συμμαχία τους. Ο ρήτορας με αρκετή δόση υπερβολής (**ἐν ἀπάσαις, παρὰ πάντων, οὐ μείζον οὐδέν**) επαγγέλλεται μία ιδανική εκούσια ανασύσταση της Β' Αθηναϊκής συμμαχίας που δεν θα δηλητηριάζεται από την υποψία ότι θα χρησιμοποιηθεί για την επιβολή ηγεμονίας και δεν θα στηρίζεται στη βία αλλά στη συγκατάθεση και την ανεπιφύλακτη εμπιστοσύνη όλων.

Ο καθηγητής θα βοηθήσει τους μαθητές να αντιληφθούν πώς ο ρήτορας προσπαθεί να ενθουσιάσει και να παρασύρει το ακροατήριό του σε μια πολεμική επιχείρηση, την οποίαν ο ίδιος θεωρεί συμφέρουσα, παρουσιάζοντας μία εξιδανικευμένη ιδυλλιακή εικόνα των πολιτικών σχέσεων, μία

εἰκόνα που θρῆσκόταν πολύ κοντά στο μυθικό ἰδανικό της πόλεως, την προστασία των αδυνάτων!

Μετά τη μετάφραση της γ' ενότητας, μεταφράζεται ὅλο το κείμενο. Η μετάφραση αὐτή επαναλαμβάνεται, αν ὑπάρχει χρόνος.

Ανακεφαλαίωση: α') Το κείμενο περιλαμβάνει μία σύντομη διήγηση περί των αιτίων του Συμμαχικού πολέμου ὅπου τονίζεται ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἔχουν ἀδικηθεῖ. Η διήγηση αὐτή ἀναφέρεται στο παρελθόν και ἐντάσσεται στο «κεφάλαιο» του δικαίου-ἀδίκου. Οἱ ἐπόμενες δύο ἐνότητες συνιστοῦν την ἀνάλυση της ἀποδόσεως ἐνός υποθετικού λόγου του προσδοκωμένου που εὐρίσκεται στην «προκατασκευή» («ἐὰν ἂ χρῆ βουλευσθε... συμβήσεται ὑμῖν»). Η ἀνάπτυξη αὐτή του «συμβήσεται» ἀναφέρεται στο ἄμεσο ἀλλά και το ἀπώτερο μέλλον (φανήσεται-ποιήσετε) και ἀφορὰ πλέον το «κεφάλαιο» του συμφέροντος. Μολονότι οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ τον ῥήτορα, ἔχουν ἀδικηθεῖ, πρέπει να παραβλέψουν την ἀδικία και να ἀποδώσουν με καλὸ το κακό, διότι αὐτό εἶναι το συμφέρον τους.

β') Μετά την ἀνωτέρω συνολικὴ ἐκτίμηση του περιεχομένου που γίνεται με συζήτηση, ὁ καθηγητὴς προβαίνει στην ἀνάγνωση του κειμένου, ἐνῶ οἱ μαθητὲς παρακολουθοῦν με κλειστά τα βιβλία.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. Ονόμασα «πρόθεση» τις παραγρ. 3-4 διότι μαζί με την τελευταία περίοδο του προομίου, ἡ οποία ἀποτελεῖ την «προκατασκευή» τους, περιλαμβάνουν σύντομα την ἀφήγηση των περιστατικών και την εἰσήγηση του ῥήτορα που θα υποστηριχθεῖ ἀκολουθῶς. Ἀρχίζοντας ἀπὸ το «κεφάλαιο» του δικαίου, ἀπὸ το ὅτι δηλ. ἡ πόλις ἀδίκως κατηγορεῖται, καταλήγει στο συμφέρον που εἶναι και το ζητούμενο.

2. «φίλος εἶναι φάσκων». Το φάσκω με τὴ σημασία του προσποιούμαι, υποδύομαι, υποκρίνομαι, παριστάνω (τον φίλο).

Η μετοχὴ βεβαίως θα μεταφρασθεῖ με παρατατικό, ἀφοῦ ὁ Μαύσωλος εἶναι, κατὰ τον χρόνο της ἐκφωνήσεως του λόγου, νεκρός.

3. «οὐ μείζον οὐδὲν... ἢ... τυχεῖν εὐνοίας». Η σύνταξη ὄχι πολύ συνήθης. Πρὸβλ. «οὐ μείζον οὐδὲν πόλει ἀγαθὸν ἢ γνωρίμους αὐτοὺς αὐτοῖς εἶναι» (Πλάτ. Νόμοι, 738D) ἢ «τίς ἂν αἰσχίων εἶη ταύτης δόξα ἢ δοκεῖν χρήματα περὶ πλείονος ποιῆσθαι;» (Πλάτ. Κρίτων, 44C).

Κατά τον Νεόφ. Δούκα (Λόγοι Ἀττικῶν Ρητόρων, τ. 1ος Βιέννη 1812 σ. 220) «ἔστι δὲ τοῦτο οἷον ἐπεξήγησις τοῦ οὐ, καίπερ τὸ ἦ μεσο-λαβῆσαν ἐτάραξε τὴν τοῦ λόγου συνέχειαν».

Κατά το Συντακτικό του Κυνέρου (§543, σ. 1027, σημ. 2) «ἡ γενικὴ εἶναι προπαρασκευαστικὴ δεικτ. ἢ ἀναφ. ἀντωνυμία ἧς ἡ ἐπομένη μετὰ τοῦ ἦ εἰσηγουμένη πρότασ. δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς προσθετικὸς ἢ ἐπεξηγηματικὸς προσδιορισμὸς».

Πρόκειται προφανῶς περὶ ἐπεξηγηματικῆς ἐπαναλήψεως τοῦ β' ὀρου τῆς συγκρίσεως. Στους μαθητὲς μπορούμε νὰ πούμε ἀπλῶς ὅτι πρόκειται περὶ ὀχι πολὺ συχνῆς συντάξεως καὶ ὅτι ὁ ἦ πλεονάζει.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ

Οἱ ασκήσεις τοῦ βιβλίου εἶναι ἐνδεικτικὲς μόνον, καὶ ὀχι υποχρεωτικὲς, γιὰ τον καθηγητὴ που εἶναι ἐλεύθερος νὰ ρυθμίσει τὸ θέμα τῶν ασκήσεων, ἀνάλογα με τὸ ἐπίπεδο τοῦ τμήματος, τὸν καθημερινὸ φόρτο τῆς ἐργασίας τῶν μαθητῶν, που εἶναι δυστυχῶς πολὺς, καὶ ἀνάλογα με τὶς ποιτικὲς ἄλλες συγκυρίες τῆς σχολικῆς πράξεως.

Στην 1η ἀσκηση ἐπιδιώκεται νὰ ἐλεγχθοῦν οἱ γνώσεις τῶν μαθητῶν καὶ νὰ ἀσκηθοῦν αὐτοὶ στὴ σύνταξη τοῦ ἀρχαίου λόγου, ἀλλὰ καὶ στὴν κλίση μετοχῶν ἐπιθέτων καὶ οὐσιαστικῶν:

Ἐὐρῶ δὲ τὸν μὲν πρυτανεύσαντα ταῦτα καὶ πείσαντα Μαύσωλον, φίλον εἶναι φάσκοντα Ροδίων τὴν ἐλευθερίαν αὐτῶν ἀφηρημένον, τοὺς δ' ἀποδείξαντας ἑαυτοὺς συμμάχους Χίους καὶ Βυζαντίους τοῖς ἀτυχήμασιν αὐτῶν οὐ βεβοηθηκότας, ὑμᾶς δ' οὕς ἐφοβοῦντο, μόνους τῶν πάντων τῆς σωτηρίας αὐτοῖς αἰτίους.

Στὴ 2η ἀσκηση υποδεικνύεται μία ἄλλη συντακτικὴ ἀνάλυση τῆς ἀ' ἡμιπεριόδου τῆς γ' ἐνότητος. Ἡ ἀπόψη αὐτὴ ἔχει πράγματι υποστηριχθεῖ.

Ἡ ἀσκηση ἔχει στόχο νὰ κατανοήσουν οἱ μαθητὲς τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ συντακτικὴ ἀνάλυση δὲν εἶναι τυπικὴ διαδικασία, ἀλλὰ διασφαλίζει τὴν ὀρθὴ κατανόηση τῶν κειμένων. Ἐπίσης, ὅτι ὁ γραπτὸς λόγος μειονεκτεῖ ἐν σχέσει πρὸς τὸν προφορικὸ, ὅπου ὁ χρωματισμὸς τῆς φωνῆς, οἱ μορφασμοὶ καὶ οἱ ἄλλες σωματικὲς κινήσεις δὲν ἀφήνουν πολλὰ περιθώρια παρερμηνείων. Στὴν προκειμένη περίπτωσι λ.χ. ἡ ἐπεξήγησις θα δηλωνόταν με τὸν ἰδιαιτέρου τονισμὸ τοῦ δεικτικοῦ «**τοῦτο**», με σχετικὴ ἴσως κίνηση

του χειριού και με παύση πριν από την εκφώνησή της.

Οι μαθητές με τη βοήθεια του καθηγητή θα αφεθούν να κρίνουν και να διαφωνήσουν. Προσωπικώς, νομίζω ότι η εκδοχή που παρουσιάζεται στην άσκηση εμφανίζει δύο τουλάχιστον μειονεκτήματα. Πρώτον είναι φανερόν ότι ο Δημοσθένης ενδιαφέρεται να τονίσει πως η επέμβαση στη Ρόδο θα γίνει κίνητρο για την απόκτηση νέων φίλων (το συμφέρον). Εξ άλλου οι δημοκρατικοί κατά κανόνα έτρεφαν φιλικά αισθήματα για τους Αθηναίους. Το δεύτερο είναι ότι «**σύμβολον (εγγύηση) τῆς σωτηρίας**» δεν είναι το «**ὑφ' ἀπάντων ὀφθῆναι**», αλλά η συγκεκριμένη στάση της πόλεως, το «**ταῦθ'**». Εκτός αὐτῶν η εκδοχή αυτή είναι από άποψη ύφους λιγότερο ρητορική για τους λόγους που έχουν εκτεθεί σε παρόμοια άσκηση του προοιμίου.

α' εκδοχή (των σχολίων του εγχειριδίου): «Και όταν αυτά θα γίνουν γενικώς αντιληπτά, θα πετύχετε ώστε οι δημοκρατικοί σε όλες τις πόλεις να θεωρούν τούτο εγγύηση της σωτηρίας των, το αν είναι δηλ. φίλοι σας».

β' εκδοχή: «Και όταν αυτά θα γίνουν γενικώς αντιληπτά, θα πετύχετε ώστε οι δημοκρατικοί σε όλες τις πόλεις, αν είναι φίλοι σας, να θεωρούν τούτο (αυτή δηλ. τη γενική διαπίστωση) εγγύηση της σωτηρίας των».

Στην 3η άσκηση οι μαθητές καλούνται να αντιστοιχίσουν τις έννοιες της αντιθέσεως και να θαυμάσουν τον υπέροχο και πυκνό τρόπο με τον οποίον ο Δημοσθένης αντιπαραθέτει σε πλήρη αντιστοιχία πρόσωπα, πόλεις, λόγους, προθέσεις και πράξεις. Ακόμη να αντιληφθούν τη λειτουργικότητα του σχήματος και να ασκηθούν, ώστε να μπορούν να το αναγνωρίζουν στα κείμενα και να το χρησιμοποιούν στον γραπτό ή προφορικό τους λόγο:

Ὁ μὲν Μάυσωλος	— ὑμεῖς δὲ μόνοι πάντων	— Χῖοι (δέ) καὶ Βυζάντιοι
φίλος εἶναι φάσκων	— οὓς ἐφοβοῦντο	— οἱ ἀποδείξαντες ἑαυτοῦς συμμάχους
φανήσεται	— (φανήσεσθε)	— (φανήσονται)
ἄφηρημένος	— αἴτιοι	— οὐ βεβοηθηκότες
τὴν ἔλευθερίαν	— τῆς σωτηρίας	— τοῖς ἀτυχήμασιν
αὐτῶν	— αὐτοῖς	— αὐτῶν

Στην 4η άσκηση οι μαθητές καλούνται να αντιμετωπίσουν ένα παράδειγμα «**δισσοῦ λόγου**» και επίσης να παρακολουθήσουν την ίδια μεγάλη δύ-

ναμη να επικαλείται, όταν αισθάνεται ανίσχυρη, τις αξίες της φιλίας, της ηθικής και της δικαιοσύνης, τις οποίες με αλαζονεία και κυνισμό απέρριπτε στον κολοφώνα της δυνάμεώς της. Το κείμενο του Θουκυδίδη: «Οὐ γὰρ τοσοῦτον ἡμᾶς βλάπτει ἢ ἔχθρα ὑμῶν, ὅσον ἡ φιλία μὲν ἀσθενείας, τὸ δὲ μῖσος δυνάμεως παράδειγμα τοῖς ἀρχομένοις δηλούμενον» (V, 95).

ΠΙΣΤΙΣ (§§5-34)

Α' (§§5-16)

Οι παράγραφοι 5-16 αποτελούν το πρώτο τμήμα της «πίστεως» του λόγου. Το τμήμα αυτό θα διδαχθεί από μετάφραση. Για την ικανοποιητική διδασκαλία του απαιτούνται δύο διδακτικές ώρες (α' ενότ. §§5-10, β' ενότ. §§11-16). Εφόσον όμως δεν είναι δυνατόν να διατεθεί ο χρόνος αυτός, μπορεί, κατ' ανάγκην, να διδαχθεί σε μία ώρα κατόπιν προπαρασκευής των μαθητών. Στους μαθητές πρέπει να υποδειχθεί να επαναλάβουν όσα περί «πίστεων» έχουν ήδη διδαχθεί στην εισαγωγή και να δοθούν οι κατάλληλες ερωτήσεις, ώστε να διευκολυνθεί η προεργασία τους στο σπίτι και ακολούθως η εργασία μέσα στην τάξη. Βεβαίως θα χρησιμοποιήσουν τα ερμηνευτικά σχόλια του εγχειριδίου. Στόχος της διδασκαλίας είναι να διακρίνουν οι μαθητές κάτω από τις γραμμές του Δημοσθένειου κειμένου τα επιχειρήματα των αντιπάλων, να εύρουν τους τρόπους με τους οποίους ο ρήτορας προσπαθεί να τα αντικρούσει και να εκτιμήσουν την πειστικότητά του.

1. §§5-10. Η ενότητα αυτή συνδέεται αντιθετικώς με την «πρόθεση» του λόγου, όπου ο Δημ. προτείνει την επέμβαση στη Ρόδο ως δίκαιη και συμφέρουσα. Στην πρόταση αυτή αντιτίθεται το επιχείρημα των αντιπάλων οι οποίοι επισημαίνουν τον περσικό κίνδυνο: «**Ναι, αλλά φοβούμεθα τον Βασιλέα**». Το επιχείρημα αυτό εντάσσεται στο «κεφάλαιον» του δυνατού, αφού η αντίδραση του Μ. Βασιλέως είναι ενδεχόμενη.

Ο Δημ. αναιρεί το επιχείρημα αυτό με τρεις «λύσεις»:

α'. Επισημαίνει αντίφαση στις προτάσεις των αντιπάλων οι οποίοι, ενώ υποστηρίζουν την ανάμειξη των Αθηναίων υπέρ των Αιγυπτίων στον πόλεμο που διεξάγει εναντίον τους ο Μ. Βασιλεύς, φαίνονται εντούτοις παραλόγως να φοβούνται τις αντιδράσεις του σε μια επέμβαση στη Ρόδο. Διότι, αν δεν υπάρχει φόβος αντιδράσεως του Βασιλέως στην περίπτωση

της Αιγύπτου που τον αφορά αμέσως, είναι απίθανο αυτός να αντιδράσει στην περίπτωση της Ρόδου που είναι πόλις ελληνική (αφού δεν θα αντιδράσει για το μείζον, πώς θα αντιδράσει για το έλασσον;).

β'. Ο Μ. Βασιλεύς είναι λογικό να πολεμήσει για όσα του ανήκουν και όχι για όσα ανήκουν στους Έλληνες.

γ'. Είναι έντιμο και συμφέρον για την πόλη να μην επιτρέπει στον Μ. Βασιλέα να καταλαμβάνει ελληνικές πόλεις, αλλά να επιλέγει στην ανάγκη τον πόλεμο για το δίκαιο.

Ακολούθως ο ρήτορας επιρρωννύει τα επιχειρήματα αυτά με το παράδειγμα της §9 και το γνωμικό της §10 (για την αποδεικτική αξία παραδειγμάτων και γνωμών βλ. στην εισαγωγή του εγχειριδίου και στις πληροφορίες υποδομής του παρόντος).

Συγχρόνως χρησιμοποιεί την «ηθοποιία» εμφανίζοντας τους αντιπάλους του ασυνειείς και αντιφατικούς με ύποπτες προθέσεις, ενώ τονίζει τη δική του συνέπεια, αφού και παλαιότερα (βλ. **Περὶ τῶν Συμμοριῶν** §41) ἔλεγε «τὰ αὐτὰ περὶ τῶν αὐτῶν» Περὶ αυτού όμως βλ. τις σημ. 6-8 του εγχειριδίου.

2. §§11-16 Στις §§11-12 αντιμετωπίζει το επιχείρημα των αντιπάλων (από το κεφ. του δυνατού) που αφορούσε τη στάση της Αρτεμισίας: **«Θα εναντιωθεί στην επέμβασή μας η Αρτεμισία...».**

Ο αρχαίος Σχολιαστής παρατηρεί ότι σκοπίμως δεν παρατίθεται η τεκμηρίωση του επιχειρήματος, για να διευκολυνθεί η αναίρεσή του. Ο ρήτορας εξετάζει επίσης το δυνατόν. Αναπτύσσει ένα δίλημμα. Δύο είναι δυνατόν να συμβούν:

α'. Να ευδοκιμήσει ο Μ. Βασιλεύς στις επιχειρήσεις του, οπότε η αντίδραση της Αρτεμισίας θα είναι για τους Αθηναίους αρνητική.

β'. Να μην ευδοκιμήσει, οπότε η αντίδραση θα είναι θετική. Αλλά σύμφωνα με τις υπάρχουσες πληροφορίες ο Μ. Βασιλεύς δεν ευδοκιμεί.

Συμπέρασμα: Η αντίδραση της Αρτεμισίας θα είναι για τους Αθηναίους θετική.

Για τους μαθητές ο διλημματικός αυτός συλλογισμός μπορεί να αποτελέσει χαρακτηριστικό παράδειγμα ρητορικού «εικότος». Πρόκειται περί εικασιών που είναι ζήτημα αν ανταποκρίνονται στα πράγματα. Η προσάρτηση όχι μόνον της Ρόδου, αλλά και των πλησίον της Καρικής επικρατείας Ελληνικών νήσων ήταν διαρκής και όχι ευκαιριακή επιδίωξη της Καρικής πολιτικής. Αν πιστέψουμε σε μεταγενέστερη πληροφορία

(Βιτρούβιος, 88-26 π.Χ.), που δεν επιβεβαιώνεται απ' όσα λέγει τουλάχιστον εδώ ο Δημοσθένης, η Αρτεμισία, όταν οι Ρόδιοι προσπάθησαν σε συνεννόηση με Κάρεις αντιπάλους της, να την ανατρέψουν, ανακάλυψε τη συνωμοσία, συνέλαβε τα Ροδιακά πλοία και, αφού επιβίβασε σ' αυτά Κάρεις, κατόρθωσε με το στρατήγημα αυτό να καταλάβει τη Ρόδο.

Στην §13 αναφέρεται πάλι στον κίνδυνο από τον Μ. Βασιλέα και όχι την Αρτεμισία, αφού βέβαια αυτή δεν θα μπορούσε να απειλήσει όλους τους Έλληνες. Το ενθύμημα είναι σύμπτυξη διλημματικού επίσης συλλογισμού. Σε κάθε περίπτωση συμφέρει (επιχείρ. εκ του συμφέροντος) την πόλη η επιχείρηση στη Ρόδο, διότι δύο είναι δυνατόν να συμβούν:

α'. Ο Μ. Βασιλεύς να μην εγείρει αξιώσεις επί της Ρόδου.

β'. Ο Μ. Βασιλεύς να εγείρει αξιώσεις.

γ'. Στην πρώτη περίπτωση, η πόλη δεν θα συναντήσει εμπόδιο.

δ'. Στη δεύτερη περίπτωση, απλώς θα εκδηλωθούν ενωρίτερα οι προθέσεις του που ούτως ή άλλως κάποτε θα εκδηλώνονταν. Αυτό όμως είναι ένα θέμα που αφορά όλους τους Έλληνες οι οποίοι θα κληθούν να πολεμήσουν «*ὑπὲρ βωμῶν καὶ ἐστιῶν*».

Συμπέρασμα: Και στις δύο περιπτώσεις ο ρήτορας υποδεικνύει το συμφέρον.

Είναι φανερόν ότι και για το επιχείρημα αυτό ισχύουν όσα ελέχθησαν για το προηγούμενο.

Στις §§14-16 αντιμετωπίζει το ισχυρότερο επιχείρημα των αντιπάλων, αυτό που μειώνει τη δυνατότητα παρρησίας του ρήτορα (βλ. προοίμιο). Είναι επιχείρημα που στηρίζεται σε γεγονότα αναμφισβήτητα, την αντισυμμαχική συμπεριφορά των Ροδίων, και ενισχύεται από τη μνησικακία των Αθηναίων πολιτών.

Για τον αριστοτεχνικό τρόπο με τον οποίον αντιμετωπίζεται το επιχείρημα αυτό και τον τρόπο που ο ρήτορας υπεραμύνεται της αξιοπιστίας του έναντι ενός «δικαίως» οργισμένου ακροατηρίου έχουν σημειωθεί αρκετά στο μαθητικό εγχειρίδιο. Ο Δημοσθένης επαναλαμβάνει και εδώ την πρότασή του στηριγμένη στο συμφέρον, το αναγκαίο και το δίκαιο: «*φημὶ δὴ... φήσαίτε*».

Η «ἔργω καὶ λόγῳ» ταπείνωση των Ροδίων είναι το εργαλείο της υπερασπίσεώς των διὰ της καταδίκης των (ἀντεγκληματικῶς), αλλά και της αυτοπροστασίας του ρήτορα.

Χρησιμοποιεί επίσης την ειρωνεία («*Χρὴ δὲ καὶ ἐν ταῖς κακολογίαις εἰρωνεύεσθαι καὶ καταγελαῖν τοῦ ἐναντίου ἐφ' οἷς σεμνύνεται*» (Ρητορ.

πρὸς Ἀλέξανδρον, ΛΕ, 8). Σ' αὐτό βοηθεῖ και η θρυλουμένη, ὅπως φαίνεται αλαζονεία των Ροδίων:

Τληπόλεμος δ' Ἡρακλεΐδης ἤς τε μέγας τε
ἐκ Ρόδου ἐννέα νῆας ἄγεν Ροδίων ἀγεράχων

Ἰλ. Β, 654-55

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. Στη μετάφραση της §6 το «πρῶτος» ἀπέδωσα στο «παρελθών». Το «δεύτερος», ὅπως φαίνεται και ἀπό το «μόνος», δεν ἔχει την ἔννοια της χρονολογικῆς ἢ αξιολογικῆς σειρᾶς, ἀλλὰ του ἄλλου ομοίου μεταξύ δύο.

2. Τα σχετικὰ με την επανάσταση των Αιγυπτίων βλ. Διοδ. Σικελ. ΙΣΤ', 40, 44, 47, 48 και Ἱστορ. Ἑλλ. Ἔθνους (Ἐκδοτ. Ἀθηνῶν) Γ'ι, 446-47, Γ'ε, 60.

3. ὄντες Ρόδιοι (§16). Στον «Ροδιακό» λόγο του Δίων ο Χρυσόστομος (40-120 μ.Χ.) αναφέρει (§§66-68) ὅτι, ὅταν το 30 π.Χ. ο Αύγουστος επέτρεψε σε πόλεις που εἶχαν καταστραφεί ἀπό τον πόλεμο να κηρύξουν πτώχευση (να μην πληρώσουν τα χρέη τους), η Ρόδος ἀρνήθηκε, μολογόντι βρισκόταν σε πολύ ἀσχημη οικονομική κατάσταση.

Ο ἴδιος γράφει (§126) «ἐγὼ καὶ καθόλου τοὺς τηλικούτον ἐφ' ἑαυτοῖς φρονούντας ἠλίκον ὑμεῖς δικαίως οὐ πρὸς ἐτέρους ἀποβλέπειν οἴομαι δεῖν ἐν οἷς πράσσουσιν, ἄλλως τε τοὺς τοσοῦτον χείρονας, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἑαυτῶν δόξαν καὶ τὸ τῆς πόλεως ἀξίωμα».

Ο Αἴλιος Ἀριστείδης (129-189 μ.Χ.) στον «Ροδιακό» του (§43), παρηγορώντας τους Ροδίους για την καταστροφή της νήσου (155 μ.Χ.) ἀπό σεισμό, γράφει: «οὐ πάτριον τῇ Ρόδῳ καὶ ὑμῖν Ροδίοις οὔσι θρηνεῖσθαι μᾶλλον ἢ ζηλοῦσθαι».

Ο ἴδιος στον «Ροδίους περὶ ὁμονοίας», §37, θέτει στο στόμα των Ροδίων τη φράση: «ἡμεῖς ἐσμεν Ρόδιοι, κἂν τις ἡμῖν Ἑλλήνων ἢ βαρβάρων εὐγενείας ἀμφισθητῆ, βουλοίμεθ' ἂν αὐτοῦ κρατεῖν».

Επίσης (§54) τους συμβουλεύει μη «τὰ Λεσβίων καὶ τὰ Μυτιληναίων κακὰ μιμεῖσθαι Ροδίους ὄντας».

4. Ὅσα περὶ φρονήσεως λέγει γνωμολογικῶς στην §16 ο Δημ. εκφράζουν την κρατούσα περὶ της ὕβρεως ἀντίληψη των ἀρχαίων την οποίαν οι

μαθητές μπορούν να αναζητήσουν και στην «ἔξοδο» της Ἀντιγόνης (στ. 1348-1353).

5. Περί του «μὴ μνησικακεῖν» βλ. Λουκ. Προμηθ., 8: «ἔς δὲ τὴν αὔριον ταμιεύεσθαι τὸ μῖσος καὶ μνησικακεῖν καὶ ἕωλόν τινα μνήμην διαφυλάττειν, ἄπαγε, οὔτε θεοῖς πρέπον οὔτε ἄλλως βασιλικόν». Δεν αρμόζει λοιπόν ἡ μνησικακία στὴν Ἀθήνα που εἶναι «θεῶν ἕδος καὶ βασιλεύουσα πόλις».

6. Περί του ὅτι «φραδίως» εξαπατάται ὁ δῆμος, βλ. «πρὸς Λεπτίνην», §3: «καὶ ψηφίσματα πολλὰ πολλάκις ἐξαπατηθέντες κεχειροτονήκατε καὶ συμμάχους ἤδη τινὰς ἤττους ἀντὶ κρειπτόνων ἐπέισθητε ἐλέσθαι, καὶ ὄλως οἴμαι πολλοῖς οἷς πράττετε καὶ τοιοῦτό τι συμβαίνειν ἀνάγκη».

Ὁ Κλέων ἀντιθέτως (Θουκ. Γ', 39) προκειμένου περὶ τοῦ δήμου τῶν Μυτιληναίων προτείνει τὰ ἀντίθετα:

«Κολασθέντων δὲ νῦν ἀξίως τῆς ἀδικίας, καὶ μὴ τοῖς μὲν ὀλίγοις ἢ αἰτία προστεθῆ, τὸν δὲ δῆμον ἀπολύσητε, πάντες γὰρ ὑμῖν γε ὁμοίως ἐπέθεντο...».

ΑΣΚΗΣΕΙΣ

1. Ὁ Δημ. δὲν ἦταν υποχρεωμένος νὰ ανασκευάσει τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἀντιπάλων του με τὴ σειρά που ἀνεπτύχθησαν. Οἱ ἀντίπαλοι ρήτορες ἴσως ἀνέπτυξαν πρῶτο, ὡς δημαγωγικότερο, τὸ ἐπιχείρημα τῆς ἀντισυμμαχικῆς συμπεριφορᾶς τῶν Ροδίων καὶ ὕστερα τὰ ἀφορώντα τὸν κίνδυνο ἀπὸ τὶς Περσικὲς καὶ Καρικὲς ἀντιδράσεις, τονίζοντας προφανῶς ὅτι ὁ Ἀθηναϊκὸς λαὸς καλεῖται νὰ διακινδυνεύσει πολλὰ γιὰ νὰ σώσει εχθροὺς καὶ ἀχάριστους φίλους (τοὺς ὀλιγαρχικοὺς καὶ τοὺς ἀποστάτες δημοκρατικοὺς τῆς Ρόδου).

2. Τὰ προσωπικὰ ἐπιχειρήματα ἀναφέρονται σὲ πράξεις ἢ λόγους τῶν ἀντιπάλων ἢ αὐτῶν που καλοῦνται νὰ λάβουν τὴν ἀπόφαση. Τὰ ἐπιχειρήματα αὐτὰ εἶναι ἰσχυρὰ εἴτε διότι ἀπευθύνονται στὴν ευθιξία καὶ τὴν καλὴ πίστη προσώπων τὰ ὁποῖα δὲν θέλουν νὰ ἐμφανίζουν ἀντιφατικὴ συμπεριφορὰ εἴτε διότι ἀποκαλύπτουν τὴν ἀσυνέπεια καὶ τὴν υποκρισία τοῦ ἀντιπάλου. Ἐξάλλου τὸ συγχωρεῖν προέρχεται ἐκ τοῦ συμπαθεῖν, μετὰ νὰ ἐρχεται δηλ. κανεὶς στὴ θέση τοῦ ἄλλου ἐνθυμούμενος τὰ δικά του σφάλματα.

Β'. §§17-20

Βασικός διδακτικός στόχος της ενότητας αυτής είναι να διακρίνουν οι μαθητές, πίσω από τις κάποιες ρητορικές υπερβολές, τις βασικές θέσεις του ρήτορα που στις §§17-18 είναι οι ουσιαστικές διαφορές ολιγαρχίας και δημοκρατίας οι οποίες δημιουργούν αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ τους και στις §§19-20 η υποχρέωση των εραστών της ελευθερίας για διαρκή επαγρύπνηση, αφού η υποχώρηση της δημοκρατίας οπουδήποτε τους αφορά.

Συγχρόνως βέβαια όλα αυτά πρέπει να εξετάζονται στο πλαίσιο της βασικής επιδιώξεως του ρήτορα να βοηθηθούν οι Ῥόδιοι δημοκρατικοί. Αυτοί πρέπει να βοηθηθούν, μολονότι έβλαψαν κατά το παρελθόν την Αθηναϊκή πολιτεία, διότι οι μεταξύ δημοκρατικών διαφορές είναι επουσιώδεις εν σχέσει προς το χάσμα που τους χωρίζει από την ολιγαρχία (§§17-18). Ακόμη πρέπει να βοηθηθούν, διότι η διατήρηση της ολιγαρχίας στη Ῥόδο βλάπτει γενικώς την υπόθεση της δημοκρατίας και επομένως την Αθηναϊκή πολιτεία. Οι Ῥόδιοι δημοκρατικοί μπορεί να έβλαψαν κατά το παρελθόν στη συγκεκριμένη περίπτωση την πόλη, αλλά το ευρύτερο συμφέρον της επιβάλλει να βοηθηθούν, για να καταλυθεί η ολιγαρχία και να μην κινδυνεύσει μακροπρόθεσμα η δημοκρατία (§§19-20).

Το επιχείρημα των §§17-18 λαμβάνεται από το «κεφάλαιο» του συμφέροντος. Είναι συμφέρουσα για τους Αθηναίους η κατάλυση της Ροδιακής ολιγαρχίας, ακριβώς γιατί είναι ολιγαρχία.

Αρχίζει με τη διαίρεση των πολέμων τους οποίους διεξήγαγε η πόλη. Η διαίρεση, διχοτομική, έχει ως βάση το πολίτευμα του αντιπάλου κράτους: οι πόλεμοι διαιρούνται ως «πρός δημοκρατίας και προς ολιγαρχίας». Πρόκειται περί διακρίσεως όχι συνήθους για την οποία θα μπορούσε να λεχθεί ότι μειονεκτεί, καθώς έχει ως βάση επουσιώδες γνώρισμα της διαιρουμένης εννοίας. Η συνήθης διαίρεση των πολέμων ήταν, με βάση τη φυλετική καταγωγή, «πρός Ἕλληνας και βαρβάρους». Ο Πλάτων μάλιστα (Πολιτ. 470 κ. εξ.) σε μία παρεμφερή προς τις Ισοκρατικές αντιλήψεις ανάλυση, δεν ονομάζει πολέμους, αλλά «στάσεις», εμφύλιες δηλ. διαμάχες, τις μεταξύ Ελλήνων συγκρούσεις τις οποίες προσπαθεί και ποιοτικά να διαφοροποιήσει από τις άλλες.

Η διάκριση την οποίαν επιχειρεί ο Δημ., καθώς, όπως φαίνεται, αναφέρεται σε εμφύλιες συγκρούσεις, είναι μάλλον μια σιωπηρή υποδιαίρεση

της συνήθους αυτής διακρίσεως. Η κάθετη επίσης («ὕπερ μὲν τούτων οὐδένος») διάκριση των αιτιών που προκαλούν τους πολέμους προς ολιγαρχίας και δημοκρατίας αντιστοίχως δεν είναι ακριβής, αφού προφανώς αυτά δεν αλληλοαποκλείονται, αλλά συνυπάρχουν και εδώ και εκεί αδιακρίτως.

Ο Δημ. επιδιώκει να υποβαθμίσει σε ασήμαντες αφορμές τα αίτια των διενέξεων προς τις δημοκρατούμενες πολιτείες και να περιορίσει σε ιδεολογικά μόνον τα αίτια των συγκρούσεων προς τα ολιγαρχούμενα κράτη. Αυτό βέβαια δεν επιβεβαιώνεται από τα πράγματα. Ο Αθηναϊκός μπεριαλισμός δεν έκανε παρόμοιες διακρίσεις. Είναι χαρακτηριστικός ο λόγος του Αλκιβιάδη λίγο πριν από τη Σικελική εκστρατεία. Ο Αθηναίος πολιτικός κυριευμένος από την αλαζονεία και την απληστία της δύναμewς δεν διακρίνει καν μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων:

«Τὴν ἀρχὴν οὕτως ἐκτησάμεθα καὶ ἡμεῖς καὶ ὅσοι δὴ ἄλλοι ἤρξαν, παρραγιγόμενοι προθύμως τοῖς αἰεὶ ἢ βαρβάροις ἢ Ἑλλησιν ἐπικαλουμένοι, ἐπεὶ εἴ γε ἡσυχάζοιεν ἢ φυλοκρinoῖεν οἷς χρεῶν βοηθεῖν, βραχὺ ἂν προσκτώμενοι αὐτῇ περὶ αὐτῆς ἂν ταύτης μᾶλλον κινδυνεύοιμεν» (Θουκ. Ζ, 18).

Ο W. Jaeger (Δημοσθένης, MIET, Αθήνα 1979, σ. 264) σημειώνει: «Ἐκεῖνος πού ὑπερασπίζεται μπροστά στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου τούς προδότες Ρόδιους δημοκράτες ἀντιμετωπίζει μιὰ ἀρκετὰ δύσκολη κατάσταση: εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ χρησιμοποιοῦσῃ μεθόδους δημαγωγικῆς (§17 κ.έ.). Εἶναι φανερό ὅτι ὑπολογίζει νὰ ἐντυπωσιάσῃ τὸ μεγάλο πλῆθος τῶν ἀκρατῶν, ὅταν στὴν παρ. 18 φτάνει νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι περισσότερο συμφέρει τὴν Ἀθήνα νὰ ἔχει ὅλους τούς Ἑλληνες ἐχθρούς, φτάνει νὰ ἦταν ὅλοι καλοὶ δημοκράτες παρά νὰ τούς ἔχει φίλους, ἂν ἦταν ὅλοι ολιγαρχικοί. Ὁ ἀθηναϊκὸς δῆμος ὅμως ἀπέρριψε τὴν αἴτηση τῶν Ροδίων, ὅσο καὶ ἂν μιὰ τόσο ὑψηλὴ ιδεολογικὴ συνέπεια ἄξιζε καλύτερη μοῖρα».

Πράγματι ο Δημ. χρησιμοποιεῖ την προπαγανδιστικὴ τακτικὴ του συνθήματος, τῆς υπερβολῆς και των καθέτων διακρίσεων, καθὼς δεν ζητεῖ να πείσει μέσω ακριβῶν λογικῶν ταξινομήσεων μια μικρὴ ομάδα διανοουμένων, ἀλλὰ με τὴν διέγερση του συναισθήματος ἕνα μεγάλο πλῆθος ἀνθρώπων. Οι ἀναγκαῖες ὅμως αὐτές ρητορικῆς κορώνες δεν πρέπει να θεωρηθoύν υποκριτικῆς. Δείχνουν ἕνα πάθος για τὴν δημοκρατία στο οποίο ζητεῖ να παρασύρει τὸ ακροατήριο. Εἶναι ἕνα πάθος γνήσιο, ἀν σκεφθoύμε ὅτι τὸ υπηρέτησε διὰ βίου. Παραπλήσιες ἀπόψεις με μετριώτερες εκφρά-

σεις διατυπώνει στον *περὶ Συντάξεως* λόγο (§8).

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι την ἀντίθεση μεταξύ ὀλιγαρχίας και δημοκρατίας ἀποδίδει ὄχι μόνον σε ἐξωτερικὲς διαφορὲς (ὀλίγοι - πολλοί), ἀλλὰ σε βαθύτατα βιοθεωρητικὰ αἴτια, σε διαφοροετικὴ και ἐπομένως ἀσυμβίβαστη νοοτροπία (ζητοῦντες ἄρχειν - μετ' ἰσηγορίας ζῆν ἡρημένοι).

Αὐτὸ ἦταν μια ευρύτατα διαδεδομένη ἀντίληψη. Το πολίτευμα εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς πόλεως (Ἴσοκρ. Ἀρεοπαγ. 14, Παναθην. 138) και «τροφή ἀνθρώπων, καλή μὲν ἀγαθῶν, ἡ δὲ ἐναντία κακῶν» (Πλάτ. Μενέξ. 238c). Ο Δημ. ἀναγνωρίζει την ὑπαρξὴ ἐνὸς ἤθους τῆς πόλεως πρὸς το ὁποῖο πρέπει να συμμορφώνονται ἄρχοντες και πολῖτες: «Τὸν ὑπὲρ τῆς πόλεως πρᾶττοντά τι δεῖ τὸ τῆς πόλεως ἦθος μιμῆσθαι» (Κατ' Ἀνδρόστ. παραν., 64). Οἱ ἐνδοξοὶ πρόγονοὶ των Μηδικῶν πολέμων «σώφρονες ἦσαν και σφόδρα ἐν τῷ τῆς πολιτείας ἦθει μένοντες» (Ὀλυμπ. Γ', 26).

Ἀλλὰ και ἀντιστρόφως το ἦθος των πολιτῶν ἐπηρεάζει τον τύπο του πολιτεύματος. Κατὰ τον Πλάτωνα (Πολιτεία 544 d-e) οἱ τύποι των πολιτευμάτων ἀντιστοιχοῦν πρὸς τους χαρακτήρες των ἀνθρώπων. Ἡ ἐξωτερικὴ τάξη ἢ ἀταξία ἐκφράζουν την κατάσταση που ὑπάρχει στις ἀνθρώπινες ψυχές. Ἡ ὁμό-νοια, ἡ ὁμο-δοξία συνδέει ἐσωτερικὰ τις πόλεις. Κατὰ τον Δημοσθένη αὐτὸ συμβαίνει και στις σχέσεις μεταξύ των δημοκρατουμένων πόλεων, ἀν και δὲν μπορεῖ να ἀρνηθεῖ ὅτι παρεμβαίνουν και ἄλλοι, δευτερεύοντες κατ' αὐτὸν παράγοντες, που τις ὀδηγοῦν σε συγκρούσεις.

Ἀντιθέτως ἰσχύει, κατὰ την ἀντίληψη αὐτή, και για τους πολῖτες και για τις πόλεις το Σωκρατικό: «οἷς οὕτω δέδοχται και οἷς μή, τούτοις οὐκ ἔστι κοινὴ βουλή, ἀλλ' ἀνάγκη τούτους ἀλλήλων καταφρονεῖν ὀρώντας τὰ ἀλλήλων βουλευμάτα» (Πλάτ. Κρίτων, 49 d).

Παρ' ὅλα αὐτά, δὲν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ὅτι «για πολλὲς πόλεις τὸ πολιτειακὸ τους πρόβλημα στὴν οὐσία δὲν ἦταν παρὰ πρόβλημα συμμαχικῆς πολιτικῆς» (Jaeger). Βλ. και Λυσίου «Δήμου καταλύσεως ἀπολογία», 8: «Οὐδεὶς ἔστιν ἀνθρώπων φύσει οὔτε ὀλιγαρχικὸς οὔτε δημοκρατικὸς, ἀλλ' ἦτις ἂν ἐκάστῳ πολιτεία συμφέρη, ταύτην προθυμεῖται καθεστάναι!»

Ἀπὸ το «κεφάλαιο» του συμφέροντος, και μάλιστα του ἀναγκαίου, εἶναι το ἐπιχείρημα των §§19-20. Ο Δημ. ἐπιχειρεῖ να ἐκφοβίσει τους Ἀθηναίους προβάλλοντας ὡς ἀναγκαία συνέπεια τῆς καταλύσεως τῆς δη-

μοκρατίας στη Χίο, Μυτιλήνη και Ρόδο την επέκταση των ολιγαρχικών πολιτευμάτων και την εν τέλει ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος στην ίδια την Αθήνα. Αυτό θα σημάνει το τέλος της δημοκρατίας και της ελευθερίας, αφού η Αθηναϊκή πολιτεία είναι η κοιτίδα και η εγγυήτρια δύναμη των ιδεωδών αυτών.

Κρίνοντας το επιχείρημα αυτό ο W. Jaeger (ένθ. ανωτ.) γράφει: «Στήν παρ. 19 κ.έ. ἡ ὀλιγαρχία που ἔκανε τήν ἐμφάνισή της τώρα στά νησιωτικά κράτη, παρουσιάζεται σάν ἀπειλή γιά τή σταθερότητα τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας. Ποιός εἶναι τόσο ἀφελής ὥστε νά πιστεύει ὅτι ο Δημοσθένης τα θεωρεῖ ὅλα αὐτά ἀληθινά κατά γράμμα; Πρόκειται γιά καθαρή «ἐπιχειρηματολογία» καί τίποτε περισσότερο. Βέβαια συνήθως ὅλα αὐτά θεωροῦνται σοβαρά, καί κανείς δέν προσέχει οὔτε καν τή διαφορά πού παρουσιάζει ἡ στάση τοῦ Δημοσθένη στό λόγο **Περί Συμμοριῶν** ἢ στό λόγο του **Πρός Λεπτίνην**, μολονότι εἶναι ὀλοφάνερη» (Λεπτομερέστερα βλ. τις απόψεις αυτές του Jaeger στο περιλαμβανόμενο στο παρόν τεύχος σχετικό κείμενο).

Όμως, παρά την ενδεχομένως υπερβολική δόση κινδυνολογίας, οι επισημάνσεις του Δημοσθένη δεν έρχονται σε σύγκρουση με την κοινή λογική και την ιστορική πείρα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα λ.χ. από την πρόσφατη Ιστορία είναι το γεγονός ότι η χάριν της ειρήνης ανεκτική συμπεριφορά των δημοκρατικών χωρών κατά την περίοδο του μεσοπολέμου εξέθρεψε και αποθράσυνε τα ολοκληρωτικά καθεστώτα και έθεσε τη δημοκρατία σε κίνδυνο, χωρίς να εξορκίσει εν τέλει τον πόλεμο.

Η όλη επιχειρηματολογία του Δημ. καταλήγει στο φυσικό συμπέρασμα ότι οι καταλύοντες τα δημοκρατικά πολιτεύματα δεν πρέπει να θεωρούνται μόνον εχθροί των συγκεκριμένων δημοκρατικών πόλεων, αλλά όλων των δημοκρατών, όπου και αν αυτοί ευρίσκονται.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. (§17) ὑπὲρ ὧν, ὑπὲρ τίνων, περὶ τῶν ἰδίων, περὶ γῆς μέρους, ὑπὲρ τούτων, ὑπὲρ τῆς πολιτείας: οι ρήτορες χρησιμοποιούν τις προθέσεις ὑπὲρ και περὶ + γεν. χωρίς αισθητή διαφορά ως προς τη σημασία (βλ. Ρ. Κυνέρου, Συντ. τῆς Ἀρχ. Ἑλλ. §435ε και 450).

Κατά τον Κ. Ασώπιο (περὶ τῆς Ἑλλ. Συντάξεως, σ. 613 §144) ἡ ὑπὲρ ἐξηγεῖ ἐνίοτε καὶ τὰ τῆς περὶ. Πρὸβλ. και Δημ. Κατὰ Φιλίππου Β', 35: «καὶ πεποίηχ' ὑμῖν μὴ περὶ τῶν δικαίων μῆδ' ὑπὲρ τῶν ἐν τῇ χώρᾳ».

2. Η λ. **φιλον(ε)ικία** γενικῶς «μαῖλλον ἐπὶ κακοῦ ἢ ἐπὶ καλοῦ», ανταγωνισμός, αντιζηλία. Βλ. Γρ. Βερναρδάκη Λεξ. Ἑρμηνευτ. 1161α κ.εξ.

3. (§19) «**θαυμάζω δ' εἰ μηδεὶς ἡμῶν ἡγεῖται... μηδὲ λογίζεται...**». Περὶ τοῦ εἶδους τῶν προτάσεων αὐτῶν οἱ ὁποῖες ἴσως πρέπει νὰ ονομάζονται υποθετικές - αιτιολογικές ἢ και ἀπορηματικές βλ. Ν. Τζουγανάτου «Ὁ Ἵποτεταγμένος Λόγος», §§42 και 82.

4. «**Ὅθεν δὴ... προσδοκῶσι... βουλήσονται**». Περὶ τῆς συντάξεως που προτείνεται στο διδ. εγχειρίδιο βλ. Συντ. Κυνέρου σ. 1097 σημ. 4 και Ν. Τζουγανάτου, ἐνθ. ἀνωτ. §101.

Κατὰ τον Νεόφ. Δούκα (Δημοσθένης τ. 1, Βιέννη 1812 σ. 225).

«**Ὅθεν δὴ... τούτους: ἀφ' ὧν (ἀνθρώπων) οὖν... τούτους διαλύσαι βουλήσονται**».

Νομίζω ὅτι ἐσφαλμένως ἐνίοτε μεταφράζεται ἐδῶ το **Ὅθεν** ὡς σύνδεσμος συμπερασματικός (διὰ τούτο, ἔτσι, ἐπομένως) και ἐσφαλμένως το **δύνητ. ἄν (ἄν γενέσθαι)** συνάπτεται ὡς υποθετικό με το «**προσδοκῶσι**».

ΑΣΚΗΣΕΙΣ

6. Με την ἀσκηση αὐτή ἐπιδιώκεται νὰ ἀντιληφθῶν οἱ μαθητές τὴ σημασία που ἔχει ἡ ἐλευθερία του λόγου, χωρὶς τὴν ὁποία δὲν υφίσταται ἡ δημοκρατία, και τὸ γεγονός ὅτι ἡ γλῶσσα ὡς κοινωνικό φαινόμενο ἀποτυπώνει, και μέσω τῶν διαφόρων σημασιῶν που προσλαμβάνουν οἱ λέξεις, τὶς κοινωνικές ἀντιλήψεις.

Τὸ κείμενο του Ἡροδότου (5, 78): «**Δηλοῖ δὲ οὐ κατὰ ἓν μῶνον, ἀλλὰ πανταχῇ ἢ ἰσηγορίῃ ὡς ἔστι χρῆμα σπουδαῖον, εἰ και Ἰθηναῖοι τυραννεύμενοι μὲν οὐδαμῶν τῶν σφέας περιουσιῶν ἦσαν τὰ πολέμια ἀμείνους, ἀπαλλαχθέντες δὲ τυράνων μακρῶ πρῶτοι ἐγένοντο**. Πρβλ. και Δημ. Κατὰ Μειδίου, 124 και Πολυβ. 7, 10.

Κριτική ἀπὸ τὴν ἀντίπερα ὄχθη ἀποτελεῖ προφανῶς τὸ χωρίο τῆς Ἐνεοφ. Κύρου Παιδείας (Α, 3, 10) ὅπου ὁ νεαρός Κῦρος κρίνει Μηδικό συμπόσιο κατὰ τὸ ὁποῖο ἡ μέθη εἶχε καταργήσει τὶς διακρίσεις ἀρχόντων και ἀρχομένων:

«**Τότε γάρ δὴ ἔγωγε και πρῶτον κατέμαθον ὅτι τοῦτ' ἄρ' ἦν ἡ ἰσηγορία ὃ ὑμεῖς τότ' ἐποιεῖτε: οὐδέποτε γοῦν ἐσιωπᾶτε**».

Από αισθητική (;) άποψη το Αριστοφάνειο σχόλιο στον Ευριπίδη:

Εύριπ. ἔπειτ' ἀπὸ τῶν πρώτων ἐπῶν οὐδὲν παρῆκ' ἄν ἄργόν,
 ἀλλ' ἔλεγεν ἡ γυνή τέ μοι χῶ δούλος οὐδὲν ἤττον,
 χῶ δεσπότης χῆ παρθένος χῆ γραῦς ἄν. Αἰσχ. εἶτα

δῆτα

οὐκ ἀποθανεῖν σε ταῦτα ἐχρῆν τολμῶντα; Εὐ. μὰ
 τὸν Ἀπόλλω·
 δημοκρατικὸν γὰρ αὐτ' ἔδρων.

Ἄριστοφ. Βάτρ. 948-952

7. Κατά τον Αριστοτελικό ορισμό (1290 b) «ἔστι δημοκρατία μὲν ὅταν οἱ ἐλεύθεροι καὶ ἄποροι πλείους ὄντες κύριοι τῆς ἀρχῆς ὦσιν, ὀλιγαρχία δ' ὅταν οἱ πλούσιοι καὶ εὐγενέστεροι ὀλίγοι ὄντες». Οι διαφορές μεταξύ των πολιτευμάτων είναι παλαιό θέμα συζητήσεως (βλ. Ἡροδ. 3, 80-82).

Ο Δημ. με τις λ. ζητοῦντες καὶ ἡρημένοι διατυπώνει την άποψη ότι άνθρωποι διαφορετικῶν επιθυμιῶν καὶ πεποιθήσεων είναι η αιτία των αγεφύρωτων διαφορῶν μεταξύ των πολιτευμάτων. Κατά την άποψη αυτή, ὅπως σημειώσαμε ανωτέρω, το ἦθος των καθορίζει καὶ το ἦθος του πολιτεύματος. Η άποψη βέβαια αυτή είναι γενικευτική. Ο Αριστοτέλης υποδεικνύει περισσότερα εἶδη ολιγαρχίας καὶ δημοκρατίας: «νῦν δὲ μίαν δημοκρατίαν οἶονταί τινες εἶναι καὶ μίαν ὀλιγαρχίαν, οὐκ ἔστι δὲ τοῦτ' ἀληθές» (Πολιτ. 1289α).

Ο Δημ. εδώ περιγράφει ως χαρακτηριστική μορφή ὀλιγαρχίας εκείνην μάλλον στην οποία ο Αριστοτέλης ευρίσκει ότι δεν άρχει ο νόμος, αλλά η αυθαιρεσία των αρχόντων (1292b). Το πολίτευμα αυτό προφανῶς στηρίζεται στην αρχή της ισχύος, στο «δίκαιο του ισχυροτέρου»: «Οὔτω τὸ δίκαιον κέκριται, τὸν κρείττω τοῦ ἤττοντος ἄρχειν καὶ πλέον ἔχειν» (Πλάτ. Γοργ. 483d). Ο Πλάτων περιγράφει τον «ὀλιγαρχικόν» άνθρωπον ως κηφηνῶδη «θησαυροποιόν» τα χρήματα «περὶ πλείστου ποιούμενον» (Πλατ. Πολιτεία 553α κ. εξ.).

Βασική αρχή της δημοκρατίας εδώ κατά τον Δημ. είναι η αρχή της ισοσύτητος. Ο Αριστοτέλης περιγράφοντας το ακραιφνέστερο εἶδος δημοκρατίας γράφει: «ἴσον γάρ φησιν ὁ νόμος ὁ τῆς τοιαύτης δημοκρατίας τὸ μηδὲν μᾶλλον ὑπερέχειν τοὺς ἀπόρους ἢ τοὺς εὐπόρους, μηδὲ κυρίουσ εἶναι ὅποτερουσοῦν, ἀλλ' ὁμοίους ἀμφοτέρους» (Αριστοτ. Πολιτ. 1291b). Άλλη βασική αρχή της δημοκρατίας είναι βέβαια η ελευθερία (βλ. Ἄρι-

στοιχ. έ. αν.).

Ο τρόπος όμως με τον οποίον κατανοείται η αρχή της ισότητας (ή της ανισότητας στις ολιγαρχίες) είναι αιτία στάσεων «οἱ μὲν ὅτι ἐὰν κατὰ τι ἴσοι ὡσιν ὅλως ἴσοι νομίζουσιν εἶναι, οἱ δ' ὅτι ἐὰν κατὰ τι ἄνισοι πάντων ἀνίσων ἀξιούσιν ἑαυτούς» (Ἀριστοτ. Πολιτ. 1301 b). Βλ. και Πλάτ. Νόμοι 757 α: «δοῦλοι γὰρ ἂν καὶ δεσπότεται οὐκ ἂν ποτε γένοιτο φίλοι, οὐδὲ ἐν ἴσαις τιμαῖς διαγορευόμενοι φαῦλοι καὶ σπουδαῖοι. τοῖς γὰρ ἀνίσοις τὰ ἴσα ἄνισα γίγνεται' ἂν, εἰ μὴ τυγχάνοι τοῦ μέτρου». Βλ. και Ἴσοκρ. Ἀρεοπαγιτ., 21-22.

Ἰφέρπουν λοιπόν και στη δημοκρατία η νόσος του φόβου και ο φόβος της προσωπικής υπεροχής (βλ. Ἴσοκρ. Περί Ἀντιδ. 313-18). Το πλήθος κάποτε και αυτό «ζητεῖ ἄρχειν» παρά τους νόμους, πράγμα που οδηγεί σε τυραννίδα, «τοῦτο δὲ γίνεται, ὅταν τὰ ψηφίσματα κύρια ᾖ ἄλλὰ μὴ ὁ νόμος. Συμβαίνει δὲ τοῦτο διὰ τοὺς δημαγωγούς» (Ἀριστοτ. 1292α 6-9). Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η δίκη των στρατηγών μετά τη ναυμαχία στις Αργινούσες (406 π.Χ.). Βλ. Ξενοφ. Ἑλλ. 1, 7, 12. Αλλά και η κατάχρηση της ελευθερίας οδηγεί κατά τον Πλάτωνα (Πολιτ. 559 d κ. έξ.) στον «ἰσονομικόν» ή «δημοκρατικόν» ἄνδρα που κυριαρχείται διαδοχικά από παντός είδους ἠδονές. Κατάληξη, η τυραννίς.

Η Χριστιανική δ/λία ανατρέπει πλήρως την αρχαία πολιτική εμπειρία προβάλλοντας ὄχι δικαιώματα, αλλά καθήκοντα. Βασική αρχή της ἐν Χριστῷ πολιτείας (της Εκκλησίας) είναι η αγάπη και η ταπεινοφροσύνη, η αντιμετώπιση του συνανθρώπου ως αδελφού.

Κατά τον Παῦλειον (Κορινθ. Α' ΙΓ') ὕμνο της ἡ ἀγάπη οὐ ζηλοῖ, οὐ περπερεύεται (δὲν κομπάζει) οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς, ἀλλὰ πάντα στέγει και πάντα ὑπομένει. Στην κοινωνία αυτή της αγάπης ο ἄρχοντας είναι υπηρέτης και «ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ τίθεισιν ὑπὲρ τῶν προβάτων» (Ἰω. ι', 11).

Εδώ δεν χωρεῖ φιλαρχία ή φιλαυτία, διαγκωνισμός υπεροχής ή ισότητας, αλλά ευγενής ἄμιλλα ταπεινοφροσύνης και αὐτοθυσίας υπό την προοπτική μάλιστα του «πολλοὶ δὲ ἔσονται πρῶτοι ἔσχατοι και ἔσχατοι πρῶτοι» (Μάρκ. ι', 31).

8. Κατά τον Ἀριστοτ. (Πολιτ. 1260 b 25): «οὐκ αὐτογνώμονες θέλιον κρίνειν ἀλλὰ κατὰ τὰ γράμματα και τοὺς νόμους». «Ὅταν... ἄρχη μὴ ὁ νόμος ἀλλ' οἱ ἄρχοντες» υπεισέρχεται η αβεβαιότητα στις σχέσεις με τις ἄλλες πολιτείες. Βλ. και Ὁλυνθ. Α, 5: «και ὅλως

ἄπιστον, οἴμαι, ταῖς πολιτείαις ἢ τυραννίς, ἄλλωστε κἂν ὄμορον χώραν ἔχωσι».

Γ' §§21-24

Διδακτικός στόχος στην παρούσα ενότητα είναι να κατανοηθούν τα επιχειρήματα του ρήτορα «ἐκ τοῦ δικαίου» («ἔπειτα καὶ δίκαιον») καὶ «ἐκ τοῦ καλοῦ» («εἴτ' οὐκ αἰσχρόν») και ο τρόπος με τον οποίον στηρίζουν τη βασική πρότασή του, αλλά και τη γενικότερη πολιτική του.

§21. Γενικώς η έννοια του δικαίου περιλαμβάνει κάποια εξίσωση συμπεριφοράς την οποίαν εδώ επικαλείται ο Δημοσθένης. Το «φαίνεσθαι» πρέπει να συνδυασθεί προς το «φανήσεσθαι» και το «ὕφ' ἀπάντων ὀφθῆναι» των §§3-4 και ακόμη προς το «ἐὰν ὑποληφθῆτε» της §30. Είναι φανερόν ότι το δίκαιο δεν παύει να συνδυάζεται με το συμφέρον. Η χριστιανική συμβουλή «καθὼς θέλετε ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι, καὶ ὑμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς ὁμοίως» (Λουκ. στ' 31) διαφέρει, αφού ὄχι μόνο δεν ζητεῖ ανταπόδοση του αγαθοῦ, ἀλλ' ἐπὶ πλέον απαιτεῖ ἀγαθοποιία ως ἀνταπόκριση στην εχθρική συμπεριφορά και απορρίπτει ως κίνητρο το συμφέρον.

Το «ἐκ τοῦ δικαίου» ἐπιχείρημα του Δημ. προσκρούει προφανῶς σε ἐπιχείρημα ἀπὸ την ἴδια ἀφετηρία το οποίο ἀσφαλῶς θα εἶχαν ἐκμεταλλευθεῖ δεόντως οἱ ἀντίπαλοι ρήτορες: Ἀν δίκαιο εἶναι ἡ ἀμοιβαία ἀνταπόδοση των πράξεων (τὸ ἀντιπεπονθός), τότε οἱ Ρόδιοι δεν πρέπει να βοηθηθούν, ὡς ἀδικήσαντες. Ὁ Δημ. σπεύδει να εἰσαγάγει ἐξαίρεση στον κανόνα, τον «οὐκ ἐπιτήδειον» καιρόν και το «ἄδηλον μέλλον», ἐν τέλει δηλ. το συμφέρον. Περίπου κατὰ τον ἴδιον τρόπο ἀντιμετωπίζει το ζήτημα ο Ἀριστοτέλης (Ἠθικὰ Νικομάχεια, 113b):

«Δοκεῖ δέ τισι καὶ τὸ ἀντιπεπονθός εἶναι ἀπλῶς δίκαιον, ὥσπερ οἱ Πυθαγόρειοι ἔφασαν· ὠρίζοντο γὰρ ἀπλῶς τὸ δίκαιον τὸ ἀντιπεπονθός ἄλλω. τὸ δ' ἀντιπεπονθός οὐκ ἐφαρμόττει οὔτ' ἐπὶ τὸ νευητικόν δίκαιον οὔτ' ἐπὶ τὸ διορθωτικόν - καίτοι βούλονται γε τοῦτο λέγειν καὶ τὸ Ραδαμάνθυος δίκαιον·

εἶχε πάθει τά τ' ἔρεξε, δίκη κ' ἰθεῖα γένοιτο

- πολλαχοῦ γὰρ διαφωνεῖ· οἷον εἰ ἀρχὴν ἔχων ἐπάταξεν, οὐ δεῖ ἀντιπληγῆναι, καὶ εἰ ἄρχοντα ἐπάταξεν, οὐ πληγῆναι μόνον δεῖ ἀλλὰ και κολασθῆναι, ἔτι τὸ ἐκούσιον καὶ τὸ ἀκούσιον διαφέρει πολὺ».

Την ἐξαίρεση ο Δημ. στηρίζει σε καθολικότερο, γενικῶς παραδεκτό βιο-

τικό κανόνα (κοινόν τόπο) που αφορά την πρέπουσα συμπεριφορά των ευτυχούντων προς τους ατυχούντας και το «ἄδηλον μέλλον». Πρβλ. «Μηδενὶ συμφορὰν ὄνειδίσης· κοινή γὰρ ἡ τύχη καὶ τὸ μέλλον ἄόρατον» (Ψευδο-Ἴσοκρ. Πρὸς Δημόνικον, 29).

«Ἄτυχοῦντι μὴ ἐπιγέλα· κοινή γὰρ ἡ τύχη» (Χεῖλωνος παρὰ Στοβ. ΡΙΒ, 11).

Ο Δημ. λοιπόν προσπαθεῖ να φοβίσει τους Αθηναίους επισείοντας το «ἄδηλον μέλλον». Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα από τον Θουκυδίδη (5, 90). Οι Μήλιοι παρακαλοῦν (416 π.Χ.) τους Αθηναίους να φανούν επιεικεῖς με το επιχείρημα ὅτι θα εξασφαλίσουν ἔτσι αντίστοιχη επιείκεια, αν ποτέ βρεθούν και αυτοὶ σε ἀνάλογη θέση. Το περιστατικό αὐτὸ αἰξίζει να συνδυασθεῖ με το Ξενοφ. Ἑλλ. Β, 2, 3-4. Οι Αθηναῖοι λίγα χρόνια αργότερα (405 π.Χ.) πληροφοροῦνται την καταστροφή του στόλου των στους Αιγὸς Ποταμούς και «ἐκείνης τῆς νυκτὸς οὐδεὶς ἔκοιμήθη... πείσεσθαι νομίζοντες ὅα ἐποίησαν Μηλίους τε Λακεδαιμονίων ἀποίκους ὄντας, κρατήσαντες πολιορκία».

Ο Δημοσθένης πιστεύει ὅτι με την επίδειξη μεγαλοφυχίας προς τους Ροδίους οι Αθηναῖοι ὄχι μόνον θα αποφύγουν να προκαλέσουν τη μοῖρα τους, ἀλλά, σε περίπτωση ἀνάγκης, θα εξασφαλίσουν και συμμάχους.

Στην ἀσκηση 2 του εγχειριδίου φαίνεται αναλυτικὰ ἡ μέθοδος με την οποία ο ρήτορας ἀπὸ ἓνα γνωμικό, που παρουσιάζεται ως ἀλήθεια γενικῶς παραδεκτὴ, ἐξάγει ἓνα μερικότερο συμπέρασμα χρησιμοποιώντας τον παραγωγικό τρόπο σκέψους.

Στην §22 κ.εξ. χρησιμοποιεῖ παράδειγμα. Το παράδειγμα κατὰ τον Αριστοτέλη (Ρητορ. 394α) «ἔουικεν ἐπαγωγῇ». Χρησιμοποιεῖται ως μαρτυρία για την ἐπίρρωση προηγούμενων συλλογισμῶν, «ὁ δὲ μάρτυς πανταχοῦ πιθανός».

Το παράδειγμα των Αργείων εἶναι ιστορικό. Ἦταν πασίγνωστο και ἐν προκειμένῳ ἰδιαίτερα πειστικό, ἀφοῦ ἀφορούσε την Ἱστορία των Αθηνῶν. Χρησιμοποιήθηκε για να στηρίξει το προηγούμενο «ἐκ τοῦ δικαίου» επιχείρημα, ἀλλά και για να προβάλλει το πανάρχαιο ἠθικό «επιχείρημα» της ντροπῆς («αἰδώς Ἀργεῖοι», Ἰλ. Ε 787, «αἰδώς, ὦ Λύκιοι· ποῖ φεύγετε;» Ἰλ. Π 422, «οὐδ' αἰδεῖσθ' ἀμφιπερικτίνας;» Καλλίνος 1, 2). Εμμέσως ὁμως και ἀνεπαισθῆτως στηρίξει προηγούμενα ἀντεπιχειρήματα που ἀφορούσαν τον ἐπισειόμενον ἀπὸ τους ἀντιπάλους του περσικό κίνδυνον.

Ο Σχολιαστὴς γράφει σχετικά: «Συνάπτει λεληθότως λύσιν ἀρμόττου-

σαν και [πρός] τὴν ἀπὸ τοῦ βασιλέως ἀντίθεσιν ἦν τέθεικε κατ' ἀρχάς, Ἄλλὰ φοβούμεθα βασιλέα. δῆλον γὰρ ὅτι τὰς λύσεις ἐταμεύσατο, ἵνα και πρὸς ταύτην και πρὸς ἐκείνην αὐτῷ χρήσιμοι γένωνται. Ἐν ἀρχῇ μὲν γὰρ αὐταῖς καταχρησάμενος οὐκ ἂν ἔσχε χρησίμας πρὸς τὴν νῦν ἀντίθεσιν· πρὸς μόνην γὰρ ἂν ἐκείνην ἤρκεσαν ἀφομοιωθεῖσαι τῷ διαστήματι. φυλάξας δὲ τῷ παρόντι καιρῷ, και πρὸς ταύτην τὴν ἀντίθεσιν και πρὸς τὴν ἤδη προλυθεῖσαν οἰκειότητα ἔχει· τὰ γὰρ ἐξ ὑστέρου λυθέντα πρὸς ἅπαντα τὰ προηγούμενα πᾶσαν ἀναπέμπει τὴν δύναμιν.

Τα εκ της Ιστορίας παραδείγματα που ακολουθούν (§§23-24) στηρίζουν την άποψη ότι ο περσικός κίνδυνος δεν είναι σημαντικός. Το παράδειγμα των «Μυρίων» φαίνεται ότι είχε αξιολογηθεί γενικώς ως ένδειξη της αδυναμίας του περσικού κράτους. Πρβλ. Ἰσοκρ. Πανηγυρικός, 145-149.

Το όνομα του Φιλίππου που έτσι ξαφνικά και «σὰν αστραπή» κατά τον Jaeger εμφανίζεται εδώ, αποδεικνύει ότι ο Δημ. είχε ήδη αξιολογήσει τον εκ Βορρά κίνδυνο ως εξ ίσου σημαντικό με τον εξ Ανατολών. Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς τοποθετεί τον Α' Φιλιππικό στο 351 π.Χ., δηλ. στο ίδιο έτος που πιθανότατα εκφωνήθηκε ο Ὑπὲρ τῆς Ροδίων Ἐλευθερίας. Και οι δύο λόγοι δεν είχαν θετικό αποτέλεσμα. Τα γεγονότα θα δικαιώσουν τον Δημ. αργότερα.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. Η §21 συνάπτεται συνήθως με την προηγούμενη ενότητα. Στο εγχειρίδιο η §21 εισάγει την παρούσα ενότητα, και διότι αφορά επιχείρημα εκ του δικαίου και όχι εκ του συμφέροντος, όπως η προηγούμενη, και διότι έχει άμεση σχέση με το παράδειγμα των Αργείων.

2. Στη φράση «οὐκ ἐπιτήδειος ὁ καιρὸς ἐφησθῆναι» μπορεί κανείς να διακρίνει κάποιαν αντίφαση προς το «συγχαίρω τῶν γεγενημένων» της §15.

3. Μια άλλη εξαίρεση στο «ἀντιπεπονηθός» ως δίκαιο εισάγει ο Πιπτακός ο οποίος «ἀδικηθεὶς ὑπὸ τινος και ἔχων ἔξουσίαν αὐτὸν κολάσαι, ἀφῆκεν εἰπών· συγγνώμη τιμωρίας ἀμείνων· τὸ μὲν γὰρ ἡμέρου φύσεώς ἐστι, τὸ δὲ θηριώδους» Στob. 10, 14.

4. Εξαιρετικά διδακτικό για το πώς μπορεί να χρησιμοποιηθεί το πα-

ράδειγμα και για την σχετικότητα της αποδεικτικής του αξίας, είναι το εξής: Παρόμοια απάντηση, προς αυτήν που αναφέρει εδώ ο Δημοσθένης, είχαν δώσει πάλιν οι Αργεῖοι στους Λακεδαιμονίους κήρυκες οι οποίοι λίγο πριν από την εισβολή του Εξέρξη είχαν ζητήσει τη συμμαχία των Αργείων, χωρίς όμως ισοτιμία στις αποφάσεις: «Οὕτω δὴ οἱ Ἄργεῖοι φασὶ οὐκ ἀνασχέσθαι τῶν Σπαρτηγέτων τὴν πλεονεξίην, ἀλλ' ἐλέσθαι μᾶλλον ὑπὸ τῶν βαρβάρων ἄρχεσθαι ἢ τι ὑπεῖξαι Λακεδαιμονίους, προειπεῖν τε τοῖσι ἀγγέλοισι πρὸ δύντος ἡλίου ἀπαλλάττεσθαι ἐκ τῆς Ἄργείων χώρας, εἰ δὲ μὴ, περιέψεσθαι ὡς πολεμίους» Ἡροδ. 7, 149.

Ο Δημ. υπαινίσσεται το γεγονός αυτό μιλώντας επικριτικά για τη στάση των Αργείων κατά τα Μηδικά στον Β' Φίλιππ (§11).

Ασφαλώς όμως μπορεί να σκεφθεί κανείς ότι και στις δύο περιπτώσεις η στάση των Αργείων είχε κατά πάσαν πιθανότητα την ίδια αιτία.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ

2. Οι μαθητές καλούνται να παρατηρήσουν την ακριβή αντιστοίχιση του γενικού προς το μερικό και προς την παρούσα κατάσταση, και με ποιό τρόπο το κύρος του πρώτου στηρίζει το δεύτερο.

Χαρακτηριστικές αντιστοιχίσεις: **δεῖ - δίκαιον**, όπου δίκαιον είναι το δέον, το επιβαλλόμενο από τη φύση των ανθρωπίνων πραγμάτων, **εὐτυχοῦντας - δημοκρατουμένους - ἀτυχοῦντας - Ῥοδίου πεπονθέναι**, όπου η δημοκρατία ταυτίζεται με την ευδαιμονία του λαού και η ολιγαρχία με τη δυστυχία του. **τὰ βέλτιστα βουλευομένους - οὐκ ἐφρησθῆναι** κλ.π, όπου εὐβουλία είναι η σωφροσύνη η οποία στηρίζεται στη συναίσθηση της ρευστότητας των ανθρωπίνων πραγμάτων (χαρακτηριστικό παράλληλο κείμενο το Πρὸς Λεπτίνην, 161-162). Αξιοπαρατήρητη η εὐφημία του ρήτορα: **«εἴ ποθ', ὃ μὴ γένοιτο, τοιοῦτό τι συμβαίη»**.

9. Ο Πλάτων (βλ. Πολιτεία 454 d - 457 b, Μένων 72 d-e, Νόμοι 804 d - 805 a) δεν διακρίνει μεταξύ ανδρικής και γυναικείας ανδρείας αποβλέποντας στην ενότητα της αρετής. Είναι επομένως και υπὲρ της στρατεύσεως των γυναικῶν οι οποίες μπορεί να ορισθούν φύλακες στην «Πολιτεία» του. Το ὄλο ζήτημα της συμμετοχῆς των γυναικῶν στα κοινά είναι γνωστόν ὅτι εἶχε γίνει το αγαπημένο θέμα της κωμωδίας. Ο Αριστοτέλης αντιθέτως υποστηρίζει (Πολιτ. 1260a) ὅτι μετέχουν μεν ὅλοι στις ηθικῆς αρετές **«ἀλλ' οὐ τὸν αὐτὸν τρόπον, ἀλλ' ὅσον ἐκάστω πρὸς τὸ αὐτοῦ ἔργον... καὶ οὐχ ἡ αὐτὴ σωφροσύνη γυναικὸς καὶ ἀνδρὸς οὐδ' ἀνδρεία καὶ δικαιοσύνη, καθάπερ ᾤετο Σωκράτης, ἀλλ' ἡ μὲν ἀρχικὴ**

ἀνδρεία, ἢ δ' ὑπηρετική» (βλ. αυτ. και 1277 b).

Η Αριστοτελική αντίληψη γίνεται μάλλον περισσότερο αποδεκτή σήμερα. Θαυμάζεται η γυναίκα που με στίβαρό χέρι, με θάρρος και υπομονή διοικεί τα του οίκου της και μάλιστα όταν ο άνδρας απουσιάζει ή έχει εκλείψει. Βλέπε και την αντίστοιχη βιβλική αντίληψη (Παροιμ. ΚΘ', 28-49) «Γυναῖκα ἀνδρείαν τίς εὐρήσει;» κλπ.

Δ'. §§ 25-33

Οι παράγρ. 25-33 που θα διδαχθούν από μετάφραση διακρίνονται σε δύο νοηματικές ενότητες (25-29 και 30-33). Εφόσον υπάρχει χρόνος μπορεί ν' αποτελέσουν δύο διδακτικές ενότητες. Ελλείψει χρόνου μπορεί να διδαχθούν σε μία διδακτική ώρα μετά από «κατ' οἶκον» προπαρασκευή των μαθητών.

Στην α' ενότητα οι μαθητές θα κληθούν να κατανοήσουν και να απολαύσουν τον τρόπο με τον οποίον ο ρήτορας αντιμετωπίζει τα εκ του δικαίου επιχειρήματα των αντιπάλων, τα οποία όμως δεν παραθέτει «φοβηθείς μὲν ἴσως (κατά τον Σχολιαστή) αὐτῆς (της αντιθέσεως) τὴν δύναμιν, ἔχων δὲ πάντως τὸν ἀκροατὴν συνειδότα· τῇ δὲ σιωπῇ ἀφειλέ τι τῆς ἰσχύος αὐτῆς, πολὺ γὰρ συμβάλλεται πρὸς καθάρσεις καὶ τὸ μὴ μνησθαι τῶν ἀτόπων ἢ φοβερῶν ἢ δεινῶν... Τί οὖν πεποίηκε; τὴν μὲν ἀντίθεσιν ἔκρυπεν, ἀντὶ δὲ τῆς ἀντιθέσεως τὴν διαβολὴν τὴν κατὰ τῶν ρητόρων ἔθηκεν εἰπών, εἰσὶ δὲ τινες...».

Εἶναι φανερόν ὅτι ο Δημ. χρησιμοποιεῖ τὴ μέθοδο του αντιπερισπασμοῦ: ἐπιτίθεται ἐναντίον των ἀντιπάλων του καὶ ὄχι ἐναντίον των ἀγνώστων σε μας επιχειρημάτων τους «ὑπὲρ τῶν ἄλλων» τους οποίους ἐπίσης δεν κατονομάζει. Σκοπὸς του εἶναι να προκαλέσει τὴν ἀγανάκτηση του ἀκροατηρίου εἰς βάρος των ἀντιπάλων του οἱ οποίοι ὡς συνήγοροι ξένων καὶ κατήγοροι τῆς πόλεως στρέφονται ἐναντίον των συμφερόντων τῆς, καίτοι πολῖτες..

Ἦ ἔχει μὴ μὴ ἰεράρχηση κατὰ κοινὴν ὁμολογία, μεταξύ πόλεως - πατρίδος καὶ πολίτη, ὅπου ο πολίτης εἶναι ὑποδεέστερος καὶ ἔχει καθήκον υπακοῆς. Η ἀντίληψη αὐτὴ εὐρίσκει ἀκραία ἐκφρασὴ τῆς στον Πλατωνικό Κρίτωνα, ὅπου ο πολίτης εἶναι υἱὸς καὶ δούλος τῆς πόλεως. Εκεί (50ε) ἐρωτοῦν οἱ νόμοι: «Ἄρ' ἔξ ἴσου οἶε εἶναι σοὶ τὸ δίκαιον καὶ ἡμῖν;».

Το ἐπιχείρημα ὁμῶς του Δημ. εἶναι «ἔξω τοῦ πράγματος», διότι ἐκεῖνο που πρέπει να κριθεῖ εἶναι ἀν πράγματι λέγουν τα δίκαια καὶ ὄχι ἀν

«αὐτοὶ τὰ προσήκοντα φαίνονται ποιῶντες». Ο Δημ. κατηγορεῖ τους αντιπάλους του ὅτι μελέτησαν καὶ προέβαλαν μόνον τα εἰς βάρος τῆς πόλεως ἐπιχειρήματα καὶ ὄχι τα ὑπὲρ αὐτῆς στῆ συγκεκριμένη ὑπόθεσι. Τα «δίκαια» περὶ των ὁποίων ὁμιλοῦν οἱ ἀντίπαλοι εἶναι προφανῶς συνθήκες που καθιέρωναν ἓνα status quo μεταξύ των ἐλλήνων (Περὶ αὐτῶν καὶ ἰδίως τῆς συνθήκης «κοινῆς εἰρήνης» του 362 π.Χ. βλ. Ἱστορ. τοῦ Ἑλλ. Ἔθνους, Ἐκδοτ. Ἀθηνῶν, τ.Γ', σ. 445).

Ἐνῶ λοιπὸν οἱ ἀντίπαλοι στηρίζονται στο θετὸ δίκαιο των συνθηκῶν (στο νόμιμον) ο Δημ., προφανῶς μὴ εὐρίσκοντας ερείσματα σ' αὐτό, ἀναφέρεται στο φυσικό, σ' αὐτό που γενικῶς θεωρεῖται δίκαιο, το «κοινόν» κατὰ τον Ἀριστοτέλην (Ρητορ. 1373 β), ὅπως καὶ στῆ προηγούμενη ἐνότητα (§21). Οἱ ἀντίπαλοι κατὰ τον ἀρχ. Σχολιαστὴ ἰσχυρίζονται: «Δόξομεν (με τὴν ἐπέμβαση στῆ Ῥόδο) ἀδικεῖν καὶ παραβαίνειν πρῶτοι τὰς συνθήκας ὄπλα ποιῶντες». Ο Δημ. ἀπαντά:

«Ἄλλὰ μάλιστα δίκαιόν ἐστι τῆς ἀπάντων σωτηρίας ὑμᾶς προεστάναι». Ἐδώ βέβαια εὐλόγως θα μπορούσε νὰ ἀντιπαρατεθεῖ ὅτι κανεὶς δὲν ἔχει διορίσει τους Ἀθηναίους προστάτες. Γι' αὐτὸ ο Δημ. κάνει μὴ παραχώρησι (σχῆμα συγχωρήσεως ἢ συνδρομῆς): «Ἄλλὰ καὶ εἰ μὴ δίκαιον ἦν», ὁμως «ἐπειδὴ ἀδικεῖν ἐπιχειροῦσιν ἅπαντες, καὶ ἡμεῖς ταῖς ἐκείνων γνώμαις ἀκολουθοῦντες ἀδικῶμεν» (Σχολ.). Ἐπομένως καὶ στῆς δύο περιπτώσεις οἱ Ἀθηναῖοι πρέπει νὰ ἐπέμβουν στῆ Ῥόδο, στῆ πρώτη κατὰ το δίκαιο, στῆ δεύτερη κατὰ το συμφέρον! Το ἐπιχείρημα στηρίζεται στο παράδειγμα των Βυζαντιῶν καὶ των δυναστῶν τῆς Ἀλικαρνασσού.

Ο ἀρχαῖος Σχολιαστὴς κρίνει τὴν «μεταχείρισιν βίαιον καὶ Θουκυδίδειον ἐκ τῆς Κλέωνος δημηγορίας· οἷον γὰρ ἐκείνου περὶ Μυτιληναίων τὸ διάνημα, τοιοῦτον καὶ τὸ Δημοσθένους ἐνθάδε. ἀξιῶ γὰρ κάκεῖνος, εἰ μὲν δικαία εἶη ἡ ἀρχή, δικαίως κολάζεσθαι καὶ Μυτιληναίους· εἰ δὲ ἄδικος, ἀδίκως· χρή γὰρ πρὸς τὸ συμφέρον αὐτοὺς πολιτεύεσθαι». (βλ. Θουκ. Γ', 40).

Ο Jaeger (Δημοσθένης, Μ.Ι.Ε.Τ. σ. 265) κρίνει ὅτι ο Δημ. «χρησιμοποεῖ τόσο γιὰ τὴ δημοκρατία, ὅσο καὶ γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς δικαιοσύνης τῆ μακιαβελικῆ συνταγῆ. Σὲ ὅσους τὸν ἀντιμετωπίζουν μὲ τὰ ἐπιχειρήματα «δίκαιον» καὶ «συνθήκες» ἀπαντᾷ: ἄς ἀρχίσουν πρῶτα οἱ ἐχθροὶ μας νὰ σέβονται τῆς συνθήκες, καὶ ὕστερα τοὺς ἀκολουθοῦμε καὶ ἐμεῖς. Καὶ θὰ μείνει πιστὸς στὰ σχέδιά του, ἔστω καὶ ἂν δὲν εἶναι δίκαιο, ἐφ' ὅσον καὶ οἱ ἐχθροὶ δὲν βαδίζουν τὸ δρόμο τῆς δικαιοσύνης».

Το ἀντίθετο ο Δημ. ἀποκαλεῖ ἀνανδρία γιὰ τὴν ὁποῖαν οἱ Ἀθηναῖοι πρέ-

πει να ντρέπονται, αφού της ανανδρίας αυτής πρόσχημα μόνον θεωρεί τη δικαιοσύνη. Κάτι παρόμοιο λέγει και ο Περικλής προς τους Αθηναίους (Θουκ. Β. 60), ότι δεν μπορούν να παραιτηθούν από την ηγεμονία, κι αν ακόμη μερικοί σε περίοδο κρίσεως από φόβο και για ν' αποφύγουν φροντίδες και θυσίες προσποιούνται τους φιλειρηνικούς «ὡς τυραννίδα γὰρ ἤδη ἔχετε αὐτὴν (τὴν ἀρχήν), ἣν λαβεῖν μὲν ἄδικον δοκεῖ εἶναι, ἀφεῖναι δὲ ἐπικίνδυνον». Ἐπομένως δεν εξετάζεται το δίκαιον ἀλλὰ το συμφέρον. Η πολιτική σκοπιμότητα χρησιμοποιεῖ μόνον ως πρόσχημα τη δικαιοσύνη, αν δεν την παραβιάζει ασυστόλως.

Η θέση του Δημ. είναι πράγματι κυνική, ακριβῶς επειδὴ δεν απέχει ἀπὸ την πραγματικότητα. Τα παραδείγματα των συνθηκῶν είναι χαρακτηριστικά: ὅλα μπορούν να δικαιωθῶν με τη δύναμη!

Στα εκ του δικαίου επομένως επιχειρήματα των αντιπάλων απαντᾶ ὅτι δίκαιο ἐν τέλει εἶναι το συμφέρον της πόλεως και αὐτὸ πρέπει να υπηρετοῦν οἱ πολῖτες, υπαινισσόμενος ἀκόμη με το παράδειγμα της Καλλιείου εἰρήνης ὅτι ἡ πόλη πρέπει να ἀποκτήσει δύναμη και ὅτι τη δύναμη αὐτή θα τη χρησιμοποιήσει, ὅπως και στην περίπτωση εκείνη, ευεργετικά, για τους Ἕλληνες. Για την Καλλίειο και την Ἀνταλκίδειο εἰρήνη βλ. Ἴσοκρ. Πανηγ. 175-182 και Παναθην. 59-60, ἀλλὰ και την Ἰσοκρατική «ἀντίφαση» στον «Περὶ Εἰρήνης», §16.

Εἰδικὰ για την πρώτη βλ. Ἀγγ. Βλάχου Ἡρόδοτος, ὁ Ἀδίκημένος, Ἐστία 1970, σ. 109-126.

Ἐκτός ὁμως ἀπ' αὐτὸν τον τελευταῖο διπλωματικό ἐξωραϊσμό, ὁ Δημ. ζητεῖ ἀκόμη να περιορίσει την εφαρμογὴ της ἀρχῆς αὐτῆς στις «διεθνείς» σχέσεις. Το πρόβλημα εἶναι γενικότερο και ἔχει συζητηθεῖ κυρίως ἀπὸ τους σοφιστές. (βλ. π.χ. ὅσα λέγει ὁ Καλλικλῆς στον Πλατωνικό Γοργία και ὁ Θρασύμαχος στο Ι της Πολιτείας. Επίσης βλ. Θουκ. Δ', 19, Ε', 89 και 105 και Ἀριστοτ. Ἠθικά Νικομάχεια 1160α).

Περὶ του ὅτι το «ἀδεές και ἀνεπιβούλευτον» των Αθηναίων «πρὸς ἀλλήλους» δεν μπορεί να ἐπεκταθεῖ στις σχέσεις των με τους «συμμάχους» βλ. Θουκ. Γ', 37, ὅπου ὁ Κλέων ἀπεριφράστως διακηρύσσει ὅτι ἡ ἐξουσία των Αθηναίων ἐπ' αὐτῶν εἶναι δεσποτική «ὅτι τυραννίδα ἔχετε τὴν ἀρχήν και πρὸς ἐπιβουλεύοντας αὐτοὺς και ἄκοντας ἀρχομένους».

Ἀλλὰ και για τον ἰσχυρισμό του Δημ. ὅτι «ἐν ταῖς πολιτείαις οἱ νόμοι κοινήν τὴν μετουσίαν ἔδωσαν και ἴσην και τοῖς ἀσθενέσιν και τοῖς ἰσχυροῖς» ὑπάρχουν οἱ ἀντιρρήσεις (βλ. π.χ. Πλουτ. Σόλων, 5, ὅπου ὁ Ἀνάχαρσις λέγει περὶ των νόμων «μηδὲν τῶν ἀραχνίων διαφέρειν, ἀλλ'»

ὡς ἐκεῖνα τοὺς μὲν ἀσθενεῖς καὶ λεπτοὺς τῶν ἀλίσκομένων κατέχουσιν ὑπὸ δὲ τῶν δυνατῶν καὶ πλουσιῶν διαρρήγνυνται». Χαρακτηριστικός εἶναι ο Αισώπειος μῦθος «Λύκος καὶ ἄρην» ο οποίος μπορεῖ νὰ διδαχθεῖ κατὰ τὴν ὥρα τῆς θεματογραφίας:

Λύκος καὶ ἄρην.

Λύκος Θεασάμενος ἄρνα ἀπὸ τινος ποταμοῦ πίνοντα, τοῦτον ἐβουλήθη μετὰ τινος εὐλόγου αἰτίας καταθιοιήσασθαι. Διόπερ στὰς ἀνωτέρω ἡτῖατο αὐτὸν ὡς θολοῦντα τὸ ὕδωρ καὶ πιεῖν αὐτὸν μὴ ἔωντα. Τοῦ δὲ λέγοντος ὡς ἄκροισ τοῖς χεῖλεσι πίνει καὶ ἄλλως οὐ δυνατὸν κατωτέρω ἐστῶτα ἐπάνω ταράσσειν τὸ ὕδωρ, ὁ λύκος ἀποτυχῶν ταύτης τῆς αἰτίας ἔφη· «Ἄλλὰ πέρυσι τὸν πατέρα μου ἐλοιδόρησας.» Εἰπόντος δὲ ἐκείνου μὴδὲ τότε γεγενῆσθαι, ὁ λύκος ἔφη πρὸς αὐτόν· «Ἐὰν σὺ ἀπολογιῶν εὐπορῆς, ἐγὼ σε οὐχ (ἦττον) κατέδομαι».

Ὁ λόγος δηλοῖ ὅτι οἷς ἢ πρόθεσίς ἐστιν ἀδικεῖν, παρ' αὐτοῖς οὐδὲ δικαία ἀπολογία ἰσχύει.

Στους μαθητές πάντως ὡς ἓνα δεῦτερο «ἐπιμύθιον» πρέπει νὰ τονισθεῖ το γεγονός ὅτι μέσα στη ζοφερή αὐτή εικόνα τῆς πραγματικότητας που βιώνουν καθημερινῶς, ἡ υποκρισία στην ὁποῖαν ἀναγκάζονται οἱ ἰσχυροὶ ἀποτελεῖ ἓναν φόρο τῆς κακίας πρὸς τὴν ἀρετὴ καὶ ὅτι ἡ δύναμη ὡς μέγεθος φυσικὸ μόνον κατ' ἐπίφαση δίκαιο μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ (το «δίκαιο» του ἰσχυροτέρου, καὶ ὄχι ἠθικὴ υποχρέωση). Γι' αὐτὸ ἡ υποταγή στο «δίκαιο» αὐτὸ διατηρεῖται ὅσο ὑπάρχει ὁ φόβος τῆς δυνάμεως. Πρὸς ἐπίρρωσιν νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἀναγνωσθοῦν στους μαθητές οἱ ἀκριβῶς ἀντίθετες ἀπόψεις του Ἰσοκράτους (Περὶ Εἰρήνης, 28-35).

§§30-33. Ὁ ρήτορας μετὰ τὴ διαπίστωση ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἔχουν δικαιομα ν' ἀποφασίσουν τι εἶναι δίκαιο, ἐπανέρχεται στην ἀρχικὴ παρατήρηση καὶ προτροπὴ, στην ἀνάγκη τῆς πράξεως. Στο σημεῖο αὐτὸ εὐρίσκει τὴν ευκαιρία, ἀρχόμενος, κατὰ τὸν ἀρχ. Σχολιαστή, «τῶν ἐπιλόγων» νὰ ἐπιτεθεῖ με σφοδρότητα ἐναντίον τῶν ἀντιπάλων ρητόρων: «Βουλόμενος τοὺς ἐκείνων κωλύσαι λόγους εἰκότως κέχρηται τῇ διαβολῇ»!

Οἱ μαθητές θα κληθοῦν νὰ παρακολουθήσουν, ἀλλὰ καὶ νὰ κρίνουν τὴ μέθοδο αὐτή, ἀφοῦ ἐπαναλάβουν ὅσα περὶ ἠθοποιίας καὶ παθοποιίας ἔχουν διδαχθεῖ στην εἰσαγωγή.

Πρόκειται γιὰ χαρακτηριστικὴ περίπτωση ἠθοποιίας που ἀφορᾶ κυρίως τὸ ἦθος του ἀντιπάλου, ἀλλὰ καὶ παθοποιίας, διότι εἶναι φανερόν ὅτι προσπαθεῖ νὰ μεταγγίσει στους ἀκροατές τὴν ἀγανάκτηση ἐναντίον ἐκείνων τοὺς ὁποῖους παρουσιάζει ὅτι ἐκ τῶν ἔσω, ὡς ἐγκάθετοι ξένων, υπο-

νομεύουν τη δημοκρατία. Η μέθοδος αυτή είναι ιδιαιτέρως αποτελεσματική διότι «φύσει πᾶσιν ἀνθρώποις ὑπάρχει τῶν λοιδοριῶν καὶ τῶν κατηγοριῶν ἀκούειν ἡδέως, τοῖς ἐπαινοῦσι δ' αὐτοὺς ἄχθεσθαι» (Δημ. Περὶ τοῦ Στεφάνου, 3).

Στους μαθητές μπορεί να υποδειχθεί π.χ. η μεγάλη ακροαματικότητα εκπομπῶν που αποκαλύπτουν σκάνδαλα πολιτικῶν ἢ ἄλλων επιφανῶν προσώπων.

Ο ρήτορας αποφεύγει να επαινέσει τον ἑαυτό του διότι γνωρίζει ὅτι «ὁ μειγνῶν ἔπαινον ἴδιον ἄλλοτρίῳ ψόγῳ καὶ δι' ἀδοξίας ἑτέρου δόξαν αὐτῷ θηρώμενος ἐπαχθῆς παντάπασι καὶ φορτικός ἐστιν» (Πλουτ. Περὶ τοῦ ἑαυτὸν ἐπαινέειν ἀνεπιφθόνως, 19). Τούτο ὅμως γίνεται ἐμμέσως, ἀφοῦ με την ἀντιπαράθεση δίνει το στίγμα του, ὡς ἀκεραίου καὶ δημοκρατικοῦ ἀγανακτισμένου πολίτη. Συγχρόνως καθιστᾶ «τὸν δῆμον» ευμενῆ ἀκροατῆ, ἀπαλλάσσοντάς τον ἀπὸ κάθε ευθύνη καὶ κατηγορώντας τον (ουσιαστικά αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐπαινο) μόνο για υπερβολικὴ δημοκρατικὴ ἀνοχή.

Οι μαθητές θα κληθῶν να κρίνουν ἀν ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀκριβῆ:

1. Ἀν για την ἀδράνεια καὶ τα σφάλματα των Ἀθηναίων υπεύθυνοι εἶναι μόνον οι ρήτορες.

Αὐτὸ βέβαια μπορεί να συμβαίνει (βλ. Θουκ. V 85) καὶ πολλές φορές ὁ δῆμος παρασυρόμενος ἀπὸ δημαγωγούς, «ὑπὸ τῆς τῶν λεγόντων κραυγῆς καὶ βίας καὶ ἀναισχυντίας» (Δημ. Πρὸς Λεπτίνην, 166) ἔλαβε ὀλέθριες ἀποφάσεις. Τούτο ὅμως δὲν ἀπαλλάσσει το πλῆθος ἀπὸ την ευθύνη. Ἀντιθέτως το πλῆθος πολλές φορές υπαγορεύει στον ρήτορα τις θέλησεις του ἢ του ἀφαιρεῖ με θορύβους καὶ ἀποδοκιμασίες την παρρησία. Οἱ ρήτορες ἀναγκάζονται να μαντεύουν τη θέληση των ἀκροατῶν, ἔτσι ὥστε ὁ ἀπλὸς πολίτης υποβάλλει στον ρήτορα «λόγον οἰκείον τῆς ἑαυτοῦ προαιρέσεως». Σ' αὐτές τις περιπτώσεις δὲν εἶναι «ὁ λέγων» κύριος του δῆμου, ἀλλ' ὁ δῆμος κύριος του λέγοντος (βλ. Διοδ. Σικ. 13, 31 καὶ Δημ. Ὀλυνθ. Γ', 22).

2. Ἀν ἀληθεύει ὅτι ὅλοι οι ἀντίπαλοι του Δημοσθένη εἶναι ἀργυρώνητοι καὶ προδότες.

Αὐτὴ ἦταν μια συνήθης κατηγορία εἰς βάρος των ρητόρων καὶ το φαινόμενο τῆς δωροδοκίας των δημαγωγῶν μια πληγὴ των ἀρχαίων πολιτειῶν: «Πάντες ἴσασι τῶν μὲν ρητόρων τοὺς πολλοὺς οὐχ ὑπὲρ τῶν τῇ πόλει συμφερόντων, ἀλλ' ὑπὲρ ὧν αὐτοὶ λήψεσθαι προσδοκῶσι, δημηγορεῖν τολμώντων» (Ἰσοκρ. Παναθην. 12). Εἶναι γνωστὸν ὅτι καὶ ὁ Δημοσθέ-

νης επίσης είχε κατηγορηθεῖ και φυλακισθεῖ με παρόμοια κατηγορία (βλ. Δεινάρχου, κατὰ Δημοσθένους). Εδῶ πάντως ἡ κατηγορία περὶ δωροδοκίας εἶναι γενική, ἀόριστη και αναπόδεικτη, σαφῶς δημαγωγική.

3. Αν αληθεύει ὅτι ὅλοι οἱ καταγγελλόμενοι ρήτορες εἶναι ὀλιγαρχικοί.

Περὶ των φρονημάτων των οπαδῶν του Ευβούλου ἔχουν σημειωθεῖ ἀρκετὰ στο σχολ. εγχειρίδιο (λεπτομέρειες βλ. στην Ἱστορ. τοῦ Ἑλλ. Ἔθν. (Ἐκδοτ. Ἀθην.) Γ'2, σ. 38 κ.ε.). Ἡ κατηγορία ὁμως περὶ ὀλιγαρχικῶν φρονημάτων ἦταν συνήθης. Ὁ Ἰσοκράτης κατηγορεῖ τους Αθηναίους ὅτι ονομάζουν δημοκρατικούς τους συκοφάντες, ὀλιγαρχικούς δε και λακωνίζοντες «**τούς καλοὺς κάγαθούς τῶν ἀνδρῶν**», εξωθώντας τους εν τέλει σ' αὐτὰ (Περὶ Εἰρήνης 133, Περὶ Ἀντιδόσεως 318).

4. Αν εἶναι δημοκρατική ἡ ἀπαίτηση τῆς φιμώσεως των πολιτικῶν του αντιπάλων.

Πρόκειται βέβαια για δημαγωγική κορώνα και μάλιστα κατὰ τῆς κομματικῆς παρατάξεως που θρῆσκόταν στα πράγματα. Εν ὀνόματι τῆς δημοκρατίας ζητεῖ τὴν κατάργηση τῆς παρρησίας τὴν ὁποία εἶχε ζητήσει για τον εαυτό του στο προοίμιο. Ὑποστηρίζει ὅτι δεν πρέπει να διαφέρουν ως προς τους κανονισμούς στρατιωτική και πολιτική δραστηριότητα, πολίτης και σπλίτης. Ἡ ἀποψη αὐτή, παρά τον δημοκρατικό τῆς μανθῶνα, φαίνεται μᾶλλον να λακωνίζει και στη Σπάρτη επίσης δεν επιτρεπόταν στους πολίτες οὔτε να ἐπαινοῦν θεσμούς ξένους (Δημ. Πρὸς Λεπτίνην 106).

Βεβαίως ἡ σχέση πόλεως και πολίτη ἦταν κατὰ τον Ἀριστοτέλη (Πολιτ. 1253α, 20) σχέση μέρους προς ὅλον «**καὶ πρότερον δὴ τῇ φύσει πόλις ἢ οἰκία καὶ ἕκαστος ἡμῶν ἐστιν. Τὸ γὰρ ὅλον πρότερον ἀναγκαῖον εἶναι τοῦ μέρους· ἀναιρουμένου δὲ τοῦ ὅλου οὐκ ἔσται πούς οὐδὲ χεῖρ...**».

Στον Πλατωνικό Κρίτωνα (51b) παρουσιάζεται ἡ σχέση αὐτή ὅπως τὴν ζητεῖ ὁ Δημοσθένης: «**οὐχὶ ὑπεικτέον, οὐδὲ ἀναχωρητέον, οὐδὲ λειπτέον τὴν τάξιν, ἀλλὰ καὶ ἐν πολέμῳ καὶ ἐν δικαστηρίῳ καὶ πανταχοῦ ποιητέον ἃ ἂν κελεύῃ ἡ πόλις καὶ ἡ πατρίς**». Ὁ Δημ. ζητεῖ επομένως τὴν τιμωρία των «ὀλιγαρχικῶν» πολιτικῶν ως ἐπιόρκων στρατιωτῶν. Στις περιπτώσεις γραφῶν ἀσπρατείας, δειλίας και λιποταξίου προβλεπόμενη ποινὴ ἦταν ἡ «ἀτιμία». Ὅτι βέβαια ἡ ἐφαρμογὴ του νόμου αὐτοῦ για τὴ δῖωξη πολιτικῶν φρονημάτων δεν ἦταν δυνατὴ εἶναι φανερόν.

Πολὺ περισσότερο ἀδιανόητο θα ἦταν αὐτό, ὑπὸ ὁμαλές συνθήκες, στις σύγχρονες δημοκρατίες, ὅπου οἱ σχέσεις πόλεως (κράτους) και πολίτη ἔ-

χουν διαμορφωθεί υπό την επίδραση της χριστιανικής διδασκαλίας, κατά την οποία δεν είναι η πόλη που προηγείται, αλλά τα ανθρώπινα πρόσωπα που, όντας αθάνατα, δίδουν αξία και στην πόλη την οποία πρόσκαιρα συνιστούν επιζητούντα «τὴν μέλλουσαν».

ΑΣΚΗΣΕΙΣ

4. Τα σχετικά με τη σκοπιμότητα της ρητορικής αυτής υπερβολής έχουν αναπτυχθεί ανωτέρω. Σκοπός της κυρίως είναι να τονισθεί το αδιάφορο και η πίστη στη δημοκρατία του ρήτορα του οποίου οι θέσεις συγκρούονται προς την πολιτική της συντηρητικής παρατάξεως του Ευβούλου, αλλά και του δημοκρατικού κόμματος το οποίο προφανώς ετήρησε αρνητική στάση έναντι της αιτήσεως των Ροδίων ως αποστατών της δημοκρατίας.

Το άρθρο 29§1 του Συντάγματός μας δεν απαγορεύει την ίδρυση κομμάτων μη δημοκρατικών, λ.χ. αναρχικών ή επαναστατικών, αλλά η οργάνωση και η δράση τους οφείλει να υπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η εκτροπή από την αρχή αυτή ελέγχεται μέσω της απαγορεύσεως της καταχρηστικής ασκήσεως δικαιώματος (άρθρο 25§3).

Η αναστολή συγκεκριμένων ατομικών ελευθεριών και η σύσταση «εξαιρετικών δικαστηρίων» (στρατοδικείων) για τους πολίτες επιτρέπεται (άρθρο 48 του Συντ.) μόνον σε περιπτώσεις εξαιρετικών κινδύνων, οπότε τίθεται σε εφαρμογή ο νόμος περί καταστάσεως πολιορκίας, το «δίκαιο της ανάγκης» (*salus populi suprema lex esto*).

5. Τῶν μὲν συμμάχων — τῶν δὲ πολιτευομένων
 τοὺς ὁμωμοκότας κρινεῖν — οὕς ἴστε ἡρημένους
 τὸν αὐτὸν ἐχθρὸν καὶ φίλον — τοὺς τῆς πόλεως ἐχθροὺς
 νομίζετ' — ἡγεῖσθε
 εὐνουστάτους — τούτους πιστοτάτους
 (ἡ άσκηση από το κείμενο, αφού διδαχθεί ἡ μετάφραση)

§§ 34-35

Ο Δημ. επανέρχεται για τρίτη φορά στην ανάγκη της δράσεως (§§1, 30, 34). Ο λόγος είναι εύκολος και ανέξοδος, δύσκολη είναι η πράξη. Ο σκοπός του ρητορικού λόγου είτε στο δικαστήριο είτε στις συνελεύσεις είναι να πείσει τον ακροατή, ώστε να ενεργήσει σύμφωνα με τις υποδείξεις

του ρήτορα. Ο Δημ. δεν είναι συντάκτης λόγων γραφείου, όπως αργότερα οι διδάσκαλοι της ρητορικής που συνέτασσαν λόγους χωρίς το κίνητρο της δράσεως, για αισθητική μόνον απόλαυση, επίδειξη ή διδασκαλία. Είναι άνθρωπος της δράσεως, δρών πολιτικός, και ως κίνητρα δράσεως πρέπει να εκτιμώνται οι λόγοι του.

Παρά ταύτα στην παρούσα δημηγορία υπάρχουν αρκετές ενδείξεις ότι ο ρήτορας δεν πιστεύει πως ο λόγος του θα έχει απήχηση προς την κατεύθυνση αυτή, όπως και πράγματι δεν είχε (βλ. Δημ. Περί Ειρήνης 26 και Περί Συντάξεως 8). Στο διδακτικό εγχειρίδιο έχουν γραφεί αρκετά επ' αυτού.

Ο Δημοσθένης όμως δεν έχασε την ευκαιρία να κάνει αισθητή την παρουσία του στο πολιτικό σκηνικό και να δώσει το πολιτικό του στίγμα διαφοροποιούμενος από το συντηρητικό κόμμα του Ευβούλου και το ακραίο δημοκρατικό κόμμα που για διαφορετικούς λόγους απέρριπταν το αίτημα των Ροδίων. Είναι προφανώς ένας λόγος πολιτικής τακτικής. Αυτήν ίσως εξυπηρετεί και η δριμυία επίθεση εναντίον όλων.

Οι μαθητές μπορούν να εντοπίσουν στην §34 κάτω από την αοριστολογική - υποθετική - δυναμική φρασεολογία (**ἴσως μὲν οὖν – ἀλλ' ἐὰν δυναθῆτε – καὶ τᾶλλ' ἂν ἴσως σχοίη**) την αίσθηση μιας τυπικής αναφοράς σε πράγματα που δεν ήταν ο στόχος του λόγου.

Ο επίλογος (§35) συμπερασματικός και προτρεπτικός, άριστα συντεταγμένος, δεν έχει το πάθος άλλων επιλόγων του ρήτορα, καίτοι η παθοποιία είναι από τα χαρακτηριστικά των επιλόγων. Δηλώνει τυπικά ότι επιμένει στην πρότασή του και καταλήγει με τις κοινοτοπικές προτροπές του **«πράττειν ἄξια τῆς πόλεως»** και της μιμήσεως των προγόνων. Αισθάνεται κανείς ότι ο Δημ. έχει ήδη επιτύχει τον πραγματικό στόχο του.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. **«καὶ τᾶλλ' ἂν ἴσως καθ' ἐν αἰεὶ βέλτιον σχοίη»**

Ὡς είναι γνωστόν ο **καὶ** έχει αρκετές χρήσεις και σημασίες πλην της συμπλεκτικής. Ὡς συμπλεκτικός θα συνέδεε ὁμοιες προτάσεις ή ὀρους προτάσεων. Εδώ όμως η πρόταση αποτελεί απόδοση της προηγούμενης υποθετικής. Ο **καὶ** είναι προσθετικός: (πλην εκείνων) και τὰ ἄλλα επίσης. Βλ. και πιο κάτω στην §35: **ἀλλ' ἵνα** (πλήν τούτου) **καὶ μιμήσθε**.

2. **ἐπαινῆ... καὶ διεξίη... καὶ λέγη**: πολυσύνδετο (συναθροισμός ή επιτροχασμός) και ομοιοτέλετο.

3. οὐχ ἵνα... ἀλλ' ἵνα καὶ· αντίθεση (συμπλεκτική ἀναίρεση)

4. «Πέντε μὲν καὶ τετταράκοντα ἔτη τῶν Ἑλλήνων ἦρξαν ἐκόντων ἐκεῖνοι, πλείω δ' ἢ μύρια τάλαντ' εἰς τὴν ἀκρόπολιν ἀνήγαγον, πολλὰ δὲ καὶ καλὰ καὶ πεζῇ καὶ ναυμαχοῦντες ἔστησαν τρόπαια, ἐφ' οἷς ἔτι καὶ νῦν φιλοτιμούμεθα. Καίτοι ταῦτα νομίζετ' αὐτοὺς στήσαι οὐχ ἵνα θαυμάζωμεν ἡμεῖς θεωροῦντες αὐτά, ἀλλ' ἵνα καὶ μιμώμεθα τὰς τῶν ἀναθέντων ἀρετάς». (Δημ. Περὶ Συντάξεως, 26).

ΑΣΚΗΣΕΙΣ

3. Η άσκηση έχει στόχο να κατανοήσουν οι μαθητές με τη βοήθεια του διδάσκοντος ότι απόλυτη συνωνυμία δεν υπάρχει, αφού κάθε λέξη χρησιμοποιείται με πλήθος σημασιολογικών αποχρώσεων και δεν είναι δυνατόν να συμπέσει απολύτως με καμμία άλλη. Από σημασιολογική άποψη τα συνώνυμα βοηθούν να επιτύχουμε την ακριβή απόχρωση σ' αυτό που ζητούμε να εκφράσουμε, ενώ από αισθητική άποψη αποτελούν γλωσσικό πλούτο και ποικίλλουν τον λόγο.

κατηγορῶ τοῦ προδότου
ἐπιπλήττω τῶ νεανίσκῳ τὴν αὐθαδίαν
οὐ χαλεπὸν εὐρεῖν κόλακα
ἔργον εὐρεῖν τὴν ἀλήθειαν
διεξέρχομαι τὰς Ἡροδότου Ἱστορίας
λέγω δ οἶδα

ΓΕΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ

Οι τελευταίες ερωτήσεις (4, 5, 6, 7) αφορούν την προσωπικότητα του Δημ. όπως εμφανίζεται στον λόγο του Ὑπὲρ τῆς Ῥοδίων Ἐλευθερίας και όπως από το σύνολο της δράσεώς του είναι γνωστός.

4. Είναι φανερόν ότι, αν στις άλλες πόλεις το πολίτευμα ήταν πολλές φορές συνδεδεμένο με θέματα συμμαχικής πολιτικής, στην Αθήνα αντιθέτως η δημοκρατία ήταν το βασικό παραδεδομένο χαρακτηριστικό της, η ψυχή της πόλεως, χωρίς την οποία δεν αναγνωρίζεται. Αυτή προσδιορίζει το ήθος της πόλεως σύμφωνα με το οποίο υποχρεούται να ζει ο πολίτης (βλ. κατ' Ἄνδρον. Παραν. 47, 51, 57, 64).

Αυτό αναγκάζει τον Δημ. να θεωρεί τους ολιγαρχικούς πολιτικούς προδότες όχι της δημοκρατίας, αλλά της πόλεως (§§32-33). Επομένως για τον Δημοσθένη η σχέση πατριώτη και δημοκράτη στην Αθήνα είναι αμφίδρομη.

5. Αν φιλοπόλεμοι είναι οι πολεμοχαρείς, αυτοί δηλ. που χαίρονται να πολεμούν, ο Δημ. δεν είναι φιλοπόλεμος, γιατί παντού φαίνεται να προτιμά την ειρήνη. Δεν ανήκει όμως σ' αυτούς που θα προτιμούσαν την ειρήνη, όταν το συμφέρον της πόλεως θα απαιτούσε τον πόλεμο (§§5-8).

6. Συγκλονιστική απάντηση στο ερώτημα αυτό δίδει ο ίδιος ο ρήτορας στον λόγο του Περί του Στεφάνου. Εκεί (§66 κ. εξ.) μετά τη μάχη της Χαιρωνείας, όταν όλα είχαν πλέον κριθεί και δεν υπήρχαν πια κυρίαρχες ελληνικές πόλεις, ο Δημ. εμφανίζεται ως ο άνθρωπος που ενσάρκωσε την τελευταία αναλαμπή του ηρωικού πνεύματος της πόλεως. Μέχρι τέλους της ζωής του πίστευε πως ούτε αυτός ούτε η πόλη θα μπορούσαν να πράξουν διαφορετικά απ' ό,τι έπραξαν, διαφορετικά δηλ. από το ήθος και την παράδοση της Αθηναϊκής δημοκρατίας. Στους ανδριάντες του που έχουν διασωθεί, η εικόνα του με το ρυτιδωμένο περίφροντι πρόσωπο, με την έκδηλη νευρικήτητα και την ένταση, εκπέμπει την εντύπωση μιας τραγικής προσωπικότητας που φύλαξε τις Θερμοπύλες της αρχαίας δημοκρατίας.

7. Η απάντηση ευρίσκεται στις §§19-20 και στην παλαιότερη και στη σύγχρονη ιστορία.

ΣΗΜ: Πέραν των βασικών επισημάνσεων που πρέπει να γίνουν σύμφωνα με το Πρόγραμμα Σπουδών κατά τη διδασκαλία των λόγων του Δημοσθένους, είναι φανερόν ότι οι μαθητές μπορούν, με την καθοδήγηση του διδάσκοντος, να συζητήσουν και πλήθος άλλων προβλημάτων τα οποία θίγουν τα κείμενα. Μπορούν π.χ. στον παρόντα λόγο να εκτιμήσουν την επικαιρότητα του προβληματισμού που αφορά τις βλέψεις μιας βαρβαρικής δυνάμεως στο Ν.Α. Αιγαίο, να μελετήσουν τη σχέση του νομίμου με το δίκαιο και το συμφέρον, να διακρίνουν τα διλήμματα και τον κυνισμό της πολιτικής ή να επισημάνουν τους κινδύνους που απειλούν ένα δημοκρατικό πολίτευμα.

Β' ὙΠΕΡ ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΙΤΩΝ

ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ ΔΥΝΑΜΕΩΝ

Ὁ Δημοσθένης ἔχει σαφῆ ἀντίληψη τῶν προθέσεων τῶν λαῶν ἐν γένει, ὅτι δηλαδή ἐναντίον παντὸς δικαίου, μὲ κάθε τρόπον φροντίζουν νὰ ἀδικήσουν. Διὰ τοῦτο αἱ συνθήκαι ἰσχύουν ἐπὶ τόσον χρόνον, ἐφ' ὅσον διατηρεῖται ἡ αὐτὴ ἰσορροπία δυνάμεων, ἡ ὑπάρξασα κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς συνάψεως τῆς συνθήκης. Εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς ὁ Δημοσθένης δὲν εἰσηγεῖται προληπτικὸν πόλεμον, ἀλλὰ ἀρχὴν καθιεροῦσαν ἰσορροπίαν δυνάμεων, τὴν ὁποίαν εὕρισκει δικαίαν. Πρέπει δὲ ὄντως νὰ εἶναι δικαία ἡ ἀρχὴ αὕτη, ἐφ' ὅσον παραδεχόμεθα ὡς πράγματι καὶ ἀληθῶς ὑφισταμένην τὴν ὀλεθρίαν τάσιν τῶν λαῶν «νὰ παρασκευάζωνται ἵνα μὲ κάθε τρόπον ἀδικήσουν». Ἡ ἀρχὴ αὕτη κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Δημοσθένους ἐλάμβανε τὴν πρώτην αὐτῆς θεμελίωσιν. Καὶ εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ὁ Δημοσθένης εἶχεν ἀποκομίσει διδάγματα ἐκ λίαν προσφάτου ἱστορικῆς δράσεως τῆς ἰδίας πατρίδος, τῆς ὁποίας διερμηνεὺς εἰς τὸν τομέα τοῦτον ὑπῆρξεν ὁ περιβόητος Καλλίστρατος, ὁ λαμπρὸς ἀλλ' ἀτυχῆς ἐκεῖνος πολιτικὸς ἀνὴρ, τὸν ὁποῖον ἐθαύμαζεν ὁ Δημοσθένης καὶ τοῦ ὁποίου μία πολιτικὴ περιπέτεια ἂν δὲν ὑπῆρξε μοναδικῶς ἀποφασιστικὴ διὰ τὴν περαιτέρω σταδιοδρομίαν τοῦ Δημοσθένους, ἤσκησε πάντως ἐπ' αὐτοῦ ἐπίδρασιν σημαντικὴν. Εἶναι γνωστὸν ὅτι μὲ τὴν ἐμφάνισιν τῶν Θηβῶν εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν τῶν μεγάλων ἐν Ἑλλάδι δυνάμεων ἔγινεν ἐναλλαγὴ ὑπεροχῆς μετὰξὺ αὐτῶν καὶ τῆς Σπάρτης. Αἱ Ἀθηναῖοι εἶχον σοβαροὺς λόγους μνησικακίας κατ' ἀμφοτέρων, ἀλλὰ καὶ ἀλληλοδιαδόχως εἶχον συνδέσει τὴν τύχην των μὲ τὴν μίαν ἐκ τῶν δυνάμεων τούτων κατὰ τῆς ἄλλης καὶ γνωρίζομεν ὅτι εἰς κάποιον σημεῖον τῆς ἐναλλαγῆς αὐτῆς αἱ Θῆβαι ἐχώρησαν εἰς ἐκτέλεσιν τοῦ σχεδίου των καὶ ὅτι εἰς σκληρὰς πρὸς τοὺς Ἀθηναίους καὶ τοὺς Λακεδαιμονίους ἠνωμένους μάχας διεξεδίκησαν τὴν ἡγεμονίαν τῆς Ἑλλάδος. Κατὰ τὴν πορείαν τῆς διεκδικήσεως ταύτης ἐξησθένησαν καὶ ἡ Σπάρτη δεινῶς κινδυνεύασα ἤρχισεν αὖθις νὰ ὀρθοποδῇ. Πέραν τούτου ὅμως ἤρχισε νὰ διεκδικῇ ἡγετικὴν ἐν Πελοποννήσῳ θέσιν, κινδυνεύει δὲ οὕτω ἢ ἀντὶ τόσου αἵματος ἐπιτευχθεῖσα ἰσορροπία νὰ διαταραχθῇ. Τὴν πολιτικὴν τῆς ἰσορροπίας δυνάμεων ἐν μέσῳ τῆς παλιρροίας ταύτης θὰ ἴδωμεν νὰ ἀποτελῇ ἀξιόλογον κεφάλαιον τῆς πολιτικῆς τοῦ Δημοσθένους μὲ φράσεις σαφεῖς καὶ σχέδιον πλήρες.

Κατὰ τὴν ἀρχὴν ταύτην ὁ Δημοσθένης ἐπιδιώκει διὰ συνθηκῶν ἐμμέσως καὶ ἀμέσως τὸν περιορισμὸν τῆς ὑπερμέτρου αὐξήσεως μιᾶς δυνάμεως, διότι αὕτη, κατὰ τὰς περὶ πολιτικῆς, ὡς ἄνω, κρατούσας ἀντιλήψεις,

ἡδύνατο καὶ θὰ ἐπεδίωκε νὰ ἀποβῆ ἀπειλὴ κατὰ τῶν ἀσθενεστέρων γειτόνων καὶ μὴ. Στοιχεῖα τῆς πολιτικῆς ταύτης τοῦ Δημοσθένους εὔρηνται εἰς πολλοὺς λόγους αὐτοῦ, πολιτικούς καὶ δημοσίους δικανικούς, ἀλλ' ὁ καταστατικὸς χάρτης τῆς ἀρχῆς ταύτης εἶναι ὁ Ὑπὲρ Μεγαλοπολιτῶν. Ἡ Μεγαλόπολις τῆς Ἀρκαδίας ἀπειλουμένη ὑπὸ τῶν Σπαρτιατῶν κατέφυγεν εἰς τὰς Ἀθήνας ζητοῦσα προστασίαν. Ἀλλ' οἱ μὲν Σπαρτιαῖται ἦσαν σύμμαχοι τῶν Ἀθηνῶν καὶ βάσει τῆς συμμαχίας ταύτης εἶχον συμπολεμήσει παρὰ τὴν Μαντίνειαν τὸ 362 κατὰ τῶν Θηβαίων, οἱ δὲ νῦν ἀπειλούμενοι Μεγαλοπολιταὶ ὑπῆρξαν τότε ἀντίπαλοι τῶν μετὰ τῶν Σπαρτιατῶν συμπολεμούντων Ἀθηναίων. Καὶ μάλιστα αὕτη αὕτη ἡ ὑπαρξὶς τῆς Μεγάλης Πόλεως ἦτο ἐξ ὀλοκλήρου ἔργον τοῦ Ἐπαμεινώνδου. Οὗτος δηλαδὴ, ὅτε ἐκυριάρχησεν ἐν τῇ κεντρικῇ Πελοποννήσῳ, συνώκισε πολλὰς Ἀρκαδικὰς πόλεις καὶ ἀπετέλεσε τὴν Μεγάλην Πόλιν ὡς δύναμιν προωρισμένην νὰ ἐπιτηρῆ ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὴν σπαρτιατικὴν δύναμιν. Ἀλλὰ τὸ 356 αἱ Θῆβαι ἐνεπλάκησαν εἰς τὸν σκληρὸν ἐκεῖνον ἀγῶνα μετὰ τοὺς γείτονάς των Φωκεῖς, τοῦτο δὲ ἀπετέλει εὐκαιρίαν διὰ τοὺς Σπαρτιάτας νὰ συντρίψουν τὴν ὑπὲρ τῶν Θηβαϊκῶν συμφερόντων θέσιν τοποτηρητοῦ ἐπέχουσας Μεγαλόπολιν.

Οἱ ἐν Ἀθήναις εὐνοοῦντες τὴν Σπάρτην πολιτικοὶ παρετήρησαν ὅτι πᾶσα ὑποστήριξις παρεχομένη εἰς τοὺς Μεγαλοπολίτας ἦτο πράξις δολία ἔναντι μιᾶς συμμάχου χώρας, ἐν εἶδος προδοσίας πρὸς ἐκείνους, παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν ὁποίων πρὸ μιᾶς δεκαετίας τὸ Ἀθηναϊκὸν στράτευμα εἶχε πολεμήσει παρὰ τὴν Μαντίνειαν. Ἐξεμεταλλεύοντο ἐξ ἄλλου τὸ κατὰ τῶν Θηβῶν μῖσος καὶ ὑπεδείκνυον ὅτι ἦτο εὐκαιρία ἀνακαταλήψεως τοῦ Ὠρωποῦ, πόλεως γειτονικῆς, τὴν ὁποίαν οἱ Θηβαῖοι εἶχον ἀφαιρέσει ἀπ' αὐτῶν. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἐπωφεληθοῦν τὴν ἀναταραχὴν καὶ διὰ τὸν Ὠρωπὸν ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν Πλαταιῶν, τῶν Θεσπιῶν καὶ τοῦ Ὀρχομενοῦ, τῶν ἀρχαίων βωιωτικῶν πόλεων, φυσικῶν ἀντιπάλων τῆς φιλοδόξου γείτονος, ἡ ὁποία εἶχεν ἰδρύσει τὴν δύναμιν της ἐπὶ τῶν ἔρειπίων ἐκείνων. Διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τοὺς σκοποὺς της τούτους ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν εἶχεν ἀνάγκην τῆς συμπαραστάσεως τῆς Σπάρτης. Ἦτο περιφρόνησις πρὸς τὴν Σπάρτην καὶ πιθανὸν νὰ τὴν ἔκαμναν ἐχθρὰν οἱ Ἀθηναῖοι βοηθοῦντες τοὺς Ἀρκαδας συμμάχους τῶν Θηβαίων, οἱ ὁποῖοι ὑπὸ τὸν Ἐπαμεινώνδαν ἐπολέμησαν κατὰ τῶν Ἀθηναϊκῶν στρατευμάτων. Οἱ συλλογισμοὶ οὗτοι ἦσαν ἀσφαλῶς ἰσχυροὶ καὶ ἐπροξένησαν μεγάλην ἐντύπωσιν εἰς τὸ πλῆθος, εἰς τὸ ὁποῖον τότε τὸ ὄνομα τῶν Θηβῶν προεκάλει φρίκην.

Ὁ Δημοσθένης ἐπρόσεξε τὸ κεντρικὸν νόημα τῶν τοιούτων ἰσχυρισμῶν, καθὼς καὶ τῶν τῆς ἐτέρας πλευρᾶς, ἣτις θερμῶς ὑπεδέχθη τὰς ὑπὸ τῶν πρέσβειων τῶν Μεγαλοπολιτῶν ὑπομνήσεις τῆς παλαιᾶς ἔχθρας μεταξύ Ἀθηνῶν καὶ Σπάρτης, καὶ τὸ πόσον ἐπικίνδυνον διὰ τὰς Ἀθήνας θὰ ἦτο νὰ ἀφεθῆ ἡ αἰωνία ἀντίπαλος τῶν Ἀθηνῶν ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν ἐν Πελοποννήσῳ κυριαρχίαν τῆς. Ἡ αὐτὴ πλευρὰ ἔθιξε καὶ τὸ ζήτημα τοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον καταφώρως παρεβιάζετο διὰ τῆς ἀκορέστου φιλοδοξίας τοῦ ἰσχυροῦ, ἀναίτιως ὑποτάσσοντος τὸν ἀσθενέστερον. Ὁ Δημοσθένης δὲν ἀποδέχεται οὐδεμίαν ἔποψιν ὡς ὀρθήν, ἢ δὲ εἰς τινὰ σημεῖα ὁμοίότης ἐπιχειρηματολογίας αὐτοῦ πρὸς τὴν τῶν Μεγαλοπολιτῶν εἶναι ἔξωτερικὴ καὶ συμπτωματικὴ. «Ἀμφότεροι, νομίζω ὅτι σφάλονται, καὶ οἱ ὑπὲρ τῶν ἐπόψεων τῶν Ἀρκάδων καὶ οἱ ὑπὲρ τῶν ἐπόψεων τῶν Λακεδαιμονίων συνηγορήσαντες· διότι ἐχρησιμοποίησαν ἐπιχειρηματολογίαν παρέχουσαν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἐκάστη μερὶς ὁμιλητῶν ἦσαν οἱ πρέσβεις τῶν μὲν ἢ τῶν δὲ καὶ ὄχι ὅτι ἦσαν συμπολίται ἰδιοί σας· καὶ ἡ μία μερὶς ὑβρίζει τὴν ἄλλην. Τοῦτο ὅμως ἦτο τὸ ἔργον τῶν ξένων ἀπεσταλμένων· ἔργον δὲ τῶν ἐδῶ συμβούλων ἦτο νὰ ἐξετάσουν ἄνευ φιλονικίας ποῖο εἶναι τὸ βέλτιστον καὶ τὸ εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ἐνδεικνυόμενον ὑπὲρ τῶν συμφερόντων τῆς πόλεως... Οὐδεὶς δύναται νὰ ἀρνηθῆ ὅτι συμφέρει εἰς τὴν πόλιν νὰ εἶναι ἀσθενεῖς καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι καὶ αὐτοὶ ἐδῶ οἱ Θηβαῖοι. Λοιπὸν τὰ πράγματα τώρα εὐρίσκονται ἀκριβῶς εἰς τοιαύτην θέσιν ἐξ ὧν δύναται νὰ συμπεράνῃ κανεὶς ἀπὸ τὰ κατὰ καιροὺς ἐδῶ λεγόμενα, ὥστε διὰ ἀνοικοδομήσεως καὶ ἀποκαταστάσεως τῶν Πλαταιῶν, Θεσπιῶν καὶ Ὀρχομενοῦ νὰ καταστοῦν ἀσθενεῖς οἱ Θηβαῖοι, ἐνῶ ἐξ ἀντιθέτου οἱ Λακεδαιμόνιοι ὑποτάσσοντες τὴν Ἀρκαδίαν καὶ τὴν Μεγαλόπολιν νὰ ἀποβοῦν δι' ἄλλην μίαν φοράν ἰσχυροί. Πρέπει λοιπὸν νὰ σκεφθῶμεν καλῶς ἐὰν πρέπη νὰ ἀποβοῦν οὗτοι τόσον ἀσθενεῖς καὶ χωρὶς νὰ τὸ ἀντιληφθῶμεν καταστοῦν οἱ Λακεδαιμόνιοι πολὺ περισσότερον ἰσχυροί, ἀπὸ ὅσον πρέπει καὶ ἀντιστρόφως πέραν τοῦ δέοντος ἀσθενεῖς οἱ Θηβαῖοι. Δὲν νομίζω ὅτι ἡ ἐπιδιώξις μας εἶναι νὰ μὴ ἔχωμεν ἀντιπάλους τοὺς Θηβαίους ἀλλὰ τοὺς Λακεδαιμονίους· ἐπιδιώξις ἰδική μας εἶναι τὸ νὰ μὴ δύναται νὰ μᾶς ἀδικῆ κανεὶς ἐξ αὐτῶν. Διότι μόνον τότε θὰ διάγωμεν ἐν ἡσυχίᾳ».

Τὸ κέντρον τῶν σκέψεων τοῦ Δημοσθένους εἶναι τὸ «νὰ μὴ δύναται κανεὶς ἐξ αὐτῶν νὰ μᾶς ἀδικῆ», διότι τοῦτο, τὸ ἀδικεῖν, γνωρίζομεν ὅτι κατὰ βάθος ὑπάρχει ὡς πρόθεσις εἰς ὅλους τοὺς λαούς, ὡς καὶ ἀνωτέρω παρετήρησε καὶ πολλαχοῦ. Τῆς σκέψεως ταύτης ἀκόλουθος εἶναι ἡ ἄλλη, ὅτι «συμφέρει τῇ πόλει καὶ Λακεδαιμονίους ἀσθενεῖς εἶναι καὶ Θηβαίους»,

ἢ ἰσορροπία δυνάμεων ἐξωτερικῶς, διότι τότε μόνον δύνανται οἱ λοιποὶ «μετὰ πλείστης ἀδείας νὰ διάγουν».

Ὁ Δημοσθένης γνωρίζει ὅτι τοιαύτη πολιτικὴ προσκρούει εἰς τὸ συναίσθημα· «ἀλλὰ μὰ τὸν Δία... θὰ εἶναι φοβερόν ἔαν κάμωμεν συμμάχους ἐκείνους, πρὸς τοὺς ὁποίους ἀντιπαρετάχθημεν ἐν Μαντινείᾳ καὶ ἀκολουθῶς βοηθήσωμεν αὐτοὺς ἐναντίον ἐκείνων, μετὰ τῶν ὁποίων τότε συνεκινδυνεύαμεν». Δὲν ἀποκρούει τὴν ἀξίαν τῆς συγκινήσεως, τῆς ἐκ τῆς ἰδέας ταύτης πηγαζούσης, οὔτε αὐτὴν ταύτην τὴν ἰδέαν. Ἐὰν ἀπάντησις εἶναι ἀπλή: «Καὶ ἐγὼ τὴν αὐτὴν ἰδέαν ἔχω, μὲ τὸν περιορισμὸν τοῦ νὰ συντρέχη καὶ τὸ δίκαιον ἀπὸ τὴν πλευρὰν τῶν συμμάχων μας. Ἐὰν λοιπὸν θελήσουν νὰ ἄγουν εἰρήνην ἅπαντες, δὲν θὰ βοηθήσωμεν τοὺς Μεγαλοπολίτας· διότι δὲν θὰ παραστῆ καμμία ἀνάγκη· καὶ οὐδὲ τὸ παραμικρὸν ἐκ μέρους μας θὰ γίνῃ ἐναντίον τῶν συμπαρατάξαμένων». Οὐδεὶς, οὔτε ὁ μᾶλλον φιλόνομικος δύναται ν' ἀρνηθῆ ὅτι ἡ τοιαύτη πολιτικὴ τῆς ἰσορροπίας, ἢ ὁποία ἐκ πρώτης ὄψεως δύναται νὰ θεωρηθῆ ὅτι πηγάζει ἀπὸ τὰ στυγνὰ τοῦ ἀνθρώπου αἰσθήματα, οὐδεὶς λοιπὸν, ἀκούων τοὺς ἀπλοῦς τούτους συλλογισμοὺς τοῦ Δημοσθένους θ' ἀρνηθῆ ὅτι συνάπτονται ἐδῶ τὸ δίκαιον καὶ τὸ ὠφέλιμον, οὔτε ὅτι ἡ ἐνέργεια αὐτῆ τοῦ Δημοσθένους ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὸ καλῶς ἐννοούμενον συμφέρον τῶν πάντων, ἢ τουλάχιστον τῶν πλείονων, ἔαν κάποιος ὑπάρχη ὀρίζων τὸ δίκαιον μὲ ἄλλο κριτήριον—ὑποκειμενικόν. Τὰς σκέψεις ταύτας κατοχυρώνει διὰ τῶν ἐφεξῆς συλλογισμῶν. «Ἐὰν ὅμως ἀδικοῦν καὶ νομίζουσιν ὅτι πρέπει καὶ νὰ πολεμήσουν ὑπὲρ τῶν τοιούτων ἀντιλήψεων των, σκεφθῆτε τὰ ἐφεξῆς. Ἐὰν κάμουν τὸν πόλεμον μόνον διὰ τὴν Μεγάλην Πόλιν, τότε ἂν θέλετε νὰ διαπράξετε μίαν ἀδικίαν, ἀφήσατε τὴν πόλιν αὐτὴν νὰ ὑποταγῆ εἰς τοὺς Λακεδαιμονίους, οἱ ὁποῖοι κάποτε συνεπολέμησαν μεθ' ἡμῶν. Ἐὰν ὅμως πάντες γνωρίζετε πολὺ καλὰ ὅτι μετὰ τὴν κατάληψιν αὐτῆς θὰ ἐπιτεθοῦν κατὰ τῆς Μεσσήνης, ἃς μοῦ εἶπε κάποιος ἀπὸ ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι τόσον ἀκαμπτοὶ ἴστανται τώρα ἔναντι τῶν Μεγαλοπολιτῶν, τί θὰ μᾶς συμβουλεύσῃ νὰ κάμωμεν. Γνωρίζω ὅτι οὐδεὶς θὰ εἶναι εἰς θέσιν τότε νὰ συμβουλεύσῃ τι τὸ ὀρθόν, μετὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς σημερινῆς εὐκαιρίας. Καὶ ὅμως πάντες γνωρίζετε ὅτι εἴτε συμβουλεύουσιν οὗτοι εἴτε ὅχι καὶ ἔνεκα τῶν ὄρκων καὶ ἔνεκα τοῦ συμφέροντος θὰ σπεύσωμεν εἰς βοήθειαν τῆς Μεσσήνης. Διότι συμφέρει νὰ ὑπάρχη ἡ πόλις αὕτη. Ἐξετάσατε λοιπὸν καθ' ἑαυτοὺς ποία ἀρχὴ ἀκολουθουμένη ἀπὸ σᾶς θὰ εἶναι ἐντιμότερα, νὰ κάμετε τὸν πόλεμον τώρα πρὸς ἀποτροπὴν τῶν Λακεδαιμονίων ἀπὸ τοῦ νὰ καταλάβουν τὴν Μεγαλόπολιν ἢ διὰ νὰ σώσετε τὴν Μεσσήνην».

Εἶναι ἄξιον προσοχῆς καὶ ἐδῶ ὅτι δι' ἄλλην μίαν φοράν εὐρίσκει ταυτιζόμενον τὸ δίκαιον πρὸς τὸ συμφέρον. Καὶ οἱ ἐφεξῆς συλλογισμοὶ εἶναι ἀξιοπαρατήρητοι, οἱ φέροντες τοὺς ἀντιτιθεμένους πρὸ διλήμματος. Σημαντικὴ ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ ἀφαίρεσις, ἡ ὁποία διαφαίνεται εἰς τὰς περὶ εἰρήνης σκέψεις του, καθ' ἃς ἐχθροὶ καὶ φίλοι ὁμαλίζονται, δὲν βλέπει δὲ κανεὶς οὔτε ἀκούει εἰμὴ τοὺς σκοποὺς τῆς εἰρήνης. Ἡ ἀφαίρεσις γίνεται εἰς τὸ σημεῖον ἔνθα τονίζεται ὑπὸ τοῦ ρήτορος ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἐκινδύνευσαν ὑπὲρ τῆς εἰρήνης, ὅθεν οἱ κατὰ καιροὺς σκοποὶ δὲν ἀποτελοῦν τὰς θεμελιώδεις ἐπιδιώξεις τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ἡ εἰρήνη, ἡ εἰρήνη ἢ μετὰ τοῦ δικαίου. Διότι τοιαύτη εἰρήνη οὔσα σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου, δὲν ἐπιτρέπει ἵνα ὑπὸ οἷας δῆποτε συνθήκας προσδεθῇ ἓνας σύμμαχος εἰς τὸν ἕτερον μόνον διότι ὑπῆρξε σύμμαχος, ἀλλὰ ἀπαιτεῖ ἵνα οὗτος «ἅμα καὶ τὰ δίκαια ποιεῖν ἐθέλῃ». Συνεπολέμησαν, ἀλλὰ τοῦτο τὸ ἔκαμαν ὄχι χάριν τοῦ πολέμου, ἀλλὰ χάριν τῆς εἰρήνης τῆς μετὰ τοῦ δικαίου. Ὅθεν δύναται νὰ μείνη κανεὶς «πιστὸς» εἰς τὴν συμμαχίαν καὶ νὰ εἶναι ἀπόβλητος αὐτῆς, ἐὰν δὲν μείνη πιστὸς εἰς τὰς ἀρχάς, ἕνεκα τῶν ὁποίων ἐγινε καὶ ἡ συμμαχία καὶ ὁ πόλεμος. Διότι ὁ ἐκφεύγων τῶν ἀρχῶν τῆς συμμαχίας σύμμαχος, πολὺ πιθανὸν νὰ στραφῇ προσεχῶς κατὰ σοῦ. Κατὰ ταῦτα δύναται ὁ καθ' οὗ ἡ χθесινή συμμαχία νὰ εὐρίσκεται σήμερον ἐν δικαίῳ καὶ νὰ χρῆξη δικαίας εἰρήνης. Αὐτὴ λοιπὸν ἡ ἀντίληψις τῆς εἰρήνης εἶναι ἡ παρὰ Δημοσθένει ὁμαλίζουσα ἐχθροὺς καὶ φίλους, περὶ τῆς ὁποίας θὰ γίνεται οὗτος ἐφεξῆς σαφέστερος. Ἀφοῦ ἐτόνισεν ὅτι εἴτε ὑπὲρ τῆς Μεγαλοπόλεως, οὔσης ἐχθρᾶς, εἴτε ὑπὲρ τῆς Μεσσηνίας οὔσης φίλης γίνῃ ὁ πόλεμος μία καὶ ἡ αὐτὴ ἀρχὴ θεραπεύεται, ἐπάγει «Διότι ἐὰν ἐκτεθῆτε εἰς κίνδυνον πολέμου ὑπὲρ μιᾶς ἀκλονήτου εἰρήνης ἐν Ἀρκαδίᾳ, θὰ φανῇ ὅτι ἐκτίθεσθε ὑπὲρ ἐκείνης τῆς ἀρχῆς, χάριν τῆς ὁποίας ἐπολεμήσατε καὶ παρετάχθητε ἄλλοτε. Ἐὰν ὅμως πολεμήσατε ἕνεκα τῆς Μεσσηνίας μόνον θὰ φανῇ ὅτι πολεμεῖτε ὄχι ἕνεκα ἀρχῶν, —εἰρήνης δικαίας— ἀλλὰ ἕνεκα τοῦ πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους φόβου. Καὶ πρέπει νὰ προσπαθῇ κανεὶς πάντοτε νὰ τηρῇ τὸ δίκαιον, ἀλλὰ ἐκ παραλλήλου νὰ προσέχη ἵνα τοῦτο εἶναι συγχρόνως καὶ συμφέρον». Οὕτω ὁ Δημοσθένης δὲν ἀνέχεται νὰ γίνῃ σεβαστὸν τὸ δίκαιον ὡς πρὸς μόνους τοὺς Μεσσηνίους, διότι ὑπάρχει ἡ γραπτὴ δέσμευσις τῆς συνθήκης, ἀλλὰ ἀξιοὶ νὰ τηρηθῇ ἡ αὐτὴ ἀρχὴ καὶ ἔναντι τῶν Μεγαλοπολιτῶν, διότι τὸ ὑπαγορεύει τὸ ἀπολύτως δίκαιον, τὸ ὁποῖον τηρούμενον δὲν παραβιάζει τὸ συμφέρον. Οἱ ἐφεξῆς συλλογισμοὶ διαπνεόμενοι ἀπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα, εἶναι ἀκαταγώνιστοι. «Οἱ ἀντιλέγοντες χρησιμοποιοῦν τὸ ἐπιχείρημα ὅτι πρέπει εἰς τὴν περίστασιν αὐτὴν νὰ ἐπι-

διώξωμεν νὰ ἀνακαταλάβωμεν τὸν Ὀρωπὸν, ἐὰν δὲ κάμωμεν ἐχθροὺς τοὺς μόνους δυναμένους νὰ μᾶς βοηθήσουν εἰς τοῦτο, δὲν θὰ ἔχωμεν συμμάχους. Ἐγὼ δὲ τὴν μὲν ἀνάκτησιν τοῦ Ὀρωποῦ λέγω ὅτι πρέπει νὰ φροντίσωμεν νὰ τὴν ἐπιτύχωμεν· ἀλλὰ τὸ ὅτι θὰ κάμωμεν ἐχθροὺς τοὺς Λακεδαιμονίους ἐὰν κάμωμεν συμμάχους ἐκείνους ἐκ τῶν Ἀρκάδων, οἱ ὁποῖοι θέλουν νὰ εἶναι φίλοι μας, αὐτὸ κατ' ἐξοχὴν αὐτοὶ δὲν δύνανται νὰ τὸ ἰσχυρισθοῦν, οἱ ὁποῖοι συνηγόρησαν νὰ βοηθήσωμεν τοὺς Λακεδαιμονίους, ὅταν ἐκεῖνοι ἐκινδύνουν. Ἐνθυμήθητε τὰ πράγματα· ἅπαντες οἱ Πελοποννήσιοι εἶχαν ἔλθει καὶ σᾶς προέτεινον νὰ συνεπιτεθῶμεν κατὰ τῶν Λακεδαιμονίων καὶ οἱ νῦν ἀντιλέγοντες σᾶς ἔπεισαν ὅχι μόνον τοῦτο νὰ ἀπορρίψετε, ἀλλὰ καὶ συμμαχοῦντες μετὰ τῶν Λακεδαιμονίων νὰ πολεμήσετε ἐναντίον τῶν Θηβαίων, καὶ χρήματα καὶ σώματα ἀναλίσκοντες ὑπὲρ τοῦ Δικαίου. Ἄλλ' ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει θὰ ἐδέχεσθε νὰ βοηθήσετε τοὺς Λακεδαιμονίους, ἐὰν οἱ συνηγόροι ἐκείνων σᾶς προσέλεγον ὅτι «τότε θὰ σᾶς εἶναι εὐγνώμονες διὰ τὴν σωτηρίαν των, ὅταν μετ' αὐτὴν θὰ τοὺς ἀφήσετε νὰ κάμουν ὅ,τι θέλουν». Ὅθεν ὅσονδῆποτε ἐναντίον πρὸς τὰ ἐπιχειρήματα τῶν Λακεδαιμονίων φαίνεται ὅτι εἶναι τὸ νὰ κάμωμεν ἡμεῖς συμμάχους τοὺς Ἀρκάδας, οἱ Λακεδαιμόνιοι εἶναι ὑπόχρεοι νὰ μᾶς εὐγνωμονοῦν περισσότερο διότι ἐσώθησαν, ὅταν εἶχον περιέλθει εἰς τοὺς ἐσχάτους κινδύνους, παρὰ νὰ ὀργίζωνται τώρα διότι δὲν τοὺς ἐπιτρέπομεν νὰ ἀδικοῦν. Ὅστε ἢ πρέπει ἄνευ ὄρων νὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ ἀνακτήσωμεν τὸν Ὀρωπὸν, ἢ θὰ πρέπει νὰ θεωροῦνται ὡς οἱ κάκιστοι ἐκ τῶν ἀνθρώπων. Μὰ τοὺς θεοὺς, δὲν δύνανται νὰ ἔγῃ ἄλλως τὸ πρᾶγμα».

Δι' ὧν τούτων ὁ Δημοσθένης θέλει νὰ διασφαλίσῃ τὴν πίστιν ἐπὶ τὴν ἀρχὴν τῆς ἰσορροπίας δυνάμεων, ἢ ὁποῖα εἰς τὴν παρούσαν μορφήν ἔχει τὸ στοιχεῖον τοῦ συμφέροντος καὶ τοῦ δικαίου συγχρόνως. Ἀλλὰ διὰ τὴν στήριξιν τῆς ταιαύτης πολιτικῆς ἐπικαλεῖται τὴν θέσιν καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων καὶ τὸ ἀξίωμα αὐτῆς. «Ἐὰν προβάλῃ κανεὶς τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ πόλις ἀποκτῶσα διὰ τῶν τοιούτων ὑπηρεσιῶν τῆς συμμάχους τοὺς Ἀρκάδας, θὰ χαρακτηρισθῇ ὡς μεταβαλλομένη, οὐδεὶς δύνανται νὰ ἀρνηθῇ ὅτι καὶ τοὺς Λακεδαιμονίους καὶ ἔτι πρότερον τοὺς Θηβαίους καὶ τώρα ἐσχάτως τοὺς Εὐβοεῖς ἔσωσεν ἡ πόλις καὶ μετὰ ταῦτα τοὺς ἔκαμε συμμάχους, ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πάντοτε ἐπιδιώκουσα... νὰ σώξῃ τοὺς ἀδικουμένους».

Ἐφεξῆς ὁ Δημοσθένης δεικνύει καταπλήσσοσαν εὐκίνησιαν πνεύματος καὶ τόλμην, δυνάμενος νὰ ὑπολογίσῃ πόσων δεινῶν πρόξενος ἠδύνατο ν' ἀποβῇ ἢ διαταραχῇ τῆς ἰσορροπίας διὰ τὴν μελλοντικὴν ἀσφάλειαν τῆς

πατρίδος. Ὅθεν χωρεῖ, εἰ καὶ ὑπερθεματίζων, μέχρι παραιτήσεως ἀπὸ ζωτικῆς διεκδικήσεως, προσφέρων αὐτὴν τρόπῳ τινὶ ὡς ἀσφάλιστρα τῆς πατρίδος. «Ἐγὼ νομίζω ὅτι καὶ χωρὶς νὰ παραδῶσῃ τινὰς τῶν Ἀρκάδων εἰς τοὺς Λακεδαιμονίους δύναται ἢ πόλις νὰ λάβῃ τὸν Ὀρωπὸν ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῶν Λακεδαιμονίων καὶ τῶν ἄλλων, ὅσοι νομίζουσι ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀφήνῳνται οἱ Θηβαῖοι νὰ κατακρατοῦν τὰ ἀλλότρια. Ἐὰν ὁμως τεθῶμεν πρὸ διλήμματος: ἢ ἀφήνομεν τοὺς Λακεδαιμονίους νὰ καταλάβουσι τὴν Μεγαλόπολιν ἢ δὲν δυνάμεθα νὰ ἀνακτήσωμεν τὸν Ὀρωπὸν, τότε προτιμότερον εἶναι νὰ ἀφήσωμεν τὸν Ὀρωπὸν, παρὰ νὰ ἐπιτρέψωμεν εἰς τοὺς Λακεδαιμονίους νὰ γίνουσι κύριοι τῆς Μεσσήνης καὶ τῆς Πελοποννήσου ἐν γένει. Διότι τότε θὰ ἀναφανοῦν καὶ ἄλλοι κίνδουνοι, τοὺς ὁποῖους παρασιωπῶ...».

Καὶ ἤδη εὐρισκόμεθα πρὸ μιᾶς καταπλησσοῦσης ὀξυδερκείας μετὰ νηφαιλιότητος ἐν μέσῳ κοχλάζοντος μίσους, ἢ ὁποῖα καθορᾶ καὶ προορᾶ τὴν κοινότητα τῶν συμφερόντων μέλλουσαν συντόμως νὰ ἀνακύψῃ, καὶ ἢ ὁποῖα φαίνεται ἀπὸ τοῦδε—ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ μίσους—ὅτι θὰ δύναται νὰ βασισθῇ ἐπὶ τῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἀμοιβαίας ἐμπιστοσύνης. Προορῶν λοιπὸν ὡς πιθανὴν τὴν συνεργασίαν τῶν νῦν ἀλληλομισουμένων λαῶν ὁ Δημοσθένης ἔρχεται ἀντιμέτωπος πρὸς τὰ κρατοῦντα αἰσθήματα καὶ ἀναλύει τὴν ζωτικὴν σημασίαν τῶν ἀρχῶν καὶ σκέψεων τούτων. «Ἀλλὰ τὸ νὰ ὑπομινῆσκουσι μερικοὶ τὰ ὅσα, ὑποκινήσει τῶν Θηβαίων, ἔκαμαν οἱ Μεγαλοπολιταὶ ἐναντίον ἡμῶν, εἶναι ἄτοπον νὰ τὸ χρησιμοποιοῦν ὡς κατηγορίαν ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι θέλουσι σήμερον νὰ γίνουσι φίλοι μας, ἵνα ἀντιθέτως πρὸς ὅ,τι ἔκαμαν ἄλλοτε, εἰς τὸ ἐξῆς μᾶς ὠφελοῦν καὶ δὲν σκέπτονται ὅτι ὅσον σπουδαιότεροι ὑπῆρξαν οἱ Μεγαλοπολιταὶ περὶ τοὺς Θηβαίους, τόσον περισσότερον ἀξιόμιμπτοι εἶναι οἱ συμπολιταὶ, οἱ θέλοντες διὰ τῆς τοιαύτης πολιτικῆς των νὰ μᾶς ἀποστερήσουσι τῶν ἀξιολόγων τούτων συμμάχων, οἱ ὁποῖοι ἄλλως τε τώρα προσφεύγουσι εἰς ἡμᾶς, πρὶν καταφύγουσι εἰς τοὺς Θηβαίους. Ἀλλὰ τοιαύτη νοοτροπία προέρχεται ἀπὸ ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι διὰ δευτέραν φοράν ἐπιδιώκουσι νὰ κάμωσι τούτους συμμάχους ἄλλων. Ἀκούσατε λοιπὸν τί θὰ σᾶς εἶπω. Ἐὰν καταλάβουσι τὴν Μεγαλόπολιν οἱ Λακεδαιμόνιοι θὰ κινδυνεύσῃ ἢ Μεσσήνη: ἐὰν καὶ τὴν Μεσσήνην καταλάβουσι, τότε σᾶς βεβαιῶ ὅτι ἡμεῖς θὰ συμμαχήσωμεν μὲ τοὺς Θηβαίους. Ὅστε εἶναι πολὺ προτιμότερον νὰ δεχθῶμεν ἡμεῖς αὐτοπροαιρέτως τώρα τοὺς συμμάχους τῶν Θηβαίων καὶ νὰ περιορίσωμεν τὴν πλεονεξίαν τῶν Λακεδαιμονίων, παρὰ φοβούμενοι μήπως τώρα σώσωμεν τοὺς συμμάχους τῶν Θηβαίων, ἀφήσωμεν μὲν τούτους νὰ δου-

λωθῶν, ἔλθωμεν δὲ μετὰ ταῦτα εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ σώσωμεν αὐτοὺς τούτους τοὺς Θηβαίους καὶ ἐν τέλει περιέλθωμεν οἱ ἴδιοι εἰς ἐπικίνδυνον θέσιν».

Σημειωτέον ὅτι ταῦτα λέγονται ἐπὶ Θουδῆμου ἄρχοντος τὸ 353 ἢ 352, ἥτοι 15 περίπου ἔτη πρὸ τῆς ἐν Χαιρωνεῖα μάχης, ὅπου πράγματι ἸΑθηναῖοι καὶ Θηβαῖοι συνεπολέμησαν μέχρις ἐσχάτων μετὰ ἀμοιβαίας πίστεως καὶ ὅλως ἀνυστεροβούλως ἕκαστος. Ὁθεν συνεχίζει: «διότι ἐγὼ δὲν θεωρῶ τοῦτο ἀκίνδυνον, νὰ καταλάβουν οἱ Λακεδαιμόνιοι τὴν Μεγαλόπολιν καὶ νὰ γίνουν ἄλλην μίαν φοράν ἰσχυροί. Διότι παρατηρῶ ἀκριβῶς τοῦτο καὶ τώρα, ὅτι δηλαδὴ δὲν ἀναλαμβάνουν πόλεμον διὰ νὰ μὴ πάθουν κάτι τι κακὸν ἀλλὰ διὰ νὰ ἀνακτήσουν τὴν προτέραν αὐτῶν δύναμιν· καὶ ἐπειδὴ γνωρίζετε κάλλιον ἐμοῦ ποίας ἐπιδιώξεις εἶχον, ὅταν κατεῖχον μεγάλην δύναμιν, εὐλογον εἶναι νὰ ἀνησυχῆτε».

Φωτίζων πᾶσαν γωνίαν τῆς διανοίας τῶν ἀκροατῶν του καὶ καθιστῶν οἰονεὶ μᾶλλον σεβαστὴν τὴν ἀρχὴν τῆς ἰσορροπίας ἐπάγει: «Θὰ ἤθελον πολὺ νὰ ἐρωτήσω ἐκείνους, οἱ ὅποιοι, μισοῦν, λέγουν, τοὺς Θηβαίους ἢ τοὺς Λακεδαιμονίους, διὰ ποῖον λόγον μισοῦν ἕκαστος τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον, ὑπὲρ τοῦ ἰδικοῦ μας συμφέροντος, ἢ ὑπὲρ τῶν Λακεδαιμονίων τοὺς Θηβαίους καὶ ὑπὲρ τῶν Θηβαίων τοὺς Λακεδαιμονίους. Ἐάν λοιπὸν μισοῦν διὰ λογαριασμὸν ἄλλων, εὐλογον εἶναι νὰ μὴ πείθεσθε εἰς αὐτούς, ὡς εἰς μὴ σώφρονας. Ἐάν ὅμως ἰσχυριθοῦν ὅτι τοὺς μισοῦν διὰ λογαριασμὸν τῆς ἰδικῆς μας χώρας, τότε διατί εἴτε τὸν ἕνα εἴτε τὸν ἄλλον θέλουν ἰσχυρότερον τοῦ μετρίου;» τὸ ὅποῖον δύναται ἐν καιρῷ πολέμου πρὸς τινὰ ἐξ αὐτῶν νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἢ χώρα ἡμῶν.

Οὕτω ἐπανῆλθεν εἰς τὸ κύριον θέμα δι' ἄλλης ὁδοῦ. Εἶναι δὲ τοῦτο τὸ «μὴ πέρα τοῦ καιροῦ τοὺς ἐτέρους ἐπαίρειν». Ὁθεν τονίζει εὐθὺς ἀμέσως: «διότι εἶναι δυνατόν καὶ τοὺς Θηβαίους νὰ κρατῶμεν εἰς ταπεινὸν ἐπίπεδον, χωρὶς νὰ καταστήσωμεν τοὺς Λακεδαιμονίους ἰσχυροὺς, καὶ πάρα πολὺ εὐκόλως... Γνωρίζομεν ἅπαντες τοῦτο, ὅτι τὰ δίκαια μὲν πάντες καὶ ἂν δὲν θέλουν, ἐντρέπονται μέχρις ἐνὸς σημείου νὰ μὴ τὰ πράττουν, κατὰ τῶν ἀδίκων ὅμως ἐκδήλως ἐναντιοῦνται, πρὸ πάντων ὅταν μερικοὶ βλάπτωνται· καὶ ὅμως παρατηροῦμεν ὅτι πᾶς τις λυμáίνεται τὸ δίκαιον καὶ τοῦτο εἶναι ἡ πηγὴ ὅλων τῶν κακῶν, τὸ ὅτι δηλαδὴ δὲν θέλουν οἱ ἄνθρωποι νὰ τηροῦν τὸ δίκαιον ἀπλῶς καὶ γενικῶς. Ὡστε ἐὰν φοβῆσθε μήπως οἱ Θηβαῖοι ἀποβοῦν μεγάλοι μὲ τὸ ὅτι ἡμεῖς ἀποδεχόμεθα εἰς τὴν συμμαχίαν μας ἰδικούς των συμμαχούς, θὰ ἀξιῶσωμεν σαφῶς νὰ ἀνοικοδομηθοῦν αἱ Θεσπιαὶ καὶ ὁ Ὀρχομενός καὶ αἱ Πλαταιαὶ καὶ θὰ συ-

νεργήσωμεν εἰς τοῦτο καὶ τὴν συνεργασίαν ἄλλων θὰ ζητήσωμεν, διότι τοῦτο εἶναι καὶ καλὸν καὶ δίκαιον. Τὴν Μεγάλην πόλιν ὅμως καὶ τὴν Μεσσήνην δὲν θὰ τὰς παραδώσωμεν εἰς τοὺς ἀδικοῦντας, οὔτε ἐπὶ προφάσει τῶν Πλαταιῶν καὶ τῶν Θεσπιῶν τὰς ἤδη οὔσας καὶ κατοικουμένας πόλεις θὰ ἀφήσωμεν νὰ ἐρημωθοῦν. Διότι ποῖον θὰ εἶναι τὸ τέλος ὅταν πάντοτε τὰς μὲν ὑπαρχούσας καὶ ἀκμαζούσας πόλεις ἀφήνωμεν νὰ καταστρέφονται, ἀξιῶμεν δὲ νὰ ἀνοικοδομηθοῦν αἱ καταστραφεῖσαι;» Τὰ τελευταῖα ταῦτα εἶναι τὰ πρακτικὰ μέτρα, τὰ ὁποῖα προτείνει ὁ Δημοσθένης πρὸς ἄσκησιν τῆς πολιτικῆς τῆς ἰσορροπίας, σκοπεῖ ἐπίσης ἵνα δι' αὐτῶν τῶν μέτρων ἡ πολιτικὴ αὕτη ἀσκηθῇ δι' Ἀθηναϊκῆς πρωτοβουλίας, διότι ἐνδέχεται καὶ ἐκ τύχης νὰ σωθοῦν μόνοι, ὅποτε καθίστανται σταθεροὶ σύμμαχοι τῶν Θηβαίων.

Ἐὰν ὅμως τοὺς σώσωμεν ἡμεῖς, αἱ συνέπειαι θὰ εἶναι ὅτι θὰ ἀναγνωρίζουν ἡμᾶς ὡς σωτήρας των καὶ θὰ δυνάμεθα νὰ ἐπιτηρῶμεν καὶ Θηβαίους καὶ Σπαρτιάτας. Διότι ἐκεῖνοι ὄντες ἀντίζηλοι θὰ ἔχουν ἕκαστος ἰκανὸν διὰ τὰς δυνάμεις του ἀντίπαλον καὶ ἡμεῖς θὰ εἴμεθα οἱ διαιτηταί, ἐνῶ θὰ ἔχωμεν κερδήσει ἓνα σύμμαχον, τοὺς Μεγαλοπολίτας, (πράγμα τὸ ὁποῖον εἶναι ἐντὸς τοῦ σχεδίου τῆς γενικωτέρας πολιτικῆς, περὶ τῆς ὁποίας εἶναι τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον). Ὅθεν τονίζει: «Κατὰ ταῦτα συμφέρει μῆτε τοὺς Ἀρκάδας νὰ ἀφήσωμεν νὰ δουλωθοῦν, μῆτε, ἂν σωθοῦν, νὰ φαίνεται ὅτι ἐσώθησαν μὲ τὰς ἰδίας αὐτῶν δυνάμεις, μῆτε ἀπὸ οἰονδήποτε ἄλλον, ἀλλὰ ἀπὸ σᾶς».

ΝΙΚΩΝΟΣ Γ. ΚΑΣΙΜΑΚΟΥ, Ο ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ,
ΑΘΗΝΑΙ 1959, τ. Β', σ.σ. 104 - 111.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Τα στοιχεία που παρατίθενται στο Βιβλίο του Καθηγητή (Β.Κ.) για τον λόγο του Δημοσθένη *Ἵπὲρ Μεγαλοπολιτῶν* σε κάθε (νοηματική) ενότητα έχουν κατανεμηθεί σε δύο μέρη: Στο πρώτο (α) μέρος σημειώνεται το Θεματικό Κέντρο (Θ.Κ.), συνολικά της ενότητας και χωριστά κάθε παραγράφου που περιλαμβάνει αυτή.

Το Θ.Κ. αποτελεί τον πυρήνα του νοήματος κάθε ενότητας και αποτελεί, τρόπον τινά, τον διδακτικό στόχο για τη διδασκαλία κάθε μιας απ' αυτές.

Στο δεύτερο (β) μέρος παρατίθενται ποικίλα σχόλια (γλωσσικά, ερμηνευτικά), τα οποία συμπληρώνουν τα αντίστοιχα σχόλια του Βιβλίου του Μαθητή (Β.Μ.). Απαντήσεις στις ασκήσεις δόθηκαν (άμεσα ή έμμεσα διά των σχολίων) όπου κρίθηκε ότι διευκολύνουν τον διδάσκοντα.

Λιβανίου τοῦ Γραμματικοῦ Ἵπόθεσις του λόγου

Ὅτε Λακεδαιμόνιοι νικηθέντες ὑπὸ Θηβαίων ἐν Λεύκτροις τῆς Βοιωτίας εἰς κίνδυνον μέγαν κατέστησαν, ἀποστάντων Ἀρκαδῶν καὶ προσθεμένων τοῖς Θηβαίοις, Ἀθηναῖοι σύμμαχοι Λακεδαιμονίους γενόμενοι διέσωσαν αὐτούς· ὕστερον δὲ Λακεδαιμόνιοι τῶν κινδύνων ἀπαλλαγέντες καὶ προϊόντες πάλιν εἰς δύναμιν ἐπὶ Μεγάλην πόλιν τῆς Ἀρκαδίας ἤρχοντο, καὶ τοὺς Ἀθηναίους παρεκάλουν διὰ πρεσβείας κοινωνεῖν αὐτοῖς τοῦ πολέμου. πεπόμφασι δὲ καὶ οἱ Μεγαλοπολιταὶ πρέσβεις Ἀθήναζε παρακαλοῦντες ὑπὲρ ἑαυτῶν. ὁ τοίνυν Δημοσθένης συμβουλεύει μὴ περιορᾶν ἀναιρεθεῖσαν Μεγάλην πόλιν μηδ' εἰς ἰσχὺν προελθόντας Λακεδαιμονίους, συμφέρειν λέγων τοῖς Ἀθηναίοις τὸ μὴ φοβεράν εἶναι τὴν Λακεδαίμονα.

ΠΡΟΟΙΜΙΟ (§§ 1-3)

Α) §1, α) Θεματικό Κέντρο (Θ.Κ.). Οι άλλοι ρήτορες μίλησαν ως Λακεδαιμόνιοι ή Αρκαάδες (όχι ως Αθηναίοι).

- Ο Δημοσθένης θεωρεί λανθασμένη αυτή τη στάση, γιατί πιστεύει ότι ο ρόλος των ρητόρων είναι να προστατεύουν το συμφέρον της πόλης με τις άριστες συμβουλές τους στην Εκκλησία του Δήμου.

6) Σχόλια

- Το ρ. *δοκεῖ* (ως απρόσωπο) με Ὑποκείμεν. ειδικό απαρέμφατο σημαίνει: φαίνεται ότι, ενώ με Ὑποκείμεν. τελικό απαρέμφατο σημαίνει: φαίνεται καλό, αποφασίζεται να ...). Παράγωγα: *δόξα*, *δόγμα*, *δόκησις* (=υπόληψη, φήμη).
- Το αναφορικό επίρρημα *ὥσπερ* συνάπτεται απευθείας με τις μετοχές *ἦκοντες - ὄντες*, επομένως δεν προβληματίζει επειδή βρίσκεται εδώ στην αρχή της ημιπεριόδου (αν εισάγει δηλ. κύρια ή δευτερεύουσα πρόταση) = σαν να έχουν έρθει – σαν να (μην) είναι.
- *Κατηγοροῦσι καὶ διαβάλλουσιν (ἀλλήλους = αντικείμενο)*. Αντί του μέσου αλληλοπαθούς τύπου στον πληθυντικό αριθμό (*κατηγοροῦνται - διαβάλλονται = κατηγοροῦσι - διαβάλλουσιν ἀλλήλους*) έχουμε τον ενεργητικό τύπο για τη δήλωση της αλληλοπάθειας (: η κοινή ενέργεια δύο ή περισσότερων υποκειμένων που πηγάζει από το ένα στο άλλο).
- *ὑμῶν*, γενική κτητική στο *πολιταί* (ή γεν. κατηγορ. κτητ. στο *ὄντες*, αν εξοβελιστεί το: *πολιταί*).
- *Τῶν ἀφιγμένων*, επιθετ. μετοχή (= οἱ ἀφιγμένοι εἰσί), γενική υποκειμ. στο *ἔργον* (κατ' ἄλλους: γεν. κτητ.).
- *Τῶν ἀξιούντων* (= οἱ ἀξιούσι) βλ. μετχ. *τῶν ἀφιγμένων*.
- *ἐνθάδε*, εδώ, δηλ. στην Πνύκα, όπου συνεδριάζει η Εκκλησία του Δήμου.

B) §§ 2-3

α) **Θ.Κ.** Δύσκολη η αποστολή του Δημοσθένη, επειδή οι Αθηναίοι είναι χωρισμένοι σε δύο παρατάξεις και η «μέση οδός» είναι «δυσπρόσιτη» τώρα. Πρέπει και οι δύο πλευρές ν' αλλάξουν θέση (κυρίως αυτοί που υποστήριξαν τη Σπάρτη), να μετακινηθούν. Τούτο όμως συνεπάγεται ανάληψη ευθυνών και οι Αθηναίοι δεν είναι πρόθυμοι γι' αυτό, όπως θα φανεί και από την τελική τους απόφαση.

6) Σχόλια

- *εἴ τις αὐτῶν ἀφέλοι...* (υποθετική πρόταση-υπόθεση) – *οἶμαι ἂν νομίσαι...* (απόδοση - κύρια πρόταση): πλάγιος υποθετικός λόγος.
- *Ευθύς (ανεξάρτητος) υποθετικός λόγος*
υπόθεση : *εἴ τις ἀφέλοι*
απόδοση : *νομίσειαν ἂν πολλοί*
εἶδος: δηλώνει την απλή σκέψη του λέγοντος (ε' είδος).
- *πολλούς (=το όλον), τοὺς μὲν ... τοὺς δὲ* (= το μέρος, που δίνεται α-

ντιθετικά): επιμεριστική παράθεση στο όλον (πολλούς).
 ὡς χαλεπὸν ἔστι εἰδ. πρόταση (υποκειμ. κρίση), αντικείμενο στο αισθη-
 τικό ρ. ὄρῳ.

τὰ βέλτιστα (= τοὺς βελτίστους λόγους) σύστοιχο αντικείμεν. στο λέγειν.
 ὄρῳ μὲν... βλ. τη συνέχεια: οὐ μὴν ἄλλ' αἰρήσομαι
 συνεξηπατημένων, βουλομένων γενικές απόλυτοι αιτιολογ. μετοχές
 ἂν ἐγγχειρῆ (υπόθ.) – χαριεῖται, διαβεβλήσεται (απόδοση) ο υποθετ. λό-
 γος δηλώνει το προσδοκώμενο
 ταυτί (σύστ. αντικείμεν. στη μ.τ.χ. βουλομένων) Το δεικτικό -ί παίρνουν
 και τα δεικτικά επιρρήματα: ὡδί, οὕτωςί (= ἔτσι δα, ἔτσι ακριβῶς).

οὐ μὴν ἄλλὰ

βραχυλογική έκφραση από παράλειψη κάποιου ρήματος μετά το: οὐ
 μὴν, που εννοείται ἔξωθεν ἢ υπάρχει στα προηγούμενα (ἢ στα επόμενα
 [σχῆμα «κατ' ἄρσιν και θέσιν»] π.χ. ὁ ἵππος πίπτει εἰς γόνατα, καὶ μι-
 κροῦ κάκεινον ἔξετραχήλισεν, οὐ μὴν (δηλ. ἔξετραχήλισεν αὐτὸν ὁ ἵππος
 - ἢ, κατέπεσεν ὁ Κύρος) ἄλλ' ἐπέμεινεν ὁ Κύρος μόλις πως καὶ ὁ ἵππος
 ἔξανέστη = τὸ ἄλογο ἔπεσε στα γόντα και λίγο ἔλειψε να ρίξει κι εκείνον
 κάτω. Δεν τον ἔριξε βέβαια κάτω, ἀλλὰ μόλις και μετά βίας μπόρεσε ο
 Κύρος να συγκαταθῆ και ανασηκώθηκε τὸ ἄλογο (Ξεν. Κ.Π. 1, 4, 8).
 αὐτοὺς κατηγορ. προσδ. στο ενν. ἐγώ (Γ' του απαρέμφ. φλυαρεῖν)
 τοῦτο (τό πάθημα) σύστ. αντικείμεν. στο πάθω
 ἢ προέσθαι αντικείμεν. (τὸ ἴδιο και τὸ δοκεῖν) στο ρ. αἰρήσομαι, β' ὅρος
 σύγκρισης (από τὸ μᾶλλον).

παρ' ἃ βέλτιστα νομίζω τῇ πόλει

αναφορ. πρότ. (δηλώνει αντίθεση, ασυμφωνία προς τὸ απαρέμφ. προέ-
 σθαι), βέλτιστα: κατηγορ. στο ἃ (= αντικ. στο νομίζω και υποκείμεν. στο
 ενν. εἰδ. απαρ. εἶναι = αντικ. στο δοξαστ. ρ. νομίζω).

παρ' ἃ ἡ πρόθ. παρὰ + αιτιατ. δηλώνει αντίθεση, παράβαση (ενώ: κα-
 τὰ + αιτιατ. = συμφωνία, π.χ. κατὰ τὸ δίκαιον).

ἀπὸ δὲ τῶν ὁμολογουμένων εμπρόθ. προσδ., δηλώνει αφετηρία (στο
 ἄρξομαι)

τῶν ὁμολογουμένων

προφανῶς οἱ προηγούμενοι ρήτορες υποστήριξαν τις θέσεις των Ἀρχά-
 δων ἢ των Λακεδαιμονίων επισημαίνοντας ὅτι με τὴ στάση τους αὐτῆ

υπηρετούν το συμφέρον της Αθήνας. Αυτό αποτελούσε το κοινό σημείο συμφωνίας των δύο πλευρών, έστω κι αν η καθεμιά είχε διαφορετική εκτίμηση τόσο για την ουσία του συμφέροντος της πόλης τους όσο και για τον τρόπο με τον οποίο αυτό θα μπορούσε να εξυπηρετηθεί καλύτερα. Αυτό το κοινό σημείο συμφωνίας των δύο πλευρών χρησιμοποιεί ο Δημοσθένης ως αφετηρία για να διατυπώσει τη δική του πρόταση, που την θεωρεί ισχυρότερη, επικρατέστερη για την προστασία του συμφέροντος της Αθήνας.

ΠΡΟΘΕΣΙΣ (§§ 4-5)

α) **Θ.Κ. (§4):** βασική επιδίωξη του Δημοσθένη είναι η προάσπιση του συμφέροντος της Αθήνας.

- Πώς επιτυγχάνεται αυτό; Με την παράλληλη εξασθένηση των Λακεδαιμονίων και των Θηβαίων: αρχή «της ισορροπίας των δυνάμεων».

Θ. Κ. (§5): Η Αθήνα έτσι μπορεί να είναι ασφαλής (μετὰ πλείστης ἀδείας ἂν εἴημεν) και δεν θα μπορούν οι δύο αντίπαλες πόλεις να την αδικήσουν (= να βλάψουν το συμφέρον της), γιατί ο Δημοσθ. συνδέει το δίκαιο με το συμφέρον (βλ. και § 10).

6) **Σχόλια**

οὐδ' ἂν εἶς = οὐδεὶς ἂν (ἀντίειποι: δυνητ. ευκτική = μπορεί να αρνηθεί, να έχει αντίρρηση)

τουτουσί = τούτους + το δεικτ. -ί (για επίταση, έμφαση της δεικτικής σημασίας της αντωνυμίας) = αυτούς εδώ, τους γείτονές μας.

ἔν τινι τοιούτῳ καιρῷ τὰ πράγματά ἐστι (αττική σύνταξη) Τα πράγματα βρίσκονται σε τέτοιο σημείο (ως αποτέλεσμα πολιτιστρατιωτικών εξελίξεων: βλ. πιο κάτω: ὥστε Θηβαίους... γενέσθαι, ...Λακεδαιμονίους δὲ... γενήσεσθαι.

εἴ τι δεῖ... τεκμήρασθαι παρενθετική (υποθετική) πρόταση (αποδ. το ἐστί = α' είδος, πραγματικό).

Τοῖς εἰρημένους λόγοις είναι οι λόγοι που έχουν εκφωνηθεί στην Εκκλησία του Δήμου (παρ' ὑμῶν), δηλ. οι προτάσεις που έχουν γίνει κατά καιρούς και η επιχειρηματολογία που τις στηρίζει.

οἰκίζω εγκαθιστώ κατοίκους (ή αποίκους). Πρβλ. οἰκῶ (-έω) = κατοικώ.

οἰκισθειῶν (υποθ. μτχ.) = ἐὰν οἰκισθῶσι (υπόθεση) – ὥστε γενέσθαι

(= γενήσονται: απόδοση = προσδοκώμενο).

σχεπτέον (ενν. ἔστί)

(= δεῖ σκοπεῖν - σκοπεῖσθαι ἡμᾶς)

[Από τα ρ. που σημαίνουν φροντί-

δα εξαρτάται: πλάγ. ερώτηση

= πώς να μη // ενδοιαστ. πρότ. =

μήπως // τελ. πρότ. = για να μη.

Δηλ. εισάγονται με τα: ὅπως, ὅπως
μή, μή]

ὡς οὐ συμφέρεi (§4), ὡς ανταλλάξα-
σθαι βουλοῖμεθα (§5)

Πρέπει να εξετάσουμε (η εξέ-
ταση, η μελέτη της κατάστα-
σης τώρα αποσκοπεί στην α-
ποτροπή δυσάρεστων εξελίξε-
ων, επίφοβων καταστάσεων).
Οι αντίθετες προτάσεις που
διατυπώθηκαν για την περι-
πτωση της Μεγαλόπολης γεν-
νούν φόβους για την ασφάλεια
της Αθήνας, που κινδυνεύει α-
πό την ανατροπή της «ισορρο-
πίας των δυνάμεων» στην
Ελλάδα. Για τις εξελίξεις αυ-
τές μιλάει αναλυτικά ο ρήτο-
ρας στη συνέχεια του λόγου
του.

Με τις ειδικές προτάσεις εξει-
δικεύει αυτό που προέχει (το
συμφέρον της πόλης) ή αποτε-
λεί το ζητούμενο στην παρούσα
περίσταση («δεν ενδιαφέρει
τώρα η αλλαγή αντιπάλων,
αλλά να μην μπορεί κανείς από
τους δύο να μας αδικεί»). Αξιο-
σημείωτη η διαφορετική έγκλι-
ση στις δύο αυτές ειδικές προ-
τάσεις (η οριστική δηλώνει το
πραγματικό = όλοι θέλουν το
συμφέρον της πόλης, η ευκτι-
κή την υποκειμενική γνώμη =
ίσως η αντιλακωνική μερίδα
στην Αθήνα να επιθυμεί σύ-
γκρουση με τη Σπάρτη και το
αίτημα των Αρκάδων δίνει την
ευκαιρία αυτή. Κατά τη γνώ-
μη του Δημοσθένη όμως άλλο

ενδιαφέρει τώρα: η ασφάλεια της Αθήνας).

εἶ τι δεῖ... τεκμηρίασθαι - εἰ ποιήσονται... Οι υποθετ. προτάσεις δηλώνουν τις προϋποθέσεις, οι οποίες τεκμηριώνουν τη συλλογιστική του ρήτορα για την παρούσα κατάσταση (πρβλ. και την υποθετ. μτχ. οἰκισθαισῶν: §4).

ὥστε... γενέσθαι,... γενήσεσθαι δηλώνουν τις πιθανές ή λογικές εξελίξεις μή... ἔάσωμεν,... λάθωσιν δηλώνεται ο φόβος του ρήτορα για ανεπιθύμητες εξελίξεις από ενέργειες, παραλείψεις ή ανεπαρκή εξέταση των δεδομένων και παράλληλα η φροντίδα του να βρεθεί τρόπος να τις αποφύγουν.

Ὅρχομενοῦ καί Θεσπιῶν και Πλαταιῶν οἰκισθαισῶν και οι τρεις αυτές πόλεις ανήκαν από παλαιά (ήδη από το πρώτο ήμισυ του 6ου αι. π.Χ.) στη Βοιωτική Συνομοσπονδία με επικεφαλής τη Θήβα.

Οι Πλαταιείς αποσχίστηκαν από τη συνομοσπονδία το 519 π.Χ. και τέθηκαν υπό την προστασία της Αθήνας (Ἡρόδ. 6, 108: **καὶ γὰρ καὶ ἐδεδώκεσαν σφέας αὐτοὺς (=σφᾶς αὐτούς) τοῖσι Ἀθηναίοισι οἱ Πλαταιεῖς**). Καταστράφηκαν από τη Θήβα και τη Σπάρτη στην αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου (427 π.Χ.) και επανήλθαν στη σφαίρα επιρροῆς της Αθήνας με την Ανταλκίδεια Ειρήνη (387/386 π.Χ.), αφού εν τω μεταξύ ξαναχτίστηκαν. Καταστράφηκαν πάλι από τους Θηβαίους το 373 π.Χ. (Παυσ. 9, 1, 8: **Καὶ ἡ μὲν πόλις ὑπὸ τῶν Θηβαίων καθηρέθη πλὴν τὰ ἱερά, Ξενοφ, Ἑλλ. 6, 3, 1: Οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἐκπεπτωκότας μὲν ὄρωντες ἐκ τῆς Βοιωτίας Πλαταιέας, φίλους ὄντας...** πρβλ. επίσης Ἱσοκρ. Πλατ. 21-38). Οι Πλαταιείς ανα-

γκάστηκαν να καταφύγουν πάλι στην Αθήνα ως πρόσφυγες.

– Οι **Θεσπιές** κινούσαν πάντοτε την υποψία των Θηβαίων, οι οποίοι γκρέμισαν τα τείχη των Θεσπιών το 423 π.Χ. (Θουκ. 4, 133: **Θηβαῖοι Θεσπιῶν τείχος περιεῖλον ἐπικαλέσαντες ἀπτικισμόν**).

Κατέστρεψαν δε πάλι τα τείχη των Θεσπιών (και τις Πλαταιές) το 373 π.Χ. (Διόδ. Σικελ. 15, 46: **Μετὰ δὲ ταῦτα οἱ μὲν Θηβαῖοι τὰς Πλαταιὰς κατασκάψαντες καὶ Θεσπιὰς ἀλλοτρίως πρὸς αὐτοὺς διακειμένας ἐξεπόρθησαν**).

– Ο **Ορχομενός** είχε φιλικές σχέσεις με τη Σπάρτη (ήταν στο πλευρό της τόσο στην Αλίαρτο το 395 π.Χ. όσο και στην Κορώνεια το 394 π.Χ. εναντίον των Θηβών). Αλλά με την παρέμβαση του Επαμεινώνδα απέφυγε την υποταγή και εντάχθηκε στη Βοιωτική Συνομοσπονδία. Το 368/7 όμως, κατά την απουσία του Επαμεινώνδα, οι Θηβαῖοι τον κατέστρεψαν, θανάτωσαν τους άνδρες, πούλησαν τις γυναίκες και τα παιδιά ως δούλους και μοίρασαν μεταξύ τους την περιοχή του Ορχομενού (Διόδ. 15, 79: **Οἱ δ' οὖν Θηβαῖοι... ἐστράτευσαν ἐπὶ τὸν Ὀρχομενόν· κατασχόντες δὲ τὴν πόλιν τοὺς μὲν ἄνδρας ἀπέκτειναν, τέκνα δὲ καὶ γυναῖκας ἐξηνδραποδίσαντο**, Πausan. 9, 15, 3: **Ἐν ὅσῳ δὲ ἀπὴν ὁ Ἐπαμεινώνδας, Ὀρχομενίους Θηβαῖοι ποιοῦσιν ἀναστάτους ἐκ τῆς χώρας**). Μετά το τέλος του Φωκικού πολέμου ο Φίλιππος τον παρέδωσε στους Θηβαίους, αλλά μετά τη μάχη της Χαιρωνείας (338 π.Χ.) εγκατέστησε πάλι τους Ορχομενίους και τους Πλαταιείς εξορίστους στην πατρίδα τους. Πρβλ. Paus. 4, 27, 10: **οἱ δὲ μινύαι, μετὰ τὴν μάχην τὴν ἐν Λεύκτροις ἐκπεσόντες ὑπὸ Θηβαίων ἐξ Ὀρχομενοῦ, κατήχθησαν εἰς Βοιωτίαν ὑπὸ Φιλίππου τοῦ Ἀμύντου, καὶ οὗτοι καὶ οἱ Πλαταιεῖς**.

Η επιχειρηματολογία του Δημοσθένη:

α) προέχει το **συμφέρον** της Αθήνας (όχι της κάθε πολιτικής παράταξης). Δηλ. να είναι ανίσχυροι:

1) Οι **Θηβαῖοι** (αν ανακτήσουν την ελευθερία τους οι Πλαταιές, οι Θεσπιές, ο Ορχομενός).

2) Οι **Λακεδαιμόνιοι** (αν δεν κατακτήσουν τη Μεγαλόπολη).

β) **Να μην ισχυροποιηθούν οι Λακεδαιμόνιοι** (με κατάκτηση της Μεγαλόπολης τώρα και της Μεσσήνης αργότερα: §8). Είναι **άδικο** να υποτάσσεται ο αδύνατος στον ισχυρό.

Να μην εξασθενήσουν δυσανάλογα οι Θηβαίοι (με την απώλεια των Πλαταιών, των Θεσπιών και του Ορχομενού).

Γιατί; Επειδή απειλείται η ασφάλειά μας από την ενδυναμωμένη Σπάρτη (αν υποτάξει τη Μεγαλόπολη θα ανακτήσει την παλαιά της **ηγεμονία** στην Πελοπόννησο) και δεν θα είναι σε θέση να μας βοηθήσει η αποδυναμωμένη Θήβα (που δοκιμάζεται και με τον Φωκικό πόλεμο). Ενώ, εξ άλλου, στόχος μας είναι να μην μπορεί κανείς από τους δύο να μας αδικήσει (= ν' απειλήσει το **συμφέρον** μας), γιατί μόνο τότε θα είμαστε ασφαλείς.

Παραθέτουμε στη συνέχεια ένα «σχέδιο διδασκαλίας» – πρόταση, για τη διδασκαλία της νοηματικής ενότητας §§4-5, η οποία, φυσικά, είναι ενδεικτική και όχι δεσμευτική για τον διδάσκοντα.

A. Εισαγωγικό σημείωμα

1) Ο λόγος του Δημοσθένη **‘Υπέρ Μεγαλοπολιτῶν** ανήκει στους συμβουλευτικούς (πολιτικούς) ρητορικούς λόγους και εκφωνήθηκε στην Εκκλησία του Δήμου το 353/52 π.Χ., όταν οι Αρκάδες (Μεγαλοπολίτες) ζήτησαν τη σύναψη αμυντικής συμμαχίας με την Αθήνα, για ν' αντιμετωπίσουν την απειλή της Σπάρτης που εξοπλιζόταν εναντίον τους.

Φαίνεται πως η συμμαχία Αρκάδων-Αθηναίων (βλ. Ξεν. Ἑλλην. 7,4,2-3), που είχε συναφθεί με ενέργειες του Λυκομήδη (ενός από τους σημαντικότερους οικιστές της Μεγαλόπολης) το 366 π.Χ. είχε προσωρινό χαρακτήρα και δεν ήταν σε ισχύ πλέον, μετά τις ανακατατάξεις που είχε επιφέρει στις συμμαχίες μεταξύ των κρατών η μάχη της Μαντινείας τόσο στο εσωτερικό της Πελοποννήσου όσο και γενικότερα στην Ελλάδα (π.χ. διαφωνίες Αρκάδων, οι Μαντινείς στο πλευρό της ενωμένης Σπάρτης-Αθήνας κ.λπ.).

2) Ο Δημοσθένης υποστηρίζει το αίτημα των Αρκάδων, γιατί αυτό επιβάλλει, κατά τη γνώμη του, το **συμφέρον** της Αθήνας. Μετά την ήττα της Σπάρτης στα Λεύκτρα (371 π.Χ.) οι Θηβαίοι ήταν οι εγγυητές της αυτονομίας των Αρκάδων. Τώρα όμως, αυτοί βρίσκονται σε δεινή θέση μετά τις ήττες που έχουν υποστεί κατά το λεγόμενο Φωκικό πόλεμο (356-355 π.Χ.) και φυσικά αδυνατούν να βοηθήσουν τους απειλούμενους από τη Σπάρτη Αρκάδες.

3) Με τον λόγο του ο ρήτορας πρέπει να αντιμετωπίσει τόσο τη φιλειρηνική πολιτική του Εύβουλου, όσο και την απροθυμία των συμπολι-

τών του, κυρίως των πλουσίων, να εμπλακούν σε πιθανές πολεμικές περιπέτειες που συνεπάγονται υποχρέωση στράτευσης και σημαντικές οικονομικές εισφορές για την κάλυψη των πολεμικών δαπανών. Όλ' αυτά είναι η αιτία που δεν καταφέρνει τελικά να επιβάλει την άποψή του.

4. Οι διδακτικοί στόχοι που επιδιώκονται γενικά με τη διδασκαλία λόγων του Δημοσθένη είναι, σύμφωνα με το Πρόγραμμα Σπουδών του Π.Ι., οι ακόλουθοι:

α) Να επισημάνουν οι μαθητές τα στοιχεία που διακρίνουν το **προσωπικό του ύφος**, τον **χειμαρρώδη λόγο** του και την **εύστροφη επιχειρηματολογία** του.

β) Να διακρίνουν την **αταλάντευτη συνέπεια** στις πολιτικές αρχές του και ιδίως στην πίστη του ότι η Αθήνα είναι η **εγγυήτρια δύναμη** της ελευθερίας όλων των ελληνικών πόλεων λόγω του δημοκρατικού της πολιτεύματος, το οποίο την καθιστά αντίθετη με κάθε μορφή τυραννίας ή πολιτικής επιβουλής.

γ) Να διαπιστώσουν την **επικαιρότητα** της πρότασής του σύμφωνα με την οποία η εξωτερική πολιτική πρέπει να διαμορφώνεται με βάση το γενικότερο συμφέρον και όχι τα συναισθήματα των πολιτών.

δ) Να εκτιμήσουν την **πολιτική θέση** του Δημοσθένη ότι η δημοκρατική Αθήνα πρέπει να **στηριζέται με δικαιοσύνη** αλλά και **αποφασιστικότητα** κάθε **μικρή δύναμη** που αδικείται ή κινδυνεύει να υποδουλωθεί σε οποιοδήποτε ανελεύθερο ολιγαρχικό καθεστώς, όπως οι Μεγαλοπολίτες στη Σπάρτη.

ε) Να συζητήσουν την **πεποίθηση** του Δημοσθένη ότι για όλους τους παραπάνω λόγους η Αθήνα πρέπει να επιδιώκει σταθερά την **κυριαρχία** στον ελληνικό κόσμο και να μην παραιτηθούν από αυτή την αρχή, όπως συνιστούσε ο Ισοκράτης στο λόγο του «Περὶ Εἰρήνης», που δημοσιεύθηκε μάλλον το 355 π.Χ. (Mathieu) ή κατ' άλλους το 356 π.Χ.

5. Επιπλέον αυτών, με τη διδασκαλία του λόγου **Ὑπὲρ Μεγαλοπολιτῶν**, οι μαθητές έχουν την ευκαιρία:

α) Να **επισημάνουν** τη διαχρονική επικαιρότητα του λόγου, με τον οποίο ο Δημοσθένης ανοίγει νέους δρόμους στην ιστορία του πολιτικού στοχασμού τονίζοντας τη σημασία που έχει η αρχή της **«ισορροπίας των δυνάμεων»** για την ανάπτυξη ειρηνικών σχέσεων μεταξύ των κρατών.

- β) Να **συζητήσουν** τα προβλήματα του συμφέροντος, του δικαίου και της νομιμότητας στις σχέσεις μεταξύ των κρατών.
- γ) Να **αντιληφθούν** την ελαστικότητα των δεσμεύσεων που επιβάλλουν οι υφιστάμενες συνθήκες και τον κυνισμό της πολιτικής, όπως αυτός εκφράζεται συνήθως από τις μεγάλες δυνάμεις κάθε εποχής, που απειλούν την ανεξαρτησία των μικρών και αδύναμων κρατών.

B. Σχέδιο διδασκαλίας

1) Διδακτική ενότητα

Δημοσθένους, *Υπέρ Μεγαλοπολιτῶν* παραγρ. 4-5 (ΠΡΟΘΕΣΙΣ)

2) Μέθοδος διδασκαλίας

Ερμηνευτική

3) Πορεία

Αναλυτική - Συνθετική

4) Μορφή

Διαλογική

5) Στόχος

Να κατανοήσουν οι μαθητές ότι βασική επιδίωξη του ρήτορα είναι η προάσπιση του συμφέροντος της Αθήνας. (Αυτό επιτυγχάνεται κατά τη γνώμη του με την παράλληλη εξασθένηση των Λακεδαιμονίων και των Θηβαίων – αρχή «της ισορροπίας των δυνάμεων». – Έτσι η Αθήνα θα είναι ασφαλής – «μετά πλείστης ἀδείας ἂν εἴμεν» – και δεν θα μπορούν οι δύο πόλεις να την αδικήσουν, δηλ. να απειλήσουν το συμφέρον της).

6) Αφόρμηση - σύνδεση με τα προηγούμενα

Για τη σύνδεση με τα προηγούμενα χρησιμοποιείται η τελευταία ημιπερίοδος του προοιμίου, που έχει ήδη διδαχθεί:

Ο Δημοσθένης προτιμά να παρουσιάσει την πρότασή του αρχίζοντας από τα σημεία στα οποία συμφωνούν και οι δύο πλευρές των ρητόρων που προσηγήθησαν απ' αυτόν στο βήμα της Εκκλησίας του Δήμου. Τα σημεία αυτά συγκλίνουν προς το **συμφέρον** της Αθήνας. Ο διδάσκων παραπέμπει τους μαθητές στη γενική εισαγωγή του βιβλίου για τον ρητορικό όρο «Πρόθεσις» επισημαίνοντας ότι η ενότητα που πρόκειται να διδαχθούν ανήκει σε αυτό το τμήμα του ρητορικού λόγου. Παράλληλα διεγείρει το ενδιαφέρον τους για τον τρόπο με τον οποίο ο ρήτορας θα κατορθώσει να συγκεράσει με επιτυχία τις αντίθετες θέσεις που υποστήριζαν οι άλλοι ρήτορες.

7) Παρουσίαση του νέου κειμένου - χωρισμός των ενότητων

Ο καθηγητής διαβάζει το κείμενο με τρόπο κατάλληλο, ώστε να τονιστούν ιδιαίτερα τα σημεία εκείνα που συγκροτούν το όλο νόημα της διδασκομένης ενότητας. Ο καθηγητής διαβάζει πάλι το κείμενο (αν το κρίνει απαραίτητο) ή αφήνει τους μαθητές για λίγα λεπτά (2'-3') να προσδιορίσουν τις ενότητές του. Μπορεί να τους διευκολύνει με ερωτήσεις, όπως π.χ. **τι συμφέρει την Αθήνα; Πώς** μπορεί να γίνει αυτό; **Ποιο** είναι το σχετικό αποτέλεσμα; Προσδιορίζονται έτσι οι δύο (νοηματικές) ενότητες που συμπίπτουν η κάθε μια με τις αντίστοιχες παραγράφους του κειμένου και καθορίζεται το θεματικό τους κέντρο (Θ.Κ.):

Α' Ενότητα

οὐκοῦν... πάλιν ἰσχυροὺς γενήσεσθαι (παραγρ. 4)

Θ.Κ. Συμφέρει την Αθήνα η εξασθένηση Λακεδαιμονίων και Θηβαίων.

Β' Ενότητα

σκεπτέον τοίνυν... εἶημεν (παραγρ. 5)

Θ.Κ. Να μην μπορεί κανείς από τους δύο (Λακεδ. & Θηβ.) να μας αδικεί = ν' απειλεί το συμφέρον μας.

Υπογραμμίζονται (ή γράφονται στον πίνακα) οι λέξεις του κειμένου που αφορούν το Θ.Κ. κάθε ενότητας:

Α' Ενότητα

συμφέρει τῇ πόλει ἀσθενεῖς εἶναι καὶ Λακεδαιμονίους καὶ Θηβαίους.

Β' Ενότητα

Μηδέτεροι δυνήσονται μηδὲν ἡμᾶς ἀδικεῖν.

8) Αναλυτική ερμηνευτική προσέγγιση

Ακολουθεί η αναλυτική ερμηνευτική προσέγγιση του κειμένου κατά περιόδους (σε κάθε ενότητα) με συνεξέταση μορφής και περιεχομένου και με έμφαση στην επιχειρηματολογία του ρήτορα.

Αίρονται οι γλωσσικές δυσκολίες (λεξιλογικές, μορφολογικές και συντακτικές), για διευκόλυνση της κατανόησης και μετάφρασης του κειμένου.

Τα γλωσσικά σχόλια στο βιβλίο του μαθητή (Β.Μ.) τον βοηθούν είτε να μεταφράσει αμέσως (συνθετικά), όπου δεν υπάρχει δυσκολία, είτε να μεταφράσει, αφού προηγηθεί αναλυτική συντακτική επεξεργασία του κειμένου, στα δύσκολα σημεία του.

Α' Ενότητα (παραγρ. 4)

Στην πρώτη περίοδο επισημαίνονται οι δύο αρνήσεις (οὐδ'... οὐ...)

που οδηγούν σε κατάφαση: όλοι συμφωνούν (ότι συμφέρει την πόλη...), ο σύνδεσμος **καί** (διπλός), το απαρέμφατο **εἶναι** (ἀσθενεῖς). Όλ' αυτά δηλώνουν **τι** συμφέρει την Αθήνα.

Στην επόμενη, που είναι μεγαλύτερη, επισημαίνεται α) το χρονικό επίρρημα **νῦν**, που δηλώνει την παρούσα κατάσταση (σε συνδυασμό με τη φράση **«ἐν τινι τοιούτῳ καιρῷ τὰ πράγματα»**, σημειώνεται η αττική σύνταξη), β) οι δευτερεύουσες προτάσεις (υποθετικές - συμπερασματικές) που παρουσιάζουν τις προϋποθέσεις (μαζί με την υποθ. μτχ. **οἰκισθειῶν**) και το αποτέλεσμα (**γενέσθαι - γενήσεσθαι**), δηλ. πώς θα εξασφαλισθεί **το συμφέρον** της Αθήνας. Σ' όλα αυτά οδηγούν οι προτάσεις που έχουν γίνει μέχρι τώρα στην Εκκλησία του Δήμου (**δεῖ τοῖς εἰρημένοις... λόγοις τεκμήρασθαι**).

Απ' ό,τι φαίνεται εδώ γίνεται δεκτή η πρόταση του Αρχίδαμου (βλ. παραγρ. 16) για εγκατάσταση κατοίκων σε Ορχομενό - Θεσπιές - Πλαταιές (αποδυνάμωση Θηβαίων) και απορρίπτεται το αίτημα των Αρκάδων για συμμαχία με την Αθήνα (ενίσχυση της δύναμης της Σπάρτης, γιατί θα μπορεί να υποτάξει τη Μεγαλόπολη).

Ακολουθεί μετάφραση κατά περιόδους. Το βάρος της ερμηνείας εδώ πέφτει κυρίως στις δευτερεύουσες προτάσεις.

Β' Ενότητα (παραγρ. 5)

Προσέχουμε το **σκειπτέον** (ἔστί). Πρέπει να εξετάσουν με προσοχή την κατάσταση οι Αθηναίοι και τις προτάσεις του ρήτορα. Αλλιώς υπάρχει **φόβος** (**μή... ἑάσωμεν**: ἀμέλειά μας ή λανθασμένη απόφαση, (**μή**) **λάθωσιν**: επιπόλαιη προσέγγιση της κατάστασης) να κινδυνεύσει η ασφάλειά μας από τη μεγάλη αποδυνάμωση των Θηβαίων και την υπέρμετρη ενδυνάμωση της Σπάρτης (ποσά δυσανάλογα) Όσο γι' αυτούς που φοβούνται σύγκρουση με τη Σπάρτη (αν δεχθούμε το αίτημα των Αρκάδων) πρέπει να προσέξουν τι ακριβώς μας απασχολεί τώρα (**οὐδὲ τοῦτ' ἔσθ' ὁ σπουδάζομεν**). Όχι αν θ' αλλάξουμε αντιπάλους, αλλά να μην μπορεί να μας αδικεί κανείς και να είμαστε ασφαλείς (**ὡς ἀνταλλάξασθαι ... ἀντιπάλους...**, **ἀλλ'** ὅπως μηδέτεροι **δυνήσονται... ἀδικεῖν - οὕτω... ἄν... μετὰ πλείστης ἀδείας εἴημεν**).

Ακολουθεί μετάφραση κατά περιόδους.

Επαναλαμβάνεται η μετάφραση όλου του κειμένου και ακολουθεί η ανάλυση της επιχειρηματολογίας τους Δημοσθένη.

Ι) Προέχει **το συμφέρον της Αθήνας**, όχι της κάθε πολιτικής παράταξης (βλ. διδάκτ. στόχοι Α, 4γ). Δηλ. να είναι **ανίσχυροι**:

– Οι **Θηβαίοι** (αν ανακτήσουν την ελευθερία τους οι Πλαταιές, οι Θεσπιές, ο Ορχομενός).

– Οι **Λακεδαιμόνιοι** (αν δεν κατακτήσουν τη Μεγαλόπολη).

II) Να μην ισχυροποιηθούν οι Λακεδαιμόνιοι με την κατάκτηση της Μεγαλόπολης τώρα, και αργότερα της Μεσσήνης. – Είναι **άδικο** να υποτάσσεται ο αδύνατος στον ισχυρό (βλ. διδακτ. στόχοι Α, 4δ & Α, 4ε).

III) Να μην **εξασθενήσουν** (δυσανάλογα) οι Θηβαίοι (με την απώλεια των Πλαταιών, των Θεσπιών, του Ορχομενού).

Γιατί απειλείται έτσι η ασφάλεια της Αθήνας από την ενδυναμωμένη Σπάρτη (ανακτά την παλαιά της ηγεμονία στην Πελοπόννησο) και δεν θα είναι σε θέση να τη βοηθήσει η αποδυναμωμένη Θήβα. Ενώ «στόχος μας είναι να μην μπορεί κανείς να μας αδικήσει» = ν' απειλήσει το συμφέρον μας. «Μόνον τότε θα είμαστε ασφαλείς».

Γενικά ο Δημοσθένης επισημαίνει:

Όλοι συμφωνούν για την προστασία του συμφέροντος της Αθήνας. Οι λύσεις όμως που προτείνουν γι' αυτό δεν είναι σωστές. Κρύβουν παγίδες και χρειάζεται μεγάλη προσοχή για να τις αποφύγουμε. Πρέπει να εκτιμηθούν εκ των προτέρων οι μακροπρόθεσμες συνέπειες κάθε πρότασης (φυσικά και της δικής του).

– Όσοι προτείνουν την απόρριψη του αιτήματος των Αρκάδων (Μεγαλοπολιτών) για συμμαχία - βοήθεια, έμμεσα ενισχύουν τη Σπάρτη, γιατί θα κατακτήσει την αδύναμη Μεγαλόπολη (**άδικο**) που δεν μπορεί τώρα να τη βοηθήσει η Θήβα (Φωκικός πόλεμος), που είναι σύμμαχος και προστάτης των Μεγαλοπολιτών. Έτσι η Σπάρτη ανακτά σταδιακά την παλαιά, ηγεμονική της θέση στην Πελοπόννησο.

– Όσοι υποστηρίζουν τις προτάσεις των **Λακεδαιμόνιων** (του Αρχίδαμου, βλ. και παραγρ. 16) για να κατοικηθούν πάλι οι Πλαταιές, οι Θεσπιές και ο Ορχομενός (ελεύθερες όμως από την κηδεμονία – εξουσία της Θήβας), οδηγούν σε μεγάλη εξασθένηση τη Θήβα. Τότε όμως δε θα είναι σε θέση να βοηθήσει τους Αθηναίους, αν απειληθούν στο μέλλον από την αναβαθμισμένη πολιτικοστρατιωτικά Σπάρτη. Κινδυνεύει λοιπόν η **ασφάλεια** της Αθήνας και το **συμφέρον** της.

– Όσοι υποστηρίζουν τις προτάσεις των **Αρκάδων** ενισχύουν τη θέση της Αθήνας στην Πελοπόννησο (βλ. και συμμαχία Αθηναίων - Μεσσηνίων), αποδυναμώνουν δε τη Σπάρτη μειώνοντας την επιρ-

ροή της σ' ένα χώρο (Πελοπόννησος) που παραδοσιακά την είχε στον έλεγχο της. Επίσης αποδυναμώνεται ακόμα περισσότερο η Θήβα, πέρα από τη δοκιμασία και την ήττα της στον Φωκικό πόλεμο και την αποδυνάμωσή της στη Βοιωτία (βλ. προηγούμε. παράγρ.), γιατί θα χάσει τα στηρίγματά της στην Πελοπόννησο, που αποτελούσαν το προπύργιο και τον ισχυρό βραχίονά της κατά της Σπάρτης και μάλιστα στις παρυφές (ή μάλλον στην καρδιά) του ζωτικού της χώρου. Ίσως δε τότε να είναι πιο εύκολη για την **Αθήνα** η ανάκτηση του **Ωρωπού** από μια ανίσχυρη Θήβα, κι ας υποστηρίζουν οι πολιτικοί μου αντίπαλοι ότι αυτό μπορεί να γίνει μόνο με τη βοήθεια της Σπάρτης, που θα την αρνηθεί, αν οι Αθηναίοι βοηθήσουν τώρα τους Αρκάδες (βλ. διδασκ. στόχοι Α, 4ε).

9) Συνολική θεώρηση

Ανάγνωση εκφραστική του κειμένου από τον Καθηγητή (ή από έναν μαθητή). Τονίζονται **ιδιαίτερα τα σημεία** του που **αρθρώνουν το νόημα** της ενότητας.

10) Ασκήσεις

Της προτίμησης του διδάσκοντος ή και από το βιβλίο του μαθητή (π.χ. τις υπ' αριθμ. 2, 3, 5, 6).

ΠΙΣΤΙΣ (§§ 6-31)

A) §§ 6-10

- α) 1) **Θ.Κ.** (§§ 6-10) Σεβασμός του **δικαίου**, αλλά και προστασία του **συμφέροντος** της Αθήνας.
- 2) **Θ.Κ.** (§§ 6-8) Να μη βοηθήσουμε τους Μεγαλοπολίτες, αν σέβονται το δίκαιο και οι Λακεδαιμόνιοι.
- 3) **Θ.Κ.** (§§9-10) Πρέπει από τώρα να εξασφαλίσουμε την ανεξαρτησία της Μεσσήνης. Αν το επιχειρήσουμε αργότερα θα μας καταλογίσουν ως κίνητρο το φόβο και όχι την προστασία του δικαίου.

6) Σχόλια

§6 δεινόν (ἔστι): δηλώνει ψυχικό πάθος. Οι προτάσεις **εἰ αἰρησόμεθα...** (**εἰ**) **βοηθήσομεν** είναι αιτιολογικές. Εισάγονται με το υποθετικό **εἰ** και εκφράζουν αιτιολογία με τη μορφή υπόθεσης (αμφισβητούμενη, υποθετική αιτιολογία. Πρβλ. τις ανάλογες ουσιαστικές αιτιολογικές προτάσεις της Λατινικής, που εξαρτώνται από ρήμ. ψυχ. πάθους και εισάγο-

νται με το **quod** = για το ότι, γιατί). Ο Δημοσθένης δηλ. αμφισβητεί την αποδεικτική δύναμη του ισχυρισμού των πολιτικών του αντιπάλων ότι, βοηθώντας τώρα τους Μεγαλοπολίτες, εναντιώνονται στους Λακεδαιμονίους, με τους οποίους στη Μαντινεία ήταν συμπολεμιστές εναντίον των Αρκάδων. Γιατί η αρχή της «ισορροπίας των δυνάμεων», στην αξία της οποίας πιστεύει ο ίδιος, επιτρέπει πολιτικές ανακατατάξεις αυτού του είδους, αρκεί να υπηρετούν το **συμφέρον** της πόλης. Όσον αφορά το **δίκαιο**, αυτό πρέπει να το σέβονται όλοι. Διαφορετικά οι Αθηναίοι πρέπει να το συνεξετάζουν με το συμφέρον (τους).

Πρὸς οὖς παρεταττόμεθ' ἐν Μαντινείᾳ

στη Μαντινεία (362 π.Χ.) οι αντίπαλοι παρατάχθηκαν ως εξής:

Στην αριστερή πτέρυγα ήταν οι Αθηναίοι και πλάι το ιππικό τους. Στο μέσον οι Αχαιοί και οι Ηλείοι και δίπλα τους οι Λακεδαιμόνιοι. Στη δεξιά πτέρυγα ήταν οι Μαντινείς και οι γειτονικοί τους Αρκάδες, δίπλα τους δε το ιππικό των Ηλείων.

Απέναντί τους αντιπαρατάχθηκαν: Στη δεξιά πτέρυγα οι Αργείοι, στο μέσον οι Τεγεάτες και οι γειτονικοί τους Αρκάδες (Μεγαλοπολίτες, Ασεάτες, Παλλαντιείς), δίπλα τους οι Μεσσήνιοι, οι Ευβοείς και οι Σικυώνιοι. Στην αριστερή πτέρυγα παρατάχθηκαν οι Θηβαίοι και οι άλλοι Βοιωτοί, οι Θεσσαλοί, οι Λοκροί, οι Αιγιάνες, όλοι υπό τις διαταγές του Επαμεινώνδα (Βλ. Ξενοφ. Ἑλλην. 7, 5, 5 και 7, 5, 24 και Διόδωρο Σικελιώτη 15, 85-87).

Προσδεῖσθαι δ' ἔτι τοῦ

Το άρθρο **τοῦ** αναφέρεται σε ολόκληρη τη φράση που ακολουθεί (εκφράζει όλη συνολικά μια ιδέα) και όχι στο απαρέμφατο **ποιεῖν**, το οποίο εξαρτάται από τη μετοχή **ἐθελόντων**. Άλλοι προτείνουν η φράση μετά το άρθρο να διαβάζεται ως εξής: «**τοῦ** τὰ δίκαια ποιεῖν ἐθέλειν τοὺς ἑτέρους».

§7 Οὐδὲν γὰρ δεήσει

αιτιολογεί τον προηγούμενο υποθετικό λόγο και ιδιαίτερα την απόδοσή του: **οὐ βοηθήσομεν τοῖς Μεγαλοπολίταις**. Η συμπερασματική πρόταση που ακολουθεί δηλώνει το αποτέλεσμα που φοβούνται οι υποστηρικτές των Λακεδαιμονίων και πολέμιοι των Αρκάδων, αν οι Αθηναίοι υιοθετήσουν το αίτημα των τελευταίων και χρειασθεί να συμπολεμήσουν με τους Αρκάδες εναντίον της Σπάρτης.

Αν όμως οι Λακεδαιμόνιοι επιλέξουν την ειρήνη, τότε η συμμαχία Αθη-

ναίων - Αρχάδων υπερκαλύπτει τις επιθυμίες των Αθηναίων (τί ἂν ἄλλο βουλοίμεθα;).

§8 Επισημαίνονται οι δύο σύνθετοι υποθετικοί λόγοι:

υποθέσεις

α) εἰάν ἀδικῶσι

(εἰάν) οἴωνται...

αποδόσεις

δίκαιον μὲν οὐ (κ' ἔστιν)

συγχωρῶ

εἶδος: ἀόρ. επανάληψη στο παρόν - μέλλον

β) εἰ βουλευτέον (ἔστιν): **υπόθεση**

αποδόσεις

δίκαιον μὲν οὐ (κ' ἔστιν)

συγχωρῶ

εἶδος: το πραγματικό.

Ακολουθούν οι απλοί υποθετικοί λόγοι:

εἰ ἐπίστασθε... φρασάτω (το πραγματικό)

ἂν ἔλωσι ταύτην ... ἴασ' (ι) ἐπὶ Μεσσήνην (το προσδοκώμενο).

Άσκηση 8 Το δίλημμα των πολιτικών αντιπάλων του Δημοσθένη θα μπορούσε να πάρει την ακόλουθη μορφή:

– Αν βοηθήσουμε τους Αρχάδες, θα βοηθήσουμε τους πρώην εχθρούς μας και θα πολεμήσουμε εναντίον των φίλων μας.

– Ούτε τους πρώην εχθρούς μας θα βοηθήσουμε, ούτε εναντίον των νυν φίλων μας θα πολεμήσουμε

– Άρα δεν θα βοηθήσουμε τους Αρχάδες.

§9 **διὰ τοὺς ὄρκους:** ἡ ἐκβάση τῆς μάχης τῆς Μαντινείας ἦταν τελικά ἀμφίροπη. Ἐνῶ νικούσαν οἱ Θηβαῖοι, μετὰ τον θανάσιμο τραυματισμὸ του Ἐπαμεινώνδα ἀναγκάσθηκαν νὰ συνάψουν εἰρήνη με τοὺς ἀντιπάλους τοὺς, ὑπακούοντας σὲ σχετικὴ σύσταση τοῦ θνήσκοντος ἀρχηγοῦ τοὺς. Στὴ συμμαχία αὐτὴ καὶ τὴ γενικὴ εἰρήνη περιέλαβαν καὶ τὴ Μεσσήνη, ἡ ὁποία ἀναγνωρίζοταν ἀπὸ ὅλους ὡς ἀνεξάρτητο κράτος τῆς Ἑλλάδας. Οἱ Λακεδαιμόνιοι ὁμῶς ἀρνήθηκαν νὰ προσυπογράψουν καὶ ἔμειναν, μόνον ἀπὸ ὅλους τοὺς Ἕλληνας, ἔξω ἀπὸ τὴν εἰρήνη καὶ τὴ συμμαχία αὐτὴ. Πρὸβλ. Διόδ. 15, 89, 1-2: Οἱ δ' Ἕλληνες... συνθέμενοι... κοινὴν εἰρήνην καὶ συμμαχίαν, κατέταπτον ἐν τῇ συμμαχίᾳ καὶ τοὺς Μεσσηνίους. Οἱ δὲ Λακεδαιμόνιοι... οὐ προείλοντο κοινωνεῖν καὶ μόνον τῶν Ἑλλήνων ὑπῆρχον ἔκσπονδοι.

B) §§ 11-13

α) **Θ.Κ.** (§§ 11-13) Οι πολιτικοί αντίπαλοι του Δημοσθένη φοβούνται ότι θα είναι δύσκολη η ανάκτηση του Ωρωπού από τους Αθηναίους χωρίς τη βοήθεια της Σπάρτης, αν γίνει δεκτό το αίτημα των Αρκάδων.

Θ.Κ. (§ 11) Θα γίνουν εχθροί μας οι Λακεδαιμόνιοι, αν συμμαχήσουμε τώρα με τους Αρκάδες.

Θ.Κ. (§ 12) Οι πολιτικοί μου αντίπαλοι σας δίνουν αντιφατικές συμβουλές.

Θ.Κ. (§ 13) Οι Λακεδαιμόνιοι θα είναι αγνώμονες, αν δεν μας βοηθήσουν για την ανάκτηση του Ωρωπού.

β) **Σχόλια**

§ 11 ως κομίσασθαι τὸν Ὠρωπὸν: για την κατάκτηση του Ωρωπού από τους Θηβαίους μετά τη μάχη στα Λεύκτρα βλ. Ξενοφ. Ἑλλ. 7, 4, 1 (Επίμετρο σ. 412 στο βιβλίο του Μαθητή). Επίσης Διοδ. 15, 76: Ἐπὶ δὲ τούτων (εννοεῖ τους ἀρχοντες στην Αθήνα και στη Ρώμη) Θεμισίων ὁ Ἐρετριάς τύραννος Ὠρωπὸν κατελάβετο. (το 367/66 π.Χ.) Ταύτην δὲ τὴν πόλιν οὖσαν Ἀθηναίων παραλόγως ἀπέβαλεν· τῶν γὰρ Ἀθηναίων στρατευσάντων ἐπ' αὐτὸν καὶ πολὺ ταῖς δυνάμεσιν ὑπερεχόντων, οἱ Θηβαῖοι βοηθήσαντες αὐτῷ καὶ παραλαβόντες ἐν παρακαταθήκῃ τὴν πόλιν οὐκ ἀπέδωκαν.

Για τις τύχες του Ωρωπού γενικά από τον 5ον αι. π.Χ. μέχρι την εποχή του Αυγούστου βλ. Βασ. Πετράκου, Ὁ Ὠρωπὸς καὶ τὸ ἱερόν τοῦ Ἀμφιαράου, Ἐν Ἀθήναις 1968 (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, αρ. 63), σσ. 17-44.

Βλ. επίσης Νικ. Δ. Παπαχατζή: Πausανίου Ἑλλάδος Περιήγησις, 1 (=Ἀττικά), 34, 1 και σ. 446, σημ. 1.

μόνοις οὐδ' εἰπεῖν... βοηθεῖν: η σειρά του λόγου: **νομίζω (οὐκ) ἐξεῖναι οὐδ' εἰπεῖν** μόνοις τοῖς πείσασιν ὑμᾶς **βοηθεῖν** (Λακεδαιμονίους), ὅτ' ἐκινδύνεον Λακεδαιμόνιοι.

οὐδ' εἰπεῖν ἐξεῖναι νομίζω

«Βούλεται δὲ δεῖξαι, ὅτι οἱ Λακεδαιμόνιοι εὐεργετηθέντες καὶ οἷον εἰπεῖν διασωθέντες τοῦ κινδύνου παρ' Ἀθηναίων, οὐκ ἐπιλήσονται τῆς εὐεργεσίας, καὶ ἐναντιωθῶσι νῦν αὐτοῖς μετὰ Μεγαλοπολιτῶν· καὶ τοῦτο οἱ πείσαντες τότε βοηθεῖν Λακεδαιμονίους οὐ δύνανται εἰπεῖν, ὡς ἐχθροὶ ἡμῖν οἱ Λακεδαιμόνιοι ἔσονται· αἰσχυνθήσονται γὰρ ταῦτα λέ-

γοντες, εἰ μεμνῶντο (= μεμνηντο;) ἀφ' οἴου κινδύνου πείσαντες ἀπήλλαξαν ἐκείνους (Νεοφ. Δούκα, Λόγοι τῶν Ἀττικῶν Ρητόρων, τόμ. Πρῶτος, Δημοσθένης, ἐν Βιέννῃ 1812, σ. 232).

§ 12. Πάντων Πελοποννησίων

ἐλθόντων... ἐπὶ Θηβαίους ἦλθον

για την αποστολή της πρεσβείας αυτής των Αρκάδων στην Αθήνα βλ. Διόδ. 15, 62, 3-4: Οἱ δὲ Ἀρκάδες, καίπερ νενικηκότες (σε μάχη ἐξω ἀπὸ τον Ορχομενὸ νίκησαν τους Λακεδαιμονίους), ὅμως εὐλαβοῦντο τὸ βάρος τῆς Σπάρτης, καὶ καθ' αὐτοὺς οὐχ ὑπέλαβον δυνήσεσθαι τοῖς Λακεδαιμονίοις διαπολεμεῖν. Διὸ καὶ παραλαβόντες Ἀργεῖους τε καὶ Ἥλειους, τὸ μὲν πρῶτον πρέσβεις ἀπέστειλαν εἰς τὰς Ἀθήνας, ἀξιοῦντες συμμαχίαν ποιήσασθαι κατὰ τῶν Σπαρτιατῶν, ὡς δ' οὐδεὶς αὐτοῖς προσεῖχε, διαπρεσθευσάμενοι πρὸς τοὺς Θηβαίους ἔπεισαν αὐτοὺς συμμαχίαν συνθέσθαι κατὰ τῶν Λακεδαιμονίων. Εὐθύς οὖν οἱ Βοιωτοὶ τὴν δύναμιν ἐξήγον, προσλαβόμενοι συμμάχους Λοκροὺς τε καὶ Φωκεῖς. Οὗτοι μὲν προῆγον ἐπὶ τὴν Πελοπόννησον, βοιωταρχούντων Ἐπαμεινώνδου καὶ Πελοπίδου.

ὑπὲρ δὲ τῆς Λακεδαιμονίων

σωτηρίας... κινδυνεύειν

βλ. Διόδ. 15, 63: Οἱ δὲ Λακεδαιμόνιοι... ἠναγκάζοντο καταφεύγειν ἐπὶ τὴν τῶν Ἀθηναίων βοήθειαν... Ὅ γὰρ τῶν Ἀθηναίων δῆμος, ... ἐψηφίσαντο βοηθεῖν πανδημίῃ. Καὶ παραχρῆμα στρατηγὸν καταστήσαντες τὸν Ἴφικράτην ἐξέπεμψαν καὶ τοὺς νέους αὐθημερόν, ὄντας μυρίους καὶ δισχιλίους. Βλ. καὶ Ξενοφ. Ἑλλην. 6, 5, 49.

σωθέντες (= υποθ. μτχ., ἐὰν σωθῶσι) – οὐδεμίαν ... ἔξουσι (ἀπόδοση): γ' εἶδος, προσδοκώμενο (ἡ υπόθεση «κλανθάνει» στη μτχ.).

ἐὰν μὴ ποιεῖν... ἀδικεῖν: ἡ σειρά του λόγου: ἐὰν μὴ ἔατε πάλιν αὐτοὺς ποιεῖν, ὅ,τι βούλονται καὶ ἀδικεῖν (υπόθεση) – οὐδεμίαν... ἔξουσι (ἀπόδοση): προσδοκώμενο.

§ 13 συμμάχους, κατηγορούμενο του αντικειμένου Ἀρκάδας (ἀπὸ το: ποιήσασθαι).

μὰ τοὺς θεοὺς (ἐκφραση ὀρκου, με το ορκωτικὸ μῦθιο μὰ για ἀρνηση) = ὄχι, μα τους θεούς. [για ἀρνηση επίσης με το: οὐ μὰ, ἐνὸ για κατάφαση ἢ ἰσχυρὴ ἐπιβεβαίωση χρησιμοποιεῖται το νῆ ἢ ναὶ μὰ].

ἔγωγε οὐχ ὀρῶ ἐν. τοῦτο, δηλ. πῶς οὐ βοηθήσουσιν ἡμῖν ἐπ' Ὀρωπὸν

(οὐκ ἔστιν μὴ βοηθήσουσιν ἡμῖν ἐπὶ ᾿Ωρωπὸν: Δούκας)

ὅτι τῶν πάντων... οἴομαι... ἡ πόλις: Στον ευθύ λόγο έχουμε μία κύρια πρόταση κρίσεως σε δυνητική ευκτική η οποία στον πλάγιο λόγο γίνεται ειδικό απαρέμφατο (δυνητικό) και μια δευτερεύουσα ειδική (ὡς... ἔσωσεν ἡ πόλις), η οποία διατηρεί την ἐγκλιση του ευθέως λόγου στον πλάγιο, επειδὴ εξαρτάται από αρκτικό χρόνο (= ἀντίποι ἄν: λειτουργεί ως αρκτικός χρόνος, γιατί εξαρτάται από το οἴομαι): τῶν πάντων οὐδεὶς ἂν ἀντίποι ὡς οὐ καὶ Λακεδαιμονίους καὶ πρότερον Θηβαίους καὶ τὸ τελευταῖον Εὐβοέας ἔσωσεν ἡ πόλις (ευθύς λόγος).

Εὐβοέας: για τα φωνηεντόληκτα τριτόκλιτα ουσιαστικά σε -εύς, τα οποία έχουν φωνήεν πριν από το -εύς βλ. Μιχ. Χ. Οικονόμου, Γραμματική της Αρχαίας Ελληνικής, ΟΕΔΒ § 117.

Γ) §§ 14-15

α) **Θ.Κ. (§§14-15):**

Η εξωτερική πολιτική της Αθήνας παραμένει σταθερή και διαμορφώνεται από τη βασική αρχή της σωτηρίας των αδικουμένων.

Θ.Κ. §14:

Αστήρικτος ο ισχυρισμός των πολιτικών αντιπάλων του Δημοσθένη ότι συμμαχία με τους Αρκάδες τώρα (ενώ κινδυνεύουν) σημαίνει αναξιόπιστη εξωτερική πολιτική της Αθήνας.

Θ.Κ. §15:

Μεταβάλλουν πολιτική όσοι έχουν πλεονεκτικές διαθέσεις και όχι η πόλη μας.

β) **Σχόλια**

§14

Το θαυμάζω + γεν. προσώπου ή πράγματος δηλώνει απορία, έκπληξη για (με) κάποιον ή για (με) κάτι και συγχρόνως υπολανθάνει η έννοια του ψόγου.

δόξει... ἡ πόλις: η σύνταξη του δοκεῖ εδώ είναι προσωπική, γιατί εξαιρείται (τονίζεται) το πρόσωπο (ἡ πόλις = οἱ πολῖται) που ενεργεί ή πάσχει ό,τι σημαίνει το απαρέμφατο (ἔχειν). Σ' αυτή την περίπτωση το ρήμα σημαίνει: φαίνεται, νομίζεται.

Στην απρόσωπη σύνταξη γενικά εξαιρείται η πράξη που δηλώνεται από το απαρέμφατο ή τη δευτερεύουσα πρόταση (ειδική, ενδοιαστική, πλά-

για ερωτηματική) που λειτουργούν ως υποκείμενο του απροσώπου ρήματος. Δεν έχουμε απρόσωπη σύνταξη:

α) όταν υπάρχει στο λόγο το σύστοιχο υποκείμενο: ἔρρῦη δὲ περὶ αὐτὸ τὸ ἔαρ τοῦτο (426/25 π.Χ.) ὁ ῥύαξ τοῦ πυρός ἐκ τῆς Αἴτνης (Θουκ. 3, 116)

β) όταν υπάρχει στο λόγο ο επιθετικός προσδιορισμός του συστοίχου υποκειμένου (που υπονοείται): ἱκανὰ (=ἱκαναί εὐτυχία) τοῖς πολεμίοις ἠτύχηται (Θουκ. 7, 77, 3).

Αντίθετα έχουμε απρόσωπη σύνταξη, όταν υποκείμενο είναι η αφηρημένη έννοια του ρήματος: μέλει (μέλημα = φροντίδα), μεταμέλει (μεταμέλεια), δεῖ (χρεία), προσδεῖ (χρεία ἔτι...), ἐνδεῖ (ἐνδεια), μέτεστι (μετουσία), παρεσκευάστο (παρασκευή [έγεγόνει]). Δόξει... την πόλιν (απρόσωπη σύνταξη)

ὡς... μεταβάλλεσθαι δόξει...: ειδ. πρόταση, επεξήγηση στο: τοῦτον (τόν λόγον). Δηλώνει υποκειμενική γνώμη.

Πρότερον Θηβαίους... ἔσωσεν ἡ πόλις

Για τη βοήθεια των Αθηναίων προς τους Θηβαίους και την απελευθέρωσή τους από τη σπαρτιατική κατοχή βλ. Ξενοφ. Ἑλλην. 5, 4, 2 κ. εξ., Διόδ. 15, 25-27, Πλουτ. Πελοπίδας.

Ο Ξενοφών αναφέρει τη μυστική συνεργασία του Φιλλίδα, γραμματέα του πολέμαρχου Αρχία και των άλλων πολεμάρχων της Θήβας, και του Μέλωνα, ενός εκ των τριακοσίων Θηβαίων εξορίστων στην Αθήνα. Ο τελευταίος με άλλους έξι συμπατριώτες του ήρθαν κρυφά, νύχτα, στη Θήβα και μεταμφιεσμένοι σε γυναίκες εφόνευσαν τους πολεμάρχους που διασκέδαζαν στο πολεμαρχείο. Τρεις από τους προαναφερθέντες εξόριστους Θηβαίους, με επικεφαλής τον Φιλλίδα, εισήλθαν με δόλο στην οικία του πολέμαρχου Λεοντιάδη και τον δολοφόνησαν. Ακολούθως ο Φιλλίδας με δύο συνωμότες, αφού εξουδετέρωσαν με δόλο και εφόνευσαν τον δεσμοφύλακα, άνοιξαν το δεσμοκτήριο, απελευθέρωσαν όλους τους φυλακισμένους και εκάλεσαν τον λαό της Θήβας σε εξέγερση κατά των τυράννων τους. Μετά την κινητοποίηση των Θηβαίων, την επιστροφή των εξορίστων και τη βοήθεια πολυαρίθμων (Διόδ. 15, 26) Αθηναίων ακολουθεί η πολιορκία της Καδμείας. Οι αποκλεισμένοι σ' αυτήν Σπαρτιάτες και οι σύμμαχοί τους, επειδή καθυστερούσε η άφιξη στρατιωτικής βοήθειας από τη Σπάρτη, αναγκάστηκαν να συνθηκολογήσουν και αποχώρησαν από την ακρόπολη της Θήβας με τον οπλισμό τους.

Ο Διόδωρος ο Σικελιώτης αναφέρει **την αιτία** της σύγκρουσης Λακεδαιμονίων και Θηβαίων. Ήταν η άδικη κατοχή της Καδμείας από τους πρώτους και ο εξαναγκασμός σε εξορία αρκετών (τριακοσίων περίπου) από τους δεύτερους. Με τη βοήθεια των Αθηναίων επιστρέφουν κρυφά στη Θήβα οι εξόριστοι Θηβαίοι, ξεσηκώνουν τους συμπατριώτες τους και πολιορκούν την Καδμεία. Επειδή φοβούνται την άφιξη στρατιωτικής βοήθειας προς τους Λακεδαιμονίους και τους συμμάχους τους, ζητούν βοήθεια από την Αθήνα επικαλούμενοι το γεγονός ότι και αυτοί στο παρελθόν είχαν βοηθήσει τους Αθηναίους ν' απαλλαγούν από το καθεστώς των τριάκοντα τυράννων.

Ο αθηναϊκός δήμος έστειλε μεγάλη δύναμη με επικεφαλής τον Δημοφώντα. Έφτασαν επίσης και σημαντικές ενισχύσεις από τις άλλες βοιωτικές πόλεις, αποτελούμενες από οπλίτες και ιππείς. Όλοι μαζί περισφίγγουν τους πολιορκουμένους, οι οποίοι αμύνονται γενναία. Όταν όμως εξαντλήθηκαν οι τροφές τους και επειδή καθυστερούσε η άφιξη βοήθειας από τη Σπάρτη, αναγκάστηκαν, παρά τις αρχικές διαφωνίες των Λακεδαιμονίων και των συμμάχων τους, να συνθηκολογήσουν, να παραδώσουν την ακρόπολη στους Θηβαίους και να επιστρέψουν οι Λακεδαιμόνιοι στην Πελοπόννησο. Οι τρεις Λακεδαιμόνιοι διοικητές της φρουράς παραπέμφθηκαν σε δίκη, οι δύο καταδικάστηκαν σε θάνατο και ο τρίτος σε υπερβολικά υπέρογκο πρόστιμο, που αδυνατούσε να πληρώσει. Οι Αθηναίοι επέστρεψαν στην πατρίδα τους και οι Θηβαίοι πολιορκήσαν ανεπιτυχώς τις Θεσπιές.

§15 τούς άδικουμένους σώζειν

Γι' αυτή τους την πολιτική, δηλ. για την παροχή βοήθειας ή για τη σωτηρία των αδικουμένων, οι Αθηναίοι σεμνύνονταν. Πρβλ. και Ίσοκρ. Πανηγυρ. 52: **ἅπαντα γὰρ τὸν χρόνον διετέλεσαν κοινήν τὴν πόλιν παρέχοντες καὶ τοῖς ἀδικουμένοις αἰεὶ τῶν Ἑλλήνων ἐπαμύνουσαν.** Και οι άλλοι όμως Έλληνες αναγνωρίζαν αυτές τους τις ευεργετικές υπηρεσίες για το κοινό συμφέρον της Ελλάδας. Πρβλ. Ξενοφ. Ἑλλην. 6, 5, 45 (μιλάει ο Προκλής ο Φλειάσιος στην Εκκλησία του Δήμου της Αθήνας): **Ἐγὼ δέ, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πρόσθεν μὲν ἀκούων ἐζήλουν τήνδε τὴν πόλιν ὅτι πάντας καὶ τοὺς ἀδικουμένους καὶ τοὺς φοβουμένους ἐνθάδε καταφεύγοντας ἐπικουρίας ἤκουον τυγχάνειν...**

Δ) §§ 16-18

α) Θ.Κ. (§§16-17):

Οι προτάσεις των Λακεδαιμονίων για ρύθμιση εδαφικών διεκδικήσεων μέσα και έξω από την Πελοπόννησο δεν οφείλονται σε φιλόανθρωπη διάθεση αλλά σε ανομολόγητη υστεροβουλία και ιδιοτέλεια.

Θ.Κ. §18:

Η «θυσία» του Ωρωπού από τους Αθηναίους είναι προτιμότερη από την υποταγή της Μεσσηνίας και της Πελοποννήσου στους Σπαρτιάτες.

β) Σχόλια

§16 νῦν γάρ

αναφέρει συγκεκριμένες προτάσεις των Λακεδ. για να δικαιολογήσει και εξηγήσει το προηγούμενο δεινῶν.

ἐκεῖνοι, δηλ. οι Λακεδαιμόνιοι

Ἡλείους μὲν τῆς Τριφυλίας τινὰ κομίσασθαι

Το 366/365 π.Χ. οι Ηλείοι κατέλαβαν τον Λασιώνα, τη σπουδαιότερη πόλη στην περιοχή της Ακρωρείας, στα όρια Ηλείας - Αρκαδίας, στο μέσον του οροπεδίου της Φολόης (Κάπελης), ο οποίος παλαιότερα ανήκε σ' αυτούς. Τότε όμως αποτελούσε μέρος της Αρκαδικής ομοσπονδίας και οι Αρκάδες έσπευσαν με πολυάριθμα στρατεύματα και εξεδίωξαν απ' αυτόν τους Ηλείους. Βλ. σχετικά Ξενοφ. Έλλην. 7, 4, 12-13: Μετά δὲ τοῦτο οὐ πολλῶ ὕστερον καταλαμβάνουσιν οἱ Ἡλείοι τον Λασιώνα, τὸ μὲν παλαιὸν ἑαυτῶν ὄντα, ἐν δὲ τῷ παρόντι συντελοῦντα εἰς τὸ Ἀρκαδικόν. Οἱ μὲντοι Ἀρκάδες οὐ παρωλιγώρησαν, ἀλλ' εὐθύς παραγγείλαντες ἐβοήθουν. Ἀντεβοήθησαν δὲ καὶ τῶν Ἡλείων οἱ τριακόσιοι (= στρατιωτικὸ σῶμα ἐπίλεκτων Ηλείων, που ονομάζονταν λογάδες κατὰ τον Θουκυδίδη: 2, 25, 3) καὶ ἔτι τετρακόσιοι... Οἱ δὲ (Ἡλείοι)... ἔφυγον... πολλοὺς μὲν ἄνδρας, πολλὰ δὲ ὄπλα ἀπώλεσαν, κατὰ δυσχωρίας (δυσχωρία = κακοτοπία) ἀποχωροῦντες.

Κατὰ τον Διόδωρο Σικελιώτη (15, 77) τον Λασιώνα κατέλαβαν οι φυγάδες (εξόριστοι) Αρκάδες: Οἱ γὰρ τῶν Ἀρκάδων φυγάδες ὄρηθέντες ἐξ Ἡλιδος κατελάβοντο τῆς ὀνομαζομένης Τριφυλίας χωρίον ὄχυρόν, ὃ προσηγόρευται Λασιῶν. Ἐκ πολλῶν δὲ χρόνων περὶ τῆς Τριφυλίας ἠμφισβήτουν Ἀρκάδες καὶ Ἡλείοι, καὶ κατὰ τὰς ἑκατέρων ἐν ταῖς μεταβολαῖς ὑπεροχὰς ἐναλλάξ ἐκυρίευσαν τῆς χώρας· κατὰ δὲ τοὺς ὑποκειμένους καιροὺς τῶν Ἀρκάδων κρατούντων τὴν Τριφυλίαν, προφάσει

τῶν φυγάδων ἀφηροῦντο ταύτην τῶν Ἀρκάδων οἱ Ἡλεῖοι.

Ακολούθησε νέα εκστρατεία των Αρκάδων εναντίον των Ηλείων (364 π.Χ.), οι οποίοι αναγκάστηκαν να γίνουν σύμμαχοι και φίλοι των πρώην εχθρών τους. Βλ. Ξενοφ. Ἑλλην. 7, 4, 19: ἤδη γὰρ τότε οἱ Λακεδαιμόνιοι σύμμαχοι τοῖς Ἡλείοις ἦσαν. Σημειώνεται πάντως ὅτι οι Ηλείοι ἀρνήθηκαν να αναγνωρίσουν την αυτονομία τῆς Τριφυλίας και να δώσουν τον καθιερωμένο ὄρκο, τον οποίο ἔδωσαν ὅσοι δέχθηκαν τις σπονδές ἀμέσως μετά τη μάχη στα Λεύκτρα (371 π.Χ.): Ἡλεῖοι δὲ ἀντέλεγον ὡς οὐ δέοι αὐτονόμους ποιεῖν οὔτε Μαργανέας οὔτε Σκιλλουντίους οὔτε Τριφυλίους· σφετέρας γὰρ εἶναι ταύτας τὰς πόλεις... Καὶ ὤμοσαν πάντες πλὴν Ἡλείων (Ξενοφ. Ἑλλην. 6, 5, 2-3. Επίσης πρὸβλ. αὐτόθι 6, 3, 18 και Πλουτ. Αἰγῆσιλ. 28).

Φλειασίους δὲ τὸ Τρικάρανον βλ. Ξενοφ. Ἑλλην. 7, 2 για τις επιδρομές Αργείων και Αρκάδων εναντίον των Φλειασίων, συμμάχων των Λακεδαιμονίων

τῆς Τριφυλίας: γεν. διαιρετ. ἀπὸ το τινά.

οὐδ' ὀλίγου δεῖ (αρνητική πρόταση = οὔτε λίγο δε λείπει). το αντίθετο:

οὐδὲ πολλοῦ δεῖ (= κάθε ἄλλο παρά, οὔτε πολύ δε χρειάζεται)

ὀλίγου δεῖ (καταφατική πρόταση = λείπει λίγο, σχεδόν). το αντίθετο:

πολλοῦ δεῖ (= λείπει, χρειάζεται πολύ). Το **οὐδὲ πολλοῦ δεῖ** ἀντιδιαστέλλεται πρὸς το **τοῦ παντός δεῖ** = λείπει το παν, λείπουν ὅλα.

Παραδείγματα:

Οὐ δὴ Κόνων... πιστός ἐστίν, **οὐδὲ πολλοῦ δεῖ** (=κάθε ἄλλο παρά εἶναι πιστός ο Κόνων), **ὀλίγου ἐδέησε καταλαβεῖν** (= λίγο μόνο ἔλειψε να καταλάβει, να κυριεύσει), **πολλοῦ δεῖ οὕτως ἔχειν** (=πολύ ἀπέχει ἀπὸ το να εἶναι ἔτσι), **παντός δεῖ τοιοῦτος εἶναι** (= με κανένα τρόπο δεν μπορεί να εἶναι τέτοιος).

ὄψὲ γὰρ... γεγονότες εἶεν

γιατί πολύ ὄψιμα (αργά) θα εἶχαν γίνει φιλόανθρωποι, θα ἐκδήλωναν τα φιλόανθρωπα αἰσθήματά τους (= ἀπόδοση σε δυνητική ευκτική που δηλώνει το δυνατόν στο παρόν ἢ το μέλλον). **Ἡ ὑπόθεση** παραλείπεται (ελλειπτικός υποθετικός λόγος) και ἐννοεῖται ἀπὸ τα συμφραζόμενα: **εἰ φαῖεν ἐκεῖνοι δεῖν Ἡλείους... κομίσασθαι... ἵνα ἴδωσιν ἐκάστους ἡμῶν ἔχοντας τὰ αὐτῶν** (ἀπλή σκέψη).

§17 ἄλλ' ἵνα πᾶσι δοκῶσι... ἀποδιδόντες, η συντακτική σειρά:

Ἄλλὰ (φασιν Λακεδαιμόνιοι ταῦτα) **ἵνα δοκῶσι πᾶσι συμπράττειν ὅπως κομίσωνται ἕκαστοι ταῦτα ἃ φασὶν αὐτῶν εἶναι, ἐπειδὴν δ' ἴωσ' αὐτοῖ**

(Λακεδαιμόνιοι) ἐπὶ Μεσσήνην, (ἵνα) συστρατεύωνται οὗτοι πάντες αὐτοῖς καὶ (ἵνα) βοηθῶσι προθύμως (αὐτοῖς = τοῖς Λακεδαιμονίοις), ἢ (ἵνα) δοκῶσι (οὗτοι πάντες) ἀδικεῖν, μὴ ἀποδιδόντες αὐτοῖς τὴν ὁμοίαν [χάριν], λαβόντες (εἰ καὶ ἔλαβον) ἐκείνους συμψήφους περὶ ὧν ἔφασαν ἕκαστοι εἶναι σφῶν αὐτῶν.

ὅπως... κομίσωνται ταῦθ' τελικὴ πρόταση

ἃ φασιν αὐτῶν εἶναι: αναφορ. ονοματ. πρότ. επεξήγ. στο ταῦθ'

αὐτῶν: γεν. κατηγορ. κτητ. στο Ὑποκείμε. του απαρεμφ. εἶναι (ἃ)

πάντες: κατηγορημ. προσδ. στο οὗτοι (= Ὑ του συστρατεύωνται)

αὐτοῖς: αντικειμ. στο συστρατεύωνται

καὶ βοηθῶσι (ενν. οὗτοι πάντες αὐτοῖς)

συμψήφους: κατηγοροῦμ. στο ἐκείνους (= Α στη μτχ. λαβόντες)

περὶ ὧν: εμπρόθ. προσδ. της αναφοράς στο συμψήφους, αντί: περὶ τούτων ἢ περὶ ἐκείνων, ἃ (αναφορική ἔλξη).

ἐπειδὴν δ' ἴωσ'

χρονική υποθετική πρόταση, με απόδοση τις τελικές προτάσεις: ἵνα συστρατεύωνται... καὶ βοηθῶσι... ἢ (ἵνα) δοκῶσιν ἀδικεῖν (σύνθετος χρονικοῦποθετικός λόγος, δηλώνει το προσδοκώμενο, γιατί οι τελικές προτάσεις αναφέρονται στο μέλλον).

λαβόντες

εναντιωμ. μτχ. (εκφράζει εναντίωση προς τη μτχ. ἀποδιδόντες, η οποία δηλώνει τον ὄρο, την προϋπόθεση (ἢ: την αιτία, κατ' ἄλλους) για να θεωρούνται ἀδικοί. Τη μτχ. λαβόντες ἄλλοι την χαρακτηρίζουν ως χρονική

§18 χωρὶς τοῦ καθυφεῖναι: εμπρόθ. προσδ. της εξαίρεσης

ἂν κομίσασθαι: ειδ. απαρέμφ. δυναμητικό, αντικειμ. στο δοξαστικό ρ. νομίζω. Ανάλυση: ὅτι ἂν κομίσαιτο (= το δυνατόν στον παρόν ἢ στο μέλλον).

μετ' ἐκείνων, δηλ. τῶν Λακεδαιμονίων

ἂν τὰ δίκαια ποιεῖν ἐθέλωσι: δευτερ. υποθετ. πρότ. (= υπόθεση)

νομίζω τὴν πόλιν... ἂν κομίσασθαι (= απόδοση) = ἢ πόλις κομίσαιτ' ἂν εἶδος: εξαρτ. υποθ. λόγος που δηλώνει το προσδοκώμενο.

Θηβαίους εἶν ἔχειν τὰλλότρια

αναφέρεται ο ρήτορας ἐδῶ και στην κατοχή των Πλαταιῶν ἀπό τους Θηβαίους. Για την ἄλωση των Πλαταιῶν ἀπό τους Θηβαίους πρβλ. Ξενοφ. Ἑλλην. 6, 3 (βλ. Βιβλίο Μαθητῆ, Επίμετρο) και Πausan. 9, 1, 8: Ἐγένετο δὲ ἡ ἄλωσις Πλαταιῶν ἢ δευτέρα μάχης μὲν τρίτῳ τῆς

ἐν Λεύκτροις ἔτει πρότερον, Ἄστειου δὲ Ἀθήνησιν ἄρχοντος. (= ἡ δεύτερη ἀλωση τῆς Πλάταιας ἐγένετο τὸν τρίτο χρόνο πρὶν ἀπὸ τῆς μάχης τῶν Λεύκτρων, ὅταν ἐπώνυμος ἀρχὼν στὴν Αθήνα ἦταν ὁ Ἀστειός).

εἰ δ' ἄρα: ἀν τυχόν

ὅτι... οὐχ οἷός τ' ἐσόμεθα: εἰδ. πρότ., ἐπεξήγ. στο **τοῦτ'** (= τοῦτο)

αἰρετώτερον... ἡγοῦμαι τὸν Ὠρωπὸν ἕαν...

ἡ πελοποννησιακὴ πολιτικὴ τοῦ Δημοσθένη (= συμμαχία με τοὺς Ἀρκάδες) ἔχει ὡς ἀπώτερο στόχο τὴ ριζικὴ μεταβολὴ στὶς μελλοντικὲς σχέσεις τῆς Αθήνας με τὴ Θήβα. Ἡ ἰδέα ὅμως αὐτὴ τῶρα ἦταν υπερβολικὰ τολμηρὴ καὶ ὁ Δημοσθένης τὴ διατυπώνει με κάποια ἐπιφυλακτικότητά (**εἰ οἷόν τ' εἴπειν**). Ἀργότερα, στο λόγο τοῦ **Περὶ τῆς Εἰρήνης** (346/345 π.Χ.) διατυπώνει ἀνοιχτὰ τὴν ἰδέα μιᾶς «ἀνυπόκριτης συνδιαλλαγῆς με τὴ Θήβα, μιᾶς ἰδέας ποὺ γιὰ τὴν ὥρα ἀποτελοῦσε ἀκόμα παραδοξολογία. Με τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ Δημοσθένης χτυπᾷ ἀνοιχτὰ καὶ κατὰ πρόσωπο τὸ συνηθισμένον σωβδινισμὸ τῶν Ἀθηναίων, γιὰτί οἱ ἴδιες τάξεις, ποὺ τὸν εἶχαν υποστηρίξει στὸν ἀγῶνα τοῦ ἐναντίου τοῦ μακεδονικοῦ κινδύνου, ἀποτελοῦσαν συναισθηματικὰ τοὺς πρῶτους ἀσπονδούς ἐχθρούς τῆς Θήβας. Εἶχαν γίνῃ μάλιστα ἐξῶ φρενῶν, τῶρα ποὺ οἱ Θηβαῖοι εἶχαν σταθεροποιήσει πάλι τὴν κατοχὴ τοὺς στὸν Ὠρωπὸ. Ὁ Δημοσθένης ἔχει τὸ θάρρος νὰ συμβουλέψῃ ἀπερίφραστα τοὺς Ἀθηναίους νὰ ἐγκαταλείψουν τὸν Ὠρωπὸ στους Θηβαίους, ἀκριβῶς ὅπως καὶ τὴ Χίο, τὴ Ρόδο καὶ τὴν Κω στὸ βασιλιά τῆς Καρίας, τοὺς συμβουλεύει δηλ. νὰ παραιτηθοῦν καὶ συναισθηματικὰ ἀπὸ τὶς ἀξιώσεις αὐτές» (W. Jaeger). Πρὸς. σχετικὰ Δημοσθ. **Περὶ τῆς Εἰρήνης** §§15, 18, 24, 25. Νὰ σημειώσουμε ἐπίσης ὅτι ὁ Δημοσθένης θεωροῦσε παράλογη καὶ τὴ συμμαχία τῶν Ἀθηναίων με τοὺς Φωκεῖς.

εἰ οἷόν τ' εἴπειν: υποθετ. πρότ. παρενθετικὴ

ἄν... εἶναι: εἰδ. ἀπαρέμφ. δυνητικὸ (= ὅτι ἂν εἶη ὁ λόγος...)

ἄλλ' - ἐάσω...

σχῆμα «ἀποσιώπησης» (ρητορικὸ σχῆμα). Ἀνήκει στὰ σχήματα «διανοίας» (τῆς πληρότητας δηλ. τοῦ νοήματος τοῦ λόγου) καὶ υπάγεται στὸ σχῆμα τῆς «ἐλλειψης». Σύμφωνα μ' αὐτὸ ὁ ρήτορας διακόπτει αἰφνιδιαστικὰ τὸν λόγο τοῦ ἀπὸ φόβο, φροντίδα, οργή, πάθος ἢ γιὰ μετὰβαση σὲ ἄλλο θέμα. Κατὰ τὸν Ἀλέξανδρον τοῦ Νουμηνίου (2ος αἰ. μ.Χ.) στο ἔργο τοῦ **Περὶ σχημάτων**, 579 ἡ ἀποσιώπηση εἶναι «λόγους ἐπιτείνων τὸ παρασιωπώμενον, ἢ παραλείπων τὸ γινωσκόμενον ἢ

σιωπῶν τὸ αἰσχρόν». Το μέρος της αποσιώπησης σημειώνεται με αποσιωπητικά ή με παύλα, μετά την οποία ακολουθεί ένα επιπρόσθετο συμπλήρωμα των προηγουμένων. Π.χ. Ξενοφ. Κύρ. Ἀνάβ. 3, 1, 9-10: Ἐλέγετο δὲ ὁ στόλος (= η εκστρατεία) εἶναι εἰς Πισίδα. Ἐστρατεύετο μὲν δὴ (ενν. ὁ Ξενοφῶν) οὕτως ἑξαπατηθεῖς – οὐχ ὑπὸ Προξένου.

Επίσης, Δημοσθ. Περί τοῦ Στεφάνου 226, 3: Ἄλλ' ἐμοὶ μὲν – οὐ βούλομαι δυσχερὲς εἰπεῖν οὐδὲν ἀρχόμενος τοῦ λόγου.

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. 1) Εμμ. Γαλάνη, Στοιχειώδης Ρητορική, Ἀθήναι 1876, σσ. λθ', 27, 46, 2) Δημ. Σ. Ζαλούχου, Ἐπίτομος Καλλολογία, Ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 64, 3) Κ.Ι. Παπανικολάου, Νεοελληνική Καλλολογία, Εκδ. Βιβλιοπ. «ΕΣΤΙΑΣ», Ἀθήνα, χ.χ. σσ. 81 και 114, 4) Γ. Μαρκαντωνάτου - Γ. Σακελλαριάδη, Λεξικό Λογοτεχνικῶν Ὄρων, Μαλλιάρης - Παιδεία, σ. 89, 5) Δημητρίου, Περί Ὑφους, 103, 253, 264 κλπ.

§§ 19-31 (διδασκαλία ἀπὸ μετάφραση)

Ἡ ἐνότητα αὐτὴ μπορεῖ νὰ χωριστεῖ σε τέσσερις (4) υποενότητες:

α) §§19-22, β) §§23-26, γ) §§27-29 και δ) §§30-31

Ἡ διδασκαλία μπορεῖ νὰ γίνεῖ σε μία διδακτικὴ ὥρα με τὴν ἐπισημανση των βασικῶν σημείων τῆς επιχειρηματολογίας τοῦ Δημοσθένη. Κύριος ἀξονας αὐτῆς εἶναι: το **συμφέρον** τῆς Ἀθήνας ἐπιβάλλει νὰ δεχθούν οἱ Ἀθηναῖοι το αἶτημα των Ἀρκάδων γιὰ συμμαχία και νὰ τους ἐξασφαλίσουν ἔτσι τὴ σωτηρία τους. Γιατί ἔτσι και ἡ δύναμη τῆς Σπάρτης δὲν ἐνισχύεται, ἀφοῦ δὲν θα μπορεῖ πλέον νὰ υποτάξει τους Ἀρκάδες (οὔτε και τὴ Μεσσηνίη), και ἡ Θήβα θα εἶναι στο μέλλον ἀποδυναμωμένη (αν ἠττηθεῖ στον πόλεμο με τους Φωκεῖς ἢ αν χάσει τους Ἀρκάδες στην Πελοπόννησο, που θα ἔχουν γίνεῖ πλέον σύμμαχοι των Ἀθηναίων). Τότε βέβαια θα εἶναι ἴσως ευκολότερη ἡ ἀνάκτηση τοῦ Ὠρωπού ἀπὸ τους Ἀθηναίους (ἐπιχείρημα των ἀντιπάλων τοῦ Δημοσθένη. Βλ. Σχέδιο Διδασκαλίας 8, Β', ΙΙΙ). Εἰδικότερα:

α) §§19-22: **Θ.Κ.** Κάνουν πάλι λάθος ὅσοι εἰσηγούνται τὴν ἀπόρριψη τοῦ αἰτήματος των Ἀρκάδων, γιατί ἡ υποταγή τους ἀπὸ τὴ Σπάρτη θα θέσει σε κίνδυνο τὴν αὐτονομία τῆς Μεσσηνίας, με ἀποτέλεσμα νὰ ἀναδιώσει ἡ σπαρτιατικὴ ἡγεμονία στην Πελοπόννησο.

β) §§23-26: **Θ.Κ.** Οἱ ἀρχές που καθορίζουν τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἀθήνας πρέπει νὰ εἶναι το **συμφέρον** τῆς πόλης και ὁ σεβασμὸς τοῦ **δικαίου** ἀπὸ ὅλους, δηλ. και ἀπὸ τους Θηβαίους στη Βοιωτία και

από τους Λακεδαιμονίους στην Πελοπόννησο.

- γ) §§27-29: **Θ.Κ.** Αν οι Αρκάδες και οι Λακεδαιμόνιοι είναι ειλικρινείς στα αιτήματα και τις διακηρύξεις τους αντίστοιχα, πρέπει να συμμορφωθούν με τις επιταγές του **δικαίου**. Διαφορετικά οι πρώτοι θα δείξουν ότι προτιμούν την πλεονεξία των Θηβαίων και οι δεύτεροι θ' αποκαλύψουν τα ηγεμονικά τους σχέδια για την Πελοπόννησο.
- δ) §§30-31: **Θ.Κ.** Το **συμφέρον** της Αθήνας επιβάλλει να σωθούν οι Αρκάδες μόνο με τη βοήθεια των Αθηναίων. Σε κάθε άλλη περίπτωση ή κινδυνεύουν να υποταχθούν στη Σπάρτη ή θα ενισχύσουν τη Θήβα.

2) Σχόλια

§19 *ὑπεναντία πρὸς ἡμᾶς*

Εννοούνται οι νότιοι Αρκάδες που γειτνιάζουν με τη Λακεδαίμονα (οι δημοκρατικοί δηλ. απ' αυτούς, γιατί οι ολιγαρχικοί συμπαθούσαν τη Σπάρτη). Κατά τον Ξενοφώντα (Ἑλλην. 7, 5, 5): Ἦσαν δ' οὗτοι Τεγεᾶται καὶ Ἀσεᾶται καὶ Παλλαντιεῖς, καὶ εἴ τινες δὴ πόλεις διὰ τὸ μικραὶ τε εἶναι καὶ ἐν μέσαις ταύταις οἰκεῖν ἤναγκάζοντο (ενν. τὰ ἐκείνων, δηλ. τὰ των Θηβαίων, φρονεῖν). Όλοι αυτοί στη μάχη της Μαντινείας έλαβαν μέρος στο πλευρό των Θηβαίων.

§20 *φήμ' ἡμᾶς ἕσσεθαι συμμαχοῦς Θηβαίων*

Στόχος μακροπρόθεσμος της εξωτερικής πολιτικής του Δημοσθένη, από την αρχή ήδη της πολιτικής του σταδιοδρομίας, είναι να ανακτήσει η Αθήνα την παλαιά της δύναμη και την ηγετική θέση που είχε στην Ελλάδα. Πιστεύει ότι τούτο μπορεί να πραγματοποιηθεί με την πολιτική της «ισορροπίας των δυνάμεων». Πρέπει δηλ. σταδιακά να μην επιτρέψει η Αθήνα την αύξηση της δύναμης της Σπάρτης και παράλληλα να επιτύχει την περαιτέρω αποδυνάμωση της Θήβας. Το αίτημα των Αρκάδων (που απειλούνται από τη Σπάρτη) για συμμαχία μαζί της και η δύσκολη θέση, στην οποία βρίσκονται οι Θηβαίοι εξαιτίας του Φωκικού πολέμου, θεωρεί ο Δημοσθένης ότι αποτελούν μια λαμπρή ευκαιρία για την επιτυχία αυτών των στόχων του. Γι' αυτό και προτείνει στους συμπολίτες του την αποδοχή του αιτήματος των Αρκάδων για συμμαχία με την πόλη τους. Αν δεν γίνει αυτό τώρα, πιστεύει ότι στο μέλλον οι εξελίξεις θα τους υποχρεώσουν να συμμαχήσουν με τους Θηβαίους, για ν' αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο από την ενδυναμωμένη Σπάρτη. Ας σημειωθεί ότι η προσέγγιση πάλι με τη Θήβα ήταν στόχος και της

πολιτικής του Εύβουλου, βασικό δόγμα της οποίας όμως ήταν η μη ανάμειξη της Αθήνας στις υποθέσεις άλλων πόλεων (ένα είδος πολιτικού αυτοαπομονωτισμού).

Αυτή την ακαμψία της πολιτικής του Εύβουλου θέλει να υπερκεράσει ο Δημοσθένης για να επιτύχει τους στόχους της δικής του πολιτικής. Βλέπει με μεγαλύτερη πολιτική οξυδέρκεια τις μελλοντικές πολιτικές εξελίξεις και τους κινδύνους για την Αθήνα, που συνεπάγεται η υποταγή των Αρκάδων από τη Σπάρτη. Άλλωστε πιστεύει ο Δημοσθένης ότι η συνεργασία της Αθήνας με τη Σπάρτη μπορεί να φέρει παροδικά κέρδη, δεν μπορεί όμως να αυξήσει μόνιμα τη δύναμη της Αθήνας.

§22 μᾶλλον: ἄλλοι το συνάπτουν με τη μτχ. **εἰδότες:** «επειδὴ ἴσως τα γνωρίζετε εσείς (α' ὅρος σύγκρισης) καλύτερα ἀπὸ ἴμενα (β' ὅρος σύγκρισης) εἶναι δυνατόν να τα φοβάστε δικαιολογημένα». Ἄλλοι το συνάπτουν με το **φοβοῖσθ' ἄν:** «μπορεῖ να φοβάστε αὐτά πιο πολὺ ἐσεῖς (α' ὅρος σύγκρισης) ἀπ' ὅ,τι ἐγώ, (β' ὅρος σύγκρισης) δικαιολογημένα, επειδὴ ἴσως τα γνωρίζετε καλά».

Και οἱ δύο εκδοχῆς πάντως αναφέρονται κυρίως στους ακροατῆς του Δημοσθένη που εἶναι πολὺ μεγαλύτεροι στην ηλικία ἀπὸ τον ἴδιο. Ἰδιαιτέρα σ' αὐτοὺς που ἔχουν βιώματα ἀπὸ το οδυνηρὸ τέλος του Πελοποννησιακοῦ πολέμου και ἀπὸ τη Σπαρτιατικὴ ηγεμονία που ἀκολούθησε αὐτὸ το τέλος. Αὐτοὶ λοιπὸν εἶναι εὐλογο (**εἰκότως**) να τα φοβούνται πιο πολὺ ἀπὸ τον Δημοσθένη, γιατί τα γνωρίζουν καλά, ἔχουν προσωπικὴ ἀντίληψη και εἰκόνα γι' αὐτά. Ἡ εἶναι εὐλογο να τα φοβούνται αὐτοί, επειδὴ τα γνωρίζουν καλύτερα ἀπὸ τον (νεότερό τους στην ηλικία) Δημοσθένη. Εἶναι λογικὸ να ἐστιάζει την προσοχή του στους ηλικιωμένους συμπατριῶτες του ο Δημοσθένης, γιατί αὐτοὶ βρίσκονται πιο κοντὰ στην ἰδέα του ἐνδοξου παρελθόντος της πόλης τους, αὐτοὶ ἔζησαν την ταπείνωση αὐτοῦ του παλαιοῦ μεγαλείου, αὐτοὶ εἶναι δεκτικότεροι στην ἐπιθυμία του ν' αναβιώσει αὐτὲς τις παλιές μνήμες και να γίνῃ η πατρίδα τους και πάλι ἡ «Μεγάλῃ Δύναμη» στην Ελλάδα. Βέβαια ματαιοπονεί, γιατί οἱ «καιροί» και οἱ διαθέσεις των συμπατριωτῶν του για στράτευση και πολεμικὲς δαπάνες ἔχουν ἀλλάξει, μᾶλλον ἀνεπιστρέπτῃ. Ἴσως αὐτὲς ἀκριβῶς τις ἀλλαγές να ἐξέφρασε και ἡ ἀρνητικὴ ψήφος των ἀκροατῶν του Δημοσθένη στην Ἐκκλησία του Δήμου που ἀνήκαν στη νεότερη γενιά.

§23 τῶν φασκόντων: εννοεί αυτούς που εκδηλώνουν, δείχνουν το μίσος τους για τους Θηβαίους ή τους Λακεδαιμονίους.

τί πέρα τοῦ καιροῦ... ἐπαίρουσιν; δεν είναι η περίσταση κατάλληλη για να ανυψώνουν το ηθικό και να ενισχύουν τις ελπίδες των Λακεδαιμονίων (που απειλούν τους Μαγαλοπολίτες) και των Θηβαίων. Οι τελευταίοι, αν και δοκιμάζονται με τον Φωκικό πόλεμο, διατηρούν τις ελπίδες τους για ευνοϊκή εξέλιξη των πραγμάτων, αν διατηρούνται ελεύθεροι οι σύμμαχοί τους στην Πελοπόννησο και δεν ενισχύεται η σπαρτιατική απειλή εναντίον τους.

§24 τοῖς δ' ἀδίκους: αποτελεί αντίθεση στο προηγούμενο: **τὰ μὲν δίκαια. Καί τοῦτο... πράττειν ἀπλῶς:** αιτία όλων των δεινών που υφίστανται οι άνθρωποι είναι η απροθυμία τους να πράττουν ειλικρινά το δίκαιο. Τη γνώμη του αυτή επεξηγεί ο Δημοσθένης στη συνέχεια.

§25 μὴ τοῦτ' ἐμποδῶν γένηται: οι αδικίες δεν πρέπει να εμποδίσουν να γίνουν μικροί οι Θηβαίοι, γιατί αυτοί δεν είναι αξιόπιστοι, όταν υποστηρίζουν την ανεξαρτησία της Μεσσηνίας, ενώ παράλληλα αρνούνται έμπρακτα το ίδιο δικαίωμα στους κατοίκους των Πλαταιών, των Θεσπιών και του Ορχομενού. Αυτή την ασυνέπεια τους καταλογίζει και ο Αρχίδαμος (Ίσοκρ. Αρχίδ. §27: **ἡμᾶς δὲ** (δηλ. τους Σπαρτιάτες) **Μεσσήνην ἀποστεροῦσιν** (ενν. οι Θηβαίοι), **οἱ πλέον διπλάσιον χρόνον ἢ τοσοῦτον** (δηλ. για 400 χρόνια) **τυγχάνομεν ἔχοντες αὐτήν· καὶ Θεσπιάς μὲν καὶ Πλαταιὰς ἔχθες καὶ πρῶν ἄναστάτους πεποιήκασι...**, **ἄμφοτέρα παρὰ τοὺς ὄρκους καὶ τὰς συνθήκας πράττοντες**).

Αντίθετα η πολιτική που προτείνει ο Δημοσθένης διακρίνεται για τη συνέπεια και τη δικαιοσύνη της. Και επανίδρυση των Θεσπιών, του Ορχομενού και των Πλαταιών πρέπει να υποστηρίξουν οι Αθηναίοι, αλλά και την ανεξαρτησία της Μεγαλόπολης και της Μεσσηνίας. Ὡστε οι δύο αυτές περιοχές της Πελοποννήσου ν' απαλλαγούν από την κηδεμονία της Θήβας και ν' αποφύγουν την υποταγή στη Σπάρτη. Με το **αὐτοῖς** εννοούνται οι παλαιοὶ κάτοικοι των υπό ανασύσταση βωιωτικών πόλεων.

ἐπὶ τῇ προφάσει, δηλ. με την πρόφαση της επανίδρυσης των Θεσπιών, των Πλαταιών και του Ορχομενού, που είχαν καταστραφεί από τους Θηβαίους. Η πρόταση των Λακεδαιμονίων για εφαρμογή της αρχής που περιλαμβάνει το δικαίωμα επανίδρυσης των πόλεων αυτών ήταν α-

σφαλώς δημοφιλής στην Αθήνα. Υπήρχε όμως ο φόβος να παρασυρθούν οι Αθηναίοι από την ενδιαφέρουσα αυτή πρόταση των Λακεδαιμονίων και να μην αντιληφθούν τον πραγματικό της σκοπό, που ήταν η επαναφορά και των δικαιωμάτων της Σπάρτης επί της Μεσσηνίας, αλλά και η υποταγή – καταστροφή της Μεγαλόπολης. Αυτό φοβάται ο Δημοσθένης και γι' αυτό ακριβώς προειδοποιεί τους συμπολίτες του.

§26 ἐναντίους ἔξομεν πρὸς ἐκεῖνα τούτους: το τούτους αναφέρεται στους Θηβαίους (ή κατ' άλλους: στους Αρκάδες). Το πρὸς ἐκεῖνα αφορά την ανασύσταση των πόλεων της Βοιωτίας, η οποία βλάπτει τα συμφέροντα τόσο των Θηβαίων όσο και των συμμαχών τους στην Πελοπόννησο, Μεσσηνίων και Αρκάδων, ιδιαίτερα αν οι τελευταίοι εγκαταλειφθούν τώρα «στο έλεος» των Λακεδαιμονίων.

§27 τὰς στήλας: υπήρχε παράδοση στους αρχαίους Έλληνες να αναγράφουν σε πινακίδες και στήλες το κείμενο των συμμαχιών ή σπονδών, που είχαν συνάψει με τους αντιπάλους τους. Οι στήλες αυτές (από ορείχαλκο ή λίθο) διατηρούνταν με προσοχή στους ναούς ή σε άλλους δημόσιους χώρους, για όσο διάστημα οι συμφωνίες (συμμαχίες) παρέμεναν σε ισχύ (πρόβλ. Θουκ. 5, 47, 11: τὰς δὲ ξυνηθήκας τὰς περὶ τῶν σπονδῶν καὶ τῶν ὄρκων καὶ τῆς ξυμμαχίας ἀναγράφαι ἐν στήλῃ λιθίνῃ, Ἰθηναίους μὲν ἐν πόλει, Ἀργείους δὲ ἐν ἀγορᾷ, ἐν τοῦ Ἀπόλλωνος τῷ ἱερῷ, Μαντινέας δὲ ἐν τοῦ Διὸς τῷ ἱερῷ ἐν τῇ ἀγορᾷ..., επίσης Θουκ. 5, 56). Φαίνεται πως είχε καταγραφεί σε παρόμοιες στήλες η συμμαχία Αρκάδων – Θηβαίων.

Αυτῶν των στήλῶν την καταστροφή ζητούν οι αντίπαλοι του Δημοσθένη, προτού (να) συνεχίσει η Αθήνα τις διαπραγματεύσεις με τους Μεγαλοπολίτες για τη σύναψη συμμαχίας. Οι αντιπρόσωποί τους όμως δεν στέργουν να καθαιρεθούν αυτές οι στήλες, γιατί δεν επιθυμούν πλήρη διακοπή των σχέσεών τους με τους Θηβαίους, έστω κι αν βρίσκονται τώρα σε δύσκολη θέση. Άλλωστε δεν είναι βέβαιοι για την αποδοχή του αιτήματός τους από τους Αθηναίους

§28 συμμαχους ἡμᾶς ἀδόλως τῶν Μεγαλοπολιτῶν ποιουμένων

για τις περιπτώσεις ανυστερόβουλης προσφοράς συμμαχίας Πρόβλ. Ἡρόδ. 1, 69: Κροῖσος ἔπεμπε ἐς Σπάρτην ἀγγέλου δῶρά τε φέροντας καὶ δεησομένους συμμαχίης, ἐντειλάμενός τε τὰ λέγειν χρῆν (= δίνοντάς τους εντολή τι έπρεπε να πουν)... ὦ Λακεδαιμόνιοι... ὑμέας ὧν (= λοιπόν) κατὰ τὸ χρηστήριον (= σύμφωνα με το

χρησμό) προσκαλέομαι φίλος τε θέλων γενέσθαι και σύμμαχος ἄνευ τε δόλου και ἀπάτης. Επίσης Ἄριστοφ. Δυσιστρ. 169 (μιλά η Λαμπετώ): και τῶς (τούς) μὲν ἁμῶν (= ἡμῶν) ἄνδρας ἁμές (= ἡμεῖς) πείσομες (= πείσομεν) / παντᾶ (= πάντῃ) δικαίως ἄδολον εἰρόναν ἄγειν (και τους ἄνδρες μας εμεῖς θα πείσομε να συνάψουν ολωσδιόλου δίκαιη και ἄδολη, ειλικρινή, ειρήνη). Ακόμη Ξενοφ. Ἑλλην. 3, 4, 5 (ο Αγησίλαος εἶχε ζητήσει την αυτονομία των ελληδικῶν πόλεων της Μ. Ασίας και ο Τισσαφέρνης ἔπρεπε να μεταβιδάσει το αίτημα στον Πέρση βασιλιά): Εἶ τοῖνυν θέλεις σπείσασθαι (= να κάνουμε ανακωχή) ἕως ἂν ἐγὼ πρὸς βασιλέα πέμψω, οἶμαι ἂν σε ταῦτα διαπραξάμενον ἀποπλεῖν, εἰ βούλοιο. Ἄλλὰ βουλοῖμην ἂν, ἔφη, εἰ μὴ οἰοῖμην γε ὑπὸ σοῦ ἔξαπαταῖσθαι. Ἄλλ' ἔξεστιν, ἔφη, σοὶ τούτων πίστιν λαβεῖν, ἧ μὴν ἀδῶλως σοῦ πράττοντος ταῦτα μηδὲν τῆς σῆς ἀρχῆς ἀδικήσιν ἐν ταῖς σπονδαῖς.

§30 βέβαιοι σύμμαχοι: τα γεγονότα που ακολούθησαν επιβεβαίωσαν την ορθότητα της παρατήρησης αυτής του Δημοσθένη. Κατέδειξαν όμως και την εμβέλεια του πολιτικού στοχασμού του. Οι Αθηναῖοι αρνήθηκαν να βοηθήσουν τους Μεγαλοπολίτες, οι οποίοι δέχθηκαν επίθεση από τον Αρχίδαμο το 352/351 π.Χ. Τους βοήθησαν όμως οι Θηβαῖοι με την αποστολή μεγάλου εκστρατευτικού σώματος.

Η σύγκρουση σε διαδοχικές φάσεις (τοπικές και χρονικές) ήταν αμφίροπη και κατέληξε με τη σύναψη ειρήνης στα πλαίσια της οποίας οι Λακεδαιμόνιοι αναγνώριζαν σιωπηρά την ανεξαρτησία της Μεγαλόπολης (πρβλ. Διόδ. 16, 39). Η Αρκαδική Ομοσπονδία όμως είχε πλέον αποξενωθεί από την Αθήνα και αργότερα, ύστερα από νέα απειλή της Σπάρτης, οι Αρκαάδες απευθύνθηκαν στον Φίλιππο, βασιλιά της Μακεδονίας για βοήθεια. Του ἔδωσαν ἔτσι το πρόσχημα και την ευκαιρία να επεκτείνει την επιρροή του και στην Πελοπόννησο.

ὡς ἦδη τι και παρ' ἐλπίδας ἐξέβη: «ὅπως πράγματι συνέβη μέχρι τώρα κάτι τέτοιο ἀνέλπιστα»¹. Πρβλ. Σοφοκλ. Αντιγ. 392-393: ἄλλ' ἧ γὰρ ἐκτὸς και παρ' ἐλπίδας χαρὰ ἔοικεν ἄλλη μῆκος οὐδὲν ἠδονῆ. «πολλάκις γὰρ και παρ' ἐλπίδας ἂν τι ἐκβαίη» (Δούκας, ὁ.π.). Στη ζωή των ἀνθρώπων μπορεί να συμβεῖ κάτι και χωρίς να το ἐλπίζουν.

1. Στο μαθητ. εγχειρίδιο (ἐκδ. ΟΕΔΒ 1999) σελ. 255 ἔχει παραλειφθεῖ η φράση αυτή από τη μετάφραση. Παρακαλοῦνται οι κ.κ. συνάδελφοι να υποδείξουν στους μαθητές τη συμπλήρωση αυτή στην οικεία θέση της μετάφρασης.

§31 ἄν δ' ἀνεπέγκωσιν ἄρ' οἱ Θηβαῖοι...αναφέρεται ο ρήτορας στο ενδεχόμενο οι Θηβαῖοι να ξαναβρούν τις δυνάμεις και το ηθικό τους, ώστε ν' αποφύγουν τελικά την ήττα κατά τον Φωκικό πόλεμο
Πρβλ. και §28: τοῦ πολέμου περιεστηκότος Θηβαίους.

§32 (Επίλογος)

Και στον **Επίλογο** του λόγου του ο Δημοσθένης φανερώνει το απαράμιλλο ταλέντο του και τη μεγάλη δεξιοτεχνία του στη σύνθεση ρητορικών λόγων.

Με επιγραμματική συντομία, σαφήνεια, λιτότητα και ενάργεια παρουσιάζει ο ρήτορας τα βασικά στοιχεία, που πρέπει να έχει ο επίλογος ενός ρητορικού λόγου: την **ανάμνηση** και την **παθοποιία**, που καταλήγει εδώ σε **προτροπή**. Είναι σαν να λέει ο Δημοσθένης προς τους ακροατές του:

- α) «Σας μίλησα για το **συμφέρον της πόλης μας**, γιατί αυτό με ενδιαφέρει πρωτίστως. Σας μίλησα με αμεροληψία και για τις δύο πλευρές (Αρκάδες, Θηβαῖους - Λακεδαιμονίους), χωρίς να παρασυρθώ από προσωπικές συμπάθειες ή αντιπάθειες, όπως δυστυχώς συνέβη με τους πολιτικούς μου αντιπάλους. Αυτοί, με τον τρόπο που μίλησαν, έδωσαν προτεραιότητα στις ατομικές τους προτιμήσεις και φιλοδοξίες (όχι πάντα απαλλαγμένες από ιδιοτελείς σκέψεις και επιδιώξεις). Έθεσαν σε δεύτερη μοίρα το **γενικό συμφέρον**» (**ανάμνηση**).
- β) «Σας συμβουλεύω να συνεχίσετε την παράδοση που εφαρμόζει συνήθως η πόλη μας κατά την άσκηση της εξωτερικής της πολιτικής: να βοηθεί τους αδύνατους και όσους απειλούνται ή αδικούνται από τους ισχυρότερους». (**προτροπή**)

Και οι προικισμένοι ρήτορες όμως δεν πείθουν πάντα το ακροατήριό τους, όσο κι αν ενθουσιάζεται από τον λόγο τους ή τους ακούει με προσοχή ή «κρέμεται από τα χείλη τους». Ιδιαίτερα όταν αυτό το ακροατήριο είναι εκφραστής μιας ακαταγώνιστης πραγματικότητας. Αυτό συνέβη και με τον Δημοσθένη. Αγωνίζεται για να διατηρηθεί το πολιτικό σύστημα **πόλις - κράτος**, στα πλαίσια του οποίου φιλοδοξεί να γίνει η Αθήνα η ηγετική δύναμη στην Ελλάδα, όπως ήταν και στον προηγούμενο αιώνα. Οι «καιροί» όμως έχουν αλλάξει. Οι Μακεδόνες, με τον Φίλιππο στην αρχή και τον Αλέξανδρο στη συνέχεια, οδηγούν ολόκληρο τον Ελληνισμό σε πολιτική ενότητα. Βαδίζει έτσι η Ελλάδα προς το οικουμενικό κράτος και τον κοσμοπολιτισμό του Ελληνιστικού κόσμου, μέσα όμως από την παρακμή και τη διάλυση της **πόλης**, που ήταν «η ιστορική μορφή ζωής

του ελληνικού κράτους κατά την κλασική του περίοδο»... «Ο αγώνας του Δημοσθένη ήταν αθάνατος, όσο και αν το έθνος για το οποίο αγωνιζόταν ήταν θνητό. Μπορεί να θεωρηθεί ως νόμος του πνεύματος, ότι τα μεγάλα ιστορικά πρότυπα ανθρώπινης κοινωνίας, μόνο όταν η ζωή τους γέρνει προς το τέλος της, αναπτύσσουν πρώτη φορά τη βαθιά συναίσθηση και τη θέληση για αυτοσυντήρηση, που τα κάνει ικανά να φτάσουν σε εκείνη την ύψιστη πνευματική έκφραση με την οποία εξακολουθούν και μετά την πτώση τους να ασκούν επίδραση στην ανθρωπότητα. Αυτό έγινε και με το κλασικό πρότυπο των ελληνικών κρατών, την **πόλη**. Μόνο τη στιγμή του έσχατου κινδύνου, την ώρα πια που καταστρεφόταν, βρήκε και η πόλη πρώτη φορά την αιώνια πνευματική της μορφή, στη φιλοσοφία με την **Πολιτεία** και τους **Νόμους** του Πλάτωνα και στην πολιτική με τις **δημηγορίες** του Δημοσθένη» (W. Jaeger).

ΣΚΟΠΟΣ ΚΑΙ ΕΙΔΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ

1. Σκοπός

Στον **Υπέρ Μεγαλοπολιτών** λόγο του Δημοσθένη ο **σκοπός** της επιχειρηματολογίας του ρήτορα είναι διττός:

- α. τήρηση των αρχών του δικαίου και της ισότητας των κρατών
- β. εξυπηρέτηση του συμφέροντος της Αθήνας.

Για να πραγματοποιηθούν αυτά επιβάλλεται να γίνουν τα εξής:

- I) Επαύξηση της επιρροής της Αθήνας στην Πελοπόννησο (έχει συνάψει ήδη αμυντική συμμαχία με τους Μεσσηνίους, τώρα είναι η σειρά των Αρκάδων να προσδεθούν στο «άρμα» της Αθήνας).
- II) μείωση της επιρροής της Σπάρτης στην Πελοπόννησο και γενικά της δύναμής της, ώστε να πάψει ν' αποτελεί κίνδυνο για την Αθήνα στο μέλλον (πώς; Με την αυτονομία Μεσσηνίων και Αρκάδων).
- III) αποδυνάμωση της Θήβας και της επιρροής της τόσο στην Πελοπόννησο (με την απώλεια της κηδεμονίας των Αρκάδων και των Μεσσηνίων) όσο και στη Βοιωτία (με την ενδεχόμενη ήττα της στο Φωκικό πόλεμο και με την επανίδρυση του Ορχομενού, των Θεσπίων και των Πλαταιών, έξω όμως από τα πλαίσια της Βοιωτικής Συνομοσπονδίας, δηλ. με συνθήκες αυτονομίας).

2) Είδος

Τα επιχειρήματα:

- I) Είναι κυρίως **λογικά**. Εξετάζονται με ρεαλισμό και αντικειμενικότητα οι θέσεις και η επιχειρηματολογία των αντιπάλων πλευρών. Με μια λεπτή,

αυστηρά νοητική διεργασία, με οξεία διεισδυτικότητα στην ουσία του προβλήματος και με μια οξυδερκή ανατομία των πιθανών μελλοντικών επιπτώσεων της απόφασής τους οι Αθηναίοι βοηθούνται αποφασιστικά από τον Δημοσθένη στη λήψη ορθής και συμφέρουσας γι' αυτούς απόφασης. Το αίτημα των Αρκάδων για αμυντική συμμαχία και βοήθεια για ν' αντιμετωπίσουν την απειλή της Σπάρτης αποτελεί μια λαμπρή ευκαιρία.

- II) Άλλο βασικό γνώρισμα της επιχειρηματολογίας είναι ο σεβασμός του **δικαίου** και γενικά της **ηθικής**.
- III) Γενικά η επιχειρηματολογία του Δημοσθένη κινείται σε τρεις άξονες με τους ακόλουθους συνδυασμούς:
- α) Δίκαιον - Συμφέρον
 - β) Δυνατόν - Δίκαιον
 - γ) Συμφέρον - Δυνατόν

Δηλ. ο ρήτορας προσπαθεί να συνδυάσει και να εναρμονίσει το Συμφέρον (α) της Αθήνας με το Δίκαιον (β) και τα δύο αυτά (α, β) με το Δυνατόν (γ).

Π.χ. είναι **δυνατόν** να υπηρετήσουμε το **συμφέρον** μας (λέει ο Δημοσθένης), δηλαδή:

1) να επιτύχουμε την αποδυνάμωση της Θήβας με την επανίδρυση του Ορχομενού, των Θεσπιών και των Πλαταιών.

2) ν' αποτρέψουμε την ενδυνάμωση της Σπάρτης, αν διατηρήσουν την αυτονομία τους οι Αρκάδες και οι Μεσσήνιοι.

Και όλ' αυτά χωρίς να παραβιάζουμε το **δίκαιον**.

Ενώ: **Οι Θηβαίοι** είναι άδικοι, γιατί έχουν καταστρέψει τον Ορχομενό, τις Θεσπιές και τις Πλαταιές και εμποδίζουν την επανίδρυσή τους. Αντίθετα εμείς ζητούμε την αποκατάσταση του δικαίου (μας συμφέρει).

Επίσης, οι **Σπαρτιάτες** είναι άδικοι, γιατί απειλούν τους Αρκάδες, (που είναι σύμμαχοι των Θηβαίων και τώρα ζητούν να γίνουν και δικοί μας σύμμαχοι) και τους Μεσσηνίους (που είναι σύμμαχοι των Θηβαίων και δικοί μας).

Είναι **δίκαιον** να βοηθήσουμε τώρα τους Αρκάδες, που αδικούνται από τους Σπαρτιάτες, αφού απειλούν την ελευθερία και την αυτονομία τους (μας συμφέρει η σωτηρία τους).

Είναι **δίκαιον** η Σπάρτη να μας βοηθήσει στην ανάκτηση του Ωρωπού (μας συμφέρει), γιατί κι εμείς τη βοηθήσαμε στη Μαντίνεια, όταν κινδύνευε από τους Θηβαίους (μας συνέφερε τότε να μην αυξηθεί η δύναμη της Θήβας).

Είναι **δυνατόν** και εμείς να βοηθήσουμε τους αδικούμενους Αρκάδες και οι Σπαρτιάτες να μας βοηθήσουν, αίροντας την άδικη κατοχή του Ωρωπού από τους Θηβαίους (υπηρετείται έτσι το δίκαιον και το συμφέρον μας).

1η λύση

Στο παρελθόν κάποιοι σας συμβούλευσαν να μη βοηθήσουμε τους Αρκάδες, που κινδύνευαν από τη Σπάρτη, και αρνηθήκατε αυτή τη βοήθεια (άδικο).

Απευθύνθησαν στους Θηβαίους, τους βοήθησαν, σώθηκαν, έγιναν σύμμαχοί τους (**δίκαιον**).

Τώρα οι Θηβαίοι αδυνατούν να τους βοηθήσουν. Χρειάζονται λοιπόν τη βοήθειά μας.

Είναι **δυνατόν** να τους βοηθήσουμε να σωθούν (**δίκαιον**).

Αν αρνηθούμε θα υποδουλωθούν στη Σπάρτη (απειλείται το **συμφέρον** μας).

2η λύση

Δεν είναι αισχρόν να βοηθήσουμε τώρα τους Αρκάδες:

α) επειδή οι Σπαρτιάτες είναι σύμμαχοί μας,

β) επειδή στη Μαντινεία οι Αρκάδες ήταν αντίπαλοί μας

Γιατί, αν μας ενημέρωναν τότε οι Σπαρτιάτες για τα μελλοντικά τους σχέδια, ότι δηλ. θ' απειλούσαν την ελευθερία και την αυτονομία των Αρκάδων και των Μεσσηνίων (είναι **δίκαιον** ν' απολαμβάνουν αυτά τα αγαθά οι Αρκάδες και οι Μεσσηνίοι), δεν θα τους βοηθούσαμε τότε να σωθούν (θα ήταν αντίθετα με το **συμφέρον** μας τα μελλοντικά τους σχέδια).

3η λύση

Αν τώρα ενοχλούνται οι Σπαρτιάτες, αν βοηθήσουμε τους Αρκάδες να σωθούν (μας συμφέρει), είναι **δίκαιον**:

α) να θυμούνται τη χάρη που μας οφείλουν, επειδή στο παρελθόν τους βοήθησαμε να σωθούν,

β) να γνωρίζουν ότι δεν δικαιούνται να οργίζονται εναντίον μας, επειδή τους εμποδίζουμε να αδικούν (το κάνουμε για το **συμφέρον** μας)

4η λύση

Η πόλη μας: Έσωσε στο παρελθόν τους Θηβαίους, τους Ευβοείς και τους Λακεδαιμονίους και τους έκαμε συμμάχους. (**δίκαιον** - **συμφέρον**).

Είναι δυνατόν τώρα και οφείλει να σώσει τους Αρκάδες που κινδυνεύουν.

Εφαρμόζει έτσι σταθερή εξωτερική πολιτική (δίκαιον) και ταυτόχρονα υπηρετεί το συμφέρον της.

5η λύση

- Οι Λακεδαιμόνιοι προτείνουν την εφαρμογή του δικαίου απ' όλους τους άλλους:
- α) Οι Ηλείοι να λάβουν την Τριφυλία από τους Αρκάδες
 - β) Οι Φλειάσιοι να λάβουν το Τρικόρανον από το Άργος
 - γ) Οι Αθηναίοι να λάβουν τον Ωρωπό από τους Θηβαίους

Για τον εαυτό τους όμως σιωπούν. Οι προτάσεις αυτές κρύβουν υστερόβουλες προθέσεις (υποκρισία - απάτη). Θέλουν ν' αποτρέψουν αντιδράσεις των άλλων τώρα που απειλούν τους Αρκάδες και συστράτευση όλων αργότερα για κατάκτηση της Μεσσηνίας. Αυτό όμως δεν είναι **δίκαιον** γενικά ούτε και **συμφέρον** για την Αθήνα. Δεν δικαιούνται λοιπόν οι Σπαρτιάτες να μέμφονται όσους αρνηθούν να τους βοηθήσουν για την υποταγή της Μεσσηνίας. Αν δε, γι' αυτό το λόγο, αρνηθούν να βοηθήσουν τους Αθηναίους για την ανάκτηση του Ωρωπού, είναι **δυνατόν** οι Αθηναίοι να συνεργαστούν γι' αυτό το σκοπό με όσους από τους άλλους νοιάζονται για το δίκαιον (συμφέρει τους Αθηναίους).

Πάντως σε κάθε περίπτωση είναι προτιμότερο: να «θυσιάσουν» οι Αθηναίοι τον Ωρωπό, παρά να υποταχθεί όλη η Πελοπόννησος στους Σπαρτιάτες (απειλείται το συμφέρον της Αθήνας).

6η λύση

«Οι Αρκάδες αδίκησαν την Αθήνα χάριν των Θηβαίων». Απάντηση του Δημοσθένη: Δεν είναι σωστό να μνησικακούμε. Μπορεί να μας έβλαψαν τότε οι Αρκάδες. Όσοι όμως τώρα σας συμβουλεύουν να τους διώξουμε και να μη δεχθούμε το αίτημά τους για συμμαχία, επιχειρούν να μας βιάψουν πάλι, όπως στο παρελθόν, που έριξαν τους Αρκάδες (και άλλους Πελοποννησίους) «στην αγκαλιά» των Θηβαίων. Κι όσο πιο έντονη άρνηση προσέβαλαν τότε τόσο πιο έντονη κατηγορία πρέπει να τους απευθύνετε τώρα που σας πρότειναν να μην τους δεχθούμε τότε (βλάβη του συμφέροντός μας).

Γιατί, αν απειλήσουν οι Σπαρτιάτες τη **Μεσσήνη**, θα αναγκασθούμε να συμμαχήσουμε με τους Θηβαίους (για το συμφέρον μας).

Άρα: είναι προτιμότερο να σώσουμε τους συμμαχούς των Θηβαίων παρά να βρεθούμε στην ανάγκη να γίνουμε σύμμαχοι των ίδιων των Θηβαίων.

7η λύση

«Πρέπει να καταστρέψουν οι Αρκάδες τις «στήλες», για να γίνουν σύμμαχοί μας» (λένε οι αντίπαλοι του Δημοσθένη).

Απάντηση του ρήτορα: Και οι Αρκάδες να καταστρέψουν τις «στήλες» και οι Λακεδαιμόνιοι να μην τους απειλούν με πόλεμο (**δίκαιον**). Τότε δεν χρειάζεται να εμπλακούν σε πόλεμο οι Αθηναίοι.

Αν αρνηθούν οι Αρκάδες, υπηρετούν την πλεονεξία των Θηβαίων και όχι το δίκαιον.

Οι Λακεδαιμόνιοι θα γίνουν φοβεροί, αν υποτάξουν με πόλεμο τους Αρκάδες (απειλείται το **συμφέρον** της Αθήνας).

Αν οι Αρκάδες καταστρέψουν τις «στήλες» θα γίνουν σύμμαχοι δικοί μας (συμφέρον). Θα αποδυναμωθούν οι Θηβαίοι, ακόμη κι αν σωθούν από τον Φωκικό πόλεμο.

Επομένως συμφέρον μας είναι να βοηθήσουμε τους Αρκάδες για να σωθούν μόνο από 'μάς. Γιατί, αν σωθούν με τις δικές τους δυνάμεις θα πάνε με τους Θηβαίους (**δίκαιον**).

Είναι λοιπόν **δυνατόν** να τους σώσουμε εμείς από την απειλή της Σπάρτης και να γίνουν σύμμαχοι δικοί μας (**συμφέρον**).

ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ ΛΟΓΟΙ

Βίος του Ίσοκράτους

■ Η πρακτική φιλοσοφία.

«Τὸ πρόγραμμα τοῦ Ίσοκράτη ἀποκτᾶ τὴν ἰδεατὴ του ἀνύψωση ὅχι μὲ ὑπερβατικὲς ἀξίες καὶ πολὺ λιγότερο ἀπὸ θρησκευτικὲς παρορμήσεις αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, πού συνέκωνε φιλικὴ διάθεση ἀπέναντι στὴν παράδοση μὲ γενναία δόση ἀγνωστικισμοῦ. Ὁ Ίσοκράτης σ' αὐτὸ γίνεται φερέφωνο τοῦ αἰώνα του μὲ ξεχωριστὸν τρόπο, γιατί ἡ κατευθυντήρια ἔννοια πού φωτίζει ὅλην του τὴν δραστηριότητα καὶ ὅλην του τὴν διδασκαλία εἶναι ἡ παιδεία. Παιδεία ὅμως γιὰ τὸν Ίσοκράτη σημαίνει προπάντων νὰ ἐξουσιάσῃ κανεὶς τὸν λόγο, γιατί μὲ τὴν δύναμη τοῦ λόγου ξεχωρίζει ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὸ ζῶο καὶ ὁ Ἕλληνας ἀπὸ τὸν βάρβαρο. Σωστὰ ἀναγνώρισαν ἐδῶ τὰ στοιχεῖα ἐνὸς ἀνθρωπισμοῦ στηριγμένου στὴν εὐγλωττία, πού τὰ μεταβίβασε ὁ Κικέρωνας στὸν Πετράρχη.» (Albin Lesky, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, σ. 814, μτφρ. Ἀγαπητοῦ Τσοπανάκη, ἔκδ. Ἀφῶν Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1981).

■ Η συμβολή του στη διαμόρφωση του αττικού λόγου.

Ο Κοραῆς παρατηρεῖ: «Ἄλλ' ὅστις τὸν ἐξετάσῃ καὶ γραμματικῶς, θέλει πληροφορηθῆν, ὅτι πρῶτος ὁ Ίσοκράτης ἔστησε τρόπον τινὰ τὰ ὅρια τῆς γλώσσης, καὶ ἐκύρωσε μὲ τὸ παράδειγμά του τὴν καταλληλίαν τῆς γραμματικῆς συντάξεως. Εἰς τοὺς πρὸ αὐτοῦ Ἀττικοὺς λογογράφους, ἐὰν ἐξαιρέσῃς ἴσως τὸν Λυσίαν, εὐρίσκονται κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἤττον ἀνωμαλῖαι· εἰς αὐτὸν οὐδεμία, ἢ σχεδὸν τόσον ὀλίγαι (ἐὰν δὲν ἦναι καὶ αὗται γραφικὰ σφάλματα) ὥστ' ἀπὸ μόνον αὐτὸν εἶναι δυνατὸν νὰ συνθέσῃ τις γραμματικὴν μέθοδον ὀλόκληρον, χωρὶς νὰ ἔχῃ χρεῖαν ἄλλων παραδειγμάτων.» (*Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας συγγραφεῖς*, τ. Α', σ. 287, ἔκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα, 1986).

«Τὸ ἔργον τοῦ Ίσοκράτους θεωρούμενον ὑπὸ ἔποψιν μορφῆς ἀποτελεῖ ἄριστον δεῖγμα συνθέσεως, εἰς τὴν ὁποίαν διεδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλον τὸ ὕφος τοῦ λόγου. Ὁ Ίσοκράτης ἦτο ὁ κατ' ἐξοχὴν «στυλίστας» συγγραφεὺς τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος. Ἡ ὑφολογικὴ ἐντύπωσις, ἡ ὁποία δημιουργεῖται, ὀφείλεται βασικῶς εἰς δύο παράγοντας· εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν λέξεων καὶ εἰς τὸν ρυθμὸν τῆς φράσεως. Ὁ ἴδιος ὁ Ίσοκράτης ἀναφερόμενος εἰς τὸ

ὕφος τοῦ λόγου λέγει: «ὅλως δὲ ὁ λόγος μὴ λόγος ἔστω· ξηρὸν γάρ· μὴδὲ ἔμμετρος· καταφανὲς γάρ· ἀλλὰ μεμίχθω παντὶ ρυθμῶ, μάλιστα ἰαμβικῶ ἢ τροχαϊκῶ.» Μὲ ἄλλας λέξεις ὁ Ἰσοκράτης διδάσκει ὅτι ὁ πεζὸς λόγος δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἔμμετρος ἢ ἔρρυθμος (χαρακτηριστικὰ τοῦ ποιητικοῦ λόγου), ἀλλὰ εὐμετρος καὶ εὐρυθμος.» (Βασιλείου Γ. Μανδηλαρᾶ *Ὁ Περὶ Εἰρήνης λόγος τοῦ Ἰσοκράτους ἐκ τοῦ παπύρου τοῦ βρετανικοῦ μουσείου*, ἐκδ. Ἰνστιτούτου τοῦ βιβλίου Μ. Καρδαμίτσα, Ἀθήναι 1975, σ. 175-176).

■ Το πανελλήνιο ιδανικό του Ισοκράτους.

«Ο Ισοκράτης επικέντρωσε το ενδιαφέρον του σε ζητήματα της ελληνικής γενικά εθνότητας, στις σχέσεις των ελληνικών πόλεων μεταξύ τους και με τους βαρβάρους, και ειδικά με την περσική αυτοκρατορία, τη μοναδική ἀξία λόγου βαρβαρική δύναμη για τον ρήτορα. Οι πολιτικές του απόψεις είχαν ως αφετηρία την πεποίθηση ὅτι ἡ διάσταση μεταξύ Ἑλλήνων και βαρβάρων ἦταν αγεφύρωτη. Οι ελληνικές πόλεις, πίστευε, συγκροτούσαν παρά τις φαινομενικές αντεγγλήσεις ενιαίο σώμα με κοινὰ γνωρίσματα και κοινὰ συμφέροντα. Θεωρούσε πάντα τις διαμάχες μεταξύ Ἑλλήνων τυχαία ὅσο και πρόσκαιρα περιστατικά, πολύ λυπηρά ὡστόσο εφόσον προσλάμβαναν χαρακτήρα εμφύλιας σύρραξης. Τίποτε δὲν ἦταν πιο παράλογο για τον Ισοκράτη ἀπὸ ἓναν πόλεμο μεταξύ Ἑλλήνων. Η πίστη του στην ἐνότητα της φυλῆς ὅλων των Ἑλλήνων, που ἦταν τόσο βαθιά ριζωμένη μες στην καρδιά και το μυαλό του, διαπότιζε και τον λόγο του. Ὅταν αναφερόταν σε σχέσεις ἢ σε ἀξιοκατάκριτες εχθροπραξίες μεταξύ ελληνικών πόλεων, χρησιμοποιούσε την αυτοπαθὴ ἀντωνυμία (ἡμᾶς αὐτούς), τη στιγμή που κάποιος ἄλλος συγγραφέας, λιγότερο διαπνεόμενος ἀπὸ την ἰδέα της πανελληνίας ἐνότητας, θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει την ἀλληλοπαθὴ ἀντωνυμία (ἀλλήλους). Με τη γραμματική τούτη ἐπιλογή ὁ Ισοκράτης τόνιζε σε ὅλους ὅτι τα ελληνικά κράτη δὲν ἦταν δυνατὸ να ἔχουν διαφορετικὰ συμφέροντα και ὅτι ἀπὸ τις διαμάχες τους υπέφερε ολόκληρη ἡ Ἑλλάδα και ὄχι μόνο οι ἀντίπαλες παρατάξεις.

Στην ελληνική ὁμογένεια συμπεριλαμβάνονταν ἀκόμη και οι πιο μακρινοὶ εκπρόσωποί της. Ὅπως θα δούμε ἀργότερα, ὁ Ισοκράτης ἐνδιαφερόταν για καθετὶ που εἶχε σχέση με τον ἑλληνισμό της Σικελίας, του Πόντου και κυρίως της Κύπρου. (G. Mathieu, *Οι πολιτικές ἰδέες του Ισοκράτη*, ἐκδ. Ἰνστιτούτου τοῦ βιβλίου-Μ. Καρδαμίτσα, μτφρ. Κ. Διαμαντάκου, Ἀθήνα 1995, σ. 70-71).

Ο Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος, στον Β' τόμο της *Εἰσαγωγῆς* στη φιλοσοφία, σ. 21, αναφερόμενος στην άποψη του Ἰσοκράτους πως Ἕλληνες καλούνται οι μετέχοντες της «ἡμετέρας παιδείας» και όχι όσοι έχουν απλώς ελληνική καταγωγή, παρατηρεῖ: «Ἴσως δὲν ὑπάρχει πολιτικώτερη και σοφώτερη ἰδέα για τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος και τῶν Ἑλλήνων ὡς λαοῦ στήν ἱστορία ἀπὸ αὐτὴν τὴν μεγάλη ἰδέα τοῦ Ἰσοκράτους».

«Ἀσφαλῶς μὲ τὰ λόγια αὐτὰ δὲν διατυπώνεται ἀκόμα καμιά γενική ἰδέα για τὴν ἀνθρωπότητα, οὔτε διαγράφεται τὸ πολιτιστικὸ πρόγραμμα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἢ μετατόπιση ὅμως τῶν τόνων, ἢ ὅποια ἐκδηλώνεται μὲ τὴν φράση, εἶναι οὐσιαστική προϋπόθεση για τὴν ἀντικατάσταση ἀρχαίων δεσμῶν μὲ ἄλλους νέου εἶδους.» (Albin Lesky, ὁ.π. σ. 814)

■ Ἔργα του Ἰσοκράτους:

Σῶζονται εικοσιένα λόγοι (ἐκ τῶν ὁποίων ἀμφισβητοῦνται ἀπὸ ὀρισμένους ὡς μὴ γνήσιοι οἱ *Πρὸς Δημόνικον* και *Πρὸς Εὐθύνοον*) και ἐννέα ἐπιστολές:

α) Δικανικοί λόγοι: *Κατὰ Λοχίτου*, *Αἰγινήτικος*, (*Πρὸς Εὐθύνοον*), *Τραπεζιτικός*, *Περὶ τοῦ ζεύγους*, *Παραγραφή πρὸς Καλλίμαχον*.

β) Παραινετικοί: (*Πρὸς Δημόνικον*), *Πρὸς Νικοκλέα*, *Εὐαγόρας*, *Νικοκλῆς ἢ Κύπριοι*.

γ) Ἐπιδεικτικοί: *Πανηγυρικός*, *Φίλιππος*, *Ἀρχίδαμος*, *Ἀρεοπαγίτικός*, *Περὶ εἰρήνης*, *Ἐλένη*, *Βούσιρις*, *Παναθηναϊκός*, *Κατὰ τῶν σοφιστῶν*, *Πλαταιϊκός*, *Περὶ ἀντιδόσεως*.

δ) Ἐπιστολές: *Πρὸς Διονύσιον*, *Α' πρὸς Φίλιππον*, *Β' πρὸς Φίλιππον*, *Πρὸς Ἀντίπατρον*, *Πρὸς Ἀλέξανδρον*, *Τοῖς Ἰάσονος παισίν*, *Πρὸς Τιμόθεον*, *Τοῖς Μυτιληναίων ἀρχουσιν*, *Πρὸς Ἀρχίδαμον*.

« Ὁ ἀνθρωπιστής Ἰερώνυμος Wolf ἀπὸ τὸ Augsburg, φίλος τοῦ Μελάγχθονα, πού μετὰφρασε κι ἐξέδωσε τὸν Ἰσοκράτη, ἐπέβαλε μιὰν ἀνούσια διαίρεση τῶν λόγων σὲ παραινετικούς, συμβουλευτικούς, ἐπιδεικτικούς και δικανικούς, και μιὰν κατάταξη, πού τὴν διατηροῦν ἀκόμα οἱ ἐκδόσεις μας.» (Albin Lesky, ὁ.π., σ. 807)

«Ἐξί από τους λόγους του είναι δικανικοί: *Κατά Λοχίτου, Αἰγινήτικος, Πρὸς Εὐθύβουν, Τραπεζιτικός, Περὶ τοῦ ζεύγους, και Παραγραφή πρὸς Καλλίμαχον*. Ἦταν οι πρώτες του προσπάθειες, τις οποίες αργότερα φαίνεται να αποκηρύσσει ως μη αντάξιές του.

Τρεις είναι «παραινετικοί»: *Πρὸς Δημόνικον, Πρὸς Νικοκλέα, Νικοκλής ἢ Κύπριοι*. Αποτελούν πραγματείες περί ηθικής και έχουν ένα ενδιαφέρον ως ενδεικτικές του πνεύματος πρακτικής ηθικής της εποχής καθώς και της περαιτέρω εξέλιξης των ιδεών του Ισοκράτους.

Τρεις είναι εγκώμια, και ανήκουν στο «επιδεικτικό» είδος της ρητορικής: *Βούσιρις, Ἑλένη και Εὐαγόρας*. Απ' αυτούς ο *Βούσιρις* και η *Ἑλένη* αποτελούν ημισοβαρές προσπάθειες να πραγματευθεί μυθολογικά θέματα - τα οποία γενικώς αποφεύγει - έτσι ώστε να μεταδώσει κατά κάποιον τρόπο ένα ωφέλιμο μάθημα. Στο επιδεικτικό είδος συμπεριλαμβάνεται και ο *Παναθηναϊκός*, παρ' ὅλο που το περιεχόμενό του είναι τέτοιο που θα μπορούσε να δικαιολογήσει κατά το μάλλον ἢ ἥττον την κατάταξή του στα παιδαγωγικά ἢ πολιτικά του έργα.

Δύο λόγοι αποτελούν δοκίμια αναφερόμενα στην παιδεία. Πρόκειται για τον *Κατὰ τῶν σοφιστῶν* και τον *Περὶ ἀντιδόσεως*, λόγους με τους οποίους κριτικάρει τις άλλες σχολές και υπερασπίζεται τη δικιά του.

Ἐξί είναι καθαρά πολιτικοί και αναφέρονται σε θέματα διοίκησης και πολιτικής - κυρίως αθηναϊκής -, τόσο εξωτερικής όσο και εσωτερικής: *Παναηγυρικός, Φίλιππος, Πλαταϊκός, Περὶ εἰρήνης, Ἀρχίδαμος, Ἀρεοπαγитικός*.

Υπάρχουν επίσης εννέα επιστολές: *Πρὸς Διονύσιον, δύο Πρὸς Φίλιππον, Πρὸς Ἀντίπατρον, Πρὸς Ἀλέξανδρον, Τοῖς Ἰάσονος παισίν, Πρὸς Τιμόθεον, Τοῖς Μυτιληναίων ἄρχουσιν, Πρὸς Ἀρχίδαμον*. Ως προς το ύφος και το περιεχόμενό τους είναι ως ἐπὶ το πλείστον γενικῶς περισσότερο παρά προσωπικού χαρακτήρα, και θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν στα πολιτικά του έργα» (G. Norlin, Εἰσαγωγή στο *Isocrates, Loeb Classical Library*, τ.Ι, σ. 31).

■ Ισοκράτης - Φίλιππος

«Εἶναι φανερό ὅτι ο Ισοκράτης τρέφει απεριόριστο θαυμασμό για τον Φίλιππο. Πίστευε ὅτι ἦταν εγκάρδιος φίλος των Αθηνῶν και προέτρεπε συνεχῶς τους Αθηναίους να καλλιεργήσουν φιλικές σχέσεις μαζί του. Τον θεωρούσε γνήσιο Ἕλληνα, ἀπόγονο του Ηρακλή, ἕναν ἄνθρωπο που διέθε-

τε μόρφωση και ευρύτερη καλλιέργεια, αγαπούσε την Ελλάδα και εμφορούνταν από υψηλές ιδέες και οράματα - μια γνώμη με την οποία συμφωνούν κατά βάση εκείνοι οι ιστορικοί που οι απόψεις τους για την εποχή δεν αναπαράγουν την οπτική της Δημοσθένειας ρητορικής.» (G. Norlin, ό.π., σ. 41- 42).

■ Η παράδοση για τον θάνατό του.

«Ἀπέθανε δ' ἐπὶ Χαιρώνδου ἄρχοντος μετὰ τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ μάχην λυπηθεὶς διὰ τὴν ἦτταν καὶ τὴν συμφορὰν τὴν γενομένην ἐκεῖσε τοῖς Ἀθηναίοις παρὰ Φιλίππου. Ἀποκαρτερήσας δὲ ἐτελεύτησεν ὡς μὲν Δημήτριός φησιν ἐννέα ἡμέρας ὡς δὲ Ἄφαρευς δεκατέσσερας.» (Ἀνωνύμου Βίος Ίσοκράτους, 154).

Σημ: ἀποκαρτερῶ· αποθνήσκω εκουσίως δι' ασυτίας. Η παράδοση δεν πρέπει να έχει βάση.

Μερικές γνώμες για το έργο και τη ρητορική τέχνη του Ίσοκράτη

Ο Ίσοκράτης δεν ήταν Δημοσθένης, είχε όμως επίγνωση των ελλείψεων του, για να αποτολμήσει την κατά μέτωπον δράση σε δημόσιες συνελύσεις, και ποτέ δεν επιδίωξε να γίνει πολιτικός ρήτορας. Θα ήταν λοιπόν παράλογο να του προσάψουμε ευθύνες, επειδή δεν υποστήριξε τα σχέδιά του με μεθόδους, που ο ίδιος συνειδητά αρνούνταν να χρησιμοποιήσει. Ούτε με τον Πλάτωνα είχε βέβαια σχέση, όσον αφορά την εμβριθεία της σκέψης. Από την άποψη όμως της άμεσης πολιτικής επιρροής, ο Πλάτων υστερούσε κατά πολύ σε σχέση με τον Ίσοκράτη, ο οποίος πολύ ευχαρίστως θα αποδεχόταν, θεωρώντας την τιμητική, τη θέση που του έδινε ο αντίπαλός του «ανάμεσα στους πολιτικούς και τους φιλοσόφους». Ήταν τιμή και καύχημα, ανάμεσα στον ρήτορα, που κατατρυχόταν με τα καθημερινά προβλήματα, και στον θεωρητικό, που απομονωνόταν στο καβούκι της αμιγούς διανόησης, να υπάρχει θέση για ένα συγγραφέα, που μόνιμο μέλημά του ήταν να προετοιμάσει την κοινή γνώμη για την αναδιοργάνωση του ελληνικού κόσμου. Σ' αυτό το πόστο ο συγγραφέας μας έμεινε πιστά αφοσιωμένος πενήντα ολόκληρα χρόνια, τα τελευταία της ζωής του.

Πριν από το 380 π.Χ. είχαν χαραχτεί αμετάκλητα οι βασικές γραμμές του σχεδίου του Ίσοκράτη: συμφιλίωση και συνένωση των Ελλήνων,

κατόπιν προσανατολισμός της δράσης τους σε πόλεμο εναντίον των βαρβάρων και επάνοδος της ευημερίας στην πατρίδα. Από το 380 π.Χ. και εξής ο Ισοκράτης έρριξε το μεγαλύτερο βάρος στην προσπάθεια να προσηλυτίσει τους Έλληνες στα ιδεώδη του και να τους πείσει να δώσουν σάρκα και οστά. Δεν ήταν όμως αιθεροβάμων. Ήξερε πολύ καλά πως οι ιδέες του ήταν δυνατό να εφαρμοστούν μόνο στην περίπτωση που την πρωτοβουλία αναλάμβανε μία πόλη ή ένας αρχηγός κράτους, και ήταν συμβιβασμένος με την ανάγκη οι προτεραιότητες να μετατίθενται από το ένα μέρος του σχεδίου στο άλλο, κάτω από την επήρεια των γεγονότων και των συνθηκών, που διαμορφώνονταν κάθε φορά. Με το σκεπτικό τουτο επανερχόταν διαρκώς σε απόψεις, που είχε εκθέσει στον Πανηγυρικό, άλλοτε για να τις συγκεκριμενοποιήσει περαιτέρω και άλλοτε για να τις αναπροσαρμόσει στα νέα δεδομένα. Αρχικά ήταν ένθερμος υποστηρικτής της αθηναϊκής ηγεμονίας, από το όραμα όμως της οποίας σταδιακά στη συνέχεια απομακρύνθηκε συνειδητοποιώντας τα λάθη που διέπραξε η δεύτερη αθηναϊκή συμμαχία. Ζήτησε ενίσχυση από όλους τους αρχηγούς κρατών, που θεωρούσε ικανούς να υπηρετήσουν και να φέρουν σε πέρας τους στόχους του, οι προσπάθειές του όμως έμειναν τελικά άκαρπες λόγω διάφορων αντιξοοτήτων που συνάντησαν -θάνατος του Ιάσονα, θάνατος του Διονυσίου, συνέπειες από τον πόλεμο Σπάρτης και Θήβας. Επέστρεψε τότε πάλι στην Αθήνα και μελέτησε την προοπτική της εσωτερικής αναδιοργάνωσης, χάρη στην οποία θα καλύπτονταν οι ελλείψεις, που οδήγησαν σε αδιέξοδο τις δύο προηγούμενες συμμαχίες. Όταν στο προσκήνιο παρουσιάστηκε ο Φίλιππος ως ρυθμιστής των υποθέσεων της Ελλάδας, εστίασε σ' αυτόν όλη την προσοχή του.

Από το 346 π.Χ. μέχρι τον θάνατό του, οι ελπίδες του για την υλοποίηση των σχεδίων του εξαρτώνταν άμεσα από τον Μακεδόνα βασιλιά. Ούτε τότε όμως θυσίασε ποτέ στον βωμό του ινδάλματός του συμφέροντα της Ελλάδας και κυρίως της Αθήνας, και ακούραστα επαναλάμβανε την ανάγκη εγκαθίδρυσης ομοσπονδίας ελεύθερων κρατών. Καμιά αντίφαση δεν υπήρχε στις παραλλαγές της σκέψης του Ισοκράτη, μόνο η συνεχής αγωνία να αξιοποιηθούν στο έπακρο οι περιστάσεις, ώστε να διευκολυνθεί η δρομολόγηση κάθε σημαντικού αιτήματος που περιλάμβαναν τα σχέδιά του.

Ωστόσο, το σχέδιο του Ισοκράτη δεν ακολούθησε τον δρόμο που είχε ο ίδιος φανταστεί. Αναγνωρίσαμε όμως πολλές από τις λεπτομέρειές του σε ιδέες που εκφράστηκαν ή σε ενέργειες που σημειώθηκαν τον 4ο αι. π.Χ.

Απ' όσο μπορούμε να κρίνουμε, το έργο του επηρέασε αμυδρά την πολιτική ζωή του ελληνικού κόσμου, πρέπει όμως να παραδεχτούμε πως ο άμεσος απόηχός του, όσο μικρής έντασης κι αν ήταν, ήταν όμως πιο σθεναρός από τον απόηχο του έργου άλλων φιλοσόφων ή ρητόρων της ίδιας εποχής. Η σχετική αποτυχία του σχεδίου του οφείλεται βέβαια κατά ένα μέρος σε ψευδαισθήσεις, που ο ίδιος έτρεφε, και στην έλλειψη πρακτικού πνεύματος, που τον διέκρινε, σίγουρα όμως προκλήθηκε και από εξωτερικά γεγονότα. Τουλάχιστον το σχέδιό του δεν εξαφανίστηκε χωρίς να αφήσει πίσω του ίχνη, τη στιγμή που άλλοι ενασχολούμενοι με την πολιτική, διαγράφτηκαν εντελώς από τη μνήμη της γενιάς τους και της επόμενης. Ο Ίσοκράτης, πιστεύουμε, κατείχε ξεχωριστή θέση ανάμεσα στους συγχρόνους του. Οι άλλοι είτε εξέφραζαν ιδέες που αντανακλούσαν άτονα τις όψεις της πρακτικής ζωής, είτε προέβαλλαν σχέδια, των οποίων η βαθεία προέλευση και τα πραγματικά κίνητρα μας διαφεύγουν. Μόνο στην περίπτωση του Ίσοκράτη οι ιδέες συγκρότησαν πλήρες και σαφές σχέδιο και ταυτόχρονα επενέργησαν στην κοινή γνώμη. Για τον λόγο τούτο είναι σημαντική για μας σήμερα η μαρτυρία του, προκειμένου να συλλάβουμε τα ιδεολογικά ρεύματα, που συντέλεσαν στην αναδιάρθρωση του ελληνικού κόσμου την εποχή από το 400 π.Χ. μέχρι το 330 π.Χ.

(G. Mathieu Οι πολιτικές ιδέες του Ίσοκράτη, σ. 331-333)

Ο Ίσοκράτης προσπάθησε -ο μόνος, ως φαίνεται, που αγωνίστηκε σθεναρά- να δείξει γιατί η Ρητορική μπορεί να καταταγεί ανάμεσα στις βασικές Τέχνες, γιατί μπορεί να γίνει ένα μέσο εκπαίδευσεως και γιατί είναι δυνατόν να σχηματισθεί ένα σύστημα πλήρες που να καλύπτει μια απαίτηση του ανθρώπου: «πῶς να ζεῖ κανείς καλὰ μέσα στὴν Κοινωνία καὶ νὰ κερδίζει τὴν ἐκτίμησιν τῶν ἄλλων, ὄντας καλὸς πολίτης». Αὐτὴ ἦταν ἡ Φιλοσοφία του.

Ο Ίσοκράτης έπρεπε να αντιμετωπίσει τεράστιες δυσκολίες. Ο «ρήτωρ», ο ομιλητής, ήταν ένας άνθρωπος -όπως πίστευαν εκείνη την εποχή- ικανός -εάν ήθελε- να οδηγήσει με πολλούς τρόπους, βασισμένους στην κατάλληλη χρήση του γλωσσικού οργάνου και των νοητικών σχημάτων, το ακροατήριό του ή τους αναγνώστες του στην απάτη· επομένως στο πώς να αποφεύγουν την αλήθεια. Αυτό είχε επανειλημμένως λεχθεί στο παρελθόν και το ήξερε ο Ίσοκράτης καλά. Εξ άλλου η φιλοσοφία και ιδιαίτερα η Πλατωνική όρισε την αλήθεια κατά τρόπο ιδανικό, την έκανε ιδέα, δυσπρόσιτη σαν έννοια για το πολύ κοινό. Επίσης εξαπέλυσε

επίθεση κατά των παραπλανητικών μεθόδων που χρησιμοποιούσε η Ρητορική σαν εκπαιδευτικό μέσον. Ο Ισοκράτης προσπάθησε με κόπο να δείξει ότι η πραγματική Ρητορική δεν ήταν «ανήθικη απασχόληση», αλλά Τέχνη με μορφή και περιεχόμενο.

Έτσι μπορούμε να πούμε ότι ο Ισοκράτης -όπως και ο Πλάτων από την σκοπιά του- ενδιαφέρθηκε για την αλήθεια, για την έννοιά της, όπως ο ίδιος την αντιλαμβανόταν, που δεν απείχε πολύ από την κοινή έννοια και που ο κάθε πολίτης των Αθηνών ε γνώριζε. Κύριο μέλημα του Ισοκράτους ήταν να ασκήσει κριτική για την κακή συμπεριφορά των ρητόρων ως επαγγελματιών και να καυτηριάσει τις κακές μεθόδους που συντέλεσαν στην μείωση της Ρητορικής στη συνείδηση των ανθρώπων. Επομένως οι κακοί ρήτορες δεν έδειχναν σεβασμό, αλλά περιφρόνηση στην αλήθεια. Τούτο ήταν απαράδεκτο για τον Ισοκράτη, που ήθελε να είναι ο εκπρόσωπος της γνήσιας Ρητορικής Τέχνης.

(Νικ. Δ. Δημητριάδης, *Ανατομία της Ρητορικής*, σελ. 76-77)

Λίγα λόγια τώρα για το ύφος του Ισοκράτη. Τα κείμενά του εκπροσωπούν τον αττικό πεζό λόγο στην πιο περίτεχνη μορφή του. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς (περί συνθ. όνομ. 23) παρομοιάζει το λόγο αυτό με σφιχτούφασμένο ρούχο ή με ζωγραφιά όπου τα φωτεινά χρώματα αναμειγνύονται πολύ έντεχνα με τα σκούρα.

Πραγματικά, φαίνεται πως ο Ισοκράτης πρόσεχε πολύ τη διατύπωσή του, περισσότερο από κάθε άλλον Έλληνα συγγραφέα. Απέφευγε τόσο πολύ τη χασμωδία, ώστε ο Διονύσιος δεν μπόρεσε να βρει ούτε μια μέσα σ' ολόκληρο τον Άρεοπαγитικό. Ήταν επίσης πολύ προσεκτικός και στην έκθλιψη των βραχέων φωνηέντων και στην κράση. Ακόμα απέφευγε την κακοφωνία που προκαλείται από την επανάληψη όμοιων συλλαβών σε αλληπάλληλες λέξεις ή από το συνδυασμό γραμμάτων που είναι δύσκολα στην προφορά. Αυτά όλα τα πετυχαίνει χωρίς να διαταράσσει τη φυσική σειρά των λέξεων μέσα στην πρόταση. Ένα άλλο χαρακτηριστικό του ύφους του Ισοκράτη είναι η σημασία που δίνει ο ρήτορας στο ρυθμό. Μολονότι αποφεύγει τα ποιητικά μέτρα, πίστευε ότι ο πεζός λόγος πρέπει να έχει ρυθμό. Γι' αυτό σε πολλά σημεία χρησιμοποιεί το συνδυασμό τροχαίων και ιάμβων.

Αλλά το κυριότερο χαρακτηριστικό του Ισοκράτη είναι οι καλλιτεχνικές, περίπλοκες και πολυδουλεμένες περιόδους. Η περίοδος του Ισοκράτη δίνει την ιδέα ενός ιπποδρόμου, όπου οι ιδέες, σαν τα άλογα, αρχίζουν από

ένα συγκεκριμένο σημείο και δε σταματούν την πορεία τους, αν δεν ολοκληρώσουν τον κύκλο και επιστρέψουν στο σημείο της αφετηρίας τους. Σε μια περίοδο η κύρια ιδέα επιτρέπεται να ακολουθείται από άλλες, αλλά όχι να υποκατασταθεί από αυτές, γιατί η πρόταση φτάνει στην ολοκλήρωσή της μόνο, όταν το νόημα της κύριας ιδέας συμπληρωθεί. Αυτό το είδος της δομής της περιόδου διευκολύνεται πολύ με τις αντιθέσεις, είτε ουσιαστικές είτε πλασματικές (μέν... δέ). Έτσι η περίοδος τραβάει πολύ σε μάκρος και πολλές φορές δίνει την εντύπωση ότι έχει ξεφύγει από τον έλεγχο του ρήτορα. Πράγματι ο Ίσοκράτης θυσιάζει τη σαφήνεια για χάρη της μορφής και γίνεται μονότονος. Το λεξιλόγιό του όμως είναι καθαρό, σχεδόν όσο και του Λυσία. Γενικά ο Ίσοκράτης είναι ο εκπρόσωπος του μέσου ύφους. Χωρίς αυτόν δε θα είχε υπάρξει ο Δημοσθένης.

(Βασ. Θ. Θεοδωρακόπουλος,

Εισαγωγή στην Αττική Ρητορεία, σελ. 54-55)

Η «γλαφυρή αρμονία» δε φροντίζει η κάθε λέξη της να ξεχωρίζει νοηματικά ούτε από άποψη προσωδίας να κυριαρχούν οι μακρές συλλαβές, γιατί δε συμπαθεί τους αργούς και σταθερούς ρυθμούς: της αρέσουν οι γρήγοροι ρυθμοί, η γοργή κίνηση και η ρέουσα αλληλουχία των λέξεων· θέλει τα διάφορα «μόρια» του λόγου να συσφίγγονται μεταξύ τους και να συνυφαίνονται έτσι, που από άποψη νοηματική να φαίνονται ότι αποτελούν μια ενότητα, μια λέξη. Σ' αυτό συντελεί και το γεγονός ότι από αρμονική άποψη τα διάφορα «μόρια» είναι ενωμένα μεταξύ τους και δεν αφήνουν να μεσολαβήσει ανάμεσά τους κανένας αισθητός χρόνος: μοιάζουν σαν τα σφιχτούφασμένα ρούχα ή σαν τις ζωγραφίες, όπου τα φωτεινά χρώματα αναμειγνύονται με τα σκούρα κατά τρόπο αρμονικό. Προτιμάει επίσης τις ευφωνικές λέξεις, εκείνες που προφέρονται άνετα και χωρίς συγκρούσεις στην προφορά ή τη συνεκφορά των φθόγγων, εκείνες που δεν έχουν τραχείες συλλαβές και αντιχτυπήματα. Εξάλλου θέλει τα «κῶλα» να είναι αρμονικά συνυφασμένα μεταξύ τους, να έχουν μέτριο μήκος και να καταλήγουν με φυσικότητα σε περίοδο, η οποία έχει τόσο μήκος όσο μπορεί να αντέξει να απαγγείλει άνετα ένας άνθρωπος με μια αναπνοή. Από τους ρυθμούς προτιμάει τους μέσους και τους βραχείς και επιδιώκει οι καταλήξεις των περιόδων να είναι εύρυθμες. Από τα σχήματα αποφεύγει τα αρχαιοπρεπή, τα βαρύγδουπα και τα εντυπωσιακά: προτιμάει τα απαλά, τα κολακευτικά και τα απατηλά. Εκπρόσωποι της «γλαφυρής αρμονίας» είναι ο Ησίοδος, η Σαπφώ, ο Ανακρέων, ο Σιμωνίδης, ο Ευριπίδης και ο Ίσοκράτης.

(Βασ. Θεοδωρακόπουλος, ε.α. σελ. 100-101)

Η «γλαφυρή αρμονία» δεν επιδιώκει η κάθε λέξη της να έχει ξεχωριστή θέση μέσα στην πρόταση. Ο αργός και σταθερός ρυθμός δεν της ταιριάζει. Αγαπάει περισσότερο την κίνηση και τη ζωντανή ροή της γλώσσας. Θέλει η δύναμη του λόγου να προέρχεται από τη συνολική εντύπωση που παρέχουν όλα μαζί τα στοιχεία του. Επίσης επιδιώκει τη μουσικότητα, τη λειότητα και την απαλότητα στον ήχο, ενώ επιζητεί κάθε νόημα να κλείνεται κυκλικά σε περίοδο. Εξάλλου τα σχήματα που χρησιμοποιεί δεν πρέπει να είναι αρχαιοπρεπή ή εντυπωσιακά ή να τα χαρακτηρίζει τραχύτητα· προτιμάει να είναι πλούσια και αισθησιακά και να έχουν έντονα τα στοιχεία της ψευδαίσθησης.

(Βασ. Θεοδωρακόπουλος, ε.α. σελ. 119)

Τα αντίθετα, όμως, τα πολυσύνδετα, που τα συνηθίζουν ο Ισοκράτης και οι μαθητές του, καταστρέφουν την εναγώνια ορμή του πάθους, όπως συμβαίνει με τους δρομείς, που, όταν τους συνδέσεις μεταξύ τους, χάνουν τη φόρα τους.

(Βασ. Θεοδωρακόπουλος, ε.α. σελ. 105)

Α' ΠΕΡΙ ΕΙΡΗΝΗΣ

ΣΧΕΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΕΥΒΟΥΛΟΣ. ΟΙ ΠΟΡΟΙ ΤΟΥ ΞΕΝΟΦΩΝΤΑ*

Για τον Ευβουλο δεν ξέρουμε πολλά πράγματα. Η οικογένειά του και οι πρόγονοί του μάς είναι άγνωστοι. Οι φίλοι του τον εκτιμούσαν πολύ και οι αντίπαλοί του τον σέβονταν. Όταν τον εξέλεξαν προϊστάμενο των επί το θεωρικών τεταγμένων έδωσε στο άξίωμα αυτό μεγάλες προεκτάσεις και πήρε ουσιαστικά στα χέρια του το τιμόνι τής πόλης. Δεν ξέρουμε τις ιδέες του, εκτός από την επιθυμία του να διατηρηθεί ή ειρήνη, αλλά έχουμε την τύχη να κατέχουμε όρισμένα κείμενα πού, και αν ακόμη δεν προέρχονται άμεσα από το περιβάλλον του και δεν τα ένεπνευσε ο ίδιος, ωστόσο μαρτυρούν για τα θέματα πού τον απασχολούσαν.

Το πρώτο και το πιό σημαντικό από τα κείμενα αυτά είναι το μικρό έγχειρίδιο πού αποδίδεται στον Ξενοφώντα και έχει τον τίτλο Πόροι. Κατά καιρούς έχουν εκφραστεί άμφιβολίες αν πρόκειται για αυθεντικό έργο του άθηναίου ιστορικού, αλλά όλα δείχνουν ότι πραγματικά προέρχεται από αυτόν. Ο Ξενοφών, έξόριστος από την Άθήνα επειδή πολέμησε με το μέρος των Σπαρτιατών στον κορινθιακό πόλεμο, μπόρεσε να επιστρέψει στην πόλη όταν ο Ευβουλος ανέλαβε τις ευθύνες τής άθηναϊκής πολιτικής. Η παράδοση μάλιστα λέει ότι ο Ευβουλος προκάλεσε το ψήφισμα πού επέτρεψε στο συγγραφέα να επιστρέψει στην πατρίδα του και να ανακτήσει τα πολιτικά του δικαιώματα. Ο Ξενοφών δείχνει σε όλο το έργο του έξαιρετικό για την εποχή του ενδιαφέρον για τα οικονομικά προβλήματα, τόσο ώστε να τα εισάγει σε ένα λογοτεχνικό είδος πού θα έλεγε κανείς ότι είναι το λιγότερο κατάλληλο να τα δεχτεί, στον σωκρατικό διάλογο. Απόδειξη ο Οικονομικός και μερικά χωρία των Απομνημονευμάτων. Ο ίδιος δίνει στην Κύρου Παιδεία μιá ανάλυση τής κατανομής τής εργασίας, πού οι οικονομολόγοι, και πρώτος πρώτος ο Μάρξ, δεν παραλείπουν από τον 19ο αιώνα να την αναφέρουν.

Στους Πόρους ο Ξενοφών έχει σκοπό να αποδείξει ότι ή Άθήνα μπορεί να ζήσει μόνο με τα δικά της έσοδα, όποτε δεν χρειάζεται να εκμεταλλεύεται τους συμμάχους της: «Έπειδή», γράφει στην εισαγωγή, «μερικοί από αυτούς πού κυβέρνησαν στην Άθήνα έλεγαν ότι βέβαια το δίκιο τους είναι γνωστό, το ίδιο όσο και σε κάθε άλλον άνθρωπο, όμως ή φτώχεια του πλήθους των Άθηναίων τους αναγκάζει να φανούν κάπως άδικοι απέναντι

*Τό κείμενο αυτό αναφέρεται στις απόψεις του Ξενοφώντα για την οικονομική ανόρθωση της Αθήνας και την ειρήνη.

στις άλλες πόλεις, γι' αυτό δοκίμασα να εξετάσω, αν δὲν θὰ ἦταν κατὰ κάποιον τρόπο δυνατό οἱ πολῖτες νὰ τρέφονται, ὅπως εἶναι καὶ τὸ πιὸ δίκαιο, ἀπὸ τῆ δικῆ τους χώρα. Ἐγὼ τῆς γνώμῃ πῶς, ἀν γινόταν αὐτό, θὰ ἀποτελοῦσε γιὰ τὴν πόλιν τόσο γιὰ τὴ φτώχεια τους, ὅσο καὶ γιὰ τὴ δυσπιστία πού δείχνουν ἀπέναντί τους οἱ ἄλλοι Ἕλληνες (1,1). Ὁ Ξενοφῶν ἐξετάζει στὴ συνέχεια τίς πλουτοπαραγωγικὲς πηγές πού, ἀν χρησιμοποιηθοῦν σωστά, δίνουν τὴ δυνατότητα στοὺς Ἀθηναίους νὰ παραιτηθοῦν ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν συμμάχων. Σὲ πρώτη σειρά βάζει τοὺς φυσικοὺς πόρους, τὴ γῆ, τὴ θάλασσα καὶ τὸ ὑπέδαφος. Δὲν ἐπιμένει πολὺ στὴ γῆ, γιατί τὸ θέμα αὐτὸ τὸ ἔχει ἀναπτύξει διεξοδικὰ στὸν Οἰκονομικό. Ὅσο γιὰ τὴ θάλασσα καὶ τὸ ὑπέδαφος, περιορίζεται μόνον νὰ θυμίσει τὴν ὑπαρξή τους. Ἀμέσως ἔπειτα μελετᾷ τίς πηγές πλούτου πού προσφέρει στὴν Ἀθήνα ἡ γεωγραφικὴ τῆς θέση. Ἡ Ἀθήνα εἶναι τὸ σταυροδρόμι γιὰ τὸ ἐμπόριο τοῦ Αἰγαίου. Οἱ Ἀθηναῖοι πρέπει νὰ πάρουν ὅλα τὰ κατάλληλα μέτρα γιὰ νὰ προσελκύσουν τοὺς ξένους ἐμπόρους. Αὐτοί, ἀν ἐγκατασταθοῦν στὴν Ἀθήνα ἢ στὸν Πειραιά, θὰ ἀποτελέσουν πηγὴ πλούτου γιὰ τὴν πόλιν, ἀφοῦ ὡς μέτοικοι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ πληρώνουν τὴν εἰσφορά, νὰ ὑπηρετοῦν ὡς στρατιῶτες, καὶ ἀκόμη νὰ πληρώνουν φόρο διαμονῆς. Γιὰ νὰ τοὺς προσελκύσουν θὰ ἔπρεπε νὰ τοὺς παραχωρήσουν ὀρισμένες ἀπὸ τίς τιμητικὲς διακρίσεις τῶν ἀθηναίων πολιτῶν, ὅπως τὸ δικαίωμα νὰ ὑπηρετοῦν στὸ ἵππικό, καὶ νὰ καταργήσουν μερικὲς ταπεινωτικὲς διαδικασίες. Ὁ Ξενοφῶν δὲν καθορίζει ποιές εἶναι οἱ διατάξεις πού πρέπει νὰ καταργηθοῦν, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε εἶχε στὸ νοῦ του τὴν ὑποχρέωση κάθε μετοίκου νὰ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἓναν ἀθηναῖο πολίτη ὅταν βρισκόταν ἀνακατεμένος σὲ κάποια δίκη. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ διαδικασία αὐτὴ ἐξαφανίζεται στὴν πράξη, ἀν ὄχι καὶ νομοθετικά, τὸ δεύτερο μιστὸ τοῦ αἰῶνα, καὶ ὅτι τότε στὰ ἐμποροδικεῖα οἱ μέτοικοι καὶ οἱ πολῖτες παρουσιάζονται βασικά ὡς ἴσοι. Ὁ Ξενοφῶν ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ ζητήσει γιὰ τοὺς μετοίκους τὸ δικαίωμα νὰ ἀποκοτοῦν ἐκτάσεις γῆς, στὴν πόλιν ἢ στὸν Πειραιά, ὅχι βέβαια γιὰ νὰ ἐπιδοθοῦν στὴν καλλιέργεια, ἀλλὰ γιὰ νὰ εἶναι ἰδιοκτῆτες τῆς γῆς πάνω στὴν ὁποία ἦταν κτισμένο τὸ σπίτι τους, γιατί αὐτὸ θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ συνδεθοῦν πιὸ στενὰ μὲ τὴν πόλιν. Ὅλοι θὰ ἔβγαιναν κερδοσήμενοι: οἱ ἔμποροι, πού «ἀπὸ τὴν Ἀθήνα μποροῦν νὰ φορτώσουν πλῆθος ἐμπορεύματα ἀπὸ αὐτὰ πού χρειάζονται οἱ ἄνθρωποι· καὶ ἀν τυχὸν δὲν θέλουν νὰ ἀντισταθμίσουν τίς εἰσαγωγές τους μὲ ἐμπόρευμα, πάλι κέρδος τους θὰ εἶναι νὰ ἐξαγάγουν ἀθηναῖκὸ νόμισμα. Γιατί ὅπου καὶ νὰ τὸ πουλήσουν, παίρνουν περισσότερα ἀπὸ ὅσο τοὺς κόστισε ἀρχικά» καὶ οἱ Ἀθηναῖοι,

γιατί εἶναι φανερό ὅτι «ὅσο περισσότεροι ἔρχονται νὰ ἐγκατασταθοῦν, τόσο μεγαλύτερες θὰ εἶναι οἱ εἰσαγωγές καὶ οἱ ἐξαγωγές, τὰ φορτώματα καὶ οἱ πωλήσεις, οἱ μισθοφορές καὶ τὰ εἰσοδήματα ἀπὸ τοὺς φόρους» (Πόροι, 3 καὶ 2-5).

Γιὰ τὸν Ξενοφῶντα ὁμως, ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι τίποτε μπροστὰ στὶς πηγές πλούτου ποὺ θὰ ἀποκοῦσε ἡ Ἀθήνα ἂν ἐκμεταλλεῖτο συστηματικὰ τὰ ἀργυροφόρα μεταλλεῖα τοῦ Λαυρίου. Σὲ ὁλόκληρο τὸ τέταρτο κεφάλαιο τῶν Πόρων ὁ ἱστορικός ἀναλύει τὸ τί θὰ μπορούσε νὰ ἀποδώσει ἡ συστηματικὴ ἐκμετάλλευσή τους. Στὴν ἀρχὴ παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἐκμετάλλευση περιορίζεται σὲ ἓνα μικρὸ μόνο τμήμα τῶν κοιτασμάτων. Μιὰ συστηματικὴ ἐκμετάλλευση θὰ μεγάλωνε λοιπὸν σημαντικὰ τὴν ἀργυροφόρα ζώνη καὶ ἀντίστοιχα τὴν ποσότητα τοῦ διαθέσιμου ἀργύρου. Δὲν συμβαίνει μὲ τὰ χρήματα ὅ,τι μὲ τὰ ἐπιπλα: «Γιατί τὰ ἐπιπλα, ὅταν ἀποκτήσει κανεὶς ἀρκετὰ γιὰ τὸ σπίτι του, τὰ ἄλλα δὲν τοῦ δίνουν πρόσθετη ὠφέλεια· ὁμως χρήματα κανένας ὡς τώρα δὲν ἀπόκτησε τόσο πολλὰ, ὥστε νὰ μὴ χρειάζεται καὶ ἄλλα. Καὶ μερικοὶ ποὺ ἔχουν πάρα πολλὰ, σκάβουν καὶ τὰ παραχώνουν ὅσα τοὺς περισσεύουν, καὶ αὐτὸ δὲν τοὺς δίνει λιγότερη χαρὰ ἀπὸ ὅση θὰ εἶχαν ἂν τὰ χρησιμοποιοῦσαν» (4, 7).

Ἐπομένως ὁ Ξενοφῶν ἔχει λοιπὸν τὴν πρόθεση νὰ ἐκθέσει μὲ ποιὸν τρόπο ἡ ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλείων θὰ εἶναι πιὸ ἀποδοτικὴ γιὰ τὸ κράτος. Ὁ ἀπληροφόρητος ἀναγνώστης περιμένει μιὰ πρόταση γιὰ τὴν ἄμεση ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλείων ἀπὸ τὸ κράτος. Ἀντὶ γι' αὐτὸ ὁ Ξενοφῶν ἐκθέτει ἓνα σύστημα ποὺ ἀποκαλύπτει πῶς σκέφτονταν οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς του στὰ οἰκονομικὰ θέματα. Τὸ ἀθηναϊκὸ κράτος, προτείνει, ἔχοντας ὡς παράδειγμα τοὺς ἰδιῶτες, θὰ ἀγοράσει ἓναν μεγάλο ἀριθμὸ δούλων, ποὺ θὰ τοὺς μισθώνει στοὺς ἰδιῶτες ἐργολῆπτες μὲ τὴ συνηθισμένη διατίμηση τοῦ ἐνὸς ὄβολοῦ γιὰ τὴν ἐργασία μιᾶς μέρας. Ὅταν ἀποκτήσει 10.000 δούλους, τὸ ἐτήσιο εἰσόδημα ποὺ θὰ εἰσπράξει ἀπὸ τὴν ἐκμίσθωσή τους θὰ εἶναι ἑκατὸ τάλαντα· αὐτὸ βέβαια ἂν οἱ ἐργάτες ἀπασχοληθοῦν ὅλο τὸ χρόνο χωρὶς διακοπὴ. Ἡ πρόταση αὐτὴ καθαυτὴ εἶναι φανερό ὅτι δὲν εἶναι ἐπαναστατικὴ. Ὅπως ὁ ἰδιοκτήτης δούλων εἶναι εἰσοδηματίας καὶ ζεῖ ἀπὸ τὴν ἐργασία τῶν δούλων του, ἔτσι καὶ τὸ ἀθηναϊκὸ κράτος θὰ γινόταν ἰδιοκτήτης δούλων καὶ θὰ εἰσέπραττε τὸ εἰσόδημα τῆς ἐργασίας τους. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει ὁμως μιὰ ἀντίρρηση ποὺ σίγουρα θὰ τοῦ πρόβαλλαν, ὅτι δηλαδή τὸ ἀθηναϊκὸ κράτος ἴσως νὰ μὴν μπορούσε νὰ ἐκμισθώσει ὅλους τοὺς δούλους του, ὁ Ξενοφῶν ἐξετάζει συμπληρωματικὰ μιὰ δευτέρη λύση, καὶ αὐτὴ φαίνεται νὰ εἶναι πιὸ πρωτότυπη: τὸ ἴδιο

τὸ κράτος νὰ γίνῃ ἀνάδοχος· οἱ φυλές νὰ πάρουν ἴσο ἀριθμὸ δούλων ἀπὸ τὸ κράτος, νὰ ἀναλάβουν τὴ συστηματικὴ ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλείων, καὶ τὰ εἰσοδήματα νὰ μοιράζονται ἕξισου σὲ ὅλους τοὺς πολίτες. Ἡ ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλείων ἀπὸ τὴν πόλη, μὲ τοὺς δικούς της δούλους, δὲν θὰ σταματοῦσε τὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἰδιωτῶν ἀναδόχων, ἀλλὰ θὰ μεγάλωνε πολὺ τὴν ἀπόδοση τῶν μεταλλείων.

Ὁ Ξενοφῶν τελειώνει τὴν ἀνάλυσή του μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι, γιὰ νὰ ἐφαρμοστεῖ τὸ πρόγραμμά του, σημασία εἶχε πάνω ἀπ' ὅλα νὰ διατηρηθεῖ ἡ εἰρήνη. «Γιατί ποιοὶ δὲν ἔχουν τὴν ἀνάγκη τῆς Ἀθήνας σὲ εἰρηνικὴ περίοδο, ἀρχίζοντας ἀπὸ τοὺς ἐφοπλιστὲς καὶ τοὺς ἐμπόρους; Μήπως δὲν τὴ χρειάζονται ὅσοι ἔχουν περίσσιο σιτάρι καὶ κρασί; Τί συμβαίνει μὲ αὐτοὺς ποὺ ἔχουν πολὺ λάδι ἢ πολλὰ πρόβατα, καὶ τί μὲ τοὺς κεφαλαιούχους καὶ μὲ αὐτοὺς ποὺ μποροῦν νὰ ἐκμεταλλεῦτον τὴ σοφία τους; Καὶ οἱ χειροτέχνες; Οἱ σοφιστὲς καὶ οἱ φιλόσοφοι; Οἱ ποιητὲς; Οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴ διδασκαλία καὶ τὰ ἔργα ὅλων αὐτῶν, ἢ αὐτοὶ ποὺ ἐπιθυμοῦν νὰ ἀκούσουν καὶ νὰ δοῦν ἀξιόλογες ἐκδηλώσεις γιὰ τὰ ἱερά καὶ τὰ ὅσια; Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνοι ποὺ ἔχουν ἀνάγκη νὰ πουλήσουν γρήγορα ἢ νὰ ἀγοράσουν, ποῦ θὰ τὸ πετύχαιναν αὐτὸ καλύτερα παρὰ στὴν Ἀθήνα;» (5, 3-4). Καὶ σὲ αὐτοὺς ποὺ θὰ πρόβαλλαν τὴν ἀντίρρηση ὅτι ὁ πόλεμος συμφέρει περισσότερο ἀπὸ τὴν εἰρήνη στα ὀικονομικὰ τῆς πόλης ὁ Ξενοφῶν ἀπαντᾷ: «Ἀπὸ μέρους μου δὲν ξέρω πῶς θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ κριθεῖ τὸ θέμα αὐτὸ καλύτερα ἀπὸ τὸ νὰ ξαναδεῖ κανεὶς ὅσα ἔγιναν στὸ παρελθόν καὶ τί ἀντίχτυπο εἶχαν στὴν πόλη. Θὰ ἀνακαλύψει ὅτι ἀπὸ παλιά, σὲ καιροὺς εἰρήνης, ἔμπαιναν πάρα πολλὰ χρήματα στὴν πόλη, καὶ ὅτι ὅλα αὐτὰ καταξοδεύονταν σὲ καιροὺς πολέμου. Ἀκόμη θὰ καταλάβει, ἂν ἐξετάσει, ὅτι καὶ στοὺς σημερινούς καιροὺς πολλὰ ἔσοδα γάθησαν ἐξαιτίας τοῦ πολέμου, καὶ ἄλλα καταξοδεύτηκαν σὲ λογῆς λογῆς ἐπιχειρήσεις· ὅταν ὅμως εἰρηγέψαμε στὴ θάλασσα, ἀβγάτισαν τὰ ἔσοδα, καὶ οἱ πολίτες μποροῦν νὰ τὰ χρησιμοποιήσουν γιὰ ὅ,τι θέλουν» (5, 11-12).

Εἶναι μάταιο νὰ ἀναρωτηθοῦμε ἂν οἱ Πόροι χρησίμευσαν ὡς πολιτικὸ πρόγραμμα στὸν Εὐβουλο καὶ στοὺς συνεργάτες του, ἀφοῦ δὲν ξέρομε μὲ βεβαιότητα ἂν ὑπῆρχαν δεσμοὶ ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ τὸν Ξενοφῶνα. Εἶναι γνωστὸ ἄλλωστε ὅτι ἡ ὁμαδικὴ ἀγορὰ δούλων ἀπὸ τὴν πόλη δὲν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Ὡστόσο τὴν ἐποχὴ τοῦ Εὐβουλου παρουσιάζεται μιὰ ταχύρρυθμη ἀναζωογόνηση τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν μεταλλείων, ὅπως μαρτυροῦν οἱ κατάλογοι τῶν πωλητῶν. Ἀναζωογονή-

θηκε τὸ ἴδιον καὶ ἡ ἐμπορικὴ δραστηριότητα; Εἶναι δύσκολο νὰ ἀπαντήσουμε, γιατί δὲν ἔχομε καμιὰ συγκεκριμένη πληροφορία γιὰ τὸν ὄγκο τῶν ἀνταλλαγῶν στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικὸ ὅτι τότε συμπληρώνεται τὸ ἐμπορικὸ δίκαιο καὶ γενικεύονται οἱ γρήγορες διαδικασίες πού ἐπιτρέπουν στοὺς ξένους ἐμπόρους νὰ ὑπερασπίσουν τὰ συμφέροντά τους στὰ ἀθηναϊκὰ δικαστήρια. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι μόνο ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. διασώζονται πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ ναυτικοῦ ἐμπορίου στὴν Ἀθήνα. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ περιβάλλον τοῦ Εὐβούλου προσπάθησε νὰ ἐφαρμόσει στὴν πράξη μερικὲς ἀπὸ τίς προτάσεις πού περιέχονται στοὺς Πόρους.

ἸΣΟΚΡΑΤΗΣ

Ἐνας ἄλλος συγγραφέας τῆς ἐποχῆς μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δοῦμε μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια τί ἐπιδίωκε ὁ Εὐβούλος καὶ οἱ συνεργάτες του. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἰσοκράτη, δάσκαλο τῆς ρητορικῆς καὶ στενὸ φίλο πολλῶν ἀθηναίων πολιτικῶν. Ἄν καὶ ὁ ἴδιος παρέμεινε στὸ περιθώριο τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῆς Ἀθήνας, δὲν ἔπαψε ποτὲ στοὺς λόγους του — πού δὲν ἦταν λόγοι πραγματικοί, ἀλλὰ ρητορικὰ ὑποδείγματα γιὰ τοὺς μαθητές του — νὰ σχολιάζει τὰ γεγονότα καὶ τὴν κατάστασι τῆς ἐποχῆς του. Γύρω στὸ 356 λοιπὸν, δηλαδὴ τότε πού ὁ Εὐβούλος, ὡς προϊστάμενος τῶν ἐπὶ τὸ θεωρικὸν τεταγμένων, κατεύθυνε τὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἀθήνας, ὁ Ἰσοκράτης γράφει ἕνα λόγο πού καὶ μόνο ὁ τίτλος του ἀντιπροσωπεύει ἕνα ὀλόκληρο πρόγραμμα, ἀφοῦ τὸν ἐπιγράφει Περὶ εἰρήνης. Ὑπολογίζεται ὅτι τὸν ἔγραψε λίγο πρὶν ἢ μάχη στὰ Ἐμβάτα ἀναγκάσει τοὺς Ἀθηναίους νὰ παραιτηθοῦν ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ Αἰγαίου. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ λόγου ὁ Ἰσοκράτης ἐκθέτει τὸ πολιτικὸ του πιστεύω μὲ τρόπο πού θυμίζει πολὺ ἔντονα τὸ προοίμιον τῆς πραγματείας τοῦ Ξενοφῶντα.

Ὁ Ἰσοκράτης ὅμως εἶναι λιγότερο ἀκριβῆς ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα ὅταν μιλά γιὰ τοὺς πόρους πού θὰ μπορούσε νὰ ἐξασφαλίσῃ στὴν πόλιν ἢ ἐπιστροφή στὴν εἰρήνη. Ἀντίθετα εἶναι πιὸ ἀναλυτικὸς σχετικὰ μὲ τὰ μειονεκτήματα πού συνεπάγεται ὁ πόλεμος, τίς εἰσφορὰς καὶ τὴν τριηραρχία. Αὐτὰ ἦταν πού καταπονοῦσαν σκληρὰ τοὺς πολίτες, καὶ ὁ Ἰσοκράτης δὲν κάνει ἐδῶ ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἐκφράζει τὴ δυσἀρέσκειά τους. Ἡ διάκρισι ἀνάμεσα στὸν παλιὸ ἀρχοντικὸ πλοῦτον καὶ τὸν πιὸ πρόσφατον, πού ἀποκτήθηκε μὲ κάποια βιοτεχνικὴ ἀπασχόλησι, ἔχει ἐξαφανιστεῖ, καὶ ὅλοι μαζί οἱ πλούσιοι ἀντιδρῶν ἀπὸ δῶ καὶ πέρα στὴν ἡμερία-

λιστική πολιτική, γιατί αυτοί σηκώνουν όλο το βάρος. Αυτά μᾶς βοηθοῦν νὰ μαντέψουμε μέσα ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Ἰσοκράτη σὲ ποιά στοιχεῖα τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας στηριζόταν ὁ Εὐβουλος: ἦταν οἱ πλούσιοι, οἱ κτηματίες, αὐτοὶ οἱ χίλιοι διακόσιοι περίπου πολῖτες ποὺ κατέβαλλαν στὴν πόλη εἰσφορά καί, ὀργανωμένοι στὶς τριηραρχικὲς συμμορίες ποὺ εἶχαν πρόσφατα δημιουργηθεῖ, εἶχαν ἀναλάβει τὴν ὑποχρέωση νὰ ἐξοπλίζουσαν τὸν ἀθηναϊκὸ στόλο. Ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς ὀλιγαρχικοὺς τοῦ τέλους τοῦ περασμένου αἰώνα, οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ δὲν ἦταν ἐχθροὶ τῆς δημοκρατίας. Ἐπειδὴ ὅμως εἶχαν συνείδηση τοῦ βάρους τοῦ πολέμου, ποὺ γινόταν ὄλο καὶ μεγαλύτερο, ἤθελαν νὰ δοῦν τὴν Ἀθήνα νὰ παραιτεῖται ἀπὸ τὴν ἡγεμονία καὶ τὰ ὑλικά πλεονεκτήματα ποὺ τῆς εξασφάλιζε, γιὰ νὰ προσπαθῆσει νὰ ζήσει ἀπὸ τίς δικές της πλουτοπαραγωγικὲς πηγές. Αὐτὴ ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος ὀδηγεῖ στὴν ἀναζήτηση τῶν μέσων ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τὴν αὐξηση τῶν ἀθηναϊκῶν πόρων, καὶ θεμελιώνει μιὰ νοοτροπία ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ὀνομάσουμε «οἰκονομική», ἂν καὶ βέβαια ἡ «οἰκονομία» χαρακτηρίζεται ἀκόμη, ὅπως εἶδαμε, ἀπὸ ἓναν πολὺ ἀπλοῖκὸ ἐμπειρισμό. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ σημειώνεται μιὰ σημαντικὴ στροφή στὴν ἱστορία τῆς πόλης, ποὺ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ὀδηγήσει σὲ σημαντικοὺς μετασχηματισμοὺς, ἂν δὲν μεσολαβοῦσε, ἐμπόδιο, στὴν ἐξέλιξη τῆς Ἀθήνας, ἡ ἀνάπτυξη τῆς μακεδονικῆς δύναμης.

CLAUDE MOSSÉ

ΑΘΗΝΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΙΑΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

(Ἔκδ. Μ.Ι.Ε.Τ. 1983) σ.σ. 148-153

Ἐκεῖνοι τοίνυν, οἷς οὐκ ἐχαρίζονθ' οἱ λέγοντες οὐδ' ἐφίλουσαν αὐτοὺς ὥσπερ ὑμᾶς οὗτοι νῦν, πέντε μὲν καὶ τετταράκοντ' ἔτη τῶν Ἑλλήνων ἤρξαν ἐκόντων, πλείω δ' ἢ μύρια τέλασαντ' εἰς τὴν ἀκρόπολιν ἀνήγαγον, ὑπήκουε δ' ὁ ταύτην τὴν χώραν ἔχων αὐτοῖς βασιλεύς, ὥσπερ ἐστὶ προσῆκον βάρβαρον Ἑλλησι, πολλὰ δὲ καὶ καλὰ καὶ πεζῆ καὶ ναυμαχοῦντες ἔστησαν τρόποι' αὐτοὶ στρατευόμενοι, μόνον δ' ἀνθρώπων κρείπτω τὴν ἐπὶ τοῖς ἔργοις δόξαν τῶν φθονούτων κατέλιπον.

(Δημ. Ὀλυμπιακός Γ' §24)

Χάρης δὲ παραλαβῶν παντὸς τοῦ στόλου τὴν ἡγεμονίαν καὶ σπεύδων

τῆς δαπάνης ἀπαλλάξαι τοὺς Ἀθηναίους ἐπεχείρησε πράξει παραβόλῳ. Ἀρταβάζου γὰρ ἀποστάντος ἀπὸ τοῦ βασιλέως καὶ μέλλοντος ὀλίγους στρατιώταις πρὸς τοὺς σατράπας διαγωνίζεσθαι μυριάδας ἑπτὰ στρατιωτῶν ἔχοντας, συμμαχήσαντος αὐτῷ Χάρητος πάσῃ τῇ δυνάμει καὶ νικήσαντος τὴν τοῦ βασιλέως δύναμιν, ὁ μὲν Ἀρταβάζος ἀποδιδούς τῆς εὐεργεσίας χάριτας ἐδωρήσατο πλῆθος χρημάτων, ἐξ ὧν δυνατὸν ἦν πᾶσαν τὴν δύναμιν ὀψωνιάζεσθαι, οἱ δ' Ἀθηναῖοι τὸ μὲν πρῶτον ἀπεδέξαντο τὴν πράξιν τοῦ Χάρητος, ὕστερον δὲ τοῦ βασιλέως πρέσβεις ἀποστείλαντος καὶ κατηγοροῦντος τοῦ Χάρητος τὴν ἐναντίαν ἔσχον γνώμη· διεδόθη γὰρ λόγος ὅτι τοῖς πολεμίοις τῶν Ἀθηναίων βασιλεὺς ἐπηγγείλατο τριακοσαίας ναυσὶ συγκαταπολεμήσειν τοὺς Ἀθηναίους. ταῦτ' οὖν ὁ δῆμος εὐλαβηθεὶς ἔκρινε καταλύσασθαι τὸν πρὸς τοὺς ἀφεστηκότας πόλεμον· εὐρῶν δὲ κἀκείνους ἐπιθυμοῦντας τῆς εἰρήνης ῥαδίως πρὸς αὐτοὺς διελύσατο.

Ὁ μὲν οὖν συμμαχικὸς ὀνομασθεὶς πόλεμος τοιοῦτον ἔσχε τὸ τέλος, διαμείνας ἔτη τέτταρα.

(Διόδωρος Σικελιώτης, XVI 22)

Τὴν επικράτηση τῶν φαύλων στηλιτεύει ὁ Ἀριστοφάνης διακωμωδώντας τὴν ἐκλογὴν ὡς δημαγωγοῦ τοῦ λυχνοποιῦ Ὑπέρβολου, ἀνθρώπου μοχθηροῦ, τὸν ὁποῖον σκότωσαν οἱ Ἀθηναῖοι τὸ 411 π.Χ. (βλ. Θουκ. VIII 73)

«ΤΡΥΓΑΙΟΣ

Εὐβουλότεροι γενησόμεσθα.

ΕΡΜΗΣ

Τίνι τρόπῳ;

ΤΡΥΓΑΙΟΣ

Ὅτι τυγχάνει λυχνοποιὸς ὢν. Πρὸ τοῦ μὲν οὖν
ἐψηλαφῶμεν ἐν σκότῳ τὰ πράγματα,
νυνὶ δ' ἅπαντα πρὸς λύχνον βουλευόμεν.»

(Ἀριστοφ. Εἰρήνη 689-692)

Τὸ 421 π.Χ. ὁ Ἀριστοφάνης καλεῖ ὅλες τις παραγωγικὲς τάξεις τῶν Ἑλλήνων νὰ ἐργασθῶν πρὸς ἐπαναφορὰ τῆς πολυπλοκῆς Εἰρήνης.

Τρ. Νῦν ἔστιν ἡμῖν, ὦνδρες Ἕλληνες, καλὸν

ἀπαλλαγεῖσι πραγμάτων τε καὶ μαχῶν
 ἐξελεύσαι τὴν πᾶσιν Εἰρήνην φίλην,
 πρὶν ἕτερον αὖ δοῖδουκα κωλύσαι τινα.
 Ἄλλ', ὧ γεωργοὶ κάμποροι καὶ τέκτονες
 καὶ δημιουργοὶ καὶ μέτοικοι καὶ ξένοι
 καὶ νησιῶται, δεῦρ, ἴτ', ὧ πάντες λείψ,
 ὡς τάχιστ' ἄμας λαβόντες καὶ μοχλοὺς καὶ σχοινία·
 νῦν γὰρ ἡμῖν ἀρπάσαι πάρεστιν ἀγαθοῦ δαίμονος.

(Ἀριστοφ. Εἰρήνη 292-300)

Ο Αριστοφάνης καυτηριάζει την αυταρχική συμπεριφορά των Αθηναίων στρατηγών προς τους συμμάχους.

«κάθ' οὗτοι μὲν δωροδοκοῦσιν κατὰ πενήτηντα τάλαντα
 ἀπὸ τῶν πόλεων ἐπαπειλοῦντες τοιαυτὶ
 κάναφοβοῦντες·
 «δώσετε τὸν φόρον, ἢ βροντήσας τὴν πόλιν ἡμῶν
 ἀνατρέψω.»

(Ἀριστ. Σφήκες 668-672)

Ο Αριστοφάνης αναφέρεται στην επίθεση του Κλέωνα εναντίον του, γιατί «κατηγόρησε την Αθήνα ενώπιον των ξένων».

«Ἐγὼ δὲ λέξω δεινὰ μὲν, δίκαια δέ.
 Οὐ γὰρ με νῦν γε διαβαλεῖ Κλέων ὅτι
 ξένων παρόντων τὴν πόλιν κακῶς λέγω.
 Αὐτοὶ γὰρ ἔσμεν οὐπὶ Ληναίῳ τ' ἀγών,
 κοῦπω ξένοι πάρειςιν· οὔτε γὰρ φόροι
 ἦκουσιν οὔτ' ἐκ τῶν πόλεων οἱ ξύμμαχοι.»

(Ἀριστ. Ἀχαρνῆς 525-530)

Ο Ισοκράτης καταδικάζει τη συμπεριφορά των Λακεδαιμονίων, όταν είχαν την ηγεμονία, και νοσταλγεί την Α' Αθηναϊκή Συμμαχία.

«Ἐὺν ἄξιον ἐνθυμηθέντας ἀγανακτῆσαι μὲν ἐπὶ τοῖς παροῦσι, ποθέσαι δὲ τὴν ἡγεμονίαν τὴν ἡμετέραν, μέμψασθαι δὲ Λακεδαιμονίους, ὅτι τὴν μὲν ἀρχὴν εἰς τὸν πόλεμον κατέστησαν ὡς ἐλευθερώσοντες τοὺς Ἕλληνας, ἐπὶ δὲ τελευτῆς οὕτω πολλοὺς αὐτῶν ἐκδότους ἐποίησαν,

καὶ τῆς μὲν ἡμετέρας πόλεως τοὺς Ἴωνας ἀπέστησαν, ἐξ ἧς ἀπόκησαν καὶ δι' ἣν πολλάκις ἐσώθησαν, τοῖς δὲ βαρβάροις αὐτοὺς ἐξέδοσαν, ὧν ἀκόντων τὴν χώραν ἔχουσι καὶ πρὸς οὓς οὐδὲ πώποτ' ἐπαύσαντο πολεμοῦντες.»

(Ἴσοκρ. Πανηγυρικός 122)

Ἡ ευσέβεια, ἡ δικαιοσύνη καὶ οἱ ἄλλες ἀρετές οδηγοῦν στὴν ευημερία.

«Ἐπειτα κάκειν' ἄτοπον, εἰ λέληθεν αὐτούς, ὅτι τὰ περὶ τοὺς θεοὺς εὐσεβοῦμεν καὶ τὴν δικαιοσύνην ἀσχοῦμεν καὶ τὰς ἄλλας ἀρετὰς ἐπιτηδεύομεν, οὐχ ἵνα τῶν ἄλλων ἔλαττον ἔχωμεν, ἀλλ' ὅπως ἂν ὡς μετὰ πλείστων ἀγαθῶν τὸν βίον διάγωμεν. Ὡστ' οὐ κατηγορητέον τῶν πραγμάτων τούτων ἐστίν, μεθ' ὧν ἂν τις μετ' ἀρετῆς πλεονεκτήσῃεν, ἀλλὰ τῶν ἀνθρώπων τῶν περὶ τὰς πράξεις ἐξαμαρτανόντων ἢ τοῖς λόγοις ἐξαπατώωντων καὶ μὴ δικαίως χρωμένων αὐτοῖς.»

(Ἴσοκρ. Νικοκλῆς 2)

Κατὰ δὲ τὴν Ἑλλάδα Χίων καὶ Ῥοδίων καὶ Κώων, ἔτι δὲ Βυζαντίων διαπολεμούντων πρὸς Ἀθηναίους τὸν συμμαχικὸν πόλεμον ἀμφοτέροι μεγάλας παρασκευὰς ἐποιοῦντο, βουλόμενοι ναυμαχίᾳ κρῖναι τὸν πόλεμον. Ἀθηναῖοι δὲ Χάρητα μὲν μετὰ νεῶν ἐξήκοντα προαπεσταλκότες ἦσαν ἐν τοῖς ἄνω καιροῖς, τότε δὲ ἄλλας ἐξήκοντα πληρώσαντες καὶ στρατηγούς ἐπιστήσαντες τοὺς ἐπιφανεστάτους τῶν πολιτῶν, Ἴφικράτην καὶ Τιμόθεον, ἐξαπέστειλαν κοινῇ μετὰ Χάρητος διαπολεμεῖν τοῖς ἀφεστηκόσι τῶν συμμαχῶν. οἱ δὲ Χῖοι καὶ Ῥόδιοι καὶ Βυζάντιοι μετὰ τῶν συμμαχῶν ἑκατὸν ναῦς πληρώσαντες Ἰμβρον μὲν καὶ Λῆμνον οὖσας Ἀθηναίων ἐπόρθησαν, ἐπὶ δὲ Σάμον πολλῇ δυνάμει στρατεύσαντες τὴν μὲν χώραν ἐδήωσαν, τὴν δὲ πόλιν ἐπολιόρκουν κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν· πολλὰς δὲ καὶ ἄλλας νήσους οὖσας ὑπ' Ἀθηναίους κακοποιήσαντες χρήματα ἤθροισαν εἰς τὰς τοῦ πολέμου χρείας. οἱ δὲ τῶν Ἀθηναίων στρατηγοὶ πάντες ἀθροισθέντες τὸ μὲν πρῶτον ἐπεβάλλοντο πολιορκῆσαι τὴν τῶν Βυζαντίων πόλιν, μετὰ δὲ ταῦτα τῶν Χίων καὶ τῶν συμμαχῶν τὴν μὲν πολιορκίαν τῆς Σάμου λυσάντων, ἐπὶ δὲ τὴν βοήθειαν τοῖς Βυζαντίοις τρεπομένων συνηθροίσθησαν πάντες οἱ στόλοι περὶ τὸν Ἑλλησπόντον, μελλούσης δὲ γίνεσθαι τῆς ναυμαχίας μέγας ἄνεμος ἐπιπεσὼν διεκώλυσεν αὐτῶν τὴν προαίρεσιν. τοῦ δὲ Χάρητος παρὰ φύσιν βουλομένου ναυμαχεῖν καὶ τῶν περὶ τὸν Ἴφικράτην καὶ Τιμό-

θεον ἐναντιουμένων διὰ τὸ μέγεθος τοῦ κλύδωνος ὁ μὲν Χάρης ἐπιμαρτυρόμενος τοὺς στρατιώτας διέβαλε τοὺς συνάρχοντας ὡς προδότας καὶ πρὸς τὸν δῆμον ἔγραψε περὶ αὐτῶν ὡς ἐγκαταλελειπότην ἐκουσίως τὴν ναυμαχίαν, οἱ δ' Ἀθηναῖοι παροξυνθέντες καὶ κρίσιν τῷ Ἴφικράτει καὶ Τιμοθέῳ προθέντες ἐζημίωσαν αὐτοὺς πολλοῖς ταλάντοις καὶ τῆς στρατηγίας ἀπέστησαν.

(Διόδωρος Σικελιώτης, XVI 21)

Θαυμάζω δὲ τῶν τε πρεσβυτέρων, εἰ μηκέτι μνημονεύουσι, καὶ τῶν νεωτέρων, εἰ μηδενὸς ἀκηκόασιν, ὅτι διὰ μὲν τοὺς παραινοῦντας ἀντέχεσθαι τῆς εἰρήνης οὐδὲν πώποτε κακὸν ἐπάθομεν, διὰ δὲ τοὺς ῥαδίως τὸν πόλεμον αἰρουμένους πολλαῖς ἤδη καὶ μεγάλαις συμφοραῖς περιεπέσομεν. ὣν ἡμεῖς οὐδεμίαν ποιούμεθα μνείαν, ἀλλ' ἐτοιμίως ἔχομεν, μηδὲν εἰς τοῦμπροσθεν ἡμῖν αὐτοῖς πράττοντες, τριήρεις πληροῦν καὶ χρημάτων εἰσφοράς ποιῆσθαι καὶ βοηθεῖν καὶ πολεμεῖν οἷς ἂν τύχωμεν, ὥσπερ ἐν ἀλλοτρίᾳ τῇ πόλει κινδυνεύοντες. τούτων δ' αἰτίον ἐστίν, ὅτι, προσῆκον ἡμᾶς ὁμοίως ὑπὲρ τῶν κοινῶν ὥσπερ ὑπὲρ τῶν ἰδίων σπουδάζειν, οὐ τὴν αὐτὴν γνώμην ἔχετε περὶ αὐτῶν, ἀλλ' ὅταν μὲν ὑπὲρ τῶν ἰδίων βουλευῆσθε, ζητεῖτε συμβούλους τοὺς ἄμεινον φρονούντας ἡμῶν αὐτῶν, ὅταν δ' ὑπὲρ τῆς πόλεως ἐκκλησιάζητε, τοῖς μὲν τοιούτοις ἀπιστεῖτε καὶ φθονεῖτε, τοὺς δὲ πονηροτάτους τῶν ἐπὶ τὸ βῆμα παριόντων ἀσκειτε καὶ νομίζετε δημοτικωτέρους εἶναι τοὺς μεθύνοντας τῶν νηφόντων καὶ τοὺς νοῦν οὐκ ἔχοντας τῶν εὖ φρονούντων καὶ τοὺς τὰ τῆς πόλεως διανεμομένους τῶν ἐκ τῆς ἰδίας οὐσίας ἡμῖν λειτουργούντων. ὥστ' ἄξιον θαυμάζειν, εἴ τις ἐλπίζει τὴν πόλιν τοιούτοις συμβούλοις χρωμένῃ ἐπὶ τὸ βέλτιον ἐπιδῶσειν.

(Ἰσοκρ. Περὶ εἰρήνης §§12-13)

Εἰς τοῦτο γὰρ τινες ἀνοίας ἐληλύθασιν, ὥσθ' ὑπειλήφασιν τὴν μὲν ἀδικίαν ἐπονείδιστον μὲν εἶναι, κερδαλέαν δὲ καὶ πρὸς τὸν βίον τὸν καθ' ἡμέραν συμφέρουσαν, τὴν δὲ δικαιοσύνην εὐδόκιμον μὲν, ἀλυσιτελῆ δὲ καὶ μᾶλλον δυναμένην τοὺς ἄλλους ὠφελεῖν ἢ τοὺς ἔχοντας αὐτήν, κακῶς εἰδότες ὡς οὔτε πρὸς χρηματισμὸν οὔτε πρὸς δόξαν οὔτε πρὸς ἅδει πράττειν οὔθ' ὅλως πρὸς εὐδαιμονίαν οὐδὲν ἂν συμβάλοιτο τηλικαύτην δύναμιν ὅσῃν περ ἀρετῆ καὶ τὰ μέρη ταύτης. τοῖς γὰρ ἀγαθοῖς οἷς ἔχομεν ἐν τῇ ψυχῇ, τούτοις κτώμεθα καὶ τὰς ἄλλας ὠφελείας, ὧν δεόμενοι τυγχάνομεν ὥσθ' οἱ τῆς αὐτῶν διανοίας ἀμελοῦντες λελήθασιν

σφᾶς αὐτοὺς ἅμα τοῦ τε φρονεῖν ἄμεινον καὶ τοῦ πράττειν βέλτιον τῶν ἄλλων ὀλιγωροῦντες.

Θαυμάζω δ' εἴ τις οἶεται τοὺς τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν δικαιοσύνην ἀσκοῦντας καρτερεῖν καὶ μένειν ἐν τούτοις ἐλπίζοντας ἕλαττον ἕξειν τῶν πονηρῶν, ἀλλ' οὐχ ἡγουμένους καὶ παρὰ θεοῖς καὶ παρ' ἀνθρώποις πλέον οἴσασθαι τῶν ἄλλων. ἐγὼ μὲν γὰρ πέπεισμαι τούτους μόνους ὧν δεῖ πλεονεκτεῖν, τοὺς δ' ἄλλους ὧν οὐ βέλτιόν ἐστιν. ὁρῶ γὰρ τοὺς μὲν τὴν ἀδικίαν προτιμῶντας καὶ τὸ λαβεῖν τι τῶν ἀλλοτρίων μέγιστον ἀγαθὸν νομίζοντας ὅμοια πάσχοντας τοῖς δελεαζομένοις τῶν ζώων, καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἀπολαύοντας ὧν ἂν λάβωσιν, ὀλίγω δ' ὕστερον ἐν τοῖς μεγίστοις κακοῖς ὄντας, τοὺς δὲ μετ' εὐσεβείας καὶ δικαιοσύνης ζῶντας ἐν τε τοῖς παροῦσι χρόνοις ἀσφαλῶς διάγοντας καὶ περὶ τοῦ σύμπαντος αἰῶνος ἡδίου τὰς ἐλπίδας ἔχοντας.

Καὶ ταῦτ' εἰ μὴ κατὰ πάντων οὕτως εἶθισται συμβαίνειν, ἀλλὰ τό γ' ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τοῦτον γίγνεται τὸν τρόπον. χρεὶ δὲ τοὺς εὖ φρονοῦντας, ἐπειδὴ τὸ μέλλον αἰεὶ συνοίσειν οὐ καθορώμεν, τὸ πολλάκις ὠφελοῦν, τοῦτο φαίνεσθαι προαιρουμένους. πάντων δ' ἀλογώτατον πεπόνθασιν ὅσοι κάλλιον μὲν ἐπιτήδευμα νομίζουσιν εἶναι καὶ θεοφιλέστερον τὴν δικαιοσύνην τῆς ἀδικίας, χειρὸν δ' οἴονται βιώσεσθαι τοὺς ταύτῃ χρωμένους τῶν τὴν πονηρίαν προηρημένων.

(Ἰσοκρ. Περὶ Εἰρήνης §§31-35)

Τοσοῦτον δὲ διαφέρομεν τῶν προγόνων, ὅσον ἐκεῖνοι μὲν τοὺς αὐτοὺς προστάτας τε τῆς πόλεως ἐποιοῦντο καὶ στρατηγούς ἤροῦντο, νομίζοντες τὸν ἐπὶ τοῦ βήματος τὰ βέλτιστα συμβουλευσαι δυνάμενον, τὸν αὐτὸν ἄριστ' ἂν βουλευσασθαι καὶ καθ' αὐτὸν γενόμενον, ἡμεῖς δὲ τοῦναντίον τούτων ποιοῦμεν· οἷς μὲν γὰρ περὶ τῶν μεγίστων συμβούλοις χρώμεθα, τούτους μὲν οὐκ ἀξιούμεν στρατηγούς χειροτονεῖν ὡς νοῦν οὐκ ἔχοντας, οἷς δ' οὐδεὶς ἂν οὔτε περὶ τῶν ἰδίων οὔτε περὶ τῶν κοινῶν συμβουλευσάιτο, τούτους δ' αὐτοκράτορας ἐκπέμπομεν ὡς ἐκεῖ σοφωτέρους ἐσομένους καὶ ῥᾶον βουλευσομένους περὶ τῶν Ἑλληνικῶν πραγμάτων ἢ περὶ τῶν ἐνόθαδε προτιθεμένων. λέγω δὲ ταῦτ' οὐ κατὰ πάντων ἀλλὰ κατὰ τῶν ἐνόχων τοῖς λεγομένοις ὄντων. ἐπιλίποι δ' ἂν με τὸ λοιπὸν μέρος τῆς ἡμέρας, εἰ πάσας τὰς πλημμελείας τὰς ἐν τοῖς πράγμασιν ἐγγεγενημένας ἐξετάζειν ἐπιχειροίην.

(Ἰσοκρ. περὶ εἰρήνης §§54-56)

ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ ΠΕΡΙ ΕΙΡΗΝΗΣ

Ο λόγος του Ισοκράτη «Περὶ εἰρήνης» γράφτηκε και κυκλοφόρησε ως πολιτικό φυλλάδιο το 356 π.Χ., λίγο πριν τη μάχη στα Έμβατα, που ανάγκασε τους Αθηναίους να παραιτηθούν από την κυριαρχία στη θάλασσα.

Ο Ισοκράτης υποστηρίζει ότι η σύναψη μιας καθολικής ειρήνης θα ωφελήσει όλους τους Έλληνες αλλά περισσότερο την Αθήνα. Απαιτούνται όμως βαθιές αλλαγές στην εσωτερική πολιτική κι εγκατάλειψη της θαλάσσιας ηγεμονίας. Αυτή η φιλειρηνική πολιτική προκαλεί σοβαρές αντιδράσεις, διότι οι Αθηναίοι έχουν ήδη εμπλακεί σε πόλεμο εναντίον των παλαιών συμμάχων, που με την αποστασία τους ζημίωσαν το αθηναϊκό κράτος (Συμμαχικός πόλεμος 357 - 355 π.Χ.).

Ο «περὶ εἰρήνης» λόγος του Ισοκρ. ανήκει στους επιδεικτικούς λόγους του και χαρακτηρίζεται «ἀπὸ ὑψηλὴν τέχνην, ἐπιδεικτικὸν ὕφος, γλαφυρότητα, σαφήνεια, τελειότητα εἰς τὴν δομὴν τῶν περιόδων καὶ πολλὰ σχήματα λόγου» (βλ. Ἀριστ. Σκιαδᾶ Ἑλληνικὴ Γραμματολογία, Ἀθήναι 1977).

Ο λόγος παρὰ τις συχνές επαναλήψεις και παρεκβάσεις χωρίζεται ευδιάκριτα σε προοίμιο (§§1-15), πρόθεση (§16) απόδειξη (§§17-144) και επίλογο (§145).

Κατὰ τον Αριστοτέλη ουσιώδη μέρη του λόγου είναι η πρόθεση και η απόδειξη (πίστις).

«Ἀναγκαῖα ἄρα μόρια, πρόθεσις καὶ πίστις. Ἴδια μὲν οὖν ταῦτα, τὰ δὲ πλεῖστα προοίμιον, πρόθεσις πίστις ἐπίλογος.» (Ρητορ. Γ' 1414b 6).

Στο προοίμιο (§§1-15) ο Ισοκράτης τονίζει τη σημασία μιας ειλικρινούς συζητήσεως (§§1-2) και τη δυσκολία που αντιμετωπίζει στην προσπάθειά του ν' ακουσθεί η αλήθεια από τους Αθηναίους (§§3-15).

Από ολόκληρο το προοίμιο προβλέπεται να διδαχθούν μόνο οι παράγρ. 1-2 και 14-15.

§§1-2

Η διδασκαλία της ενότητας αυτής έχει ως κύριο στόχο να διακρίνουν οι μαθητές την επιμονή του Ισοκράτη στη σπουδαιότητα των θεμάτων που πρόκειται να συζητηθούν στην Εκκλησία του Δήμου. Ταυτόχρονα βέβαια ν' αντιληφθούν τη βασική επιδίωξή του ν' αντιμετωπίσουν οι Αθηναίοι με σοβαρότητα και υπευθυνότητα την πρότασή του για ειρήνη.

Με μια λοιπόν γενίκευση «Ἐπαντες μὲν εἰώθασιν οἱ παριόντες... συμβουλεύσειν» παρουσιάζει την πάγια τακτική των ρητόρων να υπογραμμίζουν στην αρχή του λόγου τους πόσο σημαντικά είναι τα θέματα για τα οποία θα προσφέρουν τις συμβουλές τους στην πόλη:

«εἰώθασι μὲν οὖν οἱ πολλοὶ τῶν πράττειν τι προαιρουμένων τῶν κοινῶν, λέγειν ὡς ταυθ' ὑμῖν σπουδαιότατ' ἐστὶ καὶ μάλιστ' ἄξιον προσέχειν τούτοις, ὑπὲρ ὧν ἂν αὐτοὶ τυγχάνωσι ποιούμενοι τοὺς λόγους». (Δημ. Κατὰ Τιμοκράτους 4).

Η ἀπόψη του ρήτορα είναι ὅτι ἕνας τέτοιος πρόλογος ταιριάζει για τα θέματα που περιλαμβάνει η παρούσα ημερήσια διάταξη της λαϊκῆς Συνέλευσης.

Η Εκκλησία του Δήμου ἔχει συγκληθεῖ για ν' αποφασίσει «περὶ πολέμου καὶ εἰρήνης» που επηρεάζουν περισσότερο ἀπ' ο,τιδήποτε ἄλλο τη ζωή των ἀνθρώπων. Και για να διεγείρει την προσοχή των ἀκροατῶν (ἀναγνωστῶν) του παρουσιάζει την ἀμεση σχέση της ὀρθῆς ἀπόφασης για πόλεμο ἢ εἰρήνη («καὶ περὶ ὧν ἀνάγκη τοὺς ὀρθῶς βουλευομένους ἄμεινον τῶν ἄλλων πράττειν») με την ευτυχία.

Κλείνοντας την ἐνότητα αὐτὴν τονίζει γι' ἄλλη μια φορά («τὸ μὲν οὖν μέγεθος... τηλικούτον ἐστίν») ὡς συμπέρασμα της συλλογιστικῆς του τη σπουδαιότητα των προς συζήτηση θεμάτων.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. οἱ παριόντες <πάρεμι

Τα ρ. *παρέρχομαι* και *πάρεμι* χρησιμοποιούνται ἀπὸ τους ρήτορες με τη σημασία: *ἀνέρχομαι* στο *βῆμα*, παρουσιάζομαι στην ἐκκλησία του Δήμου ἢ το δικαστήριο για να μιλήσω (βλ. §15 «*παρελήλυθα γὰρ οὐ χαριούμενος...*») και Ἰσοκρ. Ἀρχιδ. §1 «*...περὶ τούτων νεώτερος ὢν παρελήλυθα συμβουλεύσων*»).

Σημ.: Τα ρ *εἰμί*, *εἶμι*, *φημί*, *οἶδα* και *κεῖμαι*, ὅταν εἶναι σύνθετα, ἀναβιβάζουν τον τόνον εἰς την ὀριστ. και προστατικῆ

π.χ. <i>σύνειμι</i> ,	<i>σύνισθι</i>
<i>σύμφημι</i> ,	<i>σύμφαθι</i>
<i>ἄπειμι</i> ,	<i>ἄπιθι</i>
<i>ἔξειδα</i> ,	<i>ἔξισθι</i>
<i>παράκειμαι</i> ,	<i>παράκεισο</i>

(βλ. Ι. Σταματάκου Ἱστορικὴ Γραμματικὴ Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς, §126, §127, 1 §130,3 και §131).

2. προειπεῖν <προλέγω: προλογίζω, λέγω στην αρχή. Τρία (3) σύνθετα ρ. με 6' συνθ. το λέγω διατηρούν τη σημασία του ομιλώ: προλέγω, ἀντιλέγω, ἐπιλέγω. Τα υπόλοιπα σύνθετα του λέγω έχουν συνήθως τη σημασία του συγκεντρώνω: π.χ. συλλέγω, καταλέγω κ.λπ.

3. «περὶ τῶν νῦν παρόντων, ὑπὲρ ὧν συνεληλύθαμεν» Για τη χρήση των προθέσεων περὶ και ὑπὲρ + γεν. βλ. Συμπληρωματικές παρατηρήσεις στον «ὑπὲρ τῆς Ῥοδίων ἐλευθερίας» λόγο του Δημ., §17,1.

4. ἄμεινον πράττειν: Το εὖ πράττω σημαίνει ευημερώ εξαιτίας των δικών μου πράξεων και ενεργειών, ενώ το εὐτυχῶ σημαίνει το αποτέλεσμα πράξεων που προέρχονται από τη μοίρα, χωρίς την πρόνοια του ανθρώπου. Η σημασιολογική αυτή διαφορά δεν τηρείται πάντοτε: «τὸ γὰρ εὖ πράττειν παρὰ τὴν ἀξίαν ἀφορμὴ τοῦ κακῶς φρονεῖν τοῖς ἀνόητοις γίγνεται...» (Δημ. Ὀλυνθ. Α' 23).

5. Σχετικά με το χρόνο συγγραφής του λόγου έχουν διατυπωθεί πολλές και διαφορετικές απόψεις, διότι τα στοιχεία που μας προσφέρει ο ίδιος ο λόγος δεν οδηγούν σε ασφαλή συμπεράσματα. Οι κυριότερες από αυτές τοποθετούν τη συγγραφή του

- α) πριν από τον Συμμαχικό πόλεμο
- β) μετά τον Συμμαχικό πόλεμο
- γ) κατά τη διάρκεια του Συμμαχικού πολέμου, αλλά την κυκλοφορία του μετά τον πόλεμο και
- δ) στο 356 π.Χ. και την ταυτόχρονη κυκλοφορία του ως πολιτικού φυλλαδίου.

(Περισσότερα για τη χρονολόγηση του λόγου βλ. G. Mathieu, Οι πολιτικές ιδέες του Ισοκράτη, σ. 182-184).

§§14-16

Με τη διδασκαλία της ενότητας αυτής επιδιώκεται να κατανοήσουν οι μαθητές

- α) την αγωνία του ρήτορα για τη διασφάλιση της ελευθερίας του λόγου
- β) την ειλικρίνεια των προθέσεών του και
- γ) την πρότασή του για την ειρήνη με τους συμμάχους και όλο τον κόσμο.

§14

Ο Ισοκράτης διακηρύσσει ότι στην εποχή του δεν υπάρχει ελευθερία

λόγου, «παρρησία», που αποτελεί βασικό πολιτικό δικαίωμα στα πλαίσια του δημοκρατικού πολιτεύματος. Υπογραμμίζοντας την αντίφαση αυτή («δημοκρατίας οὔσης οὐκ ἔστι παρρησία») φθάνει στην υπερβολή να ισχυρίζεται πως μόνο οι «ἀφρονέστατοι» μπορούν να εκφράζουν θαρραλέα τη γνώμη τους στην Εκκλησία του Δήμου και οι κωμικοί ποιητές στο Θέατρο.

Σ' ολόκληρο ἄλλωστε το προοίμιο (§§1-15) ο Ισοκράτης κατηγορεί με δριμύτητα τους Αθηναίους για την αλλοπρόσαλλη συμπεριφορά τους προς τους ρήτορες και την επιπόλαιη αντιμετώπιση των σοβαρών υποθέσεων της πόλεως [Βλ. §3: «ὄρῳ δ' ὑμᾶς... τοῖς μὲν προσέχοντας τὸν νοῦν, τῶν δ' οὐδὲ τὴν φωνὴν ἀνεχομένους» και «εἰώθατε πάντας τοὺς ἄλλους ἐκβάλλειν, πλὴν τοὺς συναγορεύοντας ταῖς ὑμετέραις ἐπιθυμίαις.» Επίσης βλ. §5: «πεποιθήκατε τοὺς ῥήτορας μελετᾶν καὶ φιλοσοφεῖν οὐ τὰ μέλλοντα τῇ πόλει συνοίσειν, ἀλλ' ὅπως ἀρέσκοντας ὑμῖν λόγους ἐροῦσιν.» Και στις §§12-13 (βλ. σχετικά κείμενα στο παρόν τεύχος) καυτηριάζει την επικράτηση των φαύλων].

Τη διαπίστωση αυτών των αρνητικών φαινομένων στην πολιτική ζωή της Αθήνας ο Ισοκράτης και σε άλλες ευκαιρίες (βλ. «περὶ Ἀντιδόσεως», 22) ἔχει εκφράσει, ὅπως και ἄλλοι ρήτορες (βλ. Δημ. «περὶ τοῦ Στεφάνου» §§1-2).

Βρισκόμαστε ὁμως στον 4ο αι. π.Χ. και η παρακμὴ ἔχει απλωθεῖ παντού· ἔχει επηρεάσει συνεπῶς και τη λειτουργία του κορυφαίου θεσμοῦ της αθηναϊκῆς δημοκρατίας, της Εκκλησίας του Δήμου. Τη διαφορά ἀνάμεσα στον 4ο και 5ο αι. εκφράζουν κατὰ κάποιον τρόπο τα γεμάτα θαυμασμό λόγια του Δημοσθένη για τους Αθηναίους του 5ου αι. π.Χ. (Βλ. Δημ. «Ὁλυμπιακός Γ'» § 24 στα σχετικά κείμενα του παρόντος τεύχους).

Ἐχει ἐπίγνωση ο ρήτορας πόσο δύσκολο εἶναι να ἐναντιώνεται κανείς στους Αθηναίους, πράγμα που ἐπιβεβαιώνεται κι ἀπὸ τον Σωκράτη στην Πλατ. Ἀπολογία 31e: «οὐ γὰρ ἔστιν ὅστις ἀνθρώπων σωθήσεται οὔτε ὑμῖν οὔτε ἄλλῳ πλῆθει οὐδενὶ γησίως ἐναντιούμενος καὶ διακωλύων πολὺ ἀδικα καὶ παράνομα ἐν τῇ πόλει γίγνεσθαι.»

Και ἀποκορύφωση της τραγικῆς κατάστασης ἀποτελεῖ η παραλόγη συμπεριφορά των Αθηναίων: [«ὃ καὶ πάντων ἔστι δεινότατον ὅτι τοῖς μὲν ἐκφέρουσιν... τοῖς εὖ ποιούσι, πρὸς δὲ τοὺς ἐπιπλήττοντας... ἐργαζόμενους.»] Αξιοπρόσεκτη εἶναι η ἀρμονία στην ἐκφραση με τη χρήση ἴσου ἀριθμοῦ συλλαβῶν στις δύο εἰδικές προτάσεις (πάρισον).

Η μομφή προς τους Αθηναίους ισοδυναμεί ουσιαστικά με έκκληση για την εξασφάλιση στην προκειμένη περίπτωση της παρρησίας, για να έχει τη δυνατότητα προφανώς να διαφωνήσει με τους άλλους ρήτορες και να αντιταχθεί στο δημόσιο αίσθημα. Κατ' αυτόν τον τρόπο «προκαταλαμβάνει», προδιαθέτει δηλ. το ακροατήριο (σχήμα προκαταλήψεως, προδιορθώσεως ή προθεραπείας), προς μετριοσμό της δυσάρεστης εντυπώσεως και αποφυγή αποδοκιμασιών, αφού θα προτείνει στους συμπολίτες του τη σύναψη ειρήνης και την εγκατάλειψη της θαλάσσιας ηγεμονίας, θέματα οπωσδήποτε εξαιρετικά ακανθώδη.

ΣΧΕΔΙΟ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΕΑ ΕΝΟΤΗΤΑ: Ισοκράτους, «Περὶ Ειρήνης» §§15-16.

Από τις δύο παραγράφους της διδακτέας ενότητας η πρώτη (15) ανήκει στο προσίμιο του λόγου και η δεύτερη (16) περιλαμβάνει την πρόθεση. Η διδασκαλία ωστόσο των παραγράφων αυτών σε μια διδακτική ώρα επιβάλλεται και λόγω της μικρής έκτασής τους αλλά και λόγω του συνδεδειγμένου χαρακτήρα της παραγράφου 15 μεταξύ προοιμίου και πρόθεσης.

ΜΕΘΟΔΟΣ: Ερμηνευτική

ΠΟΡΕΙΑ: Συνολική Θεώρηση - Ανάλυση - Σύνθεση

ΜΟΡΦΗ: Διαλογική

ΣΤΟΧΟΣ: Να εξετασθούν τα κίνητρα της φιλειρηνικής πολιτικής του Ισοκράτη και το περιεχόμενο της πρότασής του αλλά και να κατανοηθούν οι ρητορικοί τρόποι με τους οποίους τα παρουσιάζει.

ΣΥΝΔΕΣΗ ΜΕ ΤΑ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΑ - ΑΦΟΡΜΗΣΗ

Ο διδάσκων με ερωτήσεις ζητεί από τους μαθητές ν' ανακαλέσουν στη μνήμη τους όσα ο ρήτορας έχει ήδη αναφέρει για την εχθρική διάθεση των Αθηναίων προς τους ρήτορες που επιχειρούν να νουθετήσουν τον λαό. Ιδιαίτερα η αναφορά στην έλλειψη «παρρησίας» στην Εκκλησία του Δήμου κεντρίζει το ενδιαφέρον των μαθητών για τη στάση του ρήτορα.

Ακολουθεί εκφραστική ανάγνωση από τον διδάσκοντα του νέου κειμέ-

νου και αφήνονται οι μαθητές να ασχοληθούν για λίγα λεπτά με αυτό.

Καθορισμός θέματος για συζήτηση

Ο ρήτορας με τόλμη και χωρίς ιδιοτέλεια προτείνει ειρήνη με όλους για το συμφέρον της πόλεως.

ΑΝΑΠΤΥΞΗ - ΑΝΑΛΥΣΗ

Με τη βοήθεια των γλωσσικών σχολίων η άρση βασικών δυσκολιών (λεξιλογικών, μορφολογικών και συντακτικών) είναι ευχερής για τον μαθητή και η αναλυτική ερμηνευτική προσέγγιση με συνεξέταση μορφής και περιεχομένου διευκολύνεται κατά πολύ. Μετά το τέλος της ανάλυσης κάθε ενότητας επιχειρείται η μετάφρασή της από κάποιον μαθητή.

Α' ΕΝΟΤΗΤΑ: «Ὅμως δέ... βουλευσώμεθα».

Ο διδάσκων ζητεί από τους μαθητές να επισημάνουν κάποιες λέξεις ή φράσεις κλειδιά του κειμένου και να αναγραφούν στον πίνακα.

π.χ.: **παρελήλυθα** = έχω ανέλθει στο βήμα. Με τη λέξη επιτυγχάνεται η δραματοποίηση του λόγου (βλ. και §1).

χειροτονίαν μνηστεύσων = για να επιζητήσω την εκλογή μου. Αξιοσημείωτη η μεταφορική χρήση του ρ. **μνηστεύω**

οἱ πρυτάνεις προτιθέασιν (βλ. ερμηνευτικά σχόλια στο Β.Μ.)

ἦν μὴ ὀρθῶς βουλευσώμεθα, κ.λπ.

Η συζήτηση σχετικά με τις ποικίλες σημασίες των λέξεων και τη λειτουργία τους στο συγκεκριμένο κείμενο συμβάλλει στη βαθύτερη κατανόηση του ρητορικού λόγου. Κι επί πλέον οι μαθητές πλουτίζουν τις γνώσεις τους όσον αφορά στη λειτουργία των βασικών πολιτειακών οργάνων (Βουλής και Εκκλησίας του Δήμου) της αθηναϊκής δημοκρατίας.

Η ενότητα χωρίζεται σε τρία ευδιάκριτα μέρη:

1) «Ὅμως δέ... ὣν διενόηθην».

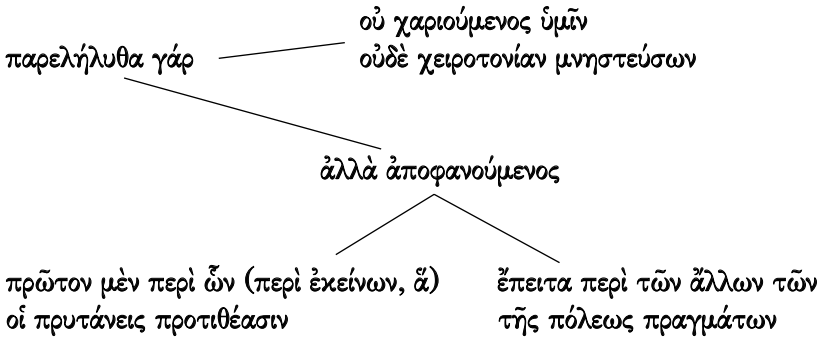
Η αντιθετική σύνδεση με τα προηγούμενα εκφράζεται με το ισχυρό «ὅμως δέ» στην αρχή της περιόδου και μας προετοιμάζει για την αντίσταση του ρήτορα στο πολιτικό ρεύμα της εποχής του. Η εναντίωση όμως δηλώνεται και με την «εσωτερική» σχέση των ρηματικών τύπων της περιόδου.

Από το ένα μέρος η εναντιωματική μετοχή σε γενική απόλυτη («**τούτων ύπαρχόντων**»), που αναφέρεται στο αρνητικό πολιτικό κλίμα, και από το άλλο μέρος οι ρηματικές φράσεις:

α) «**οὐκ ἂν ἀποσταίην**» και β) «**ἔῶν (τούτων, ἅ) διενότηην**», που υπογραμμίζουν την ακράδαντη θέληση του ρήτορα να παραμείνει πιστός στις αρχές του. Προσοχή στην έγκλιση των ρημάτων (Δυνητική Ευκτική, Οριστική).

2) «**παρελήλυθα γάρ... τῶν τῆς πόλεως πραγμάτων**».

Με τη βοήθεια του καθηγητή οι μαθητές καταγράφουν τη διάθρωση της περιόδου και κατανοούν το ρόλο των συνδέσμων.

Οι τρεις τελικές μετοχές που προσδιορίζουν επιρρηματικά το ρ. «**παρελήλυθα**» έχουν βαρύνουσα σημασία.

Στις δύο πρώτες έχουμε αποφαστική συμπλοκή (οὐ... οὐδέ) και στην τρίτη έχουμε αντιθετική σύνδεση με τις δύο πρώτες (**αλλά**).

1. οὐκ ἂν ἀποσταίην
2. οὐδὲ χειροτονίαν μνηστεύσων
3. ἀλλὰ ἀποφασούμενος ἅ τυγχάνω γινώσκων

Αξιοπρόσεκτη και η λεκτική κλιμάκωση με τη διαδοχική αύξηση των συλλαβών στις τρεις φράσεις.

Ο ρήτορας λοιπόν διακηρύσσει με σαφήνεια και παραστατικότητα πως δεν έχει σκοπό να κολακεύσει τους ακροατές του («να χαϊδέψει αυτιά») ούτε υπολογίζει το πολιτικό κόστος, αλλά είναι αποφασισμένος να εκφράσει με ειλικρίνεια τη γνώμη του α) για τα σοβαρά θέματα της η-

μερήσιας διάταξης («περὶ ὧν οἱ πρυτάνεις προτιθέασιν») και β) για τη γενικότερη πολιτική κατάσταση («περὶ τῶν ἄλλων τῶν τῆς πόλεως πραγμάτων»).

3) «οὐδὲν γὰρ ὄφελος... ὀρθῶς βουλευσώμεθα»

Η τρίτη περίοδος αποτελεί την κατακλείδα και αιτιολογεί την προαναγγελία ότι στην εισήγησή του ο ρήτορας θ' ασχοληθεί και με άλλα θέματα εσωτερικής πολιτικής. Πιστεύει ότι οι αποφάσεις για ειρήνη δεν θα ωφελήσουν καθόλου, αν δεν ληφθούν ορθές αποφάσεις για μια ριζική εσωτερική μεταρρύθμιση.

Στον υποθετικό λόγο του προσδοκωμένου προηγείται η κύρια πρόταση, για ν' ακουσθεί στο τέλος το «ὀρθῶς βουλευσώμεθα» με το οποίο τίθενται προ των ευθυνών τους ὅλοι οι Αθηναῖοι πολῖτες. Σημειωτέον ότι με το α' πληθυντικό πρόσωπο (βουλευσώμεθα και ὄχι βουλευήσθε) περιλαμβάνει και τον εαυτό του ο ρήτορας. Γιατί το μέλλον της Αθήνας εξαρτάται από την ορθοφροσύνη ὅλων.

Β' ENOTHTA: «Φημί δ' οὖν χρῆναι... τῇ πόλει συμφερούσας» (§16)

Η ενότητα αυτή περιλαμβάνει την πρόταση για ειρήνη, διατυπωμένη σε μια αρκετά εκτεταμένη περίοδο, και την αιτιολόγησή της σε μια πολύ σύντομη δεύτερη περίοδο.

1) «Φημί χρῆναι... ἔχειν ἑκάστους»

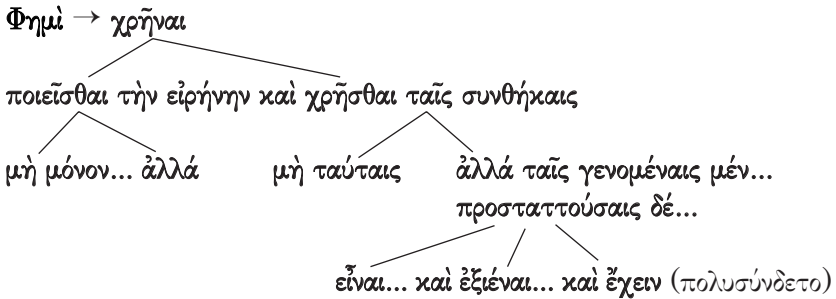
Το βάρος του νοήματος φέρουν οι λέξεις φημί, χρῆναι, ποιεῖσθαι εἰρήνην. Συζητούν οι μαθητές για τις σημασίες των λέξεων, τη θέση τους και τον συντακτικό τους ρόλο.

φημί: λέγω, υποστηρίζω, ισχυρίζομαι, καθιστώ κάτι φανερό, διακηρύσσω, προτείνω κ.λπ. Επισημαίνεται η τοποθέτησή του στην αρχή της περιόδου.

χρῆναι < χρή: είναι ανάγκη πέπρωται, ποιεῖσθαι τὴν εἰρήνην < ποιοῦμαι τὴν εἰρήνην: συνάπτω εἰρήνην (πρβλ. ποιοῦμαι πόλεμον, ποιοῦμαι σπονδὰς κ.λπ.).

χρησθαι ταῖς συνθήκαις < χρῶμαι ταῖς συνθήκαις: εφαρμόζω τις συνθήκες. αἷς (ἔλξη αντί ταύταις, ἄς) νῦν τινες γεγράφασιν. Ο Ισοκράτης εννοεί τους ὅρους περί ειρήνης που είχε προτείνει ο ρήτορας Εὐβουλος.

Ο καθηγητής βοηθεῖ τους μαθητές να κατανοήσουν τη διάρθρωση (δομή) της περιόδου υποδεικνύοντας τον ρόλο των συνδέσμων στην καταφατική, αντιθετική κ.λπ. σύνδεση λέξεων και φράσεων.

Ο ρήτορας προτείνει ως αναγκαιότητα την επιδίωξη ειρηνικών σχέσεων όχι μόνο με τους παλαιούς συμμάχους (Βυζαντίους, Χίους, Ροδίους, και Κίους) που είχαν αποστατήσει από τη Β' Αθηναϊκή Συμμαχία, αλλά με ολόκληρο τον κόσμο.

Και οι όροι της νέας συνθήκης δεν είναι άλλοι από εκείνους της Ανταλκίδειας ειρήνης:

- α. κατοχύρωση της αυτονομίας των πόλεων
- β. αποχώρηση κάθε είδους στρατιωτικής δύναμης από ξένα εδάφη
- γ. απόδοση των κτήσεων στους νόμιμους κατόχους

2) «τούτων γὰρ οὔτε δικαιοτέρας εὐρήσομεν οὔτε μᾶλλον τῇ πόλει συμφερούσας».

Ο ρήτορας θεωρεί ότι η σύναψη ειρήνης με όλους τους ανθρώπους στηρίζεται στις αρχές του δικαίου κι εξυπηρετεί το συμφέρον της πόλεως.

Οι μαθητές μπορούν να συζητήσουν τη σχέση των εννοιών του δικαίου και του συμφέροντος και ν' αντιληφθούν πόσο δύσκολο είναι να προσδιοριστεί πολλές φορές το περιεχόμενό τους.

Να τονισθεί ότι σκοπίμως τέθηκε στο τέλος η μετοχή «συμφερούσας» που υπενθυμίζει το «οὐδὲν ὄφελος ἔσται... ἦν μὴ ὀρθῶς βουλευσώμεθα».

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ

Συνοψίζοντας λοιπόν, μπορούμε να πούμε πως, κατά τον Ισοκράτη, η ειρήνη είναι προϊόν ορθοφροσύνης, αφού ικανοποιεί τις απαιτήσεις του δικαίου και του συμφέροντος.

Μετά την αναλυτική ερμηνευτική προσέγγιση ο καθηγητής ή ένας ικανός μαθητής μεταφράζει σε δόκιμο νεοελληνικό λόγο ολόκληρη τη διδακτέα ενότητα.

ΔΙΑΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Ο καθηγητής παραπέμπει τους μαθητές στο Επίμετρο του βιβλίου προς μελέτη του κειμένου της Ανταλκίδειας ειρήνης και ενός αποσπάσματος από τον Πανηγυρικό (§§117-120) του Ισοκράτη. Έτσι επιτυγχάνεται πολύπλευρος φωτισμός του θέματος της προτεινόμενης ειρήνης και δημιουργείται γόνιμος προβληματισμός στους μαθητές.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

«Τὸ μὲν οὖν προοίμιόν ἐστιν ἀρχὴ λόγου, ὅπερ ἐν ποιήσει πρόλογος καὶ ἐν αὐλήσει προαύλιον· πάντα γὰρ ἀρχαὶ ταῦτ' εἰσί, καὶ οἷον ὁδοποιήσις τῶ ἐπιόντι.»

(Ἀριστ. Ρητ. Γ' 1414 b 19)

«Τὰ μὲν οὖν τῶν ἐπιδεικτικῶν λόγων προοίμια ἐκ τούτων, ἐξ ἐπαίνου, ἐκ ψόγου, ἐκ προτροπῆς, ἐξ ἀποτροπῆς, ἐκ τῶν πρὸς τὸν ἀκροατὴν· δεῖ δὲ ἢ ξένα ἢ οἰκεῖα εἶναι τὰ ἐνδόσιμα τῶ λόγῳ.»

(Ἀριστ. Ρητ. Γ' 1415 a 6)

§§14-16

1. παρρησία > παρρησιάζομαι (αορ. ἐπαρρησιασάμην, παρακ. πεπαρρησίασμαι) παρρησιαστής, παρρησιοποιός, παρρησιαστικός, παρρησιώδης κ.λ. (βλ. «Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης» Η Liddell - R. Scott).

Η ελεύθερη έκφραση της γνώμης («παρρησία»), δικαίωμα συνταγματικώς κατοχυρωμένο σήμερα (βλ. Ελλην. Συντ. 1975 αρθρ. 14) ήταν η υπερηφάνεια των Αθηναίων· βλ. Εὐριπ. Ἰππόλυτος, 421-3:

«ἀλλ' ἐλεύθεροι

παρρησία θάλλοντες οἰκοῖεν πόλιν

κλεινῶν Ἀθηνῶν»

Στην ελευθερία του λόγου αποδίδει κι ο Ηρόδοτος την ανοδική πορεία της Αθήνας· Βλ. V 78: «Ἀθηναῖοι μὲν νυν αὖξηντο. Δηλοῖ δὲ οὐ κατ' ἐν μῶνον ἀλλὰ πανταχῇ ἢ ἰσηγορίῃ ὡς ἐστὶ χρῆμα σπουδαῖον, εἰ καὶ Ἀθηναῖοι τυραννεύομενοι μὲν οὐδαμῶν τῶν σφέας περιοικεόντων ἦσαν τὰ πολέμα ἀμείνονες, ἀπαλλαχθέντες δὲ τυράνων μακροῦ πρώτοι ἐγένοντο.»

2. οὐδὲ χειροτονίαν μνηστεύσων: «οὔτε τοῦτο σπουδάζων, ὅπως διὰ τῆς χειροτονίας ψηφίσεσθε ἃ μέλλω λέξειν» (Κοραῆς)

3. **Φημί**: Το ρ. συνήθως συντάσσεται με ειδικό απαρ. και πολύ σπάνια με ειδική πρόταση [βλ. Ν. Τζουγανάτου Σύνταξης τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γλώσσης (Ὁ ὑποτεταγμένος λόγος) §33, σημ. 3 και §135, σημ.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ

- 1) Να σκιαγραφήσετε τον Ισοκράτη ως πολιτική προσωπικότητα.
- 2) Μπορείτε να δώσετε την εικόνα της Πνύκας την ώρα που ο Ισοκράτης υποτίθεται ότι εκφωνούσε τον λόγο του;
- 3) Αν ζούσε σήμερα ο Ισοκράτης, ποια επιχειρήματα, κατά τη γνώμη σας, θα χρησιμοποιούσε για την επικράτηση μιας πραγματικά παγκόσμιας ειρήνης;
- 4) Με βάση τις γνώσεις σας για τη λειτουργία των πολιτικών θεσμών και γενικότερα την πολιτική ζωή στην αρχαία Αθήνα, τι νομίζετε ότι θα έπρεπε να εφαρμοσθεί και τι θα έπρεπε ν' αποφευχθεί για να βελτιωθεί η σύγχρονη πολιτική ζωή;
- 5) «Οὐδὲν γὰρ ὄφελος ἔσται τῶν νῦν περὶ τῆς εἰρήνης γνωσθέντων, ἢν μὴ καὶ περὶ τῶν λοιπῶν ὀρθῶς βουλευσώμεθα». Να σχολιάσετε τη φράση.
- 6) **ἀποσταίην, διενοήθην**: Να κλίνετε την προστακτική των ρημάτων στον ίδιο χρόνο και να γράψετε λέξεις της αρχαίας και της νέας ελληνικής που παράγονται από αυτά.
- 7) Να μετατρέψετε σε ευθύ λόγο τη φράση: **τοὺς Ἑλληνας αὐτονόμους εἶναι καὶ τὰς φρουρὰς ἐκ τῶν ἄλλοτρίων πόλεων ἐξιέναι καὶ τὴν αὐτῶν ἔχειν ἐκάστους.**

Σημείωση: Οι ασκήσεις είναι ενδεικτικές και σε καμία περίπτωση δεσμευτικές για τον διδάσκοντα.

§§ 17-27

Η ενότητα αυτή αποτελεί το πρώτο μέρος των «πίστων» και με τη διδασκαλία της επιδιώκεται να επιστημάνουν οι μαθητές τα επιχειρήματα του Ισοκράτη και με ποιους ρητορικούς τρόπους τα παρουσιάζει, για να πείσει τους Αθηναίους ότι έχουν κάθε λόγο να λάβουν θετική απόφαση για την ειρήνη και τα απαραίτητα μέτρα για τη διασφάλισή της.

Με την κατ' οίκον προετοιμασία των μαθητών πάνω σε συγκεκριμένα ερωτήματα που θα τους δοθούν εκ των προτέρων η διδασκαλία της ενότητας μπορεί να ολοκληρωθεί στα πλαίσια μιας διδακτικής ώρας.

Στην §16 (**«πρόθεσιν»**) ο ρήτορας παρουσίασε την πρότασή του για αποδοχή όλων των συνθηκών που κατοχύρωναν την αυτονομία, την ανεξαρτησία και την άσκηση κυριαρχικών δικαιωμάτων από όλους μόνο στα όρια της επικρατείας τους.

Αντιλαμβανόμενος όμως ότι η προτεινόμενη εγκατάλειψη των αθηναϊκών κτήσεις θα δημιουργήσει σοβαρές αντιδράσεις και προς αποφυγή της κατηγορίας του «εθνικού μειοδότη», διαβεβαιώνει ότι είναι ανόητοι και παράφρονες όσοι θεωρούν πλεονέκτημα την αδικία και τη βίαιη κατοχή ξένων πόλεων.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ρήτορας καταφεύγει στην υπερβολή χαρακτηρίζοντας την αντίθετη πολιτική άποψη ανόητη και παράφρονα, για να προκαταλάβει τους ακροατές του και να αντιστρέψει τις πιθανές βαριές κατηγορίες σε βάρος του. Είναι σαν να τους λέει: Δεν διατρέχει κανένα κίνδυνο η πόλη από τις απόψεις μου· αντίθετα όσοι ακολουθείτε φιλοπόλεμη πολιτική είστε ανόητοι και παράφρονες και κατά συνέπεια οι πλέον επικίνδυνοι. Αυτό διδάσκει και η ιστορία. Όταν τις τύχες ενός λαού χειρίζονται «ανόητοι» και «παράφρονες», συνήθως τον οδηγούν σε μεγάλες εθνικές περιπέτειες και τραγωδίες.

Γι' αυτά θα προσπαθήσει να διαφωτίσει τους ακροατές (αναγνώστες) του με ολόκληρο τον λόγο του υπό την προϋπόθεση να τον ακούσουν μέχρι τέλους με προσοχή. Προτάσσει τη συζήτηση για την ειρήνη (§18), διότι η ορθή απόφαση θα βοηθήσει και στην επιτυχή αντιμετώπιση των άλλων θεμάτων.

Μ' ένα συνδυασμό ρητορικής ερώτησης και απάντησης ο ρήτορας «παίρνει θέση» στο καίριο ζήτημα της ειρήνης εξηγώντας πως όλα τα αγαθά που στερήθηκαν οι Αθηναίοι εξαιτίας του πολέμου, θα τα απολαύσουν, αν συνάψουν ειρήνη και σεβασθούν τις κοινές συνθήκες. Η πόλη θα διπλασιάσει τα έσοδα και θ' αποκτήσει και πάλι έντονη οικονομική κίνηση με την επάνοδο των εμπορών, των ξένων και των μετοίκων.

Το επιχείρημα των §§19-21 λαμβάνεται από το «κεφάλαιο» του συμφέροντος κι είναι πρόδηλη η επιδίωξη του ρήτορα να εντυπωσιάσει το ακροατήριό του με την παράθεση των υλικών αγαθών που θα προκύψουν, αν επικρατήσει η ειρήνη. Ωστόσο, αν λάβουμε υπόψη την πληροφορία του Δημοσθένη ότι τα έσοδα της πόλης πριν από την ειρήνη ήσαν 130 τάλαντα και μετά ανέρχονταν στα 400 (βλ. «κατὰ Φιλίππου» Δ', 37-38), ο ισχυρισμός του ρήτορα περί διπλασιασμού δεν πρέπει να θεωρηθεί προϊόν υπέρμετρης αισιοδοξίας.

Σημαντικότεατο όμως πλεονέκτημα της φιλειρηνικής πολιτικής θεωρεί το ηθικόν όφελος μιας σταθερής συμμαχίας με όλους, αφού θα εδράζεται στην πειθώ και τη φιλία κι όχι στη βίαιη επιβολή.

Στις §§22-23 προσθέτει ένα νέο επιχείρημα: όσα δεν είναι δυνατόν να ανακτηθούν με πόλεμο και μεγάλες δαπάνες μπορούν να κερδηθούν δια της διπλωματικής οδού.

Νομίζει ότι ο Κερσοβλέπτης κι ο Φίλιππος δεν θα πολεμήσουν για τη Χερσόνησο ο πρώτος κι ο δεύτερος για την Αμφίπολη, αν η Αθήνα εγκαταλείψει την επεκτατική πολιτική που ενσπείρει τον φόβο σ' όλους. Και με αρκετή δόση υπερβολής υποστηρίζει ότι όχι μόνο θ' αποχωρήσουν από τις αθηναϊκές κτήσεις αλλά θα παραχωρήσουν και μέρος από τις δικές τους, διότι θα αισθάνονται πλέον ασφαλείς.

Για τις πιο πάνω απόψεις του Ισοκράτη ο G. Mathieu γράφει: «Τα γεγονότα που ακολούθησαν θα διέψευδαν τις αισιόδοξες προβλέψεις του, οι παλιές όμως ιδέες του δεν επρόκειτο να χαθούν ανεπιστρεπτί. Πολύ αργότερα στον «Φίλιππο» θα επιστήμαινε στον Μακεδόνα βασιλιά το όφελος να χαιρεί της αθηναϊκής εύνοιας, ακόμη κι αν έπρεπε, για να την κερδίσει, να προβεί σε εδαφικές παραχωρήσεις».

Μια άλλη πτυχή της εξωτερικής πολιτικής εξετάζει στην §24 επαναφέροντας το σχέδιο αποικισμού, που για πρώτη φορά είχε παρουσιάσει το 380 π.Χ. Τότε πίστευε ότι **«ἀσφαλῶς ἄπασαν τὴν Ἀσίαν καρπωσόμεθα»** (Ίσ. Πανηγ. §16). Τώρα θεωρεί δυνατή τη μετακίνηση και εγκατάσταση στη Θράκη όσων Ελλήνων συντηρούνταν από τη μισθοφορική τους δράση, αφού πάντα αισιόδοξος δεν είχε καμιά αμφιβολία ότι ο Κερσοβλέπτης κι ο Φίλιππος ήταν πρόθυμοι να παραχωρήσουν τα αμφισβητούμενα εδάφη στην Αθήνα, εφόσον αυτή τηρούσε με συνέπεια φιλειρηνική πολιτική. Το 346 π.Χ., όταν ήταν πλέον σαφές ότι ο Φίλιππος δεν θα επέτρεπε σε κανέναν άλλο να έχει τη Θράκη στην κατοχή του, ο Ισοκράτης προσδιορίζει και πάλι την Ασία ως χώρο για την ίδρυση αποικιών και την εγκατάσταση **«τῶν δι' ἀπορίαν πλανωμένων Ἑλλήνων»** (Ίσοκρ. Φίλιππος §§5 και 120).

Συνδέοντας την επίλυση ενός σοβαρού κοινωνικού προβλήματος, που δεν αφορούσε μόνο τους Αθηναίους αλλά όλους τους Έλληνες, με την άσκηση ορθής εξωτερικής πολιτικής, ο ρήτορας επιδιώκει να συγκινήσει τους Αθηναίους πολίτες ιδιαίτερα των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Προτείνει λοιπόν, αφού η ατομική πρωτοβουλία ενός απλού πολίτη, του Αθηνοδώρου, κι ενός φυγάδος, του Καλλιστράτου, στέφθηκε από επι-

τυχία, νὰ δραστηριοποιηθεῖ ἡ πόλις γιὰ τὴν ἰδρύση ἀποικιών. Καὶ τονίζει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἔχουν χρέος νὰ πρωτοστατοῦν σὲ τέτοιου εἴδους ἔργα, εἰρηνικά, καὶ ὄχι ἔργα πολέμου.

Με τὴν προτροπή αὐτὴ ὁ ρήτορας θέλει μάλλον νὰ φιλοτιμηθεῖ τοὺς συμπολίτες του.

Θεωρεῖ αρκετὰ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ ἀναπτύχθηκαν, ὥστε νὰ πεισθοῦν οἱ Ἀθηναῖοι νὰ μεταβάλουν τὴν πολιτικὴ τους χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἡ προσθήκη καὶ πολλῶν ἄλλων ἐπιχειρημάτων.

Γνωρίζοντας ὅμως ὁ Ἰσορκάτης τὶς παλινωδίες τῶν Ἀθηναίων ζητεῖ ν' ἀποφασίσει ἡ Ἐκκλησία τοῦ Δήμου ὄχι μόνον τὴ συνομολόγηση εἰρήνης ἀλλὰ καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἀπαραίτητων μέτρων πρὸς διατήρησίν της. Ἀπορρίπτει ἔτσι τὶς ἐμβλαωματικὲς λύσεις, ποὺ εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τους προσωρινές, διότι δὲν ἀντιμετωπίζουν τὸ κακὸ στὴ ρίζα του. Γιὰ τὴ λήψη ὅμως ὀρθῶν ἀποφάσεων ἐπιβάλλεται νὰ προηγηθεῖ ἡ πειθῶ.

Ἐπανέρχεται στὶς ἐννοίες τῆς ωφέλειας καὶ τοῦ κέρδους (§26) καὶ με μίαν ἀντιπαράθεση λέξεων ποὺ ἐκφράζουν ἀντίθετα νοήματα (ἀντίθεση ἢ ἀντίθετο σχῆμα), υπογραμμίζει πόσο περισσότερο ὠφελεῖ καὶ συμφέρει ἡ πολιτικὴ τῆς ἡσυχίας, τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς φροντίδας τῶν υποθέσεων τῆς πόλης ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τῆς πολυπραγμοσύνης, τῆς ἀδικίας καὶ τῆς ἐπιθυμίας τῶν ξένων πραγμάτων. Καὶ γιὰ νὰ κινήσει πιο πολὺ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀκροατῶν του δηλώνει ὅτι θὰ τολμηθεῖ νὰ διαφοροποιηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ρήτορες, διότι θὰ ἀφιερῶσει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ λόγου του στὴν ἀνάπτυξη θεμάτων ὄχι συνηθισμένων. Συνεπῶς ὁ λόγος θὰ εἶναι ἐκτενής, αφοῦ θὰ θίξει κατ' ἀνάγκη πολλὰ καὶ ἀκανθῶδη ζητήματα καὶ θὰ χρησιμοποιήσῃ ὅλα τὰ μέσα, τὴν υπενθύμιση, τὴν ἐπίκριση, τὸν ἔπαινο, τὴν παραίνεση. Ὡστόσο ἀμφιβάλλει ἀν θὰ κατορθῶσει νὰ πείσει ἕνα τόσο δύστροπο ἀκροατήριον, ὅπως εἶναι οἱ «ἐκκλησιαζόμενοι» Ἀθηναῖοι, ἀκόμη καὶ ἀν ἐξαντλήσῃ ὅλη τὴ ρητορικὴ του δεινότητά.

Σημειωτέον ὅτι κατὰ μίαν ἀπόψη στόχος τῆς ρητορικῆς τέχνης εἶναι τὸ «εὖ λέγειν» καὶ ἀποτέλεσμα τοῦ «εὖ λέγειν» τὸ «πίθειν».

Με τὶς παραγράφους 26-27 ἐπιτυγχάνονται τὰ εξῆς:

- 1) Παρουσίαση ἐν μέρει τοῦ ἠθους τοῦ ομιλητῆ
- 2) Διέγερση τῆς περιέργειας τῶν ἀκροατῶν
- 3) Προεξαγγελία τῆς μεγάλης ἐκτάσεως τοῦ λόγου
- 4) Δήλωση τῆς ποιότητος τῶν πρὸς ἀνάπτυξη θεμάτων
- 5) Καταβολὴ κάθε προσπάθειας γιὰ τὴν ἐπίτευξη πειθοῦς
- 6) Ἐμμεση παρουσίαση τοῦ ἠθους τῶν ἀκροατῶν

§§63-70

Βασικός διδακτικός στόχος της ενότητας αυτής είναι να διακρίνουν οι μαθητές, πίσω από κάποιες ίσως ρητορικές υπερβολές, τις θέσεις του Ισοκράτη για τη θαλάσσια ηγεμονία και τους λόγους για τους οποίους προβάλλει τώρα το αίτημα της εγκατάλειψής της. Αυτά πρέπει να εξετάζονται στα πλαίσια της βασικής επιδίωξης του ρήτορα να επικρατήσει η ειρήνη μεταξύ των Ελλήνων ως απαραίτητη προϋπόθεση για την επάνοδο της ευημερίας και την αντιμετώπιση στο μέλλον του περσικού κινδύνου.

Εκμεταλλευόμενος ο ρήτορας τον διακαή πόθο των Αθηναίων ν' απαλλαγούν από τα προβλήματα που δημιούργησε ο συμμαχικός πόλεμος και ν' αποκατασταθεί η ομαλή πολιτική και κοινωνική ζωή, υπενθυμίζει πως η ευτυχία (§63) εξαρτάται από την ευσέβεια, τη δικαιοσύνη, τη σωφροσύνη και την άλλη αρετή, για τις οποίες είχε μιλήσει προηγουμένως (§§31-35). Με τη διατύπωση της γνώμης αυτής προσπαθεί προβάλλοντας το δέλεαρ της ευδαιμονίας να φεγκύσει την προσοχή των Αθηναίων σ' ό,τι τους συμβουλεύσει.

Γνωρίζει βέβαια ότι οι παραινέσεις του θα δημιουργήσουν δυσάρεστα συναισθήματα και γι' αυτό επιχειρεί να προδιαθέσει τα πνεύματα των ακροατών (ΐσως δ' ἄν... διανοίας») προς αποφυγήν δυσμενών αντιδράσεων.

(Σχήμα προδιόρθωσης, προκατάληψης ή προθεραπείας).

Πιστεύει ότι οι Αθηναίοι θα μπορέσουν να οργανώσουν καλύτερα την εσωτερική ζωή της πόλης και να προσδεύσουν σ' όλους τους τομείς, εάν εγκαταλείψουν (§64) τη θαλάσσια ηγεμονία. Είναι σαφές ότι θέλει να εντυπωσιάσει το ακροατήριό του χαρακτηρίζοντάς την με αρκετή δόση υπερβολής ως υπεύθυνη και των τωρινών αναταραχών και της κατάλυσης του δημοκρατικού πολιτεύματος και όλων γενικώς των συμφορών που αντιμετωπίζουν οι ίδιοι οι Αθηναίοι αλλά και εκείνων που προξενούν στους άλλους Έλληνες. Με την έκφραση του ανυπόκριτου θαυμασμού του στη δημοκρατία του Σόλωνα και του Κλεισθένη στοχεύει στην ευαισθησία των ακροατών του σε θέματα δημοκρατίας και ταυτόχρονα υπενθυμίζει ότι και η Α' Αθηναϊκή Συμμαχία οδήγησε σε μεγάλες συμφορές.

Ορισμένοι μελετητές θεωρούν περιέργη την αλλαγή στάσης του Ισοκράτη τόσο στο θέμα της αθηναϊκής ηγεμονίας όσο και στο πολιτειακό. Εάν όμως μελετήσει κανείς προσεκτικότερα τα πράγματα, θ' αντιληφθεί πόσο είχαν αλλάξει από το 380 π.Χ. ως το 356 π.Χ. οι πολιτικές συγκυρίες και οι «διεθνείς ισορροπίες», και θα καταλήξει στο συμπέρασμα

ὅτι ο Ἰσοκράτης υπῆρξε ο κύριος εκφραστής τῆς πανελληνίας ιδέας, τὴν ὁποία υπηρέτησε με συνέπεια μέχρι το τέλος τῆς μακρόχρονης ζωῆς του.

Ὁ ενδόμυχος φόβος τοῦ ρήτορα ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι δὲν θ' ανεχθοῦν εὐκόλα τις κατηγορίες ἐναντίον τῆς ἡγεμονίας «**ὑπὸ πάντων ἔρωμένης καὶ περιμαχήτου γεγεννημένης**» ἢ θὰ τον θεωρήσουν τρελό για τις «παραδοξολογίες» του, ἀπευθύνει ἐκκλήση νὰ ἐπιδείξουν ανοχή καὶ κολακεύοντάς τους ἔμμεσα υπενθυμίζει ὅτι καὶ στο παρελθόν υπῆρξαν ἀνεκτικοὶ ἀπέναντί του. Κι ὅλα αὐτὰ λέγονται για νὰ ἐξυπηρετηθεῖ ὁ πρωταρχικὸς στόχος τοῦ ρήτορα: ν' ἀκουσθεῖ ολόκληρη ἡ ἀλήθεια, ὅσο κι ἀν φαίνεται παράδοξη καὶ προκαλεῖ το μίσος. Τέλος δηλώνει με κάποια ἐπιφύλαξη (**«οἶμαι»**) ὅτι θὰ καταστήσει σ' ὅλους φανερό πως ἡ ἡγεμονία οὔτε δίκαιη εἶναι οὔτε δυνατὴ οὔτε συμφέρουσα.

Ὁ τριπλὸς αὐτὸς χαρακτηρισμὸς πρέπει ν' ἀποδειχθεῖ με ὅσο το δυνατό πειστικότερα ἐπιχειρήματα καὶ κυρίως αὐτὸς ποῦ ἔχει σχέση με το συμφέρον, γιατί φαίνεται ὅτι ἐνδιαφέρει περισσότερο τοὺς Ἀθηναίους.

Τὴν ἀποδεικτικὴ ἐπιχειρηματολογία τοῦ ἀρχίζει ὁ ρήτορας με μιὰ δῆλωση ὅτι εἶναι σὲ θέση νὰ διαφωτίσει τοὺς Ἀθηναίους πως ἡ ἡγεμονία εἶναι ἀδίκη, ἀφοῦ το ἔμαθε ἀπὸ τοὺς ἰδίους. Το κείμενο τῶν §§67-68 περιλαμβάνει μιὰ σύντομη διήγηση περὶ τῆς συμπεριφορᾶς τῶν Ἀθηναίων κατὰ τὴν περίοδο τῆς Σπαρτιατικῆς ἡγεμονίας (404 - 387 π.Χ.), ὅπου καταφαίνεται πόσο ἀδίκη θεωροῦνταν τότε ἡ ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ.

Πράγματι οἱ Ἀθηναῖοι ὄχι μόνον με λόγους ἀλλὰ καὶ με ἐνέργειες διπλωματικὲς καὶ ἐπιχειρήσεις πολεμικὲς ἐναντιώθηκαν στὴ Σπαρτιατικὴ ἡγεμονία καὶ δὲν ἔπαυσαν νὰ ἀγωνίζονται παρά μόνον ὅταν οἱ Λακεδαιμόνιοι ὑπόγραψαν τὶς συνθήκες περὶ αὐτονομίας. Ἡ διήγηση αὐτὴ ἀναφέρεται στο παρελθόν καὶ ἐντάσσεται στο **«κεφάλαιο»** τοῦ δικαίου-ἀδίκου.

Τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ παράδειγμα εἶναι ἀρκετὰ ἐντυπωσιακὸ καὶ φαίνεται νὰ ἐνισχύει τὴν ἐπιχειρηματολογία, ἀν καὶ στὴ διεθνή πολιτικὴ ὅλων τῶν ἐποχῶν οἱ ἐννοιες τοῦ «δικαίου» καὶ τοῦ «ἀδίκου» προσδιορίζονται συνήθως με υποκειμενικὰ κριτήρια.

Θεωρώντας ὡς αὐταπόδεικτες με βάση ὅσα ἀνέφερε στὶς §§67-68, τὶς ἀδικίες ποῦ διαπράττουν οἱ Ἀθηναῖοι στα πλαίσια τῆς θαλάσσιας ἡγεμονίας, ἐπιχειρεῖ ν' ἀποδείξει πως εἶναι καὶ ἀδύνατον νὰ τὴν κατακτήσουν.

Τὸ ἐπιχείρημα τῶν §§69-70 ἀντλεῖ ὁ ρήτορας καὶ πάλι ἀπὸ το παρελθόν. Ἀναφερόμενος στὴν Α' Ἀθηναϊκὴ Συμμαχία ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι δὲν μπόρεσαν παρά τὴν ἰσχυρὴ τότε οἰκονομία τους νὰ τὴ διατηρή-

σουν εξαιτίας των σφαλμάτων που διέπραξαν σε βάρος των συμμάχων τους. Με τη ρητορική ερώτηση θέλει να εκφράσει όσο γίνεται πιο καθαρά την πεποίθησή του ότι είναι αδύνατο να συνεχίσουν την ηγεμονική πολιτική μέσα σε συνθήκες έλλειψης οικονομικών πόρων και επαναλαμβάνοντας τα ίδια σφάλματα.

Με τις αποδείξεις ότι η ηγεμονία δεν είναι ούτε συμφέρουσα θα καλύψει ο ρήτορας το μεγαλύτερο μέρος του λόγου, αφού προηγουμένως με μια παρέμβαση (§§71-73) δικαιολογήσει και πάλι την «παρρησία» του.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. «...τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν σωφροσύνην καὶ τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν ἄλλην ἀρετὴν ὀλίγω πρότερον εἰρήκαμεν» (§63) (βλ. καὶ §§31-33 που περιλαμβάνονται στο παρόν τεύχος).

Παρόμοιες απόψεις διατυπώνει στον λόγον του Νικοκλῆς §2.

Ο Ισοκράτης διατυπώνει πλατωνική αντίληψη περί αρετής. Θεωρεί την ευσέβεια, τη δικαιοσύνη και τη σωφροσύνη μέρη της αρετής, όπως ο Πλάτων στον Πρωταγόρα αναφέρει ως μέρη αυτής τη σοφία, τη σωφροσύνη, τη δικαιοσύνη, την οσιότητα και την ανδρεία.

Η ευσέβεια δηλώνει τη σχέση του ανθρώπου προς το θείο, ενώ η δικαιοσύνη τη σχέση του ανθρώπου προς τον συνάνθρωπο. Οι δύο αυτές επί μέρους αρετές έχουν κατά τον Ισοκράτη τη μεγαλύτερη αξία. [«κοῖμαι γὰρ ἐγὼ πάντας ἂν ὁμολογῆσαι πλείστου τῶν ἀρετῶν ἀξίας εἶναι τὴν τε σωφροσύνην καὶ τὴν δικαιοσύνην». (Νικοκλῆς §29).]

Είναι σαφές ότι κατά τον Ισοκράτη η πολιτική δεν μπορεί να είναι ξένη προς την ηθική.

2. **φιλαπεχθήμονας** (λόγους): Το επίθετο ο Ισοκράτης χρησιμοποιεί με τη λ. λόγος.

Ο Δημοσθένης χρησιμοποιεί το επίθετο για πρόσωπα «ἐγὼ γάρ, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, προσέκρουσ' ἀνθρώπων πονηρῶν καὶ φιλαπεχθήμονι καὶ Θεοῖς ἐχθρῶν». (Κατὰ Τιμοκράτους §6).

§§ 133-145

Με τη διδασκαλία των §§133-135, στις οποίες εκτός από τον σύντομο επίλογο περιλαμβάνονται τα τελευταία επιχειρήματα με τα οποία ο

Ἰσοκράτης προσπαθεῖ να πείσει τους Αθηναίους ὅτι μόνο ἡ εἰρήνη θα τους απαλλάξει ἀπὸ τα δεινά του Συμμαχικοῦ πολέμου, ἐπιδιώκεται:

1. Να ἐπισημάνουν οἱ μαθητές τις ἠθικὲς ἀρχές, οἱ ὁποῖες πρέπει να διέπουν κατὰ τον ρήτορα την πολιτικὴν ζωὴν.

2. Να κατανοήσουν τους λόγους γιὰ τους ὁποῖους ἐπιμένει στὴν ἀνάγκη φιλειρηνικῆς πολιτικῆς.

3. Να διακρίνουν τὸ πάθος του γιὰ τὴν ευημερία καὶ τὴν ευτυχία ὄχι μόνο των Αθηναίων ἀλλὰ ὅλων των Ἑλλήνων.

4. Να διερευνήσουν τους λόγους που οδήγησαν στὴ μετατόπιση ἀπὸ τὴν υποστήριξη τῆς ἡγεμονικῆς θέσης τῆς Αθήνας (στον κατὰ των Περσῶν πόλεμο) στὴν προτροπὴ πρὸς τους συμπατριῶτες του να παραιτηθῶν ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία τῆς ἡγεμονίας.

5. Να διαπιστώσουν τα στοιχεῖα τῆς ρητορικῆς τέχνης του Ἰσοκράτη καὶ να τὴν ἀπολαύσουν.

§§ 133-135

Ἡ ἀποκατάσταση τῆς ομαλῆς πολιτικῆς, κοινωνικῆς καὶ οικονομικῆς ζωῆς στὴν Αθήνα καθὼς καὶ ἡ ἀνάπτυξη ἐξαρτάται κατὰ τον ρήτορα ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ κάποιων ἠθικῶν ἀρχῶν στὴν ἀσκηση τῆς πολιτικῆς.

Κι ἐπειδὴ αἰτία τῆς διαφθορᾶς καὶ τῆς ἐξαθλίωσης θεωρεῖ τὴν ἐπικράτηση στὸν πολιτικὸ στίβο των «*πονηρῶν ῥητόρων καὶ δημαγωγῶν*» ἀπὸ τους ὁποῖους «*γένος οὐδὲν ἔστι κακονούστερον τῷ πλήθει*» (§128), προτείνει ὡς πρῶτο μέτρο τὴν ἐπιλογή κατὰλληλων συμβούλων. Το κριτήριο ὁμως που προτείνει γιὰ τὴν ἀξιολόγηση των συμβούλων δὲν εἶναι ἀσφαλές. Οἱ σύμβουλοι που χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τους Αθηναίους γιὰ τις ἰδιωτικῆς τους υποθέσεις δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι θα προσφέρουν τις καλύτερες υπηρεσίες στὴν πόλη. Ὅμως ἐπειδὴ στὴν Ἐκκλησία του Δήμου κατόρθωσαν οἱ «*δημοκόλακες*» καὶ κατὰ τον Ἀριστοφάνη οἱ «*δημοπίθηκοι*» (Βατρ. 1085), να παρασύρουν τους Αθηναίους σε ἐσφαλμένες καὶ μερικῆς φορῆς ὀλέθριες ἀποφάσεις, κρίνει ὅτι εἶναι χρησιμότεροι καὶ γιὰ τὸ κοινωνικὸ σύνολο ἐκεῖνοι που με ἐπιτυχία πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους σε υποθέσεις ἀτομικῆς. (Βλ. καὶ §13). Εἶναι γνωστὸ ἐξάλλου ὅτι κατὰ τον 4ο αἰ. π.Χ. οἱ Αθηναῖοι ἀντιμετώπιζαν με μειωμένο αἶσθημα ευθύνης τις σοβαρῆς υποθέσεις τῆς πόλεως, ὅπως φανερώνει καὶ ἡ ἐκκλήση του Δημοσθένη «*περὶ τηλικούτων βουλευομένους δίδοναι παρρησίαν ἑκάστῳ τῶν συμβουλευόντων*». (Ἵπὲρ τῆς Ῥοδίων ἔλευθερίας» §1).

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Ἰσοκράτης ἀγωνίζεται με ὅλα τα μέσα τῆς ρητορι-

κής του τέχνης για τον πολύπλευρο φωτισμό των θεμάτων της πόλης. Αντιλαμβανόμενος λοιπόν ότι με το «**συμβούλους ποιώμεθα... βουλευθεῖμεν**» δεν έδωσε σαφές κριτήριο για το είδος των συμβούλων που πρέπει να προτιμώνται, προβαίνει σε μια σύσταση: να μη θεωρούνται οι συκοφάντες δημοκρατικοί και οι ενάρετοι ολιγαρχικοί. Η διάκριση των Αθηναίων πολιτών σε δημοκρατικούς και ολιγαρχικούς ασφαλώς ήταν παλιά και γινόταν με βάση τις πολιτικές προτιμήσεις που δεν ήταν σταθερές, αφού οι μετακινήσεις από τη μία πολιτική παράταξη στην άλλη ήταν συχνές, ακόμη και σημαντικών πολιτικών ηγετών, όπως συμβαίνει και στην εποχή μας.

Ο Ισοκράτης πιστεύει ότι ο άνθρωπος μπορεί να είναι «**φύσει πολιτικὸν ζῶον**», αλλά η «κομματική του ταυτότητα» καθορίζεται από άλλους παράγοντες κι όχι από τη φύση.

Με τις διευκρινήσεις αυτές επιδιώκει ο ρήτορας να θέσει τους συκοφάντες, πληγή της αθηναϊκής κοινωνίας, στο περιθώριο της πολιτικής και κοινωνικής ζωής απογουμώνοντάς τους από την ιδιότητα του δημοκρατικού πολίτη.

Με τα ανωτέρω ο Ισοκράτης αποβλέπει στην ανανέωση της πολιτικής ζωής με την επικράτηση νέων και μη διεφθαρμένων ανθρώπων, με ιδέες νέες και προθέσεις ειλικρινείς.

Το δεύτερο μέτρο που προτείνει ο ρήτορας δεν αφορά την εσωτερική αναδιοργάνωση της πόλης αλλά την εξωτερική πολιτική της και ειδικότερα τις σχέσεις της με τους συμμάχους. Συνιστά στους συμπολίτες του ν' ακολουθήσουν πλέον φιλική πολιτική προς τους συμμάχους, που συνεπάγεται την ουσιαστική αυτονομία τους κι όχι την τυπική. Επιβάλλεται λοιπόν να σταματήσουν οι στρατηγοί τις αυθαιρεσίες σε βάρος των συμμάχων και ν' ασκείται η εποπτεία κατά τρόπο φιλικό κι όχι τυραννικό.

Με στόχο να καταστήσει αποτελεσματική την παραίνεσή του για φιλική συμπεριφορά προς τους συμμάχους, χρησιμοποιεί ως όπλο τον εκφοβισμό, υπενθυμίζοντας προς τους Αθηναίους τη γνωστή αρχή «**ἡ ἰσχύς ἐν τῇ ἐνώσει**». Αφήνει δηλ. να εννοηθεί ότι η Αθήνα θα διατρέξει κίνδυνο, αν ενωθούν όλοι οι σύμμαχοι εναντίον της, καθόσον είναι ισχυρότερη έναντι καθεμιάς συμμαχικής πόλης αλλά ασθενέστερη έναντι όλων μαζί. Και η ιστορία διδάσκει ότι πολλές φορές δημιουργήθηκαν συνασπισμοί πόλεων για ν' αντιμετωπισθεί μια ισχυρή δύναμη.

Το τρίτο κατά σειρά μέτρο συμπληρώνει ουσιαστικά το προηγούμενο. Μετά την ευσέβεια αξία για τον ρήτορα έχει η εκτίμηση που μπορούν να

κερδίσουν οι Αθηναῖοι με τη δίκαιη συμπεριφορά τους προς τους συμμάχους, γιατί θα παραχωρηθεί εκουσίως ἀπ' ὅλους τους Ἕλληνες ἡ ἐξουσία καὶ ἡ ἡγεμονία. Με τον ισχυρισμό αυτό είναι πασιφανές ὅτι ο ρήτορας προσπαθεῖ να διασκεδάσει τις αρνητικές εντυπώσεις που δημιούργησε ἡ προτεινόμενη ἀπαγκίστρωση τῆς αθηναϊκῆς πολιτικῆς ἀπὸ τὴν ἡγεμόνευση τῶν Ἑλλήνων, καὶ ν' ἀναπτερώσει τὸ ἠθικὸ τῶν Αθηναίων.

§§136-140

Ὁ Ἰσοκράτης ὡς γνήσιος ἐκφραστὴς τῆς πανελληνιας ἰδέας ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν εὐτυχία ὄχι μόνον τῶν Αθηναίων ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν Ἑλλήνων. Σ' αὐτὴ θα ὁδηγήσει ἡ σταθερὴ πίστη στα ἰδεώδη που συνοψίζονται στα παραγγέλματα τῶν §§133-135.

Με ὅσα ἐπιχειρήματα, περισσότερο ἢ ὀλιγότερο πειστικά, ἔχει χρησιμοποιοῦν ὁ ρήτορας δὲν ἐπιδιώκει νὰ δεῖ τοὺς Αθηναίους ἀδραεῖς ἀλλὰ «πολεμικοὺς μὲν ὄντας ταῖς μελέταις καὶ ταῖς παρασκευαῖς, εἰρηνικοὺς δὲ τῶ μηδὲν παρὰ τὸ δίκαιον πράττειν» (πάρισον). Καὶ διαβεβαιώνει ὅτι ἀποφυγὴ τῆς ὁποιασδήποτε ἀδικίας ἐκ μέρους τῶν Αθηναίων θὰ λειτουργήσει ἀποτρεπτικά καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους, ὅταν μάλιστα δουν τὴν αθηναϊκὴ δύναμη ἔτοιμη νὰ σπεύσει σὲ βοήθεια τῶν ἀδικουμένων. Καὶ σὲ ἄλλους λόγους τοῦ Ὁ Ἰσοκράτης ἀναφέρεται ἐκτενῶς (βλ. Πανηγυρικὸς §54 κ.ε., Παναθηναϊκὸς §§168-171) στὴ συνδρομὴ που πρόσφεραν οἱ Αθηναῖοι σὲ τοὺς ἀδικουμένους.

Γιὰ νὰ κερδίσει καὶ τοὺς πιο δῦσπιστους ἀκροατές, καταφεύγει σ' ἕνα νέο ἐπιχείρημα που θυμίζει σοφιστικὴ τέχνη: εἴτε ἀκολουθήσουν οἱ μεγάλες πόλεις τὴν εἰρηνοφιλή πολιτικὴ τῆς Αθήνας εἴτε ὄχι, ἡ πόλις θὰ βρεθεῖ σὲ πλεονεκτικὴ θέση. Γιατί στὴν πρώτη περίπτωση ἡ Αθήνα θ' ἀποκτήσει τὴ φήμη τῆς ἀποτρεπτικῆς δυνάμεως τῶν ἀδικιῶν καὶ στὴ δεύτερη περίπτωση ὅλοι οἱ «κακῶς πάσχοντες» θὰ καταφύγουν ἰκέτες σὲ τοὺς Αθηναίους «διδόντες οὐ μόνον τὴν ἡγεμονίαν ἀλλὰ καὶ σφᾶς αὐτούς».

Εἶναι φανερό ὅτι ἐδῶ ὁ Ἰσοκράτης χρησιμοποιοῦν τὴν προπαγανδιστικὴ τακτικὴ τοῦ συνθήματος, τῆς υπερβολῆς καὶ τῶν γενικεύσεων, καθὼς ἐπιζητεῖ νὰ διεγείρει συναισθηματικά ἕνα μεγάλο πλῆθος ἀνθρώπων καὶ νὰ «περάσει» τὴν ἀποψη ὅτι θὰ συμπαρασταθῶν πρόθυμα πολλοὶ στὴν καταπολέμηση τῆς ἀδικίας. Ἀκολουθῶν με μὴ σειρά ρητορικῶν ἐρωτήσεων ἐπιδιώκει νὰ μεταδώσει σὲ τοὺς ἀκροατές τὸ πάθος τοῦ γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς εἰρήνης καὶ τῆς δικαιοσύνης ἀνάμεσα σ' ὅλους τοὺς Ἕλληνες. Τὸ πάθος αὐτὸ εἶναι εἰλικρινές, καθὼς πηγάζει ἀπὸ τὴν πεποίθησή του ὅτι

θα υπάρξουν μόνο θετικές εξελίξεις:

1. Όλοι θα επιζητήσουν τη φιλία και τη συμμαχία της Αθήνας, που είναι η μόνη «υπερδύναμη» πρόθυμη και ικανή να προσφέρει τη συνδρομή της προς τους αδικουμένους χωρίς η ίδια να έχει ανάγκη από βοήθεια.

2. Θα σημειωθεί σημαντική πρόοδος στην πόλη εξαιτίας της ευνοϊκής διάθεσης των άλλων προς αυτή.

3. Θα εισρεύσει άφθονος πλούτος στην Αθήνα.

4. Όλοι θα επαινούν τους Αθηναίους που έγιναν αιτία τόσων πολλών και τόσο σημαντικών αγαθών.

§§141-144

Ο Ισοκράτης δηλώνει ότι η μεγάλη ηλικία του δεν επιτρέπει να περιλάβει στον λόγο του όλα όσα διακρίνει με τη δημιουργική φαντασία του. Τονίζει όμως ότι **«καλόν ἔστιν... προστῆναι τῆς τῶν Ἑλλήνων ἐλευθερίας, καὶ σωτῆρας ἀλλὰ μὴ λυμεῶνας αὐτῶν κληθῆναι»**. Παραπλήσιες απόψεις διατυπώνει και στον Πανηγυρικό §§80-81 χρησιμοποιώντας μάλιστα και την ίδια αντίθεση: **«καὶ σωτῆρες ἀλλὰ μὴ λυμεῶνες ἀποκαλειῖσθαι»**. Επιθυμεί πράγματι μέσα στη γενική παράκρουση ν' αναδειχθούν οι Αθηναίοι προστάτες της ελευθερίας των Ελλήνων και ν' αποκτήσουν τη δόξα των προγόνων **«περίβλεπτοι ἐπ' ἀρετῇ γενόμενοι»**.

Συνοψίζοντας διακηρύσσει ότι πρέπει να μισήσουν τη θαλάσσια κυριαρχία (**«τὰς τυραννικὰς ἀρχάς»**) και τις ξένες κτήσεις (**«δυναστείας»**) και να γίνουν ζηλωτές και μιμητές της βασιλικής εξουσίας στη Σπάρτη.

Μόνο έτσι θα μπορέσουν να διαλύσουν τις συκοφαντίες, να σταματήσουν τις μάταιες πολεμικές συγκρούσεις και ν' αποκτήσουν μόνιμα την ηγεμονία.

Θέλοντας να παρουσιάσει με τον παραστατικότερο τρόπο την ηγεμονία που οραματίζεται, την παραλληλίζει με τη Σπαρτιατική βασιλεία. Υπογραμμίζει ότι οι βασιλείς της Σπάρτης υπό την εποπτεία των πέντε εφόρων έχουν τη δυνατότητα να διαπράττουν λιγότερες αδικίες από τους απλούς πολίτες. Και τόση διαφορά υπάρχει στην ευτυχία των βασιλέων της Σπάρτης και των τυράννων, όση διαφορά υπάρχει ανάμεσα στην ηρωποίηση των τυραννοκτόνων και την καταδίκη σε ατιμία μεγαλύτερη κι από αυτή των δειλών και των ριψάσπιδων, όσων δεν θυσιάζουν τη ζωή τους για τους βασιλείς. Κλείνοντας το συμπέρασμά του διαβεβαιώνει γι' άλλη μια φορά ότι έχουν τη δυνατότητα οι Αθηναίοι να τιμηθούν από τους άλλους Έλληνες, αν θεωρηθεί η δύναμή τους σωτήρια γι' αυτούς.

Επιχειρεί να διεγείρει τα πατριωτικά συναισθήματα (§141) αναπολώντας την προγονική δόξα και προβάλλοντας τις ηθικές αξίες της δικαιοσύνης, της ελευθερίας και της αρετής, που καταξιώνουν τη ζωή των ανθρώπων τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο.

Κολακεύει εμμέσως τους Αθηναίους (§142) χαρακτηρίζοντας διαβολές (συκοφαντίες) τις κατηγορίες των συμμάχων. Όμως οι σύμμαχοι δεν κατηγορούσαν άδικα τους Αθηναίους, αφού πολλές φορές είχαν υποστεί τις οικονομικές καταπίσεις και τις διοικητικές αυθαιρεσίες της ιμπεριαλιστικής πολιτικής τους. (Πρβλ. Μ. Σακελλαρίου, Παθολογία τῆς Β' Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους Γ1 σ. 456).

§ 145

Στον επίλογο ο Ισοκράτης προβάλλει και πάλι το πανελλήνιο ιδεώδες, την ενωμένη κι ευτυχισμένη Ελλάδα. Προσκαλεί τους νεότερους κι ακμαιότερους ρήτορες να πάρουν τη σκυτάλη του αγώνα, ώστε να επικρατήσει η αρετή και η δικαιοσύνη. Ο ίδιος επικαλούμενος την προχωρημένη ηλικία του και τη μεγάλη έκταση του λόγου του δηλώνει ότι σταματά την ομιλία του, αφού προηγουμένως φρόντισε να δημιουργήσει στους ακροατές του την προσδοκία πολλών και καλών επιχειρημάτων. Ἰπάρχει λοιπόν για τους νεότερους «στάδιον δόξης λαμπρόν», εφόσον το έπαθλο θα είναι για όλους η εδραίωση της πολυπόθητης ειρήνης.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. «Ἔστι δ'... πρῶτον μὲν ἦν συμβούλους ποιώμεθα... εὐδοκιμεῖν» (§§133-135).

Οι υποθετικές προτάσεις του κειμένου λειτουργούν ως υποκείμενα του ρ. «ἔστι».

Η χρήση των υποθετικών προτάσεων ως υποκειμένων είναι σπάνια (βλ. Κ.Κατεβαίνη, Συντακτικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης §12. και Μ. Μπαχαράκη, Συντακτικὸν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, πινάξ 69ος).

[Για τον μακροπερίοδο λόγο του Ισοκράτη, που είναι από τα πιο χαρακτηριστικά στοιχεία του ύφους του, βλ. τα περιλαμβανόμενα στο παρόν τεύχος σχετικά κείμενα.]

2. «ἔργῳ δὲ τοῖς στρατηγῶις... ἐκιδιδῶμεν» Αναφέρεται στον στρατηγὸ Χάρη, για τον οποίο ο Διόδωρος ο Σικελιώτης γράφει:

«ἐλόμενοι δὲ στρατηγὸν Χάρητα καὶ ναυτικὴν δύναμιν δόντες ἐξέπεμψαν. οὗτος δὲ τοὺς μὲν πολεμίους εὐλαβούμενος, τοὺς δὲ συμμάχους

ἀδικῶν διετέλει. καταπλεύσας γὰρ εἰς Κόρκυραν συμμαχίδα πόλιν, στάσεις ἐν αὐτῇ μεγάλας ἐκίνησεν, ἐξ ὧν συνέπεσε γενέσθαι σφαγὰς πολλὰς καὶ ἄρπαγὰς, δι' ἃς συνέβη τὸν δῆμον τῶν Ἀθηναίων διαβληθῆναι παρὰ τοῖς συμμάχοις. ὁ μὲν οὖν Χάρης καὶ ἕτερα τοιαῦτα παρανομῶν ἀγαθὸν μὲν οὐδὲν διεπράξατο, τῇ δὲ πατρίδι διαβολὰς.»

(XV, 95)

Κι ο Αριστοφάνης σε πολλές κωμωδίες του σατιρίζει τη συνήθεια των Αθηναίων να εκλέγουν στρατηγούς με απόλυτη δύναμη και πληρεξουσιότητα πρόσωπα ανίκανα και ιδιοτελή, τα οποία με τα λάθη τους και την αυταρχική συμπεριφορά τους έβλαψαν καιρία την πόλη.

Ο Ισοκράτης σ' άλλο σημείο του λόγου του (βλ. §55) κατακρίνει την αβελτηρία των Αθηναίων στο θέμα αυτό.

3. ἤσυχίαν ἄξουσιν (§137) Το ρ. ἄγω δηλώνει μόνιμη κατάσταση, ενώ το ρ. ἔχω στις αντίστοιχες περιφράσεις δηλώνει κατάσταση που διαμορφώνεται από τις περιστάσεις.

4. τοῖς ἀδικουμένοις βοηθεῖν (§ 137)

(βλ. Παναθηναϊκός, 54-56 και Παναθηναϊκός, 168-171)

5. ταῖς προεχούσαις (§138): εννοεί τις άλλες μεγάλες πόλεις, τη Σπάρτη, τη Θήβα, το Άργος.

6. μακαριστότεροι (§ 143) ο Ισοκράτης χρησιμοποιεί ως θετικό βαθμό το μακάριος. Στον **Εὐαγόρα §70** υπάρχει ο υπερθετικός βαθμός. Ο Πλάτων χρησιμοποιεί το μακαριστός, ενώ για συγκριτικό έχει το μακαριώτερος (βλ. Πολιτεία 465d). Ο συγκριτικός και ο υπερθετικός και των δύο τύπων υπάρχουν στον Ξενοφώντα.

Το επίθετο ὁ μάκαρ, ἡ μάκαρ (ἢ ἡ μάκαιρα) σχηματίζει τα παραθετικά κανονικά με τις καταλήξεις -τερος, -τατος (συγκρ. μακάρτερος και υπερθ. μακάρτατος).

7. ἀτιμότεροι... ἀποβαλλόντων (§143)

Ο Αισχίνης αναφέρει ότι οι Αθηναίοι στερούσαν από τους δειλούς και τους ριψάσπιδες το δικαίωμα να αγορεύουν ενώπιον του λαού. «Καὶ τίσι δεύτερον ἀπέιπε μὴ λέγειν; «ἢ τὰς στρατείας», φησί, «μὴ ἔστρατευμένος, ὅσαι ἂν αὐτῷ προσταχθῶσιν, ἢ τὴν ἀσπίδα ἀποβεβληκῶς», δίκαια λέγων.

Τί δὴ ποτε; ἄνθρωπε, τῇ πόλει ὑπὲρ ἧς τὰ ὄπλα μὴ τίθεσαι ἢ διὰ δειλίαν μὴ δυνατὸς εἶ ἔπαμῦναι, μηδὲ συμβουλεύειν ἄξιον.»

(Κατὰ Τιμάρχου §29)

ΑΣΚΗΣΕΙΣ

§§133-§135

1. Ο Ισοκράτης προτείνει την εφαρμογή τριών μέτρων για να επανορθωθεί η κατάσταση στην πόλη. Ποιο από αυτά νομίζετε ότι είναι πιο σημαντικό; Να αιτιολογήσετε την άποψή σας.

2. Πώς κρίνετε την άποψη του ρήτορα να μη θεωρούνται δημοκρατικοί πολίτες οι συκοφάντες; Ποιον ή ποιους στόχους θέλει να επιτύχει η επιμονή του πάνω στο θέμα αυτό;

3. Να σχολιάσετε τον ισχυρισμό του ρήτορα που περιλαμβάνεται στη φράση: «τοῖς γὰρ οὕτω διακειμένοις... καὶ τὰς ἡγεμονίας διδύσασιν».

4. **γνόντες, ἐκδιδῶμεν:** Να γράψετε το 6' ενικό πρόσωπο σ' όλες τις εγγλίσσεις του ιδίου χρόνου και να βρείτε λέξεις της αρχαίας και της νέας ελληνικής με την ίδια ρίζα.

5. **εὐσέβειαν:** Να αιτιολογήσετε την ορθογραφία της λέξεως.

§§ 136-140

1. Για ποιους λόγους θέλει ο ρήτορας τους Αθηναίους όχι μόνο «εἰρηνικοὺς τῶ μηδὲν παρὰ τὸ δίκαιον πράττειν» αλλά και «πολεμικοὺς ὄντας ταῖς μελέταις καὶ ταῖς παρασκευαῖς»; Μήπως σας θυμίζει κάποια βασική αρχή που ισχύει και στην εποχή μας για τη διατήρηση της ειρήνης;

2. Ισχυρίζεται ο ρήτορας ότι η Αθήνα θα ωφεληθεί είτε ακολουθήσουν και οι άλλες πόλεις φιλειρηνική πολιτική είτε όχι. Πόσο πειστικά κρίνετε τα επιχειρήματα που αναπτύσσει για να στηρίξει τον ισχυρισμό του;

3. «Πόσον δὲ πλοῦτον εἰς τὴν πόλιν εἰσρῆσσεσθαι;» Ποια εικόνα τῆς φύσεως φέρνει στο νου σας αυτή η φράση;

4. **δυναμένους, προσδοκᾶν:** Να αντικαταστήσετε τους ρηματικούς τύπους χρονικώς και να κλίνετε τον παρατατικό.

5. **ὀκνήσουσι, ἄξουσιν:** Να αιτιολογήσετε το χρόνο και την έγγλιση των ρημάτων, αφού βρείτε το συντακτικό ρόλο των προτάσεων στις οποίες ανήκουν, και το υποκείμενό τους.

§ 141-144

1. Ο Ισοκράτης προτρέπει τους Αθηναίους «προστῆναι τῆς τῶν Ἑλλήνων ἐλευθερίας». Γιατί εξαρτά το «προστῆναι» από το «καλόν ἐστι» και όχι από ένα άλλο ρήμα (χρή, δεῖ κ.λ) και σε τι στοχεύει με το «καὶ περιβλέπτους ἐπ' ἀρετῇ γενομένους τὴν δόξαν τὴν τῶν προγόνων ἀναλαβεῖν»;

2. Γιατί αναφέρεται στην επανάκτηση της ηγεμονίας στο τέλος του λόγου του;

Νομίζετε ότι αποτελεί ουτοπία η ηγεμονία που οραματίζεται ο ρήτορας; Να τεκμηριώσετε την απάντησή σας.

3. Σε τι αποβλέπει με την καταδίκη κάθε τυραννικής εξουσίας και την υπενθύμιση των τιμών που απολαμβάνουν οι τυραννοκτόνοι;

4. **σωτῆρας, λυμεῶνας:** Να γράψετε τις πλάγιες πτώσεις των λέξεων στον ενικό και πληθυντικό αριθμό.

5. **ἦττον, μεγίστας:** Να γράψετε τους άλλους βαθμούς και να κλίνετε τον συγκριτικό της β' λέξης.

§ 145

1. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη ο ρήτορας με τον επίλογο επιδιώκει:

α) να καταστήσει ευνοϊκό τον ακροατή για τον εαυτό του και δυσμενή για τον αντίπαλο.

β) να εξάρει ή να μειώσει τη σημασία ορισμένων πραγμάτων

γ) να συγκινήσει τον ακροατή με την παθοποιΐα και

δ) να ξαναθυμίσει τα γεγονότα που εκτέθηκαν προηγουμένως.

Τι έχει επιτύχει κατά τη γνώμη σας με τον επίλογό του ο ρήτορας και με ποιον τρόπο;

2. **ἐνόνητον:** Να αναπτύξετε τη μετοχή στην αντίστοιχη δευτερεύουσα πρόταση.

3. **καὶ λέγειν καὶ γράφειν:** Να μετατρέψετε τον πλάγιο λόγο σε ευθύ.

Β' ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΙΚΟΣ

ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΙΚΟΣ

Γενικές εισαγωγικές παρατηρήσεις για τη διδασκαλία του Αρεοπαγитικού.

Για λόγους μεθοδολογικούς το κείμενο που διδάσκεται από το πρωτότυπο έχει χωρισθεί σε ενότητες που διαθέτουν λίγο ως πολύ νοηματική αυτοτέλεια και αντιστοιχούν σε μία ή δύο το πολύ διδακτικές ώρες. Πλην των γνωστών γενικών σκοπών διδασκαλίας κειμένων του Ισοκράτους, η διδασκαλία κάθε συγκεκριμένης ενότητας καλείται να υπηρετήσει ειδικότερους στόχους, οι περισσότεροι από τους οποίους επισημαίνονται κατά περίπτωση. Ακολουθούν επισημάνσεις και στη συνέχεια παρατίθεται αξιοποιήσιμο υλικό που, ακόμα κι αν δεν χρησιμοποιηθεί - εν όλω ή εν μέρει - μέσα στην τάξη, βοηθάει σε μια πιο σφαιρική θέαση των ιδεών του Ισοκράτους και του πνευματικού κλίματος της εποχής και επηρεάζει έμμεσα (και γι' αυτό, πιο ουσιαστικά, ίσως,) τη διδασκαλία.

Όπως έχει υπογραμμισθεί και στην περίπτωση των άλλων διδασκόμενων λόγων, οι ασκήσεις του βιβλίου του μαθητή είναι ενδεικτικές και όχι υποχρεωτικές (απαντώνται απλώς εν συντομία ερωτήσεις που, σε περίπτωση που χρησιμοποιούνταν, θα επιβάρυναν με πρόσθετο φόρτο εργασίας τον ήδη πολλαπλώς επιβεβαρημένο διδάσκοντα). Αξίζει πάντως να επισημανθεί ότι σε ένα μάθημα που φιλοδοξεί να καλλιεργήσει την κρίση, τη δημιουργικότητα και τη δυνατότητα του μαθητή να εκφράζεται και να επιχειρηματολογεί σε συνεχή λόγο, καλό είναι να αποφεύγονται ερωτήσεις που καλλιεργούν τη δογματική διαζευκτική λογική, αντικαθιστούν τη γνώση με την αναγνώριση, αποκλείουν εκ προοιμίου την έκφραση της πρωτότυπης, μη αναμενόμενης ιδέας και υποβάλλουν απλυστευτικές, μονολεκτικές απαντήσεις.

Σημειώνεται τέλος ότι τόσο στα γλωσσικά σχόλια, όσο και στην εν γένει επεξεργασία του λόγου, γίνεται προσπάθεια να αξιοποιηθεί η ιδιαίτερη γλωσσική, πολιτισμική, κ.λπ. σχέση των Νεοελλήνων - και επομένως και του μαθητή - με τους αρχαίους Έλληνες, κάτι που δεν μπορεί να γίνει παρά μόνο στο Ελληνικό σχολείο. Ειδικότερα για τον Ισοκράτη, ίσως δεν είναι ολότελα άσκοπο να έχει κατά νουν ο μαθητής ότι η νεοελληνική φιλολογία συνεισέφερε στην έκδοση και ερμηνεία του Ισοκρατικού κειμένου με το έργο πολλών ανθρώπων, απ' τους οποίους αναφέρουμε ενδεικτικά:

α) τον Δημήτριο Χαλκοκονδύλη ο οποίος εξέδωσε πρώτος τους λόγους του Ισοκράτους (όχι όμως και τις επιστολές) το 1493 στο Μεδιόλανο (Μιλάνο).

β) τον Ανδρέα Μουστοξύδη ο οποίος ανακάλυψε σ' έναν Αμβροσιανό κώδικα και εξέδωσε το μεσαίο τμήμα του λόγου *Περί αντιδόσεως* (§§ 73-309), το 1812 στο Μιλάνο.

γ) τον Αδαμάντιο Κοραή ο οποίος εξέδωσε τους λόγους του Ισοκράτους το 1807 στο Παρίσι. Ο G.Norlin στην εισαγωγή της Ισοκρατικής έκδοσης της Loeb Classical Library (σ. 48) σημειώνει για την έκδοση του Κοραή: «...με ανεκτίμητης αξίας σχόλια στη νεοελληνική γλώσσα».

Ισοκράτους 'Αρεοπαγίτικος, Εισαγωγή.

■ Σχετικά με τον τίτλο «'Αρεοπαγίτικός».

Έχουν κατά καιρούς υποστηριχθεί διάφορες απόψεις, όπως ότι ονομάστηκε «'Αρεοπαγίτικός» επειδή:

α) εκφωνήθηκε ενώπιον της βουλής του Αρείου πάγου

β) ήταν τόσο άρτιος τεχνικά, ώστε άξιζε να εκφωνηθεί ενώπιον του Αρείου πάγου («a dignitate et praestantia», Ερρίκος Στέφανος)

γ) υποτίθεται ότι εκφωνούνταν από Αρεοπαγίτη ενώπιον της Εκκλησίας του Δήμου (Κυπριανός)

δ) αποτελεί εγκώμιο του Αρείου πάγου και συμβουλεύει να αποδοθούν σ' αυτόν οι δικαιοδοσίες τις οποίες είχε πριν από τη μεταρρύθμιση του Εφιάλτη.

Στην τελευταία άποψη (η οποία φαίνεται να είναι η πιο σωστή, και την οποία στήριξε με το κύρος του ο Benseler) αντιτάσσεται το επιχείρημα ότι ο σκοπός του λόγου δεν είναι η αποκατάσταση των παλαιών δικαιοδοσιών του Αρείου πάγου, αλλά η επιστροφή στην «πάτριον πολιτείαν», προτείνεται επομένως μια πολιτειακή αλλαγή. Το ούτως ή άλλως αδύναμο επιχείρημα μπορεί να ανασκευασθεί βάσει της άποψης ότι ο Άρειος πάγος, με το τεράστιο κύρος του, αποτελεί το προσφορότερο πρόσχημα, πίσω από το οποίο μπορεί να καλυφθεί μια παράνομη στην ουσία της πρόταση. Είναι επομένως πιθανότατο ότι ο λόγος επιγράφεται «'Αρεοπαγίτικός» για λόγους τακτικής - τακτικής που είχε εγκαινιασθεί ήδη από τους

μετριοπαθείς ολιγαρχικούς της Βουλής των Τετρακοσίων -, έτσι ώστε να προταθεί μια ολιγαρχική λύση με την επίκληση προσώπων και θεσμών γενικής αποδοχής που βρίσκονται στο απυρόβλητο.

■ Χρονολόγηση.

«Ο Ἀρεοπαγητικός είναι η σαφέστερη απόδειξη του αναπροσανατολισμού των ενδιαφερόντων του Ισοκράτη μετά τα γεγονότα του συμμαχικού πολέμου. Το έργο γράφτηκε ως είδος παραρτήματος στον *Περὶ Εἰρήνης* λόγο, τις πολιτικές απόψεις του οποίου ερχόταν να διασαφηνίσει και να συγκεκριμενοποιήσει περαιτέρω.

Ο Meyer, όμως, ανέτρεψε τη σειρά διαδοχής των δύο λόγων και υποστήριξε ότι ο Ἀρεοπαγητικός τοποθετείται την εποχή που μεσολάβησε από το «τελεσίγραφο» του Πέρση βασιλιά μέχρι την ειρήνη του 355 π.Χ., ενώ ο *Περὶ Εἰρήνης* πιθανότατα θα δημοσιεύτηκε το 352 π.Χ. Η άποψή του όμως προσκρούει στο γεγονός ότι η εικόνα της Αθήνας, με την οποία αρχίζει ο λόγος, ανταποκρίνεται μόνο σε περίοδο ουσιαστικής ειρήνης. Είναι μάλιστα τόσο λαμπρή η αθηναϊκή εικόνα, που ο Sittl υπέθεσε πως η εισαγωγή συντέθηκε πριν από τον συμμαχικό πόλεμο και προσαρτήθηκε χωρίς καμία τροποποίηση στην αρχή του λόγου αργότερα, υπόθεση προς την οποία προσανατολίστηκε και ο Blass. Έχουμε, όμως, ήδη αναφέρει ότι χάρη στην πολιτική που ακολούθησε ο Εύβουλος η δύναμη της Αθήνας ανασυντάχτηκε κατά ένα μέρος, λίγο καιρό μόλις μετά το πέρας του συμμαχικού πολέμου.[...] Στο αντίθετο ρεύμα, ο Wolf, εκλαμβάνοντας κατά γράμμα τη φράση με την οποία ο ρήτορας τόνιζε την απώλεια όλων των πόλεων της Θράκης, μετέθεσε τον λόγο σε χρονολογία μεταγενέστερη του 348 π.Χ., μεταγενέστερη ακόμη και του 346 π.Χ. Οι περισσότερες ωστόσο πόλεις της Θράκης είχαν φύγει από την κυριαρχία της Αθήνας ήδη από το τέλος του συμμαχικού πολέμου, και μόνο η Μεθώνη κράτησε αντίσταση μέχρι το 353 π.Χ. [...] Όσον αφορά τον υπαινιγμό του ρήτορα ότι οι Αθηναίοι αναγκάστηκαν να σώζουν φίλους των Θηβαίων, είναι πολύ πιθανό να εννοεί την επεμβατική πρωτοβουλία της Αθήνας υπέρ της Μεσσήνης και της Μεγαλόπολης. Έχουμε λοιπόν κάθε λόγο, με βάση τα παραπάνω στοιχεία, να συγκλίνουμε προς τη γενικότερα αποδεκτή άποψη και να τοποθετήσουμε χρονικά τη σύνταξη του Ἀρεοπαγητικοῦ το 355 π.Χ. ή το 354 π.Χ. ...» (G. Mathieu, ό.π., σ. 195 - 196).

«..λείπεται δὲ νῦν νὰ κάμω λόγον περὶ τοῦ χρόνου τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἀρεοπαγιτικοῦ. Αἱ περὶ τούτου γνώμαι τῶν λογίων ἀνδρῶν εἶναι πολλαὶ καὶ ἀπώτατα ἀπ' ἀλλήλων ἀπέχουσαι. Ὁ παλαιὸς Ἰερώνυμος Βόλφιος ἐξήγαγεν ἐκ τοῦ ἐνάτου παραγράφου, ὅτι ἐξεδόθη ὁ λόγος μετὰ τὸ ἔτος 346. Ἄλλοι δέ, ἐν οἷς καὶ ὁ Benseleer, ἐξήγαγον ἐκ τοῦ αὐτοῦ χωρίου, ὅτι ἐξεδόθη ὁ λόγος εὐθὺς μετὰ τὸ ἔτος 355. Καὶ τῶ ὄντι τὸ μόνον χωρίον ἐξ οὗ δύναται νὰ ὀρισθῇ ὁ χρόνος τῆς ἐκδόσεως τοῦ λόγου, εἶναι οἱ παράγραφοι 9 καὶ 10.[...] Καὶ ἀπώλειαν μὲν τῶν ἐπὶ Θράκης πόλεων ἐκλαμβάνει ὁ Βόλφιος τὴν ὑπὸ Φιλίππου ἄλωσιν τῆς Ὀλύνθου· ἐάλω δὲ ἡ Ὀλυνθος κατὰ Κλίντωννα τὸ 347· τὸ δὲ ἐπόμενον ἔτος συνωμολογήθη μετὰξὺ Ἀθηναίων καὶ Φιλίππου ἢ Φιλοκράτειος εἰρήνη· ὥστε τῶ ὄντι ἡ πόλις τῶν Ἀθηναίων, καθ' ἃ λέγεται εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τοῦ λόγου, ἦγε τὸ 346 εἰρήνην. Ἄλλ' ἢ τοῦ Βολφίου γνώμη μόνον τὴν ἀπώλειαν τῶν ἐπὶ Θράκης ἐξηγεῖ, ἐν ᾧ ἢ τοῦ Benseleer ἐρμηνεύει ἅπαντα τὰ γεγονότα τὰ ἐν τῷ ἀναγραφέντι χωρίῳ μνημονευόμενα. Ἀπώλειαν τῶν ἐπὶ Θράκης πόλεων ἐκλαμβάνει ὁ Benseleer τὸν μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Ποτιδαίας χρόνον, διότι μετὰ τὴν πτώσιν τῆς Ποτιδαίας ἀπώλεσαν οἱ Ἀθηναῖοι πᾶν ὅ, τι εἶχαν ἐπὶ τῆς Χαλκιδικῆς χερσονήσου· ἐπὶ Θράκης δὲ ἐκάλουν οἱ Ἀθηναῖοι κυρίως τὰ ἐπὶ τῆς χαλκιδικῆς χερσονήσου χωρία· ἐάλω δ' ἢ Ποτίδαϊα τὸ ἔτος 356, περὶ τὰς αὐτὰς ἡμέρας, καθ' ἃς ἐγεννήθη ὁ Ἀλέξανδρος, διότι κατὰ Πλούταρχον (Ἀλεξ. 3) ἡ γένεσις τοῦ Ἀλεξάνδρου ἠγγέλθη τῷ Φιλίππῳ, ἄρτι Ποτίδαϊαν ἠρηκότι. Τὰ δὲ πλείω ἢ χίλια τάλαντα, ἃ μάρτην εἰς τοὺς ξένους ἀνηλώκασιν, εἶναι τὰ χρήματα τὰ δαπανηθέντα εἰς τοὺς μισθοφόρους κατὰ τὸν πόλεμον, ὃν ἐπολέμησαν οἱ Ἀθηναῖοι πρὸς Χίους, Ῥοδίους, Βυζαντίους, Κώους, τὸν ἐπικληθέντα συμμαχικόν· διήρκεσε δὲ ὁ πόλεμος ἔτη τρία καὶ συνωμολογήθη εἰρήνη τὸ τέλος τοῦ 355 ἔτους (Διοδ. 16.7).— Λέγονται δὲ οἱ Ἀθηναῖοι πρὸς τοὺς Ἕλληνας διαβεβλημένοι δι' αὐτὸν δὰ τὸν πρὸς τοὺς συμάχους πόλεμον· τῶ δὲ βαρβάρῳ ἐγένοντο πολέμοι διὰ τὸν Χάρητα, ὅστις στρατηγὸς ὢν τὸ 356 ἔτρεξεν εἰς βοήθειαν τοῦ Ἀρταβάζου, ἀποστάντος ἀπὸ τοῦ μεγάλου βασιλέως, ἐν ᾧ ἦγον εἰρήνην οἱ Ἀθηναῖοι πρὸς τὴν αὐλήν τῶν Περσῶν· συμμαχήσαντος δὲ τοῦ Χάρητος τῷ Ἀρταβάζῳ καὶ νικήσαντος τὴν τοῦ βασιλέως δύναμιν, ὁ μὲν Ἀρτάβαζος ἀποδιδούς τῆς εὐεργεσίας χάριτας ἐδωρήσατο πλῆθος χρημάτων, ἐξ ὧν ἠδυνήθη ὁ Χάρης νὰ διατρέφῃ τὸ στράτευμα, οἱ δ' Ἀθηναῖοι τὸ μὲν πρῶτον ἀπεδέξαντο τὴν πράξιν τοῦ Χάρητος, ὕστερον δὲ τοῦ βασιλέως πρέσβεις ἀποστείλαντος καὶ κατηγοροῦντος τοῦ Χάρητος τὴν ἐναντίαν ἔσχον γνώμη, καθ' ἃ διηγεῖται ὁ Διόδωρος (16.22).

Τὸ δ' ἐξῆς λεγόμενον, ἔτι δὲ τοὺς μὲν Θηβαίων φίλους σώζειν ἠναγκα-
σμένοι, τοὺς δ' ἡμετέρους αὐτῶν συμμάχους ἀπολωλεκότες ἀναφέρεται
εἰς τὸ τέλος τοῦ συμμαχικοῦ πολέμου μεθ' ὃν Χῖοι, Ῥόδιοι, Βυζάντιοι, φί-
λοι γενόμενοι τῶν Θηβαίων ἦσαν διὰ τὴν συνομολογηθεῖσαν εἰρήνην σώοι
καὶ ἀσφαλεῖς, ἐν ᾧ οἱ Ἰθηναῖοι ἀπώλεσαν αὐτοὺς τούτους, ὄντας πρὸ τοῦ
πολέμου συμμάχους.— Τέλος, τὰ εὐαγγέλια, ἃ δις ἤδη τεθύκασιν, κατὰ
τὸν πιθανώτατον λόγον ἀναφέρονται εἰς τὰς νίκας Χάρητος καὶ Ἀρταβά-
ζου κατὰ τοῦ Περσῶν βασιλείως, ἅς, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Διόδωρος, ἀπεδέξαντο
οἱ Ἰθηναῖοι. Οὕτω πάντα τὰ ἐν τῷ χωρίῳ μνημονευόμενα γεγονότα συ-
ντρέχουσι καὶ ἀρμόζουσι πρὸς τὸν χρόνον τὸν μετὰ τὸ 355 ἔτος, ὃν ὀρθό-
τατα μετ' ἄλλων ὀρίζει ὁ Benseler ὡς τῆς ἐκδόσεως τοῦ λόγου χρόνον.
(Α. Κυπριανοῦ: *Περὶ τοῦ Ἀρεοπαγитικοῦ τοῦ Ἰσοκράτους*, περ. Φιλί-
στωρ, τόμ. Α'. τευχ. 8, σελ. 303-305, Ἐν Ἀθήναις, 1861).

■ «δημοκρατίαν...ἀριστοκρατία μεμιγμένη».

«Ἐγὼ δ' ὁμολογῶ μὲν ἐρεῖν πολλὰ τῶν ἐκεῖ καθεστώτων, οὐχ ὡς Λυ-
κούργου τι τούτων εὐρόντος ἢ διανοηθέντος, ἀλλ' ὡς μιμησαμένου τὴν δι-
οίκησιν ὡς δυνατὸν ἄριστα τὴν τῶν προγόνων τῶν ἡμετέρων, καὶ τὴν τε
δημοκρατίαν καταστήσαντος παρ' αὐτοῖς τὴν ἀριστοκρατία μεμιγμένην,
ἥπερ ἦν παρ' ἡμῖν, καὶ τὰς ἀρχάς οὐ κληρωτάς ἀλλ' αἰρετάς ποιήσαντος,
καὶ τὴν τῶν γερόντων αἴρεσιν τῶν ἐπιστατούντων ἅπασιν τοῖς πράγμασι
μετὰ τσαύτης σπουδῆς ποιῆσθαι νομοθετήσαντος, μεθ' ὅσης πέρ φασι
καὶ τοὺς ἡμετέρους περὶ τῶν εἰς Ἄρειον πάγον ἀναθήσεσθαι μελλόντων,
ἔτι δὲ καὶ τὴν δύναμιν αὐτοῖς περιθέντος τὴν αὐτήν, ἥπερ ἦδει καὶ τὴν
βουλὴν ἔχουσαν τὴν παρ' ἡμῖν» (Ἰσοκράτους *Παναθηναϊκός*, 153 - 155).

Ἵποθεσις ἀνωνύμου γραμματικοῦ

Ἐν τούτῳ τῷ λόγῳ συμβουλεύει ὥστε τοὺς Ἄρεοπαγίτας ἀναλαβεῖν
τὴν προτέραν πολιτείαν, ἣτις ἦν ἔχουσα πᾶσαν ἐξουσίαν, σχεδὸν εἰπεῖν,
τῶν ἐν τῇ πόλει πάντων πραγμάτων. Ἦσαν γὰρ αὐτὴν ἀποβαλόντες
ἀπὸ τσαύτης αἰτίας. Ἐφιάλτης τις καὶ Θεμιστοκλῆς χρεωστοῦντες τῇ
πόλει χρήματα καὶ εἰδότες ὅτι, ἐὰν δικάσωσιν οἱ Ἄρεοπαγῖται, πάντως
ἀποδώσουσι, καταλῦσαι αὐτοὺς ἔπεισαν τὴν πόλιν, οὕτως οὕπως τινὸς

μέλλοντος κριθῆναι (ὁ γὰρ Ἀριστοτέλης λέγει ἐν τῇ Πολιτείᾳ τῶν Ἀθηναίων ὅτι καὶ ὁ Θεμιστοκλῆς αἴτιος ἦν μὴ πάντα δικάζειν τοὺς Ἀρεοπαγίτας)· δῆθεν μὲν, ὡς δι' αὐτοὺς τοῦτο ποιοῦντες, τὸ δ' ἀληθές διὰ τοῦτο πάντα κατασκευάζοντες. Εἶτα οἱ Ἀθηναῖοι ἀσμένως ἀκούσαντες τῆς τοιαύτης συμβουλῆς κατέλυσαν αὐτούς. Καὶ ἡ μὲν ὑπόθεσις αὕτη· ἡ δὲ στάσις τοῦ λόγου πραγματικὴ· κεφάλαιον δὲ τὸ συμφέρον. Ἐγράφη δ' ὁ λόγος ἐν ἀρχαῖς τῶν Φιλιππικῶν χρόνων, ὡς καὶ αὐτὸς δηλοῖ.

§§1-2

Ὑποθετικές αντιρρήσεις στον «περί σωτηρίας» λόγο του Ισοκράτους.

Ειδικοί στόχοι

α) να καταδειχθεί ο τρόπος με τον οποίο λειτουργεί το «σχῆμα προ(κατα)λήψεως».

β) να επισημανθεί ο χαρακτήρας των «προκαταλαμβανομένων» απόψεων που απηχούν τη λογική της (υλικής) δύναμης και το ὄλο έπαρση και αλαζονεία ιμπεριαλιστικό πνεύμα απ' το οποίο διακατέχονται οι πολίτες των Αθηνών.

γ) να συνδυασθεί - σ' ὅ,τι αφορά στη γλωσσική διδασκαλία - η μελέτη της αρχαίας με τη γνώση της νέας ελληνικής, έτσι ώστε να γίνει πραγματικότητα η προτροπή του Κοραή ο οποίος δεν κουράζεται να συνιστά διαρκῶς «τὴν ἀδιάκοπον παράθεσιν τῆς παλαιᾶς μετὰ τὴν νέαν γλῶσσαν τῶν Ἑλλήνων».

Επισημάνσεις

■ Σε αντίθεση με τις σημερινές πρακτικές της δογματικής ανακοίνωσης των ατομικών απόψεων, ἢ της απόδοσης σκοτεινῶν κινήτρων στον διαφωνούντα, το αρχαίο ελληνικό πνεύμα αποδεικνύει ὅτι ξέρεει να διαλέγεται ακόμα κι ὅταν μονολογεί, αναζητώντας τις πιθανές αντιρρήσεις και προσπαθώντας να τις ανασκευάσει με τη δύναμη του λόγου.

■ Οι λέξεις, με το ειδικό τους βάρος, εκφράζουν την ουσία του ιμπεριαλιστικού πνεύματος: «τριήρεις...κεκτημένης» (υλική δύναμη), «κατὰ θάλατταν ἀρχούσης» (ηγεμονία), «συντάξεις ὑποτελοῦντας» (οικονομική εκμετάλλευση και ισχύς), «τὸ προσταττόμενον ποιῶντας» (αυταρχική άσκηση εξουσίας), «τοῖς δ' ἐχθροῖς... δεδιέναι περὶ τῆς αὐτῶν σωτηρίας» (έπαρση και αλαζονική περιφρόνηση του αντιπάλου).

■ «ἔτι δὲ συμμάχους ἐχούσης πολλοὺς [...], πολὺ δὲ πλείους τοὺς τὰς συντάξεις ὑποτελοῦντας...». Κάνει πιθανότατα τη διάκριση μεταξύ συμμάχων που συνδέονταν με ειδική συμφωνία και συμμάχων που ἦσαν πλήρη μέλη της συμμαχίας.

■ Οι γλωσσικές συσχετίσεις με άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες γίνονται για να συνειδητοποιηθεί και στο γλωσσικό πεδίο είτε η προσφορά [πρόβλ. (σύν)ταξίς-tax] είτε η οργανική σχέση [πρόβλ. σφάλλω-fallo] του ελληνικού προς τον ευρωπαϊκό πολιτισμό.

Αξιοποιήσιμο υλικό

■ «Προκατάληψις μὲν οὖν ἔστι δι' ἧς τὰ τε τῶν ἀκούοντων ἐπιτιμήματα καὶ τοὺς τῶν ἀντιλέγειν μελλόντων λόγους προκαταλαμβάνοντες ὑπεξαιρήσομεν τὰς ἐπιφερομένας δυσχερείας. Καὶ τὰς μὲν τῶν ἀκούοντων ἐπιτιμήσεις ὧδε χρῆ προκαταλαμβάνειν· ἴσως δὲ τινες ὑμῶν θαυμάζουσιν ὅτι νέος ὢν οὕτω περὶ μεγάλων πραγμάτων ἐπεχείρησα δημηγορεῖν.» (Ἀναξιμένους Ῥητορική πρὸς Ἀλέξανδρον, 18, 1).

■ «τὴν πρόσοδον ἐποιησάμην».

«Ἡ δὲ φράσις πρόσοδον ποιῆσθαι ἢ ἀπογράφεσθαι ἢ γράφεσθαι πρὸς τὴν βουλὴν ἢ τὸν δῆμον παρέσχε και παρέχει οὐκ ὀλίγας δυσκολίας, διότι πρῶτον ὀλίγον εἶνε γνωστὴ διὰ τὴν σπανίαν χρῆσιν αὐτῆς, και δεύτερον εἶνε λίαν συνεπτυγμένη.

Ἄ Ο Βenseler ἐν τῇ τοῦ Ἀρεοπαγιτικοῦ ἐκδόσει σελ. 87 μέμφεται τὸν Βεργμᾶννον και Κοραῖν ὡς μὴ ὀρθῶς τὴν φράσιν ἐνόησαντας. Παρατίθησι δὲ πρὸς διασάφισιν αὐτῆς τὸ τοῦ Αἰσχίνου (κατὰ Τιμάρχ. 81) χωρίον, ἔχον οὕτω. «Τῆς γὰρ βουλῆς τῆς ἐν Ἀρείῳ πάγῳ πρόσοδον ποιουμένης πρὸς τὸν δῆμον κτλ.» [...] Ἀλλ' ἂν τις παραβάλλῃ τὰ τρία τοῦ Ἀρεοπαγιτικοῦ χωρία (1, 15, 84) ἔνθα ἡ φράσις ἀπαντᾶται και τὸ τοῦ Αἰσχί-

νου κατὰ Τιμάρχου (81) πρὸς ἄλλο σαφέστερον χωρίον τοῦ Δημοσθένους (κατὰ Τιμοκρ. 715), ἐξηγούμενον καὶ ἐκ προηγουμένων ἄλλων αὐτόθι χωρίων, νομίζομεν ὅτι εὐκόλως θέλει πεισθῆ ὅτι ἡ φράσις δὲν λέγεται ἰδίως ἐπὶ τῆς προσελεύσεως τῶν Ἀρεοπαγιτῶν πρὸς τὸν δῆμον, ἀλλ' ἐπὶ παντὸς πολίτου ζητοῦντος παρὰ τῆς βουλῆς τῶν πεντακισίων (διὰ τῶν πρυτάνεων) ἄδειαν εἰσόδου πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου. [...] Τὸ δὲ πρόσοδον ἀπογράφεσθαι ἢ γράφεσθαι ἴσως ἰδίως λέγεται ἐπὶ τοῦ ζητοῦντος παρὰ τῆς βουλῆς ἄδειαν νὰ ἐμφανισθῆ εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ὅπως προτείνῃ νόμον τινα. [...] Οὕτως ἐν τῷ μνημονευθέντι τοῦ Δημοσθένους χωρίῳ κατηγορεῖται ὁ Τιμοκράτης καὶ ὅτι προσῆλθεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ ἐν παραβύστω καὶ λάθρα νόμον εἰσήνεγκεν ἄνευ εἰδήσεως τῆς βουλῆς. Ὁ δὲ κατηγορος ἀφοῦ ἀνέγνω τὸν νόμον, κατὰ τὸν ὅποιον ὄφειλε νὰ συμμορφωθῆ ὁ Τιμοκράτης, λέγοντα «ὁ δὲ τιθεὶς τὸν καινὸν νόμον, ἀναγράψας εἰς λεύκωμα, ἐκτιθέτω πρόσθεν τῶν ἐπωνύμων ὁσημέραι, ἕως ἂν ἐκκλησία γένηται»[...] στραφεὶς ἔπειτα πρὸς τὸν Τιμοκράτην λέγει: «χρῆν σε, ὦ Τιμοκράτες, εἰδὸτα τὸν νόμον τόνδε, ὃν ἀνέγνων, εἶτι δίκαια ἐβούλου πράττειν, πρῶτον μὲν πρόσοδον γράψασθαι πρὸς τὴν βουλήν, εἶτα τῷ δήμῳ διαλεχθῆναι» [...]

Ἐνταῦθα λοιπὸν ὁ Ἰσοκράτης διὰ τῆς φράσεως περὶ σωτηρίας τὴν πρόσοδον ἐποησάμενη φαίνεται λέγων πεφυλαγμένως πως καὶ ἀορίστως ὅτι ἐξεπλήρωσε δῆθεν καὶ αὐτὸς τὰς τοῦ νόμου διατυπώσεις, ζητήσας παρὰ τῆς βουλῆς τὴν ἄδειαν ἵνα λαλήσῃ πρὸς αὐτοὺς περὶ σωτηρίας· διὸ καὶ ἐνάρθως τὴν πρόσοδον λέγει, τὴν γνωστὴν δηλ. οὕσαν εἰς αὐτοὺς ἐκ τῶν προτέρων δῆλῳσίν του, ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ σκοπὸς του ἀπέβλεπε νέων νόμων πρότασιν διώρθωσεν ἐν σελ. 15 τὴν φράσιν εἰπὼν «ὑπὲρ ἧς ἐγὼ καὶ τοὺς λόγους μέλλω ποιῆσθαι καὶ τὴν πρόσοδον ἀπεγραψάμενη» (Α.Γ. Κωστοπούλου, *Περὶ τοῦ Ἀρεοπαγιτικοῦ τοῦ Ἰσοκράτους ἀπάντησις*, Φιλίστωρ, τόμ. Α', τευχ. 12, σ. 502-504).

■ Ἡ ἀποψη ὅτι οἱ λόγοι τοῦ Ἰσοκράτους λειτουργοῦσαν ὡς ασκήσεις ρητορικῆς γιὰ τοὺς μαθητὲς του.

Ἰποστηρικτῆς τῆς υπῆρξε ὁ Αριστείδης Κυπριανός (1830-1869): «Πλανῶνται δὲ οἱ νεώτεροι ἐξηγηταὶ περὶ δύο κυρίως πράγματα. Πρῶτον νομίζουσιν ὅτι οἱ λόγοι τοῦ Ἰσοκράτους ἐγράφησαν καὶ ἀποτείνονται πρὸς τὸ δημόσιον, ἐν ᾧ κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην ἐγράφησαν καὶ ἀποτείνονται πρὸς μόνους τοὺς μαθητὰς, τοὺς μαθητὰς μόνους προϋποθέτουσιν ἀναγνώστας, καὶ ἡ ἔρμηνεία πρέπει νὰ ἀφορμᾶται ἐκ ταύτης τῆς ἀρχῆς, διότι πᾶς ἄλλος

τρόπος, ὅστις ὑπολαμβάνει τὸ δημόσιον ἀναγνώστας τῶν λόγων, ἄγει εἰς ἡμαρτημένην καὶ ἄτοπον ἐξηγήσιν. Οἱ σωζόμενοι λόγοι τοῦ Ἰσοκράτους εἶναι κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην τὰ παρὰ τῶν παλαιῶν μνημονευόμενα ἀπόρρητα τοῦ Ἰσοκράτους[...]. Εἶναι αἱ τέχναι τοῦ Ἰσοκράτους, ἃς ἴστορεῖ ὁ Πλούταρχος, ὅτι λαβὼν ὁ Δημοσθένης κρύφα ἐξέμαθεν αὐτάς [...]. Εἶναι δηλαδὴ συγγράμματα τεχνικὰ ὠρισμένα εἰς μελέτην μόνων τῶν μαθητῶν τοῦ σχολείου, ἅτινα δὲν μετεδίδοντο εἰς τοὺς ἔξω, ἀλλ' εἰς μόνους ἐκείνους ὅσοι εἶχον ἀποτίσει τὸν μισθὸν τῆς διδασκαλίας. Δεύτερον πλανῶνται οἱ νεώτεροι ἐξηγηταὶ περὶ ἐκεῖνο, ὅτι ὑπολαμβάνουσι τοὺς σωζομένους λόγους τοῦ Ἰσοκράτους ὁμοίους τοῖς τῶν ἄλλων ῥητόρων, ἀπλοῦς δηλ. καὶ περὶ μίαν ὑπόθεσιν διατρέβοντας, ἐν ᾧ κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην οἱ λόγοι τοῦ Ἰσοκράτους ἀνάγονται εἰς ἐκείνην τὴν τάξιν τῶν λόγων, οὗς οἱ παλαιοὶ ἐκάλουν ἐσχηματισμένους. Ἐσχηματισμένοι δὲ λόγοι ὀνομάζονται οἱ ἔχοντες σύνθεσιν ὑποκεκρυμμένην καὶ λανθάνουσαν, ἣν διαγιγνώσκουσι μόνον οἱ εἰδότες τὸ μυστήριον μαθηταί. Σκοπὸς τῆς παραδόξου ταύτης συνθέσεως ἦτο νὰ μένωσιν ἀπόρρητοι οἱ κανόνες τῆς τέχνης καὶ εἰς περίστασιν καθ' ἣν μετέδιδέ τις τῶν μαθητῶν εἰς τοὺς ἔξω τοῦ σχολείου τοὺς λόγους. Διότι ἐν ᾧ ὁ ἐπιπολαιῶς ἀναγινώσκων καὶ ἀμύητος τοῦ ἀπορρήτου νομίζει ὅτι ἀναγινώσκει λόγον ἀπλοῦν, ὁ προειδὼς τὴν ὑπολανθάνουσαν οἰκονομίαν μαθητῆς ἀνευρίσκει τὸ πλέγμα τῆς συνθέσεως καὶ ἀνακαλύπτει θησαυρὸν τεχνικῶν κανόνων καὶ ὑποδειγμάτων...» (Αρ. Κυπριανοῦ, *Τὰ ἀπόρρητα τοῦ Ἰσοκράτους ἢ περὶ λόγων ἐσχηματισμένων*, σελ. 8-9, Ἐν Ἀθήναις, 1871).

Το ἰσχυρότερο ἐπιχείρημα τοῦ Κυπριανοῦ εἶναι ἡ ἐπίκληση ἐνός ἀποσπάσματος ἀπὸ τον Παναθηναϊκὸ (§ 246) που, σημειωτέον, ἔφερε καὶ τον Κοραΐ σε ἀμνηχανία: «Ὅτι δὲ προελόμενος συνθεῖναι λόγον μηδὲν ὅμοιον τοῖς ἄλλοις, ἀλλὰ τοῖς μὲν ῥαθύμως ἀναγινώσκουσιν ἀπλοῦν εἶναι δόξοντα καὶ ῥάδιον καταμαθεῖν, τοῖς δ' ἀκριβῶς διεξιούσιν αὐτὸν καὶ πειρωμένοις κατιδεῖν, ὃ τοὺς ἄλλους λέληθε, χαλεπὸν φανούμενον καὶ δυσκαταμάθητον, καὶ πολλῆς μὲν ἱστορίας γέμοντα καὶ φιλοσοφίας, παντοδαπῆς δὲ μεστὸν ποικιλίας καὶ ψευδολογίας, οὐ τῆς εἰθισμένης μετὰ κακίας βλάπτειν τοὺς συμπολιτευομένους, ἀλλὰ τῆς δυναμένης μετὰ παιδιᾶς ὠφελεῖν ἢ τέρπειν τοὺς ἀκούοντας».

■ «πλείους μὲν τρίηρεις ἢ διακοσίας κεκτημένης».

Ἡ Claude Mossé παρατηρεῖ: «Διαθέτουμε μερικές ἀριθμητικές ἐνδείξεις πού ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ ἀνασυγκρότηση τοῦ στόλου ὑπῆρξε μολα-

ταῦτα γοργή. Ὁ Ἴσοκράτης, στήν ἀρχή τοῦ «Ἄρεοπαγίτικου», μιλάει γιά 200 τριήρεις. Τό φθινόπωρο τοῦ ἔτους 353, ὁ Δημοσθένης, στό λόγο του περί τῶν «Συμμοριῶν» ὑπολογίζει σέ 300 τόν ἀριθμό τῶν πλοίων πού διέθετε ἡ Ἀθήνα [...]. Τέλος, τὸ 353-352, οἱ ἀπογραφές τοῦ ναυτικοῦ τὸν ὑπολογίζουν σέ 349. Ὑπάρχει σ' αὐτὸ τὸν τομέα μιὰ σημαντικὴ καὶ ἐξαιρετικὰ γοργὴ πρόοδος. Ἡ Ἀθήνα φαινόταν τότε ὅτι εἶχε ξαναβρεῖ τὴν ἀλλοτινὴ ναυτικὴ τῆς δύναμη. Σὲ τί πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ αὐτὴ ἡ ἀναγέννηση; Σὲ μόνη τὴν πολιτικὴ τοῦ Εὐβούλου; Θὰ ἦταν ὑπερβολικὸ νὰ τὸ ὑποθέσουμε, μολονότι ὁ τελευταῖος συνέβαλε στὴν ἐπανόρθωση τῶν ἀπωλειῶν πού ἐπέφερε ὁ συμμαχικὸς πόλεμος. Στὴν πραγματικότητά, τὰ ἔτη 385-377, κατὰ τὰ ὁποῖα ἀποκαταστάθηκε ἡ ναυτικὴ αὐτοκρατορία καὶ κατόπιν συνεστήθη ἡ δευτέρη συμμαχία, δὲν εἶναι ξένα πρὸς αὐτὴ τὴν ἀνανέωση τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου. Ἡ τάξη πού ἐπεβλήθη στὰ δημόσια οἰκονομικά, ἡ σύσταση τῶν τριηραρχικῶν συμμοριῶν, οἱ συνεισφορὲς τῶν συμμάχων τὴν εὐνόησαν ὁμοίως. Οἱ πρῶτες ἐκστρατεῖες τοῦ Φιλίππου δὲ φαίνεται νὰ ἔθιξαν τὴ ναυτικὴ ὑπεροχὴ τῆς Ἀθήνας. Πρέπει ὥστόσο νὰ διατυπωθεῖ μιὰ ἐπιφύλαξη: ὅλες οἱ τριήρεις πού βρισκόνταν στὰ ναυπηγεῖα δὲν ἦταν σὲ κατάσταση πλοιομότητος. Ἐνας ἀριθμὸς ἀνάμεσά τους δὲν ἦταν ἐξοπλισμένες[...]. Καὶ ἰδίως ὑπῆρχε ἔλλειψη κωπηλατῶν [...]. Τὸ 351, ὁ Δημοσθένης παρουσιάζει σὰν ἓνα ἀνώτατο ὄριο τὸν ἐξοπλισμὸ πενήντα τριήρων καὶ στὴν πράξη σχεδιάζει νὰ βάλει σὲ κατάσταση ἐκστρατείας μόνον δέκα [...]. Μιὰ παρατήρηση τοῦ Αἰσχίνη στό λόγο «Περὶ Πρεσβείας» ἐπιβεβαιώνει τὶς δυσκολίες πού ὑπῆρχαν σ' αὐτὸ τὸν τομέα. Ὁ Αἰσχίνης ἀναφέρεται, πράγματι, σὲ «...πενήντα πλοῖα τῶν ὁποίων ψηφίστηκε ἡ κατασκευή, ἀλλὰ τὰ ὁποῖα δὲ θὰ ἐξοπλιστοῦν ποτέ»[...]. Ἡ Ἀθήνα διέθετε ἀναμφίβολα ἓνα σημαντικὸ στόλο. Ἀλλὰ μποροῦμε νὰ διερωτηθοῦμε ὡς ποιοὶ σημεῖο τὰ δημοσιονομικά τῆς μέσα τῆς ἐπέτρεπαν νὰ τὸν χρησιμοποιεῖ πλήρως.» (Claude Mossé, *Τὸ τέλος τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας*, ἐπιμέλεια Γ. Κ. Βλάχου, ἐκδ. Παπαζήση, Ἀθήνα 1978, σ. 419-421).

■ **συντάξεις.** Για τον ευφημισμὸ:

«...ἃ δ' οὖν οἱ νεώτεροι τοὺς Ἀθηναίους λέγουσιν τὰς τῶν πραγμάτων δυσχερείας ὀνόμασι χρῆστοις καὶ φιλανθρώποις ἐπικαλύπτοντας ἀστεῖως ὑποκορίζεσθαι τὰς μὲν πόρνας ἑταίρας, τοὺς δὲ φόρους συντάξεις, φυλακὰς δὲ τὰς φρουρὰς τῶν πόλεων, οἴκημα δὲ τὸ δεσμωτήριον καλοῦντας, πρῶ-

του Σόλωνος ἦν, ὡς ἔοικε, σόφισμα, τὴν τῶν χρεῶν ἀποκοπὴν σεισάχθει-
αν ὀνομάσαντος ». (Πλουτάρχου, Βίος Σόλωνος, 15,2).

Παρ' ὅλο που δεν πρόκειται για το ίδιο πράγμα, αξίζει να επισημανθεί η ομοιότητα της «ευφημιστικής» αθηναϊκής τακτικής προς τον σύγχρονο, αμερικανικής εμπνεύσεως συρμό του «πολιτικῶς ὀρθοῦ» (π.χ. ὄχι «ανά-
πηρος» ἀλλὰ «άτομο με ειδικές ανάγκες», ὄχι «νέγρος» ἀλλὰ «αφροαμε-
ρικανός», κ.τ.τ.).

Ασκήσεις

2. Η χρονολόγηση ενός λόγου δεν είναι πάντοτε εύκολη υπόθεση, και στην συγκεκριμένη περίπτωση έχουν εκφρασθεί διάφορες, δισταύμενες μεταξύ τους, απόψεις. Ποια στοιχεία του κειμένου θα μπορούσαν, κατά τη γνώμη σας, να στοιχειοθετήσουν αντιρρήσεις για μια μετά το τέλος του «συμ-
μαχικού» πολέμου χρονολόγηση;

Μπορεί να αξιοποιηθεί η άποψη του Werner Jaeger, ο οποίος στο έργο του *Δημοσθένης* (α' έκδ. 1939, ελλ. έκδ. Μορφωτικού Ίδρυματος Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, 1979, μτφρ. Δέσποινας Καρπούζα - Καρασάββα) παρατηρεί, σχετικά με τον Αρεοπαγιτικό, τα εξής: «Τό πολιτικό τοῦτο φυλλάδιο συμβούλευε τοὺς Ἀθηναίους νά ἐγκαταλείψουν τὴν ἐκφυλισμένη ὀλιγαρχία καί νά ἐπιστρέψουν σ' ἓνα ἀπολυταρχικό πολίτευμα μέ τὴν κεντρική ἐξουσία στά χέρια ἑνός ἰσχυροῦ Ἄρειου Πάγου. Φυσικά δέ μᾶς λέει, ἀπό πού θά πάρει τὴ δύναμη ἡ ἀγαπημένη του πλοῦσια ἀστική τάξη, πού θά ἦταν ὁ φορέας μιᾶς τέτοιας ἐξουσίας. Εἶναι λοιπόν μόνο εὐσεβεῖς πόθοι γιά ἀντίδραση, χωρίς κανέναν ὑπαινιγμό γιά τό πῶς θά μπορούσε νά λυθεῖ τό πρόβλημα τῶν πολλῶν. Παρά ταῦτα ὁ Ἀρεοπαγιτικός παραμένει ἓνα ἐξαιρετικῆς σημασίας ἱστορικό τεκμήριο γιά τὴν ἐξέλιξη τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Ἀθήνας, κατά τὴν ἐποχὴ τῆς παρακμῆς τῆς δεύτερης συμμαχίας. Καί πιστεύω πῶς ἡ σημασία του γίνεται ἀκόμη μεγαλύτερη, ἂν υποθέσουμε πῶς τό κείμενο γράφηκε στήν περίοδο τῆς εἰρήνης ἀμέσως πρὶν ἀπό τὴν ἔκρηξη τοῦ Συμμαχικοῦ πολέμου καί δέν εἶναι, ὅπως γενικά θεωρεῖται, προῖόν τῆς ὀλοκληρωτικῆς συντριβῆς τῆς αθηναϊκῆς δυνάμεως κατά τό Συμμαχικό πόλεμο. Καί μοῦ φαίνεται ὅτι αὐτό μπορεῖ νά ἀποδειχτεῖ μέ ἀκαταμάχητα ἐπιχειρήματα. Ὁ Ἀρεοπαγιτικός προϋποθέτει ὅτι ἡ δύναμη τῆς Ἀθήνας εἶναι ἀκόμη ἀξιόλογη, ὅτι ὑπάρχει ἓνας πολυάριθμος στόλος καί μιά ἔνωση συμμάχων, πού γιά τίς

καλές τους προθέσεις δέν ἐπιτρέπεται ἀκόμη νά ἀμφιβάλλει καθόλου ὁ συγγραφέας...»(Δημοσθένης, σ. 70 - 71).

5. Να μεταγραφεί στην αρχαία ελληνική η φράση: « Ο Ισοκράτης ἔλεγε στους μαθητές του ὅτι αὐτός μεν δίδασκε ἀντί δέκα μῶν, ἀλλά ὅτι θα δώσει δέκα χιλιάδες σ' αὐτόν που θα τον δίδασκε τόλμη και ευφω-νία».

Ἰσοκράτης ἔλεγεν τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ, ὡς αὐτός μεν δέκα μῶν διδάσκει, τῷ δὲ αὐτόν διδάξοντι τόλμην και εὐφωνίαν δώσειν δεκακισχιλίας.

§§ 3-35

Δεδομένου ὅτι για τις δύο μεταφρασμένες ἐνότητες (§§ 3-35 και §§ 50-84) διατίθενται μόνο δύο διδακτικές ὥρες (μία ὥρα για κάθε ἐνότητα), καλό θα ἦταν - ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατόν - να διαβάσουν οι μαθητές το μεταφρασμένο κείμενο στο σπίτι, ἔτσι ὥστε να υπάρξει χρόνος για στοιχειώδη ἀναφορά στο περιεχόμενο των ἀποσπασμάτων και στα ἐρμηνευτικά σχόλια που ἔχουν τεθεί στο τέλος των μεταφράσεων. Ἐδῶ παρατίθεται ἀπλῶς η περιληπτική ἀπόδοση των παραγράφων.

Πρόλογος

Προοίμιο

3-6: Η ἐμπιστοσύνη στη δύναμη εἶναι ἐπικίνδυνη. Ο πλοῦτος και η δύναμη ὁδηγοῦν στην ἀφροσύνη. Το παράδειγμα Ἀθηναίων - Λακεδαιμονίων.

6-8: Ἀθηναῖοι και Λακεδαιμόνιοι, ἀν και δυνατοί, κινδύνευσαν να υποδουλωθοῦν. Η σημερινή ἰσχύς υποδέεστερη αὐτῆς του παρελθόντος.

9-11: Η σημερινή κρίσιμη κατάσταση ἀντιμετωπίζεται με χρηστή «γενική διοίκηση» κι ὄχι με σποραδικές ἐπιτυχίες. Ἀπόδειξη οι πρόσφατες ἐξελίξεις.

12-15: Οι ἐπιτυχίες του Κόνωνος και του Τιμοθέου δεν ἀπέδωσαν, γιατί λείπει η «ψυχή πόλεως», το ὀρθό, μη διεφθαρμένο, πατρογονικό πολίτευμα.

Πρόθεση

16-18: Προτείνεται η επιστροφή στην παλαιά, ευεργετική για την πόλη δημοκρατία, σε αντίθεση με την τωρινή, πρόξενο μίσους και καταστροφών.

19: Θα μιλήσει για το παλαιό πολίτευμα, εν συγκρίσει προς το νέο.

Πίστεις

20-23: Η παλαιά πολιτεία ήταν αυστηρή, ακριβοδίκαιη, και βασιζόταν στην αξιοκρατική ισότητα — όχι στη «διά κλήρου» αναξιοκρατική ισοπέδωση.

24-27: Οι πολίτες θυσίαζαν το ατομικό συμφέρον χάριν του δημοσίου — όχι το αντίστροφο: οι άδικοι τιμωρούνταν, οι δε δίκαιοι επαινούνταν.

28: Ο τρόπος με τον οποίον ασκούνταν η όλη διοίκηση είχε αντίκτυπο και στα επί μέρους, στην καθημερινή ζωή των πολιτών:

29-30: στη θρησκεία: τήρηση της παράδοσης, αποφυγή νεωτερισμών — όχι σπατάλη του δημοσίου χρήματος με το πρόσχημα της ευσέβειας.

31-35: στις μεταξύ τους σχέσεις: φροντίδα των φτωχών για τους πλούσιους και των πλουσίων για τους φτωχούς — συνδυασμός ατομικού-κοινοτικού καλού.

§§ 36-37

Η μέριμνα για την παιδεία, βάση της χρηστής διοίκησης

Ειδικοί στόχοι

α) Να δειχθεί ότι ο έπαινος για τις πράξεις «τάς ἐν ἐκείνοις τοῖς χρόνοις γιγνομένας», και η προτροπή για επιστροφή στην «πάτριον πολιτείαν» ακολουθούν την παράδοση ενός μετριοπαθούς (ολιγαρχικού) ρεύματος του οποίου τις βασικές θέσεις αναπαράγει εδώ ο Ισοκράτης.

β) να επισημανθεί ότι με το σχήμα προλήψεως («Ἴσως ἂν οὖν τις ἐπιτιμήσειεν τοῖς εἰρημένοις...») ο Ισοκράτης προσπαθεί να «προ(κατα)λάβει» μια πιθανότατα συχνά ασκούμενη στα λεγόμενά του κριτική, ότι δηλ. οι

διαπιστώσεις του έχουν υμνητικό - ηθικολογικό χαρακτήρα και στερούνται αποδεικτικής δυνάμεως.

γ) να καταδειχθεί ότι για τον Ισοκράτη το πρόβλημα των σχέσεων των πολιτών προς τους άλλους πολίτες και την πολιτεία (:«τὰ πρὸς σφᾶς αὐτοὺς εἶχον καὶ τὴν πόλιν διώκουν») είναι πρωτίστως πρόβλημα παιδείας.

Επισημάνσεις

■ Ο τρόπος με τον οποίο αναφέρεται ο Ισοκράτης στη «χρυσή εποχή» της «πατρίου πολιτείας» είναι γενικευτικός και εξιδανικευτικός. Γενικευτικός γιατί αποσιωπώνται οι διαφορές μεταξύ της νομοθεσίας Σόλωνα και Κλεισθένης, και εξιδανικευτικός γιατί το καθεστώς ενός πρόσκαιρου συμβιβασμού αντιτιθέμενων συμφερόντων (όπως αυτό που θέσπιζε η Σολώνεια νομοθεσία) παρουσιάζεται ως η ενσάρκωση της επί γης αρμονίας.

■ Το θέμα των αιτιών για τις οποίες λειτουργεί σωστά και παρουσιάζει ακμή μια κοινωνία είναι τεράστιο, και οπωσδήποτε δεν καλύπτεται με την επίκληση του ορθού πολιτεύματος ή ενός θεσμού που με την αποκατάστασή τους στην παλαιά τους μορφή θα φέρουν τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Κάτι τέτοιο δεν εξηγεί γιατί το πολίτευμα ή ο θεσμός εγκαταλείφθηκε, ούτε αναζητεί και σε άλλους τομείς (οικονομία, γεωπολιτικούς παράγοντες, πολιτιστική ιδιαιτερότητα και ομοιογένεια, ιστορική συγκυρία, ρόλο προσωπικοτήτων, τυχαίο, κ.λπ.) τις αιτίες που καθορίζουν τις κοινωνικές εξελίξεις. Εξ άλλου η λογική του Ισοκράτους θα μπορούσε να αντιστραφεί: Δεν είναι μόνο το πολίτευμα που καθορίζει τις κοινωνικές εξελίξεις, αλλά και οι τελευταίες που καθορίζουν τη μορφή του πολιτεύματος.

Αξιοποιήσιμο υλικό

■ Οι μετριοπαθείς ολιγαρχικοί

Σημειωτέον ότι η J. de Romilly (*Les Modérés athéniens vers le milieu du IVe siècle: Échos et concordances*, *Revue des Études Grecques*, LXVII, 1954, σ. 327-354) διατυπώνει την υπόθεση για ύπαρξη ενός μετριοπαθούς κόμματος στην Αθήνα κατά τα μέσα του 4ου π.Χ. αιώνα.

Η Claude Mossè παρατηρεί: «'Απομένει να εξεταστέι ὡς ποῖο βαθμὸ οἱ ὀλιγαρχικοὶ καὶ οἱ μετριοπαθεῖς ὑπῆρξαν ἱκανοὶ νὰ δράσουν στὴν Ἀθήνα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 4ου αἰῶνα· πράγματι, φαίνεται καθαρὰ ὅτι ἡ διπλὴ ἀποτυχία τῶν ὀλιγαρχικῶν ἐπαναστάσεων τοῦ 5ου αἰῶνα ἀπομάκρυνε κάπως τοὺς ἀντιπάλους τῆς δημοκρατίας ἀπὸ τὴν ἄμεση δράση. Ἡ πολιτικὴ τους δραστηριότητα στὸν 4ο αἰῶνα ἐκτυλίσσεται σὲ δύο ἐπίπεδα: οἱ παλαιοὶ ὀπαδοὶ τοῦ Θηραμένῃ ἐξακολούθησαν νὰ παίζουν ἐνεργὸ ρόλο, χωρὶς καθόλου νὰ ἀπαρνηθοῦν τὸν ἡγέτη τους[.]. Ἐπαιξάν ὅμως αὐτὸ τὸ ρόλο σεβόμενοι τοὺς δημοκρατικούς θεσμούς καὶ μέσα στὰ πλαίσια αὐτῶν τῶν θεσμῶν. Στὴν πραγματικότητα, οἱ μετριοπαθεῖς δὲ διευθύνουν ἀληθινὰ τὴν πολιτικὴ τῆς Πόλεως παρὰ μόνον δύο φορές: στὰ μισὰ τοῦ 4ου αἰῶνα, ὅταν ὁ Εὐβουλος καὶ τὸ περιβάλλον του προσπαθοῦν νὰ ἀποτρέψουν τὴν Πόλη ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς περιπέτειες καὶ ἐκκαθαρίζουν τὸ παθητικὸ τῆς δεύτερης ναυτικῆς συμμαχίας· μετὰ τὴ Χαιρώνεια, ὅταν ὁ Λυκούργος, ἐξουσιοδοτημένος μὲ πλήρεις ἐξουσίες ἀναλαμβάνει τὶς δημοσιονομικὲς καὶ στρατιωτικὲς μεταρρυθμίσεις, στὰ πλαίσια μιᾶς γενικότερης ἠθικῆς ἀναμορφώσεως πού θυμίζει ὀρισμένες προτάσεις τοῦ Ἰσοκράτη στὸν «Ἀρεοπαγитικό» καὶ μοιάζει σὰ μιὰ ἐπιστροφή στὴν πάτριον πολιτεία.»(ὁ.π. σ. 369-370).

■ Οἱ ὀπαδοὶ τῆς «πατρίου πολιτείας».

Κλειτοφῶν.

«...ἐπεὶ δὲ μετὰ τὴν ἐν Σικελίᾳ γενομένην συμφορὰν ἰσχυρότερα τὰ τῶν Λακεδαιμονίων ἐγένετο διὰ τὴν πρὸς βασιλέα συμμαχίαν, ἠναγκάσθησαν κ[ι]νῆσαι τὴν δημοκρατίαν καταστῆσαι τὴν ἐπὶ τῶν τετρακοσίων πολιτείαν [...] Κλειτοφῶν δὲ τὰ μὲν ἄλλα καθάπερ Πυθόδωρος εἶπεν, προσαναζητῆσαι δὲ τοὺς αἰρεθέντας ἔγραψεν καὶ τοὺς πατρίους νόμους οὓς Κλεισθένης ἔθηκεν ὅτε καθίστη τὴν δημοκρατίαν, ὅπως ἀκούσαντες καὶ τούτων βουλευσῶνται τὸ ἄριστον, ὡς οὐ δημοτικὴν ἀλλὰ παραπλησίαν οὔσαν τὴν Κλεισθένους πολιτείαν τῇ Σόλωνος...» (Ἀριστοτέλους Ἀθηναίων Πολιτεία, 29, 3).

Θηραμένῃς

«...τῶ γὰρ ὕστερον ἔτει ἐπ' Ἀλεξίου ἄρχοντος ἠτύχησαν τὴν ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς ναυμαχίαν, ἐξ ἧς συνέβη κύριον γενόμενον τῆς πόλεως Λύσανδρον καταστῆσαι τοὺς τριάκοντα τρόπῳ τοιῶδε. τῆς εἰρήνης γενομένης

αὐτοῖς ἐφ' ᾧ τε πολιτεύσονται τὴν πάτριον πολιτείαν, οἱ μὲν δημοτικοὶ διασώζειν ἐπειρῶντο τὸν δῆμον, τῶν δὲ γνωρίμων οἱ μὲν ἐν ταῖς ἐταιρείαις ὄντες καὶ τῶν φυγάδων οἱ μετὰ τὴν εἰρήνην κατελθόντες ὀλιγαρχίας ἐπεθύμουν, οἱ δ' ἐν ἐταιρεία μὲν οὐδεμιᾷ συγκαθεστῶτες ἄλλως δὲ δοκοῦντες οὐδενὸς ἐπιλείπεσθαι τῶν πολιτῶν τὴν πάτριον πολιτείαν ἐζήτουν· ὧν ἦν μὲν καὶ Ἄρχινος καὶ Ἄνυτος καὶ Κλειτοφῶν καὶ Φορμίσιος καὶ ἕτεροι πολλοί, προειστήκει δὲ μάλιστα Θηραμένης. Λυσάνδρου δὲ προσθεμένου τοῖς ὀλιγαρχικοῖς καταπλαγείς ὁ δῆμος ἠναγκάσθη χειροτονεῖν τὴν ὀλιγαρχίαν...» (Ἀριστοτέλους Ἀθηναίων Πολιτεία, 34, 2-5).

Η στάση των Τριάκοντα.

«Οἱ μὲν οὖν τριάκοντα τοῦτον τὸν τρόπον κατέστησαν ἐπὶ Πυθοδώρου ἄρχοντος (...) τὸ μὲν οὖν πρῶτον μέτριοι τοῖς πολίταις ἦσαν καὶ προσεποιοῦντο διοικεῖν τὴν πάτριον πολιτείαν, καὶ τοὺς τ' Ἐφιάλτου καὶ Ἀρχεστράτου νόμους τοὺς περὶ τῶν Ἀρεοπαγιτῶν καθεῖλον ἐξ Ἀρείου πάγου...» (Ἀριστοτέλους Ἀθηναίων Πολιτεία, 35, 1-2).

■ Για τη σχέση Ισοκράτους - Θηραμένου.

«ἀεὶ γὰρ πρὸς τὰς πολιτείας μετεβάλετο, (: ο Θηραμένης) καὶ τιμῶν τὴν παροῦσαν πολιτείαν καταλυθείσης ταύτης ποτὲ ὕστερον κατήγορος ἐγένετο ἧς καὶ μετεῖχε πρώην. Καὶ δὴ τοῦτο συνειδότες οἱ τριάκοντα πρὸ τῆς καταλύσεως αὐτῶν ἐφόνευσαν αὐτόν, ἵνα μὴ ὕστερον διαβάλλῃ καὶ αὐτοὺς ὥσπερ τοὺς τετρακοσίους, ὡς σὺν θεῷ μαθησόμεθα. Ἀπιόντος δὲ τούτου πρὸς θάνατον συνηκολούθει ὁ Ἰσοκράτης μετασχεῖν βουλόμενος τοῦ θανάτου, ὥσπερ καὶ ἐν τῷ θανάτῳ τὴν τιμὴν τὴν πρὸς τὸν διδάσκαλον ἐνδεικνύμενος. Ὡς δ' ἐκώλυσε καὶ οὐκ ἔπειθεν, ὕστερόν τι εἰπὼν ἔπεισεν· ἔφησε γὰρ· “Ἐὰν μὴ σὺ παραλειφθῆς, συναπόλλυταί σοι καὶ ἡ ἐμὴ διδασκαλία, ὥστε ζῶν πλέον ἔτι τιμᾶς, ἐνδεικνύμενος τὴν ἐμὴν διδασκαλίαν.” Καὶ οὕτω πεισθεὶς ἀπελθὼν ἐδίδασκεν». (Ἀωνύμου Βίος Ἰσοκράτους, 20).

■ Σόλων - Κλεισθένης

Ο Ἰσοκράτης, ὅπως καὶ ο Κλειτοφῶν, τείνει νὰ ταυτίζει τὴ νομοθεσία Σόλωνος καὶ Κλεισθένης. Ἡ Ἀθηναίων Πολιτεία τοῦ Ἀριστοτέλους (22,1) τις διαχωρίζει σαφῶς: «Τούτων δὲ γενομένων δημοτικωτέρα πολὺ τῆς Σόλωνος ἐγένετο ἡ πολιτεία· καὶ γὰρ συνέβη τοὺς μὲν Σόλωνος νόμους ἀφανίσαι τὴν τυραννίδα διὰ τὸ μὴ χρῆσθαι, καινοὺς δ' ἄλλους θεῖναι τὸν Κλεισθένη στοχαζόμενον τοῦ πλήθους...».

Η διαφοροποίηση της νομοθεσίας του Κλεισθένους και ο «δημοτικός» της προσανατολισμός εκφράζεται χαρακτηριστικά στην περίπτωση της αντικατάστασης των παλαιών τεσσάρων φυλών από τις νέες δέκα: «..πρῶτον μὲν οὖν συνένειμε πάντας εἰς δέκα φυλάς ἀντὶ τῶν τεττάρων, ἀναμειξάμενοι, ὅπως μετὰσχῶσι πλείους τῆς πολιτείας· ὅθεν ἐλέχθη καὶ τὸ μὴ φυλοκρινεῖν πρὸς τοὺς ἐξετάζουσιν τὰ γένη βουλομένους. ἔπειτα τὴν βουλὴν πεντακοσίους ἀντὶ τετρακοσίων κατέστησεν, πεντήκοντα ἐξ ἐκάστης φυλῆς· τότε δ' ἦσαν ἑκατόν.» (Αθ. Πολ. 21,2).

Απ' αυτή την άποψη, η βουλή των Τετρακοσίων, του ολιγαρχικού πραξικοπήματος του 411, αποτελεί μια νοσταλγική απόπειρα επιστροφής στο προ του Κλεισθένους αριστοκρατικό σύστημα των τεσσάρων φυλών, με Κλεισθένιο ένδυμα: «..βουλεύειν μὲν τετρακοσίους κατὰ τὰ πάτρια, τετταράκοντα ἐξ ἐκάστης φυλῆς, ἐκ προκρίτων οὓς ἂν ἔλονται οἱ φυλέται τῶν ὑπὲρ τριάκοντα ἔτη γεγονότων» (Αθ.Πολ. 31,1).

■ «Ἡ ἀπόδοση τῆς πατρότητας ὄλων τῶν νόμων στὸ Σόλωνα ἀποτελεῖ κάτι τὸ συνηθισμένο στὸν 4ο αἰῶνα, πού δὲν πρέπει νὰ τῆς ἀποδίδεται πολὺ μεγάλη ἱστορικὴ ἀξία» (C. Mossè, ό.π. σ. 359).

■ «τὰς μὲν πράξεις ἐπαινῶ[...] τὰς δ' αἰτίας οὐ φράζω...»

Αξίζει να σημειωθεί ότι μια παρόμοια κριτική για το έργο του Ισοκράτους έχει ασκηθεί και στα νεότερα χρόνια από πολλούς, πρβλ. τη γνώμη του Niebuhr («Όμως δεν υπάρχει η παραμικρή πρόταση για το πώς θα μπορούσε να ξανάρθει αυτή η παλιά χρυσή εποχή») ή του Jaeger («Φυσικά δέ μᾶς λείει, ἀπό ποῦ θά πάρει τὴ δύναμη ἢ ἀγαπημένη του πλοῦσια ἀστική τάξη, πού θά ἦταν ὁ φορέας μιᾶς τέτοιας ἐξουσίας. Εἶναι λοιπόν μόνο εὐσεβεῖς πόθοι γιὰ ἀντίδραση, χωρὶς κανέναν ὑπαινιγμό γιὰ τὸ πῶς θά μπορούσε νά λυθεῖ τὸ πρόβλημα τῶν πολλῶν»). Ο Bruns (*Das literarische Porträt der Griechen*, 1896) χαρακτηρίζει τις ιδέες του Ισοκράτους «unpraktische Phantasien». Τέλος ο Albin Lesky παρατηρεῖ ότι «στοὺς λόγους του ἀρχίζει νὰ φαίνεται ἐκείνη ἡ ἐξάντληση κι ἡ μαργωμάρα, πού στὸ πέρασμα τῶν αἰῶνων ἄδραξε στὸ σύνολό της τὴν λογοτεχνία τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν ὑπόταξε τέλος κάτω ἀπὸ τὴν σημαία τῆς ρητορικῆς. [...] Εἶναι ἐνδεχόμενο ἡ κρίση μας γιὰ τὸν Ἴσοκράτη νὰ φαίνεται σκληρὴ, ὅτι ὅμως τὸ ὕφος του ἔχει κάτι τὸ γεροντικὸ καὶ δασκαλιστικό, αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ σύγχρονην κριτικὴ, ἀλλὰ ὑπάρχει ἡδὴ στὸν Ἑρμογένη (II. ιδ. 397, 24 R)».

■ «...ἐν μὲν ταῖς παιδείαις πολλοὺς τοὺς ἐπιστατοῦντας εἶχον...»

Για την εκπαίδευση των νέων της Αθήνας είναι κατατοπιστική η αναφορά του Πλάτωνα (Πρωταγόρας, 325 c κ. ε.)

Ασκήσεις

4. «Ἐγὼ δ' οἶμαι μὲν εἰρηκέναι τι καὶ τοιοῦτον» : να μελετήσετε το προηγούμενο τμήμα του λόγου και να επισημάνετε το σημείο στο οποίο ο Ισοκράτης έχει αναφερθεί σε κάτι παρόμοιο.

Πρόκειται για τις παραγράφους 20 - 27.

§§ 37-38

Το κύρος του Αρείου πάγου

Ειδικοί στόχοι

α) να γίνει φανερό ότι ο Ισοκράτης παρουσιάζει τον Άρειο πάγο ως ένα είδος παιδευτικού θεσμού.

β) να προσδιορισθεί, με βάση την αναφορά του Ισοκράτους στους «καλῶς γεγονότας», το κοινωνικό στίγμα των Αρεοπαγιτών, και επομένως και του σώματος το οποίο απαρτίζουν.

γ) να καταδειχθεί η φύση του επιχειρήματος που χρησιμοποιεί ο Ισοκράτης για να δείξει τον βαρύνοντα ρόλο που έπαιζε, σε παλαιότερες εποχές, ο Άρειος πάγος.

δ) να εξαχθούν συμπεράσματα για τη λειτουργία της δημοκρατίας και των θεσμών την εποχή αυτή, μέσα από την έμμεση κριτική του Ισοκράτους.

ε) να κατανοηθεί ο τρόπος με τον οποίο ο ρήτορας αξιοποιεί το αναμφισβήτητο κύρος του Αρείου πάγου για να προτείνει ή να υποβάλει πράγματα διόλου αναμφισβήτητα.

Επισημάνσεις

■ Η συσχέτιση της παιδείας που έπαιρναν κατά την παιδική ηλικία οι Αθηναίοι με την επιμέλεια της οποίας ετύγχαναν μετά την ενηλικίωσή τους, και η σύνδεση της τελευταίας με τη δράση του Αρείου πάγου, δείχνει ότι ο Ισοκράτης αντιλαμβάνεται τη λειτουργία του πατρογονικού αυτού θεσμού περίπου ως ενός παιδαγωγού ο οποίος νοουθετεί και διδάσκει στο μεγάλο σχολείο της πόλεως.

■ Όχι μόνο η παρατήρηση «ἀπάντων τῶν περὶ τὴν αἴρεσιν καὶ τὴν δοκιμασίαν κατημελημένων», αλλά - περισσότερο ίσως - η αναφορά στους «ἐν τοῖς ἄλλοις πράγμασιν οὐκ ἀνεκτοὺς ὄντας», τους «ὀκνοῦντας τῇ φύσει χρῆσθαι», οι οποίοι όμως παρ' όλα αυτά έχουν γίνει μέλη του Αρείου πάγου, συνιστά μια κεκαλυμμένη μεν, αλλά ιδιαίτερα αρνητική κριτική: σήμερα μπορούν να γίνουν Αρεοπαγίτες εντελώς ανήθικα άτομα. Πράγμα που χρωματίζει μ' έναν ιδιαίτερο τρόπο τη φαινομενικά - και πιθανόν ηθελημένα - ουδέτερη λέξη «κατημελημένων». Δεν πρόκειται για απλή αμέλεια, αλλά για ηθική εξαχρείωση.

■ «τοσοῦτον φόβον ἐκείνοι τοῖς πονηροῖς ἐνεργάσαντο»: η αναφορά στον «φόβον» ανακαλεί παρόμοιες απόψεις και διατυπώσεις του Αισχύλου στις *Εὐμενίδες*: «ἐν δὲ τῷ σέβας / ἀστῶν φόβος τε ξυγγενής..», «καὶ μὴ τὸ δεινὸν πᾶν πόλεως ἔξω βαλεῖν. / τίς γὰρ δεδοικῶς μηδὲν ἔνδικος βροτῶν;» (Βλ. Γενική θεώρηση του λόγου).

Αξιοποίησιμο υλικό

■ Σχετικά με τον Άρειο Πάγο ο G.Glotz (*Ἡ ἑλληνική «πόλις»*, σ. 136 - 137) παρατηρεί: «...Ἐπὶ τῇ σύνθεσιν τοῦ Ἄρειου Πάγου πού τόν ἀποτελοῦσαν οἱ ἄρχοντες μετὰ τὴν λήξιν τῆς θητείας τους: χωρὶς νὰ ἀλλοιώσουν τὸν ἀριστοκρατικὸν χαρακτῆρα τῆς παλαιᾶς βουλῆς, μείωσαν τὴν ἀξίαν τῆς. Ὁ Ἄρειος Πάγος, ὄλοένα κατώτερος ὡς πρὸς τὴν ἀποστολὴν πού τοῦ ὄριζε ἡ παράδοσις, σύντομα ἔδωκε τὴν ἐντύπωσιν ἑνὸς ξεπερασμένου θεσμοῦ. Καὶ τοῦτο δὲν ὀφειλόταν μόνον εἰς τὴν ἰσοβιότητα τῶν μελῶν τοῦ πού προέρχονταν ἀπὸ τάξεις πλουσίων καὶ εὐγενῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐξουσίαν πού εἶχε κληρονομήσει. Οἱ ἀρμοδιότητές του, πολιτικοῦ καὶ δικαστικοῦ χαρακτῆρα συγχρόνως, δὲν ἦσαν καλὰ καθορισμένες: καθὼς

ὅμως συμπεριλάμβαναν τήν ἐπιτήρηση τῆς ἐφαρμογῆς τῶν νόμων, μπορούσαν κάποτε νά γίνουν ὑπερβολικές. Ἐπιπλέον, μέ τίς ὑπηρεσίες πού πρόσφερε στίς χειρότερες ὥρες τῆς περσικῆς εἰσβολῆς, ἀπόκτησε μεγαλύτερη ἐξουσία καί ἀναδείχθηκε διαιτητής τῆς δημόσιας ζωῆς. Ὁ λαός μοιραῖα θά χτυποῦσε αὐτό τό ὄχυρό τῆς ἀριστοκρατίας.

Τό 462 τό δημοκρατικό κόμμα εἶχε ἀρχηγό τόν Ἐφιάλτη. Εἶναι αὐτός πού ἔδωσε τή χαρακτηριστική βολή στόν Ἄρειο Πάγο, ἀφοῦ προηγούμενα ἐκκαθαρίστηκε μέ δικαστικές διώξεις μελῶν του πού εἶχαν ὑποπέσει σέ παραπτώματα. Τοῦ ἀφαιρέθηκαν οἱ «πρόσθετες» καί ἀκαθόριστες ἐξουσίες πού τοῦ ἀνέθεταν τή φρούρηση τοῦ συντάγματος καί τοῦ ἐπέτρεπαν νά ἀσκεῖ ἔλεγχο στήν κυβέρνηση: ἔχασε τήν ἀρμοδιότητα νά δικάζει τά ἐγκλήματα πού ἐνδιέφεραν τήν πόλη, τίς παραβάσεις πού διέπρατταν ἰδιῶτες ἢ δημόσιοι ὑπάλληλοι ἐναντίον τῆς δημόσιας τάξης. Κράτησε μόνο ἀρμοδιότητες θρησκευτικοῦ χαρακτήρα, πού ἦταν ἄλλωστε πολύ πλατιές, ἀφοῦ περιλάμβαναν, μαζί μέ τόν ἔλεγχο τῆς διαχείρισης τῶν ἱερῶν κτημάτων, τήν ἐκδίκηση τῶν προμελετημένων ἐγκλημάτων. Ὅσες ἐξουσίες ἀφαιρέθηκαν ἀπό τόν Ἄρειο Πάγο πέρασαν στήν ἐκκλησία τοῦ δήμου, στή βουλή καί στά δικαστήρια τῆς Ἡλιαίας. Ὁ Πλούταρχος κρίνει αὐστηρά αὐτή τή μεταρρύθμιση: ἐφαρμόζει στόν Ἐφιάλτη τά λόγια τοῦ Πλάτωνα γιά τούς ἀνθρώπους πού «παρέχουν στό λαό τήν ἐλευθερία ἄκρατη καί ξέχειλη». Δέν εἶδε ὅτι ὁ διαχωρισμός τῶν ἐξουσιῶν πού εἶχε συγκεντρώσει ὁ Ἄρειος Πάγος ἦταν ἀπαραίτητος μέ τήν πρόοδο τῶν πολιτικῶν θεσμῶν σέ μιά μεγάλη πόλη, καί ὅτι ἡ πραγματοποίησή του ἀπό τή δημοκρατία δέν ὠφέλησε παρά τήν ἴδια...» (Gustave Glotz : *Ἡ ἑλληνική «πόλις»*, μτφρ. Ἀγνή Σακελλαρίου, ἔκδ. Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, 6' ἔκδοση, 1981).

■ «ἐπιμελεῖσθαι τῆς εὐκοσμίας»: παρόμοιο ρόλο προς αὐτόν της βουλῆς του Ἀρείου πάγου αναθέτει ο Ἰππόδαμος ο Μιλήσιος στους νομοθέτες και ἀγελάρχες: «Διὸ δεῖ τὼς νομοθέτας καί τὼς ἀγελάρχας ἐπιμελῶς παρατηρὲν εἰ ἐπιμελῶς συνασκεῖται τὰ ἔθρα καί ὀμαλῶς πορεύεται διὰ πάντων» (Στοβαίου Ἀνθολόγιον, 4, 1, 95).

■ «καὶ πολλήν ἀρετὴν ἐν τῷ βίῳ καὶ σωφροσύνην ἐνδεδειγμένοις»: ο Ἰσοκράτης ἀποδίδει στην «ἀριστίνδην» ἀνάδειξη των ἀρχόντων αποκλειστικὰ ἠθικό περιεχόμενο.

■ Ενδεικτικό της αυστηρότητας των κριτηρίων βάσει των οποίων επιλέγονταν τα μέλη του Αρείου πάγου στο παρελθόν, είναι και το αναφερόμενο από τον Αθήναιο: «Υπερείδης δὲ ἐν τῷ κατὰ Πατροκλέους, εἰ γνήσιος ὁ λόγος, τοὺς Ἀρεοπαγίτας, φησίν, ἀριστήσαντά τινα ἐν καπηλείῳ κωλύσαι ἀνιέναι εἰς Ἄρειον πάγον.» (Αθηναίου Δειπνοσοφισταί, 13, 21).

■ Το κύρος του Αρείου πάγου, ακόμα και σε μια εποχή που ο θεσμός έχει πλήρως αποδυναμωθεί, είναι πολύ μεγάλο, όπως προκύπτει από πάμπολλες αρχαίες μαρτυρίες. Παραθέτουμε ενδεικτικά δύο:

« Χρήσασθε δὴ παραδείγματι τῇ βουλῇ τῇ ἐξ Ἄρείου πάγου τῷ ἀκριβεστάτῳ συνεδρίῳ τῶν ἐν τῇ πόλει. Πολλοὺς γὰρ ἤδη ἔγωγε ἔναγχος τεθεώρηκα ἐν τῷ βουλευτηρίῳ τούτῳ εὖ πάνυ εἰπόντας καὶ μάρτυρας πορισμένους ἀλόντας· ἤδη δὲ τινὰς κακῶς πάνυ διαλεχθέντας καὶ πρᾶγμα ἀμάρτυρον ἔχοντας οἶδα νικήσαντας. Οὐ γὰρ ἐκ τοῦ λόγου μόνον οὐδ' ἐκ τῶν μαρτυριῶν ἀλλ' ἐξ ὧν αὐτοὶ συνίσασι καὶ ἐξητάκασι τὴν ψῆφον φέρουσι. Τοιγάρτοι διατελεῖ τοῦτο τὸ συνέδριον εὐδοκίμου ἐν τῇ πόλει. » (Αισχίνης, Κατὰ Τιμάρχου, 92)

«..τὴν γὰρ ἐξουσίαν ταύτην δεδώκατε τοῖς ἐνθάδ' εἰσιούσι καὶ ταῦτα κάλλιστον ἔχοντες τῶν Ἑλλήνων παράδειγμα τὸ ἐν Ἀρείῳ πάγῳ συνέδριον, ὃ τοσοῦτον διαφέρει τῶν ἄλλων δικαστηρίων, ὥστε καὶ παρ' αὐτοῖς ὁμολογεῖσθαι τοῖς ἀλισκομένοις δικαίαν ποιεῖσθαι τὴν κρίσιν.» (Λυκούργος, Κατὰ Λεωκράτους, 12).

■ σημειῶν: «ἐν τῇ τέχνῃ τὰ μὲν παρωχημένα σημείοις πιστοῦνται, τὰ δὲ μέλλοντα τεκμηρίοις» (Αμμών. π. διαφ. λέξ. σ. 127).

§§ 39-40

Οι γραπτοὶ νόμοι καὶ τὰ ἤθη.

Εἰδικοί στόχοι

α) να γίνει εμφανής η αντιδιαστολή νόμων και επιτηδευμάτων στην οποία προβαίνει ο Ισοκράτης.

β) να υπάρξει προβληματισμός ως προς τη βασιμότητα του επιχειρήματος του σχετικού με τη δυνατότητα αντιγραφής των νόμων από τους άλλους Έλληνες.

γ) να διερευνηθεί η στάση του Ισοκράτους απέναντι στους νόμους γενικά.

δ) να αναδειχθεί ο κεντρικός ρόλος τον οποίο αναθέτει στην παιδεία ο ρήτορας (: ὁμοίους τοῖς ἤθεσιν ἀποβαίνειν, ἐν οἷς ἂν ἕκαστοι παιδευθῶσιν).

Επισημάνσεις

■ Στο χωρίο της *Πολιτείας* του Πλάτωνος 424 d - 427a, τμήμα του οποίου παρατίθεται παρακάτω σε μετάφραση, τα «ἐπιτηδεύματα», όπως και στον *Πανηγυρικό* (§ 78), διακρίνονται από τα «συμβόλαια»: «κατὰ σμικρὸν εἰσοικισαμένη (ἢ παρανομία) ἡρέμα ὑπορρεῖ πρὸς τὰ ἤθη καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα· ἐκ δὲ τούτων εἰς τὰ πρὸς ἀλλήλους ξυμβόλαια μείζων ἐκβαίνει...» (424 d). Κι εδώ τα ἤθη και τα ἐπιτηδεύματα θεωρούνται πολύ πιο σημαντικά από τους νόμους, για τους οποίους εκφράζεται μια ἀποψη παραπλήσια προς αὐτήν του Ισοκράτους: «καὶ γὰρ πού εἰσι πάντων χαριέστατοι οἱ τοιοῦτοι, νομοθετοῦντές τε οἷα ἄρτι διήλθομεν καὶ ἐπανορθοῦντες αἰεὶ οἰόμενοι τι πέρασ εὐρήσειν περὶ τὰ ἐν τοῖς ξυμβολαίοις κακουργήματα καὶ περὶ ἃ νῦν δὴ ἐγὼ ἔλεγον, ἀγνοοῦντες ὅτι τῶ ὄντι ὡσπερ Ὑδραν τέμνουσιν.» (*Πολιτεία*, 426 e).

■ Είναι συζητήσιμο κατά πόσον είναι ὄντως εύκολο «τὰ γράμματα λαβεῖν παρ' ἀλλήλων», διότι προκύπτει το πρόβλημα του ουδέτερου ἢ μη χαρακτήρα των νόμων, κ.τ.τ. (πρβλ. την περιγραφή της κατά περίπτωση συμπεριφοράς των καθεστηκυῶν ἀρχῶν που κάνει ο Θρασύμαχος στο 338 e της *Πολιτείας*: «Τίθεται δέ γε τοὺς νόμους ἕκαστη ἢ ἀρχὴ πρὸς τὸ αὐτῇ ξυμφέρον, δημοκρατία μὲν δημοκρατικούς, τυραννὶς δὲ τυραννικούς, καὶ αἱ ἄλλαι οὕτω· θέμεναι δὲ ἀπέφηναν τοῦτο δίκαιον τοῖς ἀρχομένοις εἶναι...»).

■ Ο Ισοκράτης μέμφεται ἀρχικά ὅσους ἐπιζητοῦν την «ἀκρίβειαν» των νόμων, και στη συνέχεια « τὰ πλήθη καὶ τὰς ἀκρίβειας» των νόμων. Δεν

τάσσεται λοιπόν κατά των νόμων, αλλά κατά των καταχρήσεων περί τη θέσπισή τους, πράγμα που ήταν ένα από τα τρωτά της σύγχρονης του παρακμασμένης Αθηναϊκής δημοκρατίας. Το ερώτημα είναι κατά πόσον, παίρνοντας αφορμή από την υπερπαραγωγή και τον ευτελισμό των νόμων, προβαίνει λαθραία στην αμφισβήτηση ορισμένων απ' αυτούς. Και τούτο γιατί αφ' ενός μεν η πρόταση για αποκατάσταση των παλαιών εξουσιών του Αρείου πάγου είναι παράνομη - και θα μπορούσε μάλιστα, αν όντως υποβαλλόταν, να επισύρει «γραφην» παρανόμων», - αφ' ετέρου δε γιατί η βουλή αυτή φαίνεται να αντλεί τις εξουσίες που της αναθέτει ο Ισοκράτης όχι από τους νόμους, αλλά από την ευγενή καταγωγή και την οιονεί δεδομένη ηθική ανωτερότητα των μελών της.

Αξιοποίησιμο υλικό

■ Για τον σεβασμό απέναντι στους νόμους:

«Ἄλλὰ ὁ πλούσιος αὐτὸς ἄθηναῖος «ἄστος» δὲν ἔχει οὐσιαστικὰ νὰ καταλογίσει στὸ καθεστῶς παρὰ μόνον τὰ δεινὰ πού ἐπιβάλλει στοὺς πλουσίους. Εἶναι ἔτοιμος νὰ προσχωρήσει σ' ἓνα καθεστῶς μετριοπαθοῦς δημοκρατίας, ὅπου θὰ βασίλευε ἡ ἀληθινὴ ἰσότητά, ἐκείνη πού «...τιμᾶ καὶ τιμωρεῖ τὸν καθένα σύμφωνα μὲ τὴν ἀξία του», ὅπου τὰ δημόσια ἀξιώματα δὲ θὰ ἀποτελοῦσαν πιά εὐκαιρίες πλουτισμοῦ, πράγμα πού σημαίνει ὅτι θὰ εἶχαν ἐπιφυλαχθεῖ στοὺς πλουσίους, ὅπου τέλος οἱ νόμοι θὰ ἦταν ἀντικείμενο σεβασμοῦ. Δὲν εἶναι λοιπόν ἡ ἴδια ἡ ἀρχὴ τῆς δημοκρατίας πού καταδικάζει ὁ Ἰσοκράτης. Ἀσφαλῶς, εἶναι ὅπως ὁ Πλάτων, πεισμένος γιὰ τὴν ἄγνοια τοῦ πλήθους καὶ, ὅπως πάλι ὁ Πλάτων, φρονεῖ ὅτι ἡ παιδεία τῶν κυβερνώντων ἀποτελεῖ τὴ θεμελιακὴ λύση τοῦ πολιτικοῦ προβλήματος, ἀλλὰ δὲν ἀποκρούει τὴ λαϊκὴ κυριαρχία, ὑπὸ τὸν ὄρο πάντως ὅτι θὰ περιορίζεται σὲ ὀρισμένα ὅρια καὶ ὅτι οἱ διάφορες ἀρχές, ἰδιαίτερα, θὰ ἀνατίθενται ἀποκλειστικὰ σ' ἓνα μικρὸ ἀριθμὸ προνομιοῦχων.» (C.Mossè, *Τὸ τέλος τῆς Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας*, σ. 468).

«Ταιριάζει ὕστερ' ἀπ' αὐτά, εἶπα ἐγώ, νὰ οἰκοδομήσωμε ἐδῶ σ' αὐτὸ τὸ μέρος τὸ προφυλακτῆριο τῶν φυλάκων, δηλαδὴ στὴν περιοχὴ τῆς μουσικῆς. Εἶναι γνωστὸ, εἶπε, ὅτι ἡ παρανομία ἀκριβῶς πού ἀναφέρεται σ' αὐτὴ ξεφεύγοντας ἀπὸ κρυφὲς μεριὲς τρυπώνει. Ναί, εἶπα ἐγώ, τὸ κατορ-

θώνει παίρνοντας τὸ ρόλο παιγνιδιοῦ καὶ ὑποκριτικὰ παριστάνοντας ὅτι δὲν κάνει τίποτε κακό. Πράγματι, εἶπε, τίποτε δὲ ἄλλο δὲν κάνει, μόνον ἀφοῦ ἐγκατασταθῆ σιγὰ σιγὰ ἐκεῖ μέσα ὡσάν στὸ σπίτι τῆς, διοχετεύεται ὡσάν ὑγρὸ ἀθόρυβα στὰ ἴθνη καὶ στὶς ἐνασχολήσεις· ἔχοντας αὐτὰ ὡς ὀρηκτῆριο βγαίνει μὲ μεγαλύτερη δύναμη καὶ πάει στὶς ἀμοιβαῖες συναλλαγές, κι' ἀπὸ τὶς συναλλαγές πιὰ προχωρεῖ καὶ χτυπᾷ τοὺς νόμους καὶ τὰ πολιτικὰ συστήματα, Σωκράτη μου, μὲ πολλὴ ἀσέλγεια, ὡς πού στὰ τελευταῖα νὰ φέρῃ ὅλες τὶς δυνατὲς ἀνατροπὲς στὴν περιοχὴ τῆς ἰδιωτικῆς καὶ δημόσιας ζωῆς. Καλά, εἶπα ἐγὼ· εἶναι ἔτσι πραγματικά; Κατὰ τὴ γνώμη μου, εἶπε. Δὲν πρέπει λοιπόν, ὅπως καὶ ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς ἐλέγαμε, τὰ παιδιὰ ἀπὸ τὴν πρώτη ἡλικία τοὺς νὰ παίρνουν μέρος σὲ παιγνίδια περισσότερο σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῶν νόμων, ἀφοῦ εἶναι ἀδύνατο, ὅταν τὰ παιγνίδια καὶ τὰ παιδιὰ ξεφύγουν ἀπὸ τοὺς νόμους, νὰ βγοῦν μεγαλώνοντας ἀπὸ τὰ παιδιὰ αὐτὰ νομιμόφρονες καὶ σπουδαῖοι ἄνθρωποι; Πῶς ἴσως ἔχει νὰ μὴ συμβῆ αὐτό; εἶπε. Ὅστε, ὅταν πιὰ ἀρχίζοντας τὰ παιδιὰ μὲ καλὰ παιγνίδια δεχτοῦν μέσα στὴν ψυχὴ τοὺς μὲ τὴν ἐπίδραση τῆς μουσικῆς τὴ νομιμοφροσύνη, τοὺς ἀκολουθᾷ αὐτὴ σὲ ὅλα κατὰ τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση ἀπὸ ἐκείνη πού ἔπαιρναν τὰ κακῆς ἀνατροφῆς παιδιὰ, καὶ τοὺς κάνει νὰ μεγαλώνουν, διορθώνοντας ἀκόμη καὶ ὅλα τὰ προηγούμενα τῆς πόλης σφάλματα. Αὐτὰ πού λές, εἶπε, εἶναι ἀναμφισβήτητη ἀλήθεια. Καὶ τὶς νομιζόμενες λοιπόν ἀσήμαντες, εἶπα, διατάξεις ξαίρουν αὐτοὶ καὶ τὶς εὐρίσκουν μοναχοὶ τοὺς, ἐνῶ αὐτὲς ὅλες οἱ πρόγονοὶ τοὺς τὶς καταργοῦσαν. Ποιές; Τὶς ἀκόλουθες· τὸ ἔθιμο τῆς σιγῆς τῶν νεωτέρων μέσα στὸν κύκλο τῶν πρεσβυτέρων, ὅπως τὸ ἐπιβάλλει ἡ εὐσχημοσύνη, τὴν παραχώρηση θέσης, τὸ νὰ σηκώνωνται ὄρθιοι γιὰ νὰ τοὺς προῦπαντήσουν, τὸ σεβασμὸ πού ὀφείλεται στοὺς γονεῖς, τὸ κούρεμα, τὸ ντύσιμο, τὴν ποδεμῆ, τὴ σωματικὴ παράσταση γενικά, καὶ ὅσα ἄλλα σχετίζονται μ' αὐτὰ· ἢ δὲν εἶσαι τῆς γνώμης αὐτῆς; Ἐγὼ ἀπὸ μέρους μου εἶμαι. Ἡ νομοθετικὴ κατοχύρωσή τοὺς ὅμως θᾶναι, θαρρῶ, ἀνοησία·[...] γιατί εἶναι σταλήθεια οἱ τέτιοι ἀνάμεσα σ' ὅλους τοὺς ἀθρώπους οἱ πιὸ χαριτωμένοι, ἀφοῦ εἰσηγοῦνται τὴ θέσπιση νόμων σὰν αὐτοὺς πού ἐξεθέσαμε καὶ ἔπειτα προσπαθοῦν νὰ τοὺς διορθώσουν, ἐπειδὴ φαντάζονται κάθε φορὰ ὅτι θὰ εὔρουν τὴ διάταξη πού θὰ κἀν νὰ σταματήσουν τὰ ἀδικήματα τῶν συναλλαγῶν καὶ ὅλα ὅσα τώρα δὲ ἐγὼ ἀπαριθμοῦσα, καὶ ἐπειδὴ δὲν ἴξαιρουν ὅτι εἶναι ὡσάν νὰ προσπαθοῦν νὰ κόψουν τὶς κεφαλὲς τῆς (λερναίας) ὕδρας. (Πλάτωνος *Πολιτεία*, 424 d κ.ε., εἰσαγωγῆ, ἐρμηνεία καὶ σημειώσεις Κ.Δ. Γεωργούλη, ἐκδ. Ἰ. Σιδέρης, 1963).

Ασκήσεις

4. Να μεταγραφεί στην αρχαία ελληνική η φράση: « Ο Ισοκράτης έλεγε πως κάκιστος άρχων είναι εκείνος ο οποίος δεν μπορεί να αυτοκυριαρχηθεί ».

«Ίσοκράτης κάκιστον άρχοντα έλεγεν εϊναι τον άρχειν έαυτου μη δυνάμενον».

§§41-42

Προληπτική μέριμνα για την ηθική διαπαιδαγώγηση.

Ειδικοί στόχοι

α) να γίνει κατανοητός ο (κάπως σχηματικός) τρόπος με τον οποίο ο Ισοκράτης οικοδομεί τις παραγράφους (πρβλ. τη στερεότυπη αντιθετική σύνδεση με τα «οὐ...ἀλλά.../ μὲν...δὲ...» που κατανέμονται βάσει ενός λίγο-πολύ τυπικού σχήματος στις ημιπεριόδους, καθώς και τη σωρεία των αντιθετικών ζευγών, των ομοιοτελεύτων και των παρίστων).

β) να υπογραμμισθεί η ιδιαίτερη σημασία που δίνεται στην παιδεία, ως λύση στα αδιέξοδα που αντιμετωπίζει η αρχαία «πόλις».

γ) να παραβληθούν οι απόψεις του Ισοκράτους με τις σύγχρονες αντιλήψεις που κάνουν διάκριση μεταξύ πρόληψης και καταστολής (στον τομέα της ιατρικής, της παραβατικής συμπεριφοράς, κ.λπ.).

Επισημάνσεις

■ Το θέμα των ρητορικών αντιθέσεων ή συσχετισμών μεταξύ (παρ)ομοίων, έχει και φιλοσοφική διάσταση, αφού η λογική των αντιθέσεων και των συσχετισμών ταυτίζεται από τους στρουκτουραλιστές με «εκείνη τή στοιχειώδη λογική πού είναι ο πιο μικρός κοινός παρονομαστής κάθε σκέψης... λογική πρωταρχική, άμεση έκφραση τής δομής του πνεύματος— και, πίσω από τὸ πνεῦμα, χωρίς ἀμφιβολία τοῦ ἐγκεφάλου» (Claude Lévi - Strauss, *Le totémisme aujourd'hui*, Paris, 1962, σ. 130), βλ. Claude Lévi - Strauss, "Άγρια σκέψη, Είσαγωγή" Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος,

σ. 63. Η αντίρρηση που θα μπορούσε να προβληθεί απέναντι σ' αυτή την άποψη, σ' ό,τι αφορά στην αρχαία ρητορική, είναι ότι η χρήση των αντιθέτων κ.λπ. σχημάτων είχε αρχικά μνημοτεχνικό χαρακτήρα (όπως πιθανόν και το μέτρο, κ.ά.π. στην προφορική ποίηση).

■ Η προσφυγή στην παιδεία - που αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό των στοχαστών του 4ου π.Χ. αι. - θα μπορούσε να θεωρηθεί ουτοπική και απελπισμένη αντίδραση των ανθρώπων αυτών απέναντι στις νομοτελικές εξελίξεις που οδηγούν στην παρακμή της αρχαίας πόλεως-κράτους. Δεν μπορεί όμως από την άλλη να μην παρατηρήσει κανείς ότι αυτοί ακριβώς που αντιτίθενται στις εξελίξεις - από τον Πλάτωνα ως τον Δημοσθένη - είναι αυτοί που δημιουργούν πολιτισμό στον οποίο καταφεύγει η ανθρωπότητα για να αντλήσει διδάγματα, ακόμη και σήμερα. Επομένως το παιδευτικό ιδανικό ανθρώπων όπως ο Πλάτωνας ή ο Ισοκράτης δικαιώνεται, αν και σ' ένα διαφορετικό επίπεδο από εκείνο που είχαν κατά νουν οι ίδιοι.

■ Η εικόνα ενός δικαστηρίου που δεν τιμωρεί κυρίως αλλά «προλαμβάνει», προσδίδει στον Αρειο πάγο τα χαρακτηριστικά ενός παιδαγωγικού μάλλον θεσμού, ο οποίος πολύ απέχει από του να ασκεί τις βασικές του αρμοδιότητες. Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η χρονική απόσταση από την εποχή της παντοδυναμίας του Αρείου πάγου και η κάποια προκατάληψη του ρήτορα οδηγούν σε εξιδανίκευση του θεσμού.

Αξιοποίησιμο υλικό

■ Η υπέρμετρη χρήση των ρητορικών σχημάτων από τον Ισοκράτη.

«ἐξ αὐτῆς γὰρ ἔσται τῆς Ἰσοκράτους λέξεως τεθείσης καταφανῆς ὅ τε τῶν περιόδων ῥυθμὸς ἐκ παντὸς διώκων τὸ γλαφυρὸν καὶ τῶν σχημάτων τὸ μειρακιῶδες περὶ τὰς ἀντιθέσεις καὶ παρισώσεις καὶ παρομοιώσεις κατατριβόμενον. καὶ οὐ τὸ γένος μέμφομαι τῶν σχημάτων (πολλοὶ γὰρ αὐτοῖς ἐχρήσαντο καὶ συγγραφεῖς καὶ ῥήτορες, ἀνθίσαι βουλόμενοι τὴν λέξιν), ἀλλὰ τὸν πλεονασμὸν.

14 τῶ γὰρ μὴ ἐν καιρῷ γίνεσθαι μηδὲ ἐν ὥρᾳ ταῦτα τὰ σχήματα προσίστασθαι φημι ταῖς ἀκοαῖς. ἐν γοῦν τῷ πανηγυρικῷ τῷ περιβοήτῳ λόγῳ πολὺς ἔστιν ἐν τοῖς τοιοῦτοις: «πλείστων μὲν οὖν ἀγαθῶν αἰτίους καὶ με-

γίστων ἐπαίνων ἀξίους ἡγοῦμαι»· ἐνταῦθα γὰρ οὐ μόνον τῷ κώλῳ τὸ κῶλον ἴσον, ἀλλὰ καὶ τὰ ὀνόματα τοῖς ὀνόμασι, τῷ μὲν πλείστων τὸ μεγίστων, τῷ δ' ἀγαθῶν τὸ ἐπαίνων, τῷ δὲ αἰτίους τὸ ἀξίους. καὶ αὖθις· «οὐδὲ ἀπέλαυον μὲν ὡς ἰδίῳν, ἡμέλουν δὲ ὡς ἀλλοτρίων»· τὸ τε γὰρ κῶλον τὸ δεύτερον τῷ κώλῳ πάρισον καὶ τῶν ὀνομάτων τῷ μὲν ἀπέλαυον τὸ ἡμέλουν ἀντίθετον, τῷ δὲ ἰδίῳν τὸ ἀλλοτρίων. οἷς ἐπιτίθησιν· «ἀλλὰ ἐκῆδοντο μὲν ὡς οἰκείων, ἀπείχοντο δὲ ὡς περὶ χρῆ τῶν μηδὲν προσηκόντων.» ἀντίκειται [γὰρ] δὴ πάλιν ἀνταῦθα τῷ μὲν ἐκῆδοντο τὸ ἀπείχοντο, τῷ δὲ οἰκείων τὸ μηδὲν προσηκόντων. καὶ οὕτω ταῦθ' ἱκανά, ἀλλ' ἐν τῇ μετὰ ταῦτα περιόδῳ πάλιν ἀντιστρέφει τῷ μὲν «αὐτός τε μέλλοι μάλιστα εὐδοκιμήσειν» τὸ ἐπιφερόμενον «καὶ τοῖς παισὶ μεγάλην δόξαν καταλείψειν,» τῷ δὲ «οὐδὲ τὰς θρασύτητας τὰς ἀλλήλων ἐζήλουν» τὸ συναπτόμενον αὐτῷ «οὐδὲ τὰς τόλμας τὰς αὐτῶν ἤσκουν.» καὶ οὐδὲ μικρὸν διαλιπὼν ἐπιφέρει τούτοις· «ἀλλὰ δεινότερον μὲν ἐνόμιζον εἶναι κακῶς ὑπὸ τῶν πολιτῶν ἀκούειν ἢ καλῶς ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἀποθνήσκειν.» οὐκοῦν καὶ δεύτερον τῷ μὲν καλῶς τὸ κακῶς ἀντίστροφον, τῷ δὲ ἀκούειν τὸ ἀποθνήσκειν πάρισον. εἰ μέτριος εἴη μέχρι δεῦρο, ἀνεκτός, ἀλλ' οὐκ ἀνήσει. πάλιν γοῦν ἐν τῇ μετ' αὐτὴν περιόδῳ τίθησιν· «ὅτι τοῖς ἀγαθοῖς τῶν ἀνθρώπων οὐδὲν δεήσει πολλῶν γραμμάτων ἀλλ' ὀλίγων συνθημάτων, καὶ περὶ τῶν κοινῶν καὶ περὶ τῶν ἰδίῳν ὁμονόησουσιν.» οὐκοῦν τὸ γραμμάτων καὶ συνθημάτων πάρισον καὶ τὸ πολλῶν καὶ ὀλίγων καὶ κοινῶν καὶ ἰδίῳν ἀντίθετα. ἔπειθ' ὡς περὶ οὐδὲν εἰρηκῶς τοιοῦτον ἀθρόαις ἐπικλύσει ταῖς παρισώσεις, ἐπιφέρων ταυτί· «καὶ τὰ τῶν ἄλλων διώκουν θεραπεύοντες ἀλλ' οὐχ ὑβρίζοντες τοὺς Ἕλληνας καὶ στρατηγεῖν οἰόμενοι δεῖν αὐτῶν ἀλλὰ μὴ τυρανεῖν αὐτῶν καὶ μᾶλλον ἐπιθυμοῦντες ἡγεμόνες ἢ δεσπόται προσαγορεύεσθαι καὶ σωτῆρες ἀλλὰ μὴ λυμεῶνες ἀποκαλεῖσθαι, τῷ ποιεῖν εὖ προσαγορέομενοι τὰς πόλεις ἀλλ' οὐ βία καταστρεφόμενοι, πιστοτέροις μὲν τοῖς λόγοις ἢ νῦν τοῖς ὄρκοις χρώμενοι, ταῖς δὲ συνθήκαις ὡς περὶ ἀνάγκαις ἐμμένειν ἀξιούντες.» καὶ τί δεῖ τὰ καθ' ἕκαστα διεξιόντα μηκύνειν; ὀλίγου γὰρ ἅπας ὁ λόγος ὑπὸ τῶν τοιούτων αὐτῷ κεκόμψευται σχημάτων. οἱ μέντοι γε ἐπὶ τελευτῇ τοῦ βίου γραφέντες λόγοι ἤττόν εἰσι μειρακιώδεις, ὡς ἂν οἶμαι τελείαν ἀπειληφότες τὴν φρόνησιν παρὰ τοῦ χρόνου. καὶ περὶ μὲν τούτων ἱκανὰ ταῦτα.» (Διονυσίου Ἀλικαρνασέως, *Περὶ τῶν ἀρχαίων ῥητόρων*, Ἰσοκράτης Ἀθηναῖος, 13-14).

«Ἡ πρὸς τὰ πάρισα καὶ ὁμοιοτέλευτα σπουδὴ δὲν εἶναι παιδαριώδης, ἀλλὰ διώκει αὐτὰ ὁ Ἰσοκράτης ἐξεπίτηδες πρὸς παιδαγωγικὸν σκοπὸν· διό-

τι γνωστόν εἶναι τοῖς πᾶσιν, ὅτι ἡ μνήμη φυλάττει ἀσφαλῶς καὶ ἐπὶ πολὺ τὰ πράγματα, ὅταν ᾗται δεδεμένα ῥυθμῶ τινι καὶ μέτρῳ, εὐκόλα δὲ διαρρέει τῆς μνήμης ὁ ἀπολελυμένος πεζὸς λόγος. Τοῦτο λέγει διαρρήδην ὁ Λογγίνος (τεχν. ῥητορ. σελ. 346 Speng.). «τοιγαροῦν καὶ τὰ μέτρα μᾶλλον μεμνήμεθα τῶν ἄνευ μέτρου πεποιημένων, ὅτι δὴ τὸ τοῦ ῥυθμοῦ καὶ τῆς εὐταξίας ἀνάλογον μνημονεύοντες καὶ τὰ καθ' ἕκαστα τῶν ῥημάτων ἀνιχνεύομεν κατὰ πόδας ζητοῦντες τὸ λείπον ἐξ ὧν προειλήφαμεν». Καὶ ἦτο γνωριμώτερον τὸ μνημονευτικὸν τοῦτο βοήθημα παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἢ τοῖς νῦν ἔθνεσι καὶ μετεχειρίσθησαν αὐτὸ εὐδοκίμως οἱ παλαιοὶ ἐν τοῖς σχολείοις.[...] Βουληθεὶς δὲ καὶ ὁ Ἰσοκράτης τὸ πλῆθος ἐκείνο τῶν γνωμῶν νὰ περιδέσθῃ μέτρῳ τινί, ὅπως ὑποβοηθήσῃ τὴν μνήμην, δὲν μετεχειρίσθη μὲν τὸν ἰαμβικὸν τρίμετρον, διότι δὲν ἔπρεπεν εἰς λόγον πεζὸν ποιήσεως μέτρον, ἀλλὰ κατέφυγεν εἰς τὰ πάρισα καὶ ὁμοιότελευτα σχήματα, ἅπερ ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Γοργίου ἐγένοντο ἀρεστὰ καὶ ἀποδεκτὰ ἐν τῷ λόγῳ. Ἐγρῶντο δὲ τῷ τε ἀντιθέτῳ καὶ ὁμοιότελεύτῳ σχήματι ὅχι μόνον οἱ πεζοὶ συγγραφεῖς, ἀλλὰ ποιηταί, ἐν ταῖς γνωμολογίαις ἰδίᾳ. ἴσως δι' αὐτὸ τοῦτο, ὅτι ὑπεβोधῆται τὰ μάλιστα τὴν ἀπομνημόνευσιν τῶν γνωμῶν, ὡς δεικνύουσι τὰ τοῦ ποιητοῦ Ἀγάθωνος ταῦτα:

τὸ μὲν παρέργον ἔργον ὡς πονοῦμεθα
τὸ δ' ἔργον ὡς παρέργον ἐκπονούμεθα.

καὶ

τέχνη τύχην ἔστερξε καὶ τύχη τέχνην.

ὥστε ἡ σπουδὴ τοῦ Ἰσοκράτους πρὸς ἐκεῖνα τὰ Γοργεῖα σχήματα δὲν εἶναι παιδαριῶδες παίγιον ἀνάξιον τοῦ μεγάλου ῥήτορος, ἀλλ' ἐμμηχανήθησαν ἐξεπίτηδες πρὸς παιδαγωγικὸν σκοπὸν, καὶ εἶναι ἄξια προσοχῆς καὶ μελέτης μᾶλλον ἢ καταφρονήσεως.» (Α. Κυπριανοῦ, Ἰσοκράτους ὁ πρὸς Δημόνικον ἢ περὶ βραχυλογίας καὶ γνωμολογίας, περ. Φιλίστωρ, τόμ. Α', τχ. 11, σ. 450-451, Ἐν Ἀθήναις, 1861).

■ Σχῆμα ὁμοιοτέλευτον . « Ὅμοιοτέλευτον δὲ ἐστὶν ὅταν εἰς τὸ αὐτὸ μῦθον πλεονάκις καταλήγωμεν ὡς ἔχει τὸ Ἰσοκρατικὸν “τοῦ μὲν ἐπίπονον καὶ φιλοκίνδυνον τὸν βίον ἐποίησε τῆς δὲ περιμάχητον τὴν φύσιν κατέστησε ” καὶ τὸ Αἰσχίνου “καὶ οὐ τὸ δυστύχημα ὀνειδίξω τὸν δὲ τρόπον ἐξετάξω.”» (Ἀλεξάνδρου Περὶ τῶν τῆς διανοίας καὶ τῆς λέξεως σχημάτων, 31, 23).

■ Σχῆμα πάρισον . « Πάρισόν ἐστὶν ὅταν δύο ἢ πλείονα κῶλα συνενωθέντα μάλιστα μὲν καὶ τὰς συλλαβὰς ἴσας ἔχῃ ἀλλὰ γε καὶ τὸν ἀριθμὸν τὸν ἴσον λαμβάνῃ ὡς ἔχει τὸ προειρημένον Ἰσοκρατικὸν “ τοῦ μὲν ἐπίπονον

καὶ φιλοκίνδυνον τὸν βίον κατέστησε τῆς δὲ περίβλεπτον καὶ περιμάχητον τὴν φύσιν ἐποίησεν. ” Εἰ δὲ τὸ παράδειγμα τοῦτο καὶ ὁμοιοτέλευτόν ἐστιν οὐδὲν διαφέρει· πολλοὶ γὰρ λόγοι καὶ ἐκ δύο καὶ ἐκ πλείονων σχημάτων σύγκεινται.» (Ἀλεξάνδρου Περὶ τῶν τῆς διανοίας καὶ τῆς λέξεως σχημάτων, 40, 14).

■ «οὐ τὰς στοὰς ἐμπιπλάναι γραμμάτων ἀλλ’ ἐν ταῖς ψυχαῖς ἔχειν τὸ δίκαιον».

Μια παρόμοια ιδέα εκφράζει και ο Κριτίας, ο σοφιστής, ολιγαρχικός, και ένας από τους Τριάκοντα τυράννους. Ο Albin Lesky παρατηρεῖ: «Ἀπὸ τὰ λείψανα ἀξιοσημεῖωτο εἶναι τὸ Β 22: μιὰ ἐνάρετη προσωπικότητα εἶναι πιὸ σταθερὴ ἀπὸ τὸν νόμο, τὸν ὁποῖο ἡ ρητορικὴ τέχνη μπορεῖ νὰ τὸν ἀνατρέψῃ πολὺ εὐκόλα (τρόπος δὲ χρηστὸς ἀσφαλέστερος νόμου· τὸν μὲν γὰρ οὐδεὶς ἂν διαστρέψῃ ποτὲ ῥήτωρ δύναιτο· τὸν δ’ ἄνω τις καὶ κάτω λόγοις ταρασσὼν πολλάκις λυμαίνεται). Καὶ αὐτὸ εἶναι κάποια ὑποτίμησις τοῦ νόμου.» (Albin Lesky, ὁ.π., σ. 504.

Βέβαια, ο Ἰσοκράτης δίνει ιδιαίτερη ἔμφαση στη διαπαιδαγώγησι («τοὺς μὲν κακῶς τεθραμμένους [...] τοὺς δὲ καλῶς πεπαιδευμένους...») κι ὄχι απλῶς στη φυσικὴ προδιάθεσι, αντιπαρατιθέμενη προς τον νόμο.

Πρὸβλ. και Αρχύτα Πυθαγορείου (εκ του Περὶ νόμου καὶ δικαιοσύνης, Στοβαίου Ἀνθολόγιον, 4, 1, 138): «Δεῖ τὸν νόμον τὰ περὶ θεῶς καὶ δαίμονας καὶ γονέας καὶ ὄλως τὰ καλὰ καὶ τίμια πρῶτα τίθεσθαι δεῦτερον δὲ τὰ συμφέροντα [...] καὶ μὴ ἐν οἰκῆμασι καὶ θυρώμασιν ἐνῆμεν ἀλλ’ ἐν τοῖς ἦθεσι τῶν πολιτευομένων. Οὐδὲ γὰρ ἐν Λακεδαίμονι τᾶ εὐνομωτάτα πλάθει γραμμάτων ἅ πόλις διοικῆται πολὺ δὲ μᾶλλον [ἐν] τοῖς τρόποις τῶν πολιτευομένων».

Ἡ αναφορά στην ευνομωτάτην Λακεδαίμονα, στο πλῆθος των γραμμάτων και στα ἦθη των πολιτευομένων συμπίπτει πλήρως με τα λεγόμενα ἀπὸ τον Ἰσοκράτη.

■ «Στὴν πραγματικὴτητα, ἡ τοποθέτησι τῶν διαφορῶν θεωρητικῶν τοῦ 4ου αἰῶνα ἀπέναντι στὸ πολιτικὸ πρόβλημα τῆς κρίσεως τῆς Πόλεως, ἐπιβεβαιώνει ὅ,τι εἶχε ἤδη ἀποκαλύψει ἡ ἀνάλυσις τῆς τοποθετήσεώς τους ἀπέναντι στὴν κοινωνικὴ κρίσις. Κανένας ἀπὸ αὐτοὺς δὲ σκέπτεται πραγματικὰ νὰ παῖξει ἕναν ἀποτελεσματικὸ ρόλο, νὰ ἐπέμβει προσωπικά, νὰ ἀναμιχθεῖ στὶς συζητήσεις τῆς Συνελεύσεως καὶ τῆς Βουλῆς. Διανοούμε-

νοι περισσότερο παρά άνθρωποι δράσεως, μπορούν να έχουν προσωπικό σύνδεσμο με όρισμένους πολιτικούς άντρες, να τους δίνουν έπιχειρήματα, να έξυπηρετοῦν τήν προπαγάνδα τους. Ἡ φιλοδοξία τους ὅμως δέν πηγαίνει ποτέ πὸ μακριά. Εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα δάσκαλοι, καὶ δέν εἶναι παρᾶξενο ὅτι ἡ μόρφωση εἶναι τελικά γι' αὐτούς τὸ μόνο καὶ καθολικὸ μέσο θεραπείας γιὰ τὰ δεινὰ τῆς Πόλεως.

Γι' αὐτό, ἡ κριτικὴ τους καὶ τὰ φάρμακα ποὺ συνιστοῦν δέν ἔχουν στήν πραγματικότητα ἀποτελεσματικότητα. Ἡ τύχη τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς ἑλληνικῆς Πόλεως παίζεται μακριὰ ἀπὸ αὐτούς. Ἡ συμβολή τους στήν προετοιμασία μιᾶς νέας μορφῆς πολιτισμοῦ δὲ θὰ εἶναι ἀποτελεσματικὴ παρὰ μόνο ὅταν ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία θὰ ἔχει νικηθεῖ καὶ στὸ στρατιωτικὸ καὶ στὸν πολιτικὸ τομέα.» (C.Mossè, *Τὸ τέλος τῆς Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας*, σ. 514).

Ασκήσεις

2. Να μεταγραφεί στην αρχαία ελληνική η φράση: «Ο Ισοκράτης ἔλεγε ὅτι ἡ μεν ρίζα τῆς παιδείας εἶναι πικρὴ, ἀλλὰ ὁ καρπὸς γλυκός».

«Ἰσοκράτης ἔλεγεν τῆς παιδείας τὴν μεν ρίζαν εἶναι πικράν, τὸν δὲ καρπὸν γλυκύν».

§§ 43-45

Φροντίδα για τον «επαγγελματικό προσανατολισμό» των νέων.

Ειδικοί στόχοι

α) να δειχθεί το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του Αρείου πάγου για τους νέους, καθώς και σε ποιους λόγους οφείλεται.

β) να αναλυθεί η αντίληψη του ρήτορα για τους «έχοντας ἡδονὰς» πόνοους και για τους «ἐλευθέρως τετραμμένους καὶ μέγα φρονεῖν εἰθισμένους» νέους.

γ) να γίνει φανερό ὅτι ὁ «επαγγελματικὸς προσανατολισμὸς» των νέων

βάσει του εισοδήματός τους αντιμετωπίζεται ως κάτι το απόλυτα φυσικό και αυτονόητο, γιατί μια τέτοια ιδέα συμβαδίζει με τις κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις της εποχής.

δ) να εξαρθεί το ρεαλιστικό, πρακτικό πνεύμα του Ισοκράτους ο οποίος αποδίδει την «κακουργία» εν μέρει σε οικονομικούς παράγοντες, και δείχνει επίσης να μην περιφρονεί τις εμπορικές δραστηριότητες, στον βαθμό τουλάχιστον που το κάνουν άλλοι.

ε) να καταδειχθεί η ειδική σημασία που έχει για τον Ισοκράτη η λέξη «φιλοσοφία».

στ) να επισημανθούν οι αναλογίες - αλλά και οι διαφορές - μεταξύ αρχαίας και σύγχρονης κοινωνίας στο ζήτημα του καταμερισμού εργασίας και αυτό της κατάλληλης προσαρμογής της «εκπαιδευτικής» πολιτικής.

Επισημάνσεις

■ Η αναγνώριση της προτεραιότητας των περιουσιακών κριτηρίων υπονομεύει στην ουσία την αντίληψη περί αξιοκρατίας του Ισοκράτους, και εγκαθιστά στον πυρήνα της σκέψης του μια αντίφαση απ' την οποία δεν μπόρεσε να απαλλαγεί.

■ Όσο ρηξικέλευθος κι αν είναι κάποιος στοχαστής, δεν μπορεί να απαλλαγεί ολότελα από τις προκαταλήψεις της κοινωνίας μέσα στην οποία ζει και δημιουργεί (πρόβλ. και τη στάση των αρχαίων απέναντι στη δουλεία).

■ Η γεωργία και το εμπόριο τίθενται από τον Ισοκράτη σε ίση μοίρα, και όσο κι αν θεωρούνται κατάλληλες για τους «ύποδεέστερον πράττοντας», δεν περιφρονούνται, αφού θεωρούνται πρόσφορα μέσα για την απαλλαγή από «τῶν ἄλλων ἁμαρτημάτων». Διαφορετική είναι η στάση άλλων στοχαστών της εποχής οι οποίοι, ενώ δεν κρύβουν την εκτίμηση που τρέφουν για τους γεωργούς, περιφρονούν απεριόριστα τόσο τους εμπόρους, όσο και τους βιοτέχνες.

■ Η «κακουργία» αποδίδεται από τον Ισοκράτη στην «απορία», αλλά η τελευταία στην «αργία». Επομένως η ρίζα της κακουργίας είναι στην ουσία

υποκειμενική και σχετίζεται με τη φυγοπονία (πρβλ. και το γνωστό απόφθεγμα «ἀργία μήτηρ πάσης κακίας»). Διαφορετική μοιάζει να είναι η περίπτωση της ενδείας για την οποία κάνει λόγο ο ρήτορας στις §§ 4-5 («ἀλλὰ συντέτακται καὶ συνακολουθεῖ τοῖς μὲν πλούτοις καὶ ταῖς δυναστείαις ἄνοια καὶ μετὰ ταύτης ἀκολασία, ταῖς δ' ἐνδείαις καὶ ταῖς ταπεινότησι σωφροσύνη καὶ πολλὴ μετριότης...»). Εδώ η ἐνδεία, ἔτσι ὅπως συνοδεύεται ἀπὸ την ταπεινότητα, φανερά δεν οφείλεται στην ἀργία. Θα μπορούσε ἐδῶ να κάνει κανείς λόγο για αντικειμενικούς παράγοντες που οδηγούν στην ἐνδεία, και να επιστημάνει ἐπίσης τη μερική ἐκ μέρους του ρήτορα παραδοχὴ της ιδέας ὅτι οἱ οικονομικές συνθήκες μπορούν να ἐπηρεάζουν την ἠθική συμπεριφορά (παρ' ὅλο που η χρήση του «συντέτακται» εἶναι πολὺ προσεκτική).

Αξιοποίησιμο υλικό

■ «Ἐώρων γὰρ τοὺς τηλικούτους παραχωδέστατα διακειμένους...»

«Ὅταν γε μὴν ἐκ παιδῶν εἰς τὸ μειρακιῦσθαι ἐκβαίνωσι, τηλικαῦτα οἱ μὲν ἄλλοι παύουσι μὲν ἀπὸ παιδαγωγῶν, παύουσι δὲ ἀπὸ διδασκάλων, ἄρχουσι δὲ οὐδένας ἔτι αὐτῶν ἀλλ' αὐτονόμους ἀφιασιν· ὁ δὲ Λυκοῦργος καὶ τούτων τάναντία ἔγνω. Καταμαθῶν γὰρ τοῖς τηλικούτοις μέγιστον μὲν φρόνημα ἐμφυόμενον, μάλιστα δὲ ὕβριν ἐπιπολάζουσαν, ἰσχυροτάτας δὲ ἐπιθυμίας τῶν ἡδονῶν παρισταμένας, τηλικαῦτα πλείστους μὲν πόνους αὐτοῖς ἐπέβαλε, πλείστην δὲ ἀσχολίαν ἐμηχανήσατο.» (Ξενοφώντος Λακεδαιμονίων Πολιτεία, 3, 1).

Για τα ἠθη των νέων βλ. και Αριστοτέλους *Ῥητορική*, 1389 a κ.ε. (βλ. και *Ανθολόγιο αρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων* της Γ' Λυκείου, σ. 126 - 127).

■ «...καὶ πόνοις ἡδονὰς ἔχουσιν· ἐν μόνοις γὰρ ἂν τούτοις ἐμμεῖναι τοὺς ἐλευθέρως τεθραμμένους...»

«Τὰ μαθήματα λοιπὸν τῆς λογιστικῆς, τῆς γεωμετρίας καὶ ὅλης τῆς προπαιδείας ποὺ εἶναι προπαρασκευαστικὸ στάδιο τῆς διαλεκτικῆς, πρέπει νὰ τοὺς τὰ δὴνη κανεῖς νὰ τὰ μαθαίνουν, ὅταν εἶναι παιδιὰ μὲ ἓνα τρόπο διδασχῆς ποὺ νὰ μὴ μοιάζῃ μὲ ἀναγκαστικὴ μάθηση. Γιατί δά; Γιατί, εἶπα

ἐγώ, δὲν πρέπει ὁ ἐλεύθερος να μαθαίνει με δουλικὸ ἀναγκασμὸ κανένα μάθημα. [:«οὐδὲν μάθημα μετὰ δουλείας τὸν ἐλεύθερον χρῆ μαθάνειν»] Γιατὶ οἱ σωματικοὶ πόνοι, ἄν καὶ τοὺς ἀναλαμβάνει τὸ σῶμα κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῆς βίας, δὲν τὸ κάνουν καθόλου χειρότερο, δὲν μένει ὅμως ὡς μόνιμο κτῆμα τῆς ψυχῆς ὅ,τι αὐτὴ μαθαίνει με τὴ βία. Νὰ μὴ μεγαλώνης, ἐξοχώτατέ μου, τοὺς τροφίμους σου κάνοντάς τους νὰ ἀποκτοῦν μάθηση με τὴ βία ἀλλὰ με τὰ παιγνίδια, [:«Μὴ τοῖνυν βία, εἶπον, ὦ ἄριστε, τοὺς παῖδας ἐν τοῖς μαθήμασιν ἀλλὰ παίζοντας τρέφε»] γιὰ νὰ ἡμπορῆς νὰ διακρίνης καλύτερα γιὰ ποιά δουλειὰ εἶναι ὁ καθένας τους πλασμένος.» (Πλάτωνος *Πολιτεία*, 536 d, μτφρ. Κ.Δ. Γεωργούλη).

■ Αντιλήψεις για τους δούλους και τους ελεύθερους

Αριστοτέλους *Πολιτικά*, (1252 a): «ἄρχον δὲ φύσει καὶ ἀρχόμενον διὰ τὴν σωτηρίαν. Τὸ μὲν γὰρ δυνάμενον τῇ διανοίᾳ προορᾶν ἄρχον φύσει καὶ δεσπότην φύσει, τὸ δὲ δυνάμενον ταῦτα τῷ σώματι πονεῖν ἀρχόμενον καὶ φύσει δούλον».

Ευριπίδου *Ἴων*, 854 κ.ε. : «Ἐν γάρ τι τοῖς δούλοισιν αἰσχύνῃν φέρει,
τοῦνομα· τὰ δ' ἄλλα πάντα τῶν ἐλευθέρων
οὐδὲν κακίων δούλος, ὅστις ἐσθλὸς ἦ.»

Αλκιδάμας: « Καὶ ὡς ἐν τῷ Μεσσηνιακῷ λέγει Ἀλκιδάμας “ἐλευθέρους ἀφῆκε πάντας θεὸς οὐδένα δούλον ἢ φύσις πεποίηκεν”» (Αριστοτέλους *Ῥητορική*, 1373 b).

■ ἐπὶ τὰς γεωργίας καὶ τὰς ἐμπορίας ἔτρεπον...»

«Ὅσο γιὰ τὸν ἔμπορο, δὲ χρειάζεται καν νὰ γίνε λόγος γιὰ τὴν περιφρόνηση ποὺ τὸν περιβάλλει. Ἀντιμετωπίζοντάς τον, οἱ στοχαστὲς τοῦ 4ου αἰώνα, με ἐξαίρεση πάντως τὸν Ἰσοκράτη καί, πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, τὸν Ξενοφῶντα, ἀποδεικνύονται τελείως ἀπομακρυσμένοι ἀπὸ τὴ σύγχρονη πραγματικότητα. Ἐνῶ οἱ ἔμποροι, οἱ ἐφοπλιστὲς, οἱ τραπεζίτες κατέχουν ὑψηλὴ θέση στὴν Ἀθήνα, ὁ Ξενοφῶν στὰ περισσότερα ἔργα του, ὁ Ἀριστοτέλης καὶ κυρίως ὁ Πλάτων δὲ νιώθουν γι' αὐτοὺς παρὰ περιφρόνηση. Ἐχει μικρὴ σημασία ἂν εἶναι πλούσιοι ἢ φτωχοί: ὅλοι ἀξίζουν ἐξίσου τὴν περιφρόνηση καὶ ὅλοι πρέπει νὰ κρατηθοῦν ἔξω ἀπὸ τὴν ἰδανικὴ Πολιτεία, νὰ ἀπομονωθοῦν σὲ εἰδικὲς συνοικίες, νὰ ὑποβληθοῦν μερικὲς φορὲς σὲ ταπεινωτικὲς ὑποχρεώσεις» (C. Mossè, ὀ.π., σ. 195-196).

«Ἄν οὖν κοιμίσας ὁ γεωργὸς εἰς τὴν ἀγοράν τι ὦν ποιεῖ, ἢ τις ἄλλος τῶν δημιουργῶν, μὴ εἰς τὸν αὐτὸν χρόνον ἦκη τοῖς δεομένοις τὰ παρ' αὐτοῦ ἀλλάξασθαι, ἀργήσει τῆς αὐτοῦ δημιουργίας καθήμενος ἐν ἀγορᾷ; Οὐδαμῶς, ἢ δ' ὅς, ἀλλ' εἰσὶν οἱ τοῦτο ὀρῶντες ἑαυτοὺς ἐπὶ τὴν διακονίαν τάττουσι ταύτην, ἐν μὲν ταῖς ὀρθῶς οἰκουμέναις πόλεσι σχεδόν τι οἱ ἀσθενέστατοι τὰ σώματα καὶ ἀχρεῖοί τι ἄλλο ἔργον πράττειν.» (Πλάτωνος *Πολιτεία*, 371 c).

■ «...καὶ τὴν φιλοσοφίαν...»

«Φιλοσοφίαν τοίνυν, ἢ πάντα ταῦτα συνεξεῦρε καὶ συγκατεσκεύασε, καὶ πρὸς τε τὰς πράξεις ἡμᾶς ἐπαίδευσε καὶ πρὸς ἀλλήλους ἐπράϊνε, καὶ τῶν συμφορῶν τὰς τε δι' ἀμαθίαν καὶ τὰς ἐξ ἀνάγκης γιγνομένης διείλε, καὶ τὰς μὲν φυλάξασθαι τὰς δὲ καλῶς ἐνεγκεῖν ἐδίδαξεν, ἢ πόλις ἡμῶν κατέδειξε, καὶ λόγους ἐτίμησεν, ὧν πάντες μὲν ἐπιθυμοῦσι, τοῖς δ' ἐπισταμένοις φθονοῦσι, συνειδῦθα μὲν ὅτι τοῦτο μόνον ἐξ ἀπάντων τῶν ζώων ἴδιον ἔφυμεν ἔχοντες, καὶ διότι τούτῳ πλεονεκτήσαντες καὶ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν αὐτῶν διηνέγαμεν, ὀρώσα δὲ περὶ μὲν τὰς ἄλλας πράξεις οὕτω ταραχώδεις οὔσας τὰς τύχας ὥστε πολλάκις ἐν αὐταῖς καὶ τοὺς φρονίμους ἀτυχεῖν καὶ τοὺς ἀνοήτους κατορθοῦν, τῶν δὲ λόγων τῶν καλῶς καὶ τεχνικῶς ἐχόντων, οὐ μετὸν τοῖς φαύλοις, ἀλλὰ ψυχῆς εὖ φρονούσης ἔργον ὄντας, καὶ τοὺς τε σοφοὺς καὶ τοὺς ἀμαθεῖς δοκοῦντας εἶναι ταύτῃ πλεῖστον ἀλλήλων διαφέροντας, ἔτι δὲ τοὺς εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐλευθέρως τετραμμένους ἐκ μὲν ἀνδρίας καὶ πλοῦτου καὶ τῶν τοιούτων ἀγαθῶν οὐ γιγνωσκομένους, ἐκ δὲ τῶν λεγομένων μάλιστα καταφανεῖς γιγνομένους, καὶ τοῦτο σύμβολον τῆς παιδείσεως ἡμῶν ἐκάστου πιστότατον ἀποδεδειγμένον, καὶ τοὺς λόγῳ καλῶς χρωμένους οὐ μόνον ἐν ταῖς αὐτῶν δυναμένους, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἐντίμους ὄντας.» (Ισοκράτους *Πανηγυρικός*, 47-50).

§§ 46-47

Τα αρνητικά παρεπόμενα της ατιμωρησίας και τα θετικά του ελέγχου

Ειδικοί στόχοι

α) να επισημανθεί η κλιμάκωση των τρόπων αντιμετώπισης των «ἀκοσμώντων» εκ μέρους του Αρείου πάγου.

β) να υπογραμμισθεί η ιδιαίτερη σημασία που αποδίδει ο ρήτορας στον πα-

ράγοντα της διαπαιδαγωγητικής παρέμβασης, που θεωρείται πιο σημαντικός από αυτόν της φυσικής προδιάθεσης («...παρά τούτοις μὲν διαφθείρεσθαι καὶ τὰς ἐπεικειῖς τῶν φύσεων...»).

γ) να δειχθούν - με την παράλληλη αξιοποίηση παραδειγμάτων από τη σύγχρονη κοινωνική ή ακόμα και σχολική ζωή - οι αρνητικές επιπτώσεις της ατιμωρησίας και απουσίας οποιουδήποτε ελέγχου.

Επιστημάνσεις

■ «καὶ ταῦτα νομοθετήσαντες οὐδὲ τὸν λοιπὸν χρόνον ὀλιγώρουν» ο Κοραῆς διατηρεῖ τη γραφή «καὶ ταῦτ' οὐ, νομοθετήσαντες, τὸν λοιπὸν χρόνον ὀλιγώρουν» με βάσιμα επιχειρήματα: «...ἔστι γὰρ καθ' ὑπερβίβασμὸν ἢ ἄρνησις. Ἐχρήσατο δὲ καὶ ἀλλαχοῦ (Πανηγ.) παραπλησίῳ ὑπερβίβασμῶ, εἰπὼν, “ Τίς οὐχ, ὑπερβολὰς προθυμηθεὶς εἰπεῖν, ἐλάττω τῶν ὑπαρχόντων εἴρηκεν;”».

■ Το πρότυπο κοινωνικής οργάνωσης που αποτελεί το ιδανικό του Ισοκράτους είναι μιας στοιχειωδώς ανεπτυγμένης και ολιγομελούς αγροτικής κοινωνίας, στα πλαίσια της οποίας είναι δυνατόν να επιτηρεῖ ένα σώμα «τὸν βίον τὸν ἐκάστου». Στη σύγχρονή του ανεπτυγμένη, πολυσύνθετη και πολυπληθὴ κοινωνία, ακόμα κι αν δεν υπολογίζαμε τις αντιδράσεις της νέας εμποροναυτικής τάξης, των βιοτεχνῶν, κ.λπ., και μόνο για λόγους αριθμητικῶν δεδομένων, ένα τέτοιο σύστημα θα αποδεικνυόταν ελάχιστα λειτουργικό.

■ Τα ρήματα «ένουθέτει», «ἠπειλεί», «ἐκόλαζεν», αντιπροσωπεύουν διαφορετικούς βαθμούς στην ανιούσα κλίμακα της αυστηρότητας, πράγμα που δείχνει την ἔλλειψη απολυτότητας και τη διαπαιδαγωγητικὴ διάθεση από την οποία διαπνέονται οι Αρεοπαγίτες.

■ Η αντίληψη του Ισοκράτους για την προτεραιότητα της παιδείας ἐναντι της φυσικής προδιάθεσης αποτελεί μια ιδιαίτερα χρήσιμη υποθήκη για κοινωνίες στις οποίες «φυλακὴ μηδεμία τῶν τοιούτων καθέστηκεν», λόγω της επικράτησης της δογματικῆς πίστης ὅτι ο ἄνθρωπος είναι φύσει αγαθός.

■ Για να είναι πλήρης βέβαια μια καθαρώς παιδαγωγική πρακτική πρέπει να βασίζεται όχι μόνο στις ποινές, αλλά και στις αμοιβές (πρόβλ. Λυκούργου *Κατὰ Λεωκράτους*, 10 : « δύο γάρ ἔστι τὰ παιδεύοντα τοὺς νέους, ἢ τε τῶν ἀδικούντων τιμωρία, καὶ ἢ τοῖς ἀνδράσι τοῖς ἀγαθοῖς διδομένη δωρεά. Πρὸς ἑκάτερον τούτων ἀποβλέποντες, τὴν μὲν διὰ τὸν φόβον φεύγουσι τὴν δὲ διὰ τὴν δόξαν ἐπιθυμοῦσι. »). Μην ξεχνάμε όμως ότι ο Ἄρειος πάγος ήταν δικαστήριο.

Αξιοποίησιμο υλικό

■ *κατὰ κώμας* : « Κώμας λέγει τὰς ἐν τῇ συνηθείᾳ Γειτονίας, ἃς ἔνιοι καὶ τουρκιστί, Μαχαλάδες, καλοῦσιν [...] οἱ δὲ τὴν ἀκρίθειαν ἐκ παντὸς διώκοντες, ἴστωσαν ὅτι αἱ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις τῶν πόλεων κῶμαι ἀναλογοῦσιν μᾶλλον ταῖς παρ' ἡμῖν συνοικίαις, ἤγουν οἰκίαις μεγίσταις ὑπὸ πολλῶν ἅμα μηδὲν ἀλλήλοις προσηκόντων οἰκουμέναις, ἃς ἡ χυδαία συνήθεια τουρκικώτερον Χάνια καλεῖ. » (Κοραή, *Ἰσοκράτους τὰ Ἐπαντα*, σελ. 256).

■ *κατὰ δήμους* : « Διένειμε δὲ καὶ τὴν χώραν κατὰ δήμους τριάκοντα μέρη, δέκα μὲν τῶν περὶ τὸ ἄστυ, δέκα δὲ τῆς παραλίας, δέκα δὲ τῆς μεσογείου, καὶ ταύτας ἐπονομάσας τριπτῦς ἐκλήρωσε τρεῖς εἰς τὴν φυλὴν ἐκάστην, ὅπως ἐκάστη μετέχη πάντων τῶν τόπων. καὶ δημότας ἐποίησεν ἀλλήλων τοὺς οἰκούντας ἐν ἐκάστω τῶν δήμων, ἵνα μὴ πατρόθεν προσαγορεύοντες ἐξελέγχωσιν τοὺς νεοπολίτας, ἀλλὰ τῶν δήμων ἀναγορεύωσιν· ὅθεν καὶ καλοῦσιν Ἀθηναῖοι σφᾶς αὐτοὺς τῶν δήμων. » (Ἀριστοτέλους, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, 21, 4).

■ « κίνδυνος, καὶ τοὺς χρηστούς, ἐὰν αἰσθάνωνται ὁμοίως τοὺς πονηροὺς τιμωμένους, παύσεσθαι τῶν χρηστῶν ἐπιτηδευμάτων... » (Λυσίας, *Κατὰ Φίλωνος δοκιμασίας*, 25).

Ασκήσεις

3. μήτε φυλακὴ μηδεμία τῶν τοιούτων καθέστηκεν· το «τοιούτων» μπορεῖ να νοηθεῖ με δύο τρόπους. Με τι θα μπορούσε να αντικατασταθεῖ κατὰ περίπτωσιν;

- α) τῶν ἀκοσμούντων (τῶν πονηρῶν ἢ τῶν ἀδικούντων)
 β) τῶν ἀδικιῶν καὶ τῶν πονηριῶν.

§§ 48-49

Τα ἤθη της καθημερινῆς ζωῆς στην παλαιά δημοκρατία.

Εἰδικοὶ στόχοι

α) να αντιπαραβληθoύν τα ἤθη της πατρίου πολιτείας προς αυτά της σύγχρονης του Ισοκράτους δημοκρατίας. Συμπεράσματα για την τελευταία εξάγονται από τις παρατηρήσεις του ρήτορα σχετικά με το τι δεν συνέβαινε σε παλαιότερες εποχές.

β) να επισημανθoύν οι κοινοὶ τόποι στην κριτική Ισοκράτους και Αριστοφάνους για την ελευθεριάζουσα συμπεριφορά της νεότερης γενεάς (βλ. Επίμετρο του βιβλίου των *Ρητορικών Κειμένων*).

Επισημάνσεις

■ Η παρατήρηση «ὥστε καὶ τοὺς ἐπιδόξους ἀμαρτήσεσθαι τι προησθάνοντο» δίνει το μέτρο του ασφυκτικού ελέγχου που ασκούσαν από τα μέλη του Αρείου πάγου. Αναλογίες προς τη δράση των Αρεοπαγιτῶν παρουσιάζει η δράση του Κάτωνα (234 - 147 π.Χ.) ο οποίος ως τιμητῆς (censor: κήνσωρ) φιλοδόξησε να αναμορφώσει τα ρωμαϊκά ἤθη.

Αξιοποιήσιμο υλικό

■ Οι Νεφέλες του Αριστοφάνους επαινούν την παλαιά παιδεία και ασκούν κριτική στη συμπεριφορά των νέων της εποχής (πρώτη παράσταση: 423 π.Χ.), παρόμοια προς αυτήν του Ισοκράτους:

«Λέξω τοῖνυν τὴν ἀρχαίαν παιδείαν, ὡς διέκειτο,
 ὅτ' ἐγὼ τὰ δίκαια λέγων ἦνθουν καὶ σωφροσύνη ἕνομιστο.» (στ. 961, 962)

«εἶτα βαδίζειν ἐν ταῖσιν ὁδοῖς εὐτάκτως...» (στ. 964)

«Εἰ δέ τις αὐτῶν βωμολοχεύσαιτ' [...] ἐπετρέβετο τυπτόμενος πολ-
λάς...»(στ. 970, 972)

«κάπιστήσει μισεῖν ἀγοράν...» (στ.991)

«καὶ τῶν θάκων τοῖς πρεσβυτέροις ὑπανίστασθαι προσιοῦσιν...» (στ. 993)

«μηδ' εἰς ὄρχηστρίδος εἰσάττειν, ἵνα μὴ πρὸς ταῦτα κεχηγῶς
μήλω βληθεῖς ὑπὸ πορνιδίου, τῆς εὐκλείας ἀποθραυσθῆς» (στ. 996-997)

«μηδ' ἀντειπεῖν τῷ πατρὶ μηδέν...»(στ. 998)

«οὐ στωμύλλων κατὰ τὴν ἀγοράν τριβολεκτράπελ', οἶά περ οἱ νῦν...»(στ.
1003)

«Εὐδαίμονες δ' ἦσαν ἄρ' οἱ ζῶντες τότε ἐπὶ τῶν προτέρων.» (στ. 1029)

ΔΙΚ. ΛΟΓ. «Ταῦτ' ἐστί, ταῦτ' ἐκεῖνα,

ἃ τῶν νεανίσκων ἀεὶ δι' ἡμέρας λαλούντων

πλήρες τὸ θαλανεῖον ποιεῖ, κενὰς δὲ τὰς παλαιστρας.

ΑΔ. ΛΟΓ. Εἴτ' ἐν ἀγορᾷ τὴν διατριβὴν ψέγει· ἐγὼ δ' ἐπαινῶ.» (στ.
1052-1055)

«Σκέψαι γὰρ ὧ μειράκιον[...] ἡδονῶν θ' ὅσων μέλλεις ἀποστερεῖσθαι,
παίδων, γυναικῶν, κοττάβων, ὄψων, πότων, κιχλισμῶν.» (στ. 1071-
1073)

■ «οὐκ ἐν τοῖς σκιραφείοις οἱ νεώτεροι διέτριβον...».

«Σόλων ἐπετίμα τινὶ κυβεύοντι· τοῦ δὲ λέγοντος περὶ μικροῦ παίζειν,
“ἀλλὰ τὸ ἔθος οὐ μικρὸν”, ἔφη.» (Στοβαίου Ἀνθολόγιον, 2, 31, 76).

■ «οὐδ' ἂν οἰκέτης ἐπιεικῆς ἐτόλμησεν»: ο ρήτορας ασκεί παρόμοια κρι-
τική της σύγχρονης του αθηναϊκῆς κοινωνίας στον *Περὶ ἀντιδόσεως* λόγο
του: «.. Καὶ γὰρ τοι πεποιήκατε τοὺς μὲν ἐπιεικεστάτους αὐτῶν ἐν πό-
τοις καὶ συνουσίαις καὶ ῥαθυμίαις καὶ παιδιαῖς τὴν ἡλικίαν διάγειν, ἀμελή-
σαντας τοῦ σπουδάζειν ὅπως ἔσονται βελτίους, τοὺς δὲ χεῖρω τὴν φύσιν
ἔχοντας ἐν τοιαύταις ἀκολασίαις ἡμερεύειν, ἐν αἷς πρότερον οὐδ' ἂν οἰκέ-
της ἐπιεικῆς οὐδεὶς ἐτόλμησεν· οἱ μὲν γὰρ αὐτῶν ἐπὶ τῆς Ἐνεακρούνου
ψύχουσιν οἶνον, οἱ δ' ἐν τοῖς καπηλείοις πίνουσιν, ἔτεροι δ' ἐν τοῖς σκιρα-
φείοις κυβεύουσι, πολλοὶ δ' ἐν τοῖς τῶν αὐλητρίδων διδασκαλείοις διατρι-
βουσι...» (*Ἀντίδοσις*, 286, 287).

Το ἴδιο καὶ ο μαθητῆς του Ἰσοκράτους Θεόπομπος: «Καὶ γὰρ αὐτοὶ
τοῦτον τὸν τρόπον ἔζων, ὥστε τοὺς μὲν νέους ἐν τοῖς αὐλητρίδιοις καὶ
παρὰ ταῖς ἐταίραις διατρίβειν τοὺς δὲ μικρὸν ἐκείνων πρεσβυτέρους ἐν τε
τοῖς κύβοις καὶ ταῖς τοιαύταις ἀσωτίαις τὸν δὲ δῆμον ἅπαντα πλείω κα-

ταναλίσκειν εἰς τὰς κοινὰς ἐστιάσεις καὶ κρεανομίας, ἥπερ εἰς τὴν τῆς πόλεως διοίκησιν...» (Αθήναιος, Δειπνοσοφισταί, 532 d).

Πρόκειται επομένως για κοινό τόπο, για μια κριτική που εύκολα θα μπορούσε να πάρει στα μάτια των νέων της εποχής τον χαρακτήρα γεροντικού ηθικολογικού «κηρύγματος». Γι' αυτό άλλωστε ο Ισοκράτης προσπαθεί στην επόμενη παράγραφο να προ(κατα)λάβει τις πιθανές νεανικές ενστάσεις: «Καὶ μηδεὶς οἰέσθω με δυσκόλως διακεῖσθαι πρὸς τοὺς ταύτην ἔχοντας τὴν ἡλικίαν. Οὐτε γὰρ ἡγοῦμαι τούτους αἰτίους εἶναι τῶν γιγνομένων...». Ο Κοραῆς παρατηρεῖ: « Εὐφρὲς καὶ γλαφυρὸν παράδειγμα τοῦ πῶς δεῖ νουθετεῖν τοὺς ἀκοσμοῦντας τῶν νέων· χρὴ γὰρ ἀφαιρεῖν ὡς οἶόν τε μάλιστα τὸ ὀριμὸν καὶ δάκνον τῆς παραινήσεως, ἐπαίνω τὸν ψόγον συγκεραννύντας, καὶ τῶν δι' ἃ ψέγονται τὰς αἰτίας ἐπ' ἄλλους, ὅπη παρείκοι, μεταφέροντας.» (Ἰσοκράτους λόγοι, τ.2, σ. 112).

Ασκήσεις

3. Να μεταγραφεί στην αρχαία ελληνική η φράση: « Ο Ισοκράτης πρόετρεπε τους μαθητές να προτιμούν τους δασκάλους από τους γονεῖς, γιατί οι μεν γονεῖς είναι υπεύθυνοι για το “ζῆν”, ενώ οι δάσκαλοι για το “εὖ ζῆν” ».

Ἰσοκράτης παρήνει τοῖς γνωρίμοις (τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ) προτιμᾶν τῶν γονέων τοὺς διδασκάλους, ὅτι οἱ μὲν τοῦ ζῆν, οἱ δὲ διδάσκαλοι τοῦ εὖ ζῆν αἴτιοι γεγόνασιν.

§§ 50-84

Περίληπτική απόδοση των παραγράφων.

50-51: Ας μη θεωρηθεῖ ὅτι ο ρήτορας μισεῖ τους νέους· δεν εἶναι αυτοὶ αἰτίοι τῆς σημερινῆς κατάντιας, ἀλλὰ ὅσοι κατέλυσαν τὴ δύναμη τοῦ Αρείου πάγου.

52-53: Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Αρείου πάγου υπήρχε κλίμα εἰρήνης καὶ ασφαλείας, ἡ δὲ πόλις ἐνέπνεε ἐμπιστοσύνη στους Ἕλληνας καὶ φόβο στους βαρβάρους.

54: Δεν κυριαρχούσε το πνεύμα της πολυτελούς επίδειξης το οποίο έρχεται σε πλήρη αντίφαση με την εξαθλίωση πολλών από τους πολίτες.

55: Συνολικά, ο Άρειος πάγος φρόντιζε για φτωχούς, νέους, πολιτευόμενους, γέροντες.

56-57: Οι εκτεθείσες απόψεις προκάλεσαν τόν έπαινο κάποιων, αλλά και την επισήμανση ότι όχι μόνο δεν θα πείσουν, αλλά θα θεωρηθούν ολιγαρχικές.

58-59: Όμως η υπεράσπιση πατροπαράδοτης πολιτείας που ιδρύθηκε από δημοκρατικότερους άνδρες δεν μπορεί να θεωρηθεί ολιγαρχική ενέργεια.

60: Εξ άλλου ο ρήτορας έχει ταχθεί εναντίον της ολιγαρχίας και υπέρ της ισότητας και της δημοκρατίας, όχι βέβαια οποιασδήποτε, αλλά της σωστής.

61: Μια τέτοια δημοκρατία οδήγησε στα επιτεύγματα τόσο των προγόνων, όσο και των Λακεδαιμονίων · διότι κι εκεί υπάρχει δημοκρατία και ισότητα.

62: Η δημοκρατία είναι επωφελέστερη της ολιγαρχίας· θα το αποδείξει με την αντιπαραβολή του σημερινού πολιτεύματος προς αυτό των Τριάκοντα.

63: Αυτό δείχνει ότι δεν είναι προκατειλημμένος έναντι της δημοκρατίας.

64-65: Μετά την ήττα, οι ολιγαρχικοί υποτάχθηκαν στους Σπαρτιάτες, ενώ οι δημοκρατικοί αντιστάθηκαν και εν τέλει απελευθέρωσαν την πόλη.

66-67: Η δημοκρατία οικοδόμησε ιερά που οι Τριάκοντα δεν σεβάστηκαν και πολιτεύθηκε με επιείκεια, ενώ οι Τριάκοντα αυθαίρετα και ανάλγητα.

68-69: Δείγμα επιεικείας των δημοκρατικών είναι η από κοινού απόδοση του δανείου των Τριάκοντα στους Σπαρτιάτες, που, τελικά, από ηγέτες κατέληξαν ικέτες.

70: Πρόθεσή του ήταν να δείξει ότι αποδοκιμάζει την ολιγαρχία, και ότι ακόμα και η στρεβλή δημοκρατία είναι λιγότερο επιζήμια.

71: Προς τι, λοιπόν, η πρόταση για εγκατάλειψη ενός τέτοιου πολιτεύματος;

72-73: Οι ανώτεροι μεν των φαύλων, αλλ' υποδεέστεροι των γονέων τους, είναι αξιόμειπτοι· κριτήριο άρα δεν είναι οι Τριάκοντα, αλλά οι πρόγονοι.

74-75: Η χώρα γεννάει άνδρες προικισμένους με ιδιαίτερα πνευματικά και ηθικά προσόντα, όπως αποδεικνύει η ανδρεία των προγενεστέρων.

76-77: Αυτό συνιστά έπαινο μόνο για τους άξιους της αρετής των προγόνων, και μομφή για όσους δεν αξιοποίησαν τις φυσικές τους προδιαθέσεις.

Επίλογος

78: Εάν δεν αλλάξει ο τρόπος διοικήσεως, θα συμβαίνουν τα ίδια, ενώ, αν υιοθετηθεί το προγονικό πολίτευμα, θα συμβαίνει ό,τι και τότε που ίσχυε.

79-81: Σύγκριση παλαιού-τωρινού πολιτεύματος βάσει της στάσης Ελλήνων - βαρβάρων: Τότε: εμπιστοσύνη-φόβος. Τώρα: μίσος- περιφρόνηση αντίστοιχα.

82: Τότε υπήρχε ομόνοια μεταξύ των πολιτών και αγώνας κατά των εχθρών· τώρα διχόνοια, και ιδιοτελής διεκπεραίωση των στρατιωτικών υποχρεώσεων.

83: Τότε δεν υπήρχαν εξαθλιωμένοι επαίτες στους δρόμους· τώρα οι άποροι - και άρα αδιάφοροι για τα κοινά - είναι περισσότεροι από τους ευπόρους.

84: Αν οι Αθηναίοι μιμηθούν τους προγόνους τους, θα σώσουν την πόλη και όλη την Ελλάδα. Εναπόκειται σ' αυτούς να κρίνουν τι συμφέρει την πόλη.

ΓΕΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

1. Ο Niebuhr (Vorlesungen über alte Geschichte, V, 300), παρατηρεί για τον Αρεοπαγιτικό: «Ο Αρεοπαγιτικός είναι ένα ολότελα αφελές έργο· δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια θρηνηδία του τύπου: *αχ, να ξανάρχοταν πίσω η παλιά χρυσή εποχή!* Όμως δεν υπάρχει η παραμικρή πρόταση για το πώς θα μπορούσε αυτή η παλιά χρυσή εποχή να ξανάρθει».

Συμφωνείτε με την άποψη αυτή ή όχι; Σε κάθε περίπτωση δικαιολογήστε τις απόψεις σας.

■ Κατά τη γνώμη μας, μια τέτοια κριτική δεν λαμβάνει καθόλου υπ' όψη της ότι η εξιδανικευτική αναφορά στον Άρειο πάγο αποτελεί ένα πολλαπλά αξιοποιούμενο πρόσχημα, που δίνει τη δυνατότητα στον ρήτορα να αποφύγει τις κακοτοπιές που συνεπάγεται μια απροσχημάτιστη πρόταση για αλλαγή του πολιτεύματος. Δεν υπάρχει επομένως αφέλεια, αλλά μια ιδιαίτερα εύστροφη και προσεκτική αξιοποίηση του σεβασμού τον οποίο έτρεφαν οι Αθηναίοι για τον Άρειο πάγο καθώς και για τη Σολώνεια και Κλεισθένια πολιτεία. (Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίον αποκρούει ο Ισοκράτης τις αιτιάσεις για ολιγαρχικές συνωμοσίες:

«58 Ἐγὼ δ' εἰ μὲν περὶ πραγμάτων ἀγνοουμένων καὶ μὴ κοινῶν τοὺς λόγους ἐποιούμην καὶ περὶ τούτων ἐκέλευον ὑμᾶς ἐλέσθαι συνέδρους ἢ συγγραφέας, δι' ὧν ὁ δῆμος κατελύθη τὸ πρότερον, εἰκότως ἂν εἶχον ταύτην τὴν αἰτίαν. Νῦν δ' οὐδὲν εἴρηκα τοιοῦτον, ἀλλὰ διείλεγμα περὶ διοικήσεως οὐκ ἀποκεχυμένης, ἀλλὰ πᾶσι φανερᾶς, 59 ἦν πάντες ἴστε καὶ πατρίαν ἡμῖν οὖσαν καὶ πλείστων ἀγαθῶν καὶ τῇ πόλει καὶ τοῖς ἄλλοις Ἑλλησιν αἰτίαν γεγενημένην, πρὸς δὲ τούτοις ὑπὸ τοιούτων ἀνδρῶν νομοθετηθεῖσαν καὶ κατασταθεῖσαν, οὓς οὐδεὶς ὅστις οὐκ ἂν ὁμολογήσειε δημοτικωτάτους γεγενῆσθαι τῶν πολιτῶν. Ὡστε πάντων ἂν μοι συμβαίη δεινότατον, εἰ τοιαύτην πολιτείαν εἰσηγούμενος νεωτέρων δόξαιμι πραγμάτων ἐπιθυμεῖν.»).

Το ζήτημα πάντως είναι ότι ο Ισοκράτης, ἔστω και υπό το πρόσχημα της αποκατάστασης της πατρίου πολιτείας, προτείνει μια επί το αριστοκρατικότερο πολιτικοκοινωνική μεταρρύθμιση που οι κατοπινές εξελίξεις δείχνουν ότι ήταν τουλάχιστον ρεαλιστικότερη από την εμμονή στην εκφυλισμένη δημοκρατία του τέλους του 4ου αι. π.Χ.

3. Έχει λεχθεί ότι αν θερμάνεις ένα αυγό υπάρχει περίπτωση να προκύψει ένα κλωσσόπουλο, ενώ αν θερμάνεις μια πέτρα δεν πρόκειται να προκύψει τίποτε. Πώς βλέπετε η αντίληψη αυτή - η οποία προσανατολίζει στο εσωτερικό των φαινομένων - να βρίσκει εφαρμογή στον Αρεοπαγιτικό του Ισοκράτους;

■ Ο Αρεοπαγιτικός του Ισοκράτους, όπως και ο *Περὶ Εἰρήνης* σηματοδοτούν μια στροφή του ενδιαφέροντος του ρήτορα σε ζητήματα εσωτερικής συγκρότησης της πόλεως των Αθηνών, ἀνάλογη προς αυτήν που παρατηρείται στην πολιτική και την οικονομία με τη δραστηριότητα του Ευβούλου, το έργο του Ξενοφώντα *Πόροι*, κ.λπ. Είναι χαρακτηριστικά τα όσα επισημαίνει στην § 11 κ.ε.:

«11 Καὶ ταῦτ' εἰκότως καὶ ποιούμεν καὶ πάσχομεν· οὐδὲν γὰρ οἶόν τε γίγνεσθαι κατὰ τρόπον τοῖς μὴ καλῶς περὶ ὅλης τῆς διοικήσεως βεβουλευμένοις, ἀλλ' ἂν καὶ κατορθώσωσι περὶ τινος τῶν πράξεων ἢ διὰ τύχην ἢ δι' ἀνδρὸς ἀρετὴν, μικρὸν διαλιπόντες πάλιν εἰς τὰς αὐτὰς ἀπορίας κατέστησαν. Καὶ ταῦτα γινώη τις ἂν ἐκ τῶν περὶ ἡμᾶς γεγενημένων. 12 Ἀπάσης γὰρ τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τὴν πόλιν ἡμῶν ὑποπεσούσης καὶ μετὰ τὴν Κόνωνος ναυμαχίαν καὶ μετὰ τὴν Τιμοθέου στρατηγίαν, οὐδένα χρό-

νον τὰς εὐτυχίας κατασχεῖν ἠδυνήθημεν, ἀλλὰ ταχέως διεσκαριφησάμεθα καὶ διελύσαμεν αὐτάς. Πολιτείαν γὰρ τὴν ὀρθῶς ἂν τοῖς πράγμασι χρησιμώμενην οὐτ' ἔχομεν οὔτε καλῶς ζητοῦμεν. 13 Καίτοι τὰς εὐπραγίας ἅπαντες ἴσμεν καὶ παραγινομένας καὶ παραμενούσας οὐ τοῖς τὰ τείχη κάλλιστα καὶ μέγιστα περιβεβλημένοις, οὐδὲ τοῖς μετὰ πλείστων ἀνθρώπων εἰς τὸν αὐτὸν τόπον συνηθροισμένοις, ἀλλὰ τοῖς ἄριστα καὶ σωφρονέστατα τὴν αὐτῶν πόλιν διοικοῦσιν. 14 Ἔστι γὰρ ψυχὴ πόλεως οὐδὲν ἕτερον ἢ πολιτεία, τοσαύτην ἔχουσα δύναμιν ὅσην περ ἐν σώματι φρόνησις. Αὕτη γὰρ ἐστὶν ἡ βουλευομένη περὶ ἁπάντων καὶ τὰ μὲν ἀγαθὰ διαφυλάττουσα, τὰς δὲ συμφοράς διαφεύγουσα.».

Το βάρος ἐδῶ δεν πέφτει στα «πράγματα», δηλαδή στις «εξωτερικές», «αντικειμενικές» συνθήκες (ὅπως συμβαίνει με το σύγχρονο «δόγμα» της «παντοδυναμίας των συνθηκών»), ἀλλὰ στο πολιτικό υποκείμενο καὶ στο πῶς αὐτό «χρηῖται τοῖς πράγμασι» (πρβλ. καὶ § 6: «Ἡμεῖς τε γὰρ ἀναστάτου μὲν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν βαρβάρων γεγεννημένης διὰ τὸ δεδιέναι καὶ προσέχειν τὸν νοῦν τοῖς πράγμασιν ἐπρωτεύσαμεν τῶν Ἑλλήνων...»).

Παρόμοιο εἶναι καὶ το πνεῦμα των λεγομένων του Πυθαγορείου Αρχύτα (Στοβαίου Ἀνθολόγιον, 4, 1, 138): «οὔτω γὰρ καὶ σῶμα καὶ οἰκία καὶ στρατεύμα συντέτακται καλῶς τὸ ἐν αὐτῷ ἔχον τὰν αἰτίαν τὰς σωτηρίας ἀλλὰ μὴ ἔξωθεν.».

Ἡ εμπειρία της κατάρρευσης παλαιῶν καὶ νεότερων αυτοκρατοριῶν δείχνει τὴ μεγαλύτερη - ἐν συγκρίσει πρὸς τις ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις - σημασία του παράγοντα της ἐσωτερικῆς συγκρότησης καὶ στάσης, που ἀναδεικνύεται παραστατικά καὶ ἀπ' τοὺς στίχους του Μπ. Μπρεχτ:

Τους καρχαρίες ξέφυγα
καὶ ξέκανα τοὺς τίγρεις,
ὅμως κατασπαράχτηκα
ἀπ' τοὺς κοριοὺς.

4. Ο ρήτορας ασκεί κριτικὴ σε πολλὰ σημεῖα του λόγου του στὴ σύγχρονή του δημοκρατία. Ποια στοιχεῖα αὐτῆς τῆς κριτικῆς σὰς φαίνονται βάσιμα;

- Φαίνεται ὅτι ο Ἰσοκράτης ἔχει δίκαιο ὅταν ἐπισημαίνει καὶ ἐπικρίνει
 - τὴν ἀλαζονικὴ ἐμπιστοσύνη των Ἀθηναίων στὴ δύναμη.
 - τὴν ἀδιαφορία γιὰ τὰ κοινά.
 - τὴν ἐκτεταμένη χρῆση μισθοφόρων στὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις.

- το πνεύμα ευδαιμονισμού.
- την αδράνεια και ασυνέπεια των πολιτών που εκφράζεται με καταδίκη στα λόγια, αλλά αποδοχή στην πράξη των κακώς κειμένων.
- τη διαστροφή και τον ευτελισμό των αξιών, έτσι ώστε να εκλαμβάνεται η παρανομία ως ελευθερία, η ατιμωρησία ως δημοκρατία, η αθυροστομία ως ισονομία, κ.λπ.
- την αναξιοκρατική ισοπέδωση.
- τη γενικευμένη χρήση της κλήρωσης.
- τον παρασιτισμό, την αεργία και την εξάρτηση από τον δημόσιο κορβανά.
- τον σφετερισμό της δημόσιας περιουσίας.
- την περιφρόνηση της παράδοσης.
- το πνεύμα ανταγωνισμού των πολιτών μεταξύ τους.
- την αδιαφορία για την ορθή διαπαιδαγώγηση των νέων.
- την έκλυση των ηθών και την ασεβή συμπεριφορά απέναντι στους πρεσβυτέρους.
- την οικονομική εξαθλίωση μερίδας των πολιτών.
- την εμπλοκή σε πολεμικές αναμετρήσεις.
- το πνεύμα της πολυτελούς επίδειξης των πλουσίων.
- την αδιαφορία για τους εξαθλιωμένους πολίτες.
- την κακομεταχείριση των συμμάχων.
- την υποχωρητικότητα απέναντι στους βαρβάρους.
- τη μη εκπλήρωση από τους πολίτες των στρατιωτικών τους υποχρεώσεων παρά μόνο επ' αμοιβή.

5. Μια λαϊκή παροιμία συμβουλεύει:

« Αλί που τον-ε δέρνουν εκατό
και δεν τον δέρνει ο νους του».

Με ποια απ' τις αντιλήψεις του Ισοκράτους βρίσκετε να συμπίπτει το νόημα της παροιμίας;

■ Είναι φανερή η αναλογία με όσα λέγονται στις παραγράφους 39-42. Ο εξωτερικός εξαναγκασμός που επιβάλλουν οι νόμοι είναι ελάχιστα αποτελεσματικός εν συγκρίσει προς μια φαινομενικά αυθόρμητη συμπεριφορά που βασίζεται στην εσωτερική ευσημία εκ μέρους του πολίτη των κοινωνικών κανόνων. Οι «εκατό» της παροιμίας αντιστοιχούν προς τα «πλήθη τῶν νόμων», ο δε «νους» προς τα «ἤθη» των «καλῶς πεπαιδευμένων». Κι

εδώ επίσης αναδεικνύεται η μεγάλη σημασία της υποκειμενικής στάσης εν συγκρίσει προς τους έξωθεν επιβαλλόμενους εξαναγκασμούς, καθώς και ο ρόλος της εξ απαλών ονύχων διαπαιδαγώγησης των ανθρώπων (πρόβλ. και το του Ιπποδάμου «τὰ δὲ ἔθεα καὶ ἐπιταδεύματα πλάσσει καὶ κηροχυτεῖ τὰν ψυχὰν...», Σπτόβ. Ἄνθ., 4, 1, 94).

6. Σε ποια σημεία του λόγου του Ισοκράτους θα μπορούσατε να διακρίνετε υπερβολές ή ακόμα και διαστρεβλώσεις της πραγματικότητας;

■ Μεταξύ πολλών, μπορούν να επισημανθούν οι παρακάτω:

§ 10 «τοὺς δ' ἡμετέρους αὐτῶν συμμάχους ἀπολωλεκότες...». Παρ' ὅλο που ισχυρές πόλεις ὅπως το Βυζάντιο, η Χίος ή η Ρόδος απομακρύνθηκαν, μετά το τέλος του Συμμαχικού πολέμου, από την Αθηναϊκή συμμαχία, οι περισσότερες από τις εβδομήντα πέντε πόλεις που της ανήκαν παρέμειναν πιστές σ' αυτήν.

§ 16 «τὴν δημοκρατίαν ἀναλαβεῖν, ἣν Σόλων μὲν ὁ δημοτικώτατος γενόμενος ἐνομοθέτησε, Κλεισθένης δ' ὁ τοὺς τυράννους ἐκβαλὼν καὶ τὸν δῆμον καταγαγὼν πάλιν ἐξ ἀρχῆς κατέστησεν.». Ὅπως ἔχει επισημανθεῖ και σε ἄλλες περιπτώσεις, η δημοκρατία του Κλεισθένη παρουσιάζει πολλές και σημαντικές διαφορές από το τιμοκρατικό σύστημα που εγχαθόδρυσε ο Σόλων.

§ 22 «οὐκ ἐξ ἀπάντων τὰς ἀρχὰς κληροῦντες, ἀλλὰ τοὺς βελτίστους καὶ τοὺς ἰκανωτάτους ἐφ' ἑκάστον τῶν ἔργων προκρίνοντες.». Η εκλογή των αρχόντων διά κλήρου - αν και εκ «προκρίτων» - ανάγεται τουλάχιστον στην εποχή του Σόλωνα. Απ' την ἄλλη μεριά, στην εποχή του Ισοκράτη αξιωματούχοι που εποπτεύουν στρατιωτικές ή οικονομικές υποθέσεις εκλέγονται με «χειροτονία» από την Εκκλησία τοῦ Δήμου. Ο Ισοκράτης επί πλέον αποκρύπτει ότι η εκλογή των αρχόντων στο παρελθόν γινόταν επί τη βάσει κριτηρίων καταγωγής και περιουσίας («ἀριστίνδην καὶ πλουτίνδην»), καθώς επίσης και το ότι η ανάδειξη διά κλήρου ὄχι μόνο των πλουσίων αλλά και των φτωχών στα διάφορα αξιώματα επιβάλλεται ἤδη από την εποχή του «δημοτικωτάτου» Κλεισθένη.

§ 32 «οἳ τε τὰς οὐσίας ἔχοντες [...] ὑπολαμβάνοντες αἰσχύνῃ αὐτοῖς εἶναι τὴν τῶν πολιτῶν ἀπορίαν ἐπήμυνον ταῖς ἐνδείαις...» (βλ. και § 34-35). Εξιδανικευτική περιγραφή ανθρώπων πολλοί από τους οποίους αντιτάχθηκαν στα ευεργετικά για τους «δανειζομένους ἐπὶ σώμασιν» μέτρα του Σόλωνα.

§ 61 «καὶ Λακεδαιμονίους διὰ τοῦτο κάλλιστα πολιτευομένους, ὅτι μάλιστα δημοκρατούμενοι τυγχάνουσιν.». Είναι αυτονόητο ότι πρόκειται για υποκειμενική άποψη που δεν δικαιώνεται από τα πράγματα (βλ. και υποσημειώσεις στο μεταφρασμένο κείμενο, αρ. 32).

§ 80 « οἱ δὲ βάρβαροι [...] οὔτε μακροῖς πλοίοις ἐπὶ τάδε Φασήλιδος ἔπλεον οὔτε στρατοπέδοις ἐντὸς Ἄλως ποταμοῦ κατέβαινον...». Βλ. τη γνώμη του Grote (υποσημ. αρ. 43): «...Αλλά η δήλωση του Ισοκράτους - αν όντως είχε κατά νουν πού βρίσκεται ο Άλως - συνιστά μια παράδοση υπερβολή».

§ 83 «Τότε μὲν οὐδεὶς ἦν τῶν πολιτῶν ἐνδεὴς τῶν ἀναγκαίων, [...] νῦν δὲ πλείους εἰσὶν οἱ σπανίζοντες τῶν ἐχόντων». Η υπερβολή αφορά τόσο στην παλαιά όσο και στην νεότερη δημοκρατία, οι οποίες παρουσιάζονται ως οι ενσαρκώσεις του απόλυτου καλού και του απόλυτου κακού αντίστοιχα.

7. Μια παρατήρηση που θα μπορούσε να γίνει στα λεγόμενα του Ισοκράτους είναι ότι περιορίζεται στην κριτική των ηθών, του τρόπου διαπαιδαγώγησης (τ. έ. του «εποικοδομήματος») και δεν κάνει προτάσεις για αλλαγές στη «βάση» (τ.έ. οικονομικού - κοινωνικού χαρακτήρα). Πώς θα αντιμετωπίζατε μια τέτοια κριτική;

■ Η διάκριση βάσης-εποικοδομήματος είναι σχηματική και θα μπορούσε μόνο για μεθοδολογικούς λόγους να γίνει αποδεκτή. Οι νεότερες εξελίξεις έχουν καταστήσει εμφανέστερο αυτό που ίσχυε ανέκαθεν, ότι δηλ. η παιδεία, ο πολιτισμός, τα ήθη, κ.λπ. αποτελούν και οικονομικά μεγέθη, και μάλιστα τα πιο καθοριστικά για την πορεία μιας κοινωνίας. Εξ άλλου, όταν ο Ισοκράτης προτείνει την αποκατάσταση των παλαιών εξουσιών του Αρείου πάγου, εμμέσως προτείνει και την αποκατάσταση της εξουσίας των αριστοκρατικών στρωμάτων που είχαν συνδέσει τις τύχες τους με την τύχη του «πανσέπτου βουλευτηρίου».

8. Ο Ισοκράτης αποδίδει όλες τις παλαιότερες επιτυχίες και γενικά την ακμή της αθηναϊκής κοινωνίας στην «πάτριον πολιτείαν». Θα συμφωνούσατε με μια τέτοια οπτική;

■ Είναι εμφανές ότι μια τέτοια οπτική είναι μονομερής. Χωρίς να παραγνωρίζει κανείς τη συμβολή αυτού του παράγοντα στην επιτυχή απόκρουση των Περσών, θα ήταν εθελουφλία να μην αναγνωρίσει ότι τα σημαντικότερα επιτεύγματα της Αθήνας (: σύμπληξη της Αθηναϊκής συμμαχίας,

ανάπτυξη της εμποροναυτικής δύναμης, διεύρυνση και ενίσχυση της δημοκρατίας, πολιτιστική ακμή, κ.λπ.) ανάγονται στη μετά τα Μηδικά εποχή, όταν ακριβώς αποδυναμώνονται τα στηρίγματα της «πατρίου πολιτείας».

10. Το 458 π.Χ., τέσσερα χρόνια μετά την κατάλυση των εξουσιών του Αρείου πάγου από τον Εφιάλτη (462 π.Χ.), ο Αισχύλος πλέκει στις *Ευμένιδες* (στ. 681 κ.ε.), διά στόματος Αθηνάς, το εγκώμιο του πανσέπτου βουλευτηρίου, ασκώντας έμμεσα κριτική στις αποφάσεις των δημοκρατικών [...]. Υπάρχουν, κατά τη γνώμη σας, κοινά σημεία μεταξύ της ποιητικής διαμαρτυρίας του Αισχύλου και του ρητορικού εγκωμίου του Ισοκράτους; Να τα επισημάνετε.

■ α) «κέν δὲ τῷ σέβας ἀσπῶν φόβος τε ξυγγενῆς τὸ μὴ ἀδικεῖν σχήσει» - «ὀκνοῦντας τῇ φύσει χρῆσθαι καὶ μᾶλλον τοῖς ἐκεῖ νομίμοις ἢ ταῖς αὐτῶν κακίαις ἐμμένοντας» / «ἀπήλλαξε...τούς δὲ πολιτευομένους τῶν πλεονεξιῶν ταῖς τιμωρίαις καὶ τῷ μὴ λανθάνειν τοὺς ἀδικοῦντας...»

β) «αὐτῶν πολιτῶν μὴ ἵπικαινούτων νόμους κακαῖς ἐπιρροαῖσι» - «ἐκεῖνοι γὰρ ἦσαν οἱ προτρέψαντες ἐπὶ ταύτας τὰς ὀλιγωρίας καὶ καταλύσαντες τὴν τῆς βουλῆς δύναμιν»

γ) «τὸ μὴτ' ἀναρχὸν μῆτε δεσποτούμενον» - «οὐ τοῦτο πρῶτον ἐσκόπουν, δι' ὧν καλᾶσουσι τοὺς ἀκοσμοῦντας, ἀλλ' ἐξ ὧν παρασκευάσουσι μηδὲν αὐτοὺς ἄξιον ζημίας ἐξαμαρτάνειν» / «...καὶ πόνοις ἡδονὰς ἔχουσιν· ἐν μόνοις γὰρ ἂν τούτοις ἐμμεῖναι τοὺς ἐλευθέρως τεθραμμένους...»

δ) «καὶ μὴ τὸ δεινὸν πᾶν πόλεως ἔξω βαλεῖν / τίς γὰρ δεδοικῶς μηδὲν ἔνδικος βροτῶν;» - «Τοσοῦτον φόβον ἐκεῖνοι τοῖς πονηροῖς ἐνειργάσαντο» / «παρ' οἷς μὲν γὰρ μῆτε φυλακὴ μηδεμία τῶν τοιούτων καθέστηκεν μὴθ' αἱ κρίσεις ἀκριβεῖς εἰσιν, παρὰ τούτοις μὲν διαφθειρέσθαι καὶ τὰς ἐπεικεῖς τῶν φύσεων...»

ε) «οἷον οὔτις ἀνθρώπων ἔχει» - «ὥστ' εἰκότως αὐτὴν διενεγκεῖν τῶν ἐν τοῖς Ἑλλησιν συνεδρίων».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΕΝΙΚΑ ΕΡΓΑ - ΠΗΓΕΣ

- Antony Andrews**, Ἀρχαία ἑλλην. κοινωνία, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1987
- Ἀωνόμου**, Ρητορική πρὸς Ἀλέξανδρον (στὸ corpus τῶν Ἀριστοτ. συγγραμμάτων).
- Ἀριστοτέλους**, Ρητορική Τέχνη.
- Ἀριστοτέλους**, Πολιτικά.
- Ἀριστοτέλους**, Ἀθηναίων Πολιτεία.
- Ἀρποκρατίωνος**, Λεξικὸν τῶν δέκα ρητόρων ἢ Περὶ λέξεων.
- Hermann Bengtson**, Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, Μέλισσα, Ἀθήνα 1979.
- Arnaldo Biscardi**, Ἀρχαῖο Ἑλλην. Δίκαιο, Παπαδήμας, Αθήνα 1991.
- Fr. Blass**, Die attische Beredsamkeit, τ.3, Leipzig 1868-1880.
- John Boardman** κ.ά., Ἡ Ἑλλάδα καὶ ὁ Ἑλληνικὸς κόσμος, Πανεπιστ. Ὁξφόρδης, Νεφέλη, Αθήνα 1996.
- Botsford - Robinson**, Ἀρχαία Ἑλλην. Ἱστορία, Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 1977.
- Robert Cohen**, Ἀθηναϊκὴ Δημοκρατία, Εἰρμός, Ἀθήνα 1992.
- Fustel de Coulanges**, Ἡ ἀρχαία πόλις, Εἰρμός, Ἀθήνα 1991.
- A. Croiset**, Οἱ ἀρχαῖες Δημοκρατίες, Φέξης, Αθήνα 1970 (Α'+Β').
- Δημητριάδης Νικ.**, Ἀνατομία τῆς Ρητορικῆς, ἐκδ. Τ. Μιχαλᾶ, Ἀθήνα 1983.
- Δημητρίου**, Περὶ Ἑρμηνείας (Περὶ ὕφους).
- Διονυσίου Ἀλικαρνασσεύως**, Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων.
- Διονυσίου Ἀλικαρνασσεύως**, Περὶ τῶν ἀρχαίων ρητόρων ὑπομνηματισμοί.
- Διονυσίου Λογγίνου**, Περὶ ὕφους.
- P.E. Easterling - B.M.W. Knox**, Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γραμματολογίας, Παπαδήμας, Ἀθήνα 1999³.
- Γαλάνης Ἐμμ.**, Στοιχειώδης Ρητορική, Ἀθήνησι 1876.
- G. Glotz**, Ἡ Ἑλληνικὴ «πόλις», μτφρ. Ἀγνή Σακελλαρίου, Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 1981.
- Gow - Reinach**, ΑΘΗΝΑ, εἰσαγωγή εἰς τὰς Κλασσικὰς Σπουδὰς, Ἐλευθερουδάκης, ἐν Ἀθήναις 1930.
- Ἡλιοῦ Ἡλία**, Ἡ ρητορική τοῦ Ἀριστοτέλη (εἰσαγωγή, μετάφραση,

σχόλια), Κέδρος, Ἀθήνα χ.χ.

M.C. Howatson, Εγχειρίδιο Κλασικῶν Σπουδῶν, ἐκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλ. - Ἀθῆν. 1996.

Θεοδωρακόπουλος Βασ., Τά ρητορικά κείμενα στή Μέση Ἐκπαίδευση, Γρηγόρης, Ἀθήνα 1984.

Θεοδωρακόπουλος Βασ., Εἰσαγωγή στήν Ἀττική Ρητορεία, Ἐπικαιρότητα, Ἀθήνα 1989.

Jean Imbert, Τό ἀρχαῖο Δίκαιο, Δαίδαλος - Ἰ. Ζαχαρόπουλος, Ἀθῆν. 1998.

Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. Γ'1-Γ'2, Ἐκδοτ. Ἀθηνῶν.

Werner Jaeger, Παιδεία, μτφρ. Γ. Βερροίου, τ.3, Ἀθῆναι 1968-1974.

R.C. Jebb, The Attic orators from Antiphon to Isaeus, τ. 2, London 1876.

Κανελλόπουλος Παναγ., Ἀπό τόν Μαραθῶνα στήν Πύδνα, τ. Α', Ἀθῆναι 1963.

Καχριμάνης Νικηφ. - **Κολλάρος Ἰω.**, Τά σχήματα λόγου, Ρώσσης - Χριστόπουλος, Ἀθῆναι χ.χ.

G. Kennedy, The art of persuasion in Greece, Princeton 1963.

Paul Kroch, Λεξικό ἀρχαίων συγγραφέων, Ἑλλήνων καί Λατίνων, Θεσσαλονίκη 1996.

Κύρκος Βασ., Ἀρχαῖος Ἑλληνικός Διαφωτισμός καί Σοφιστική, Παπαδήμας, Ἀθήνα 1992.

Κύρκος Βασ., Τό ὕφος τοῦ λόγου καί τό ἦθος τοῦ λέγοντος, Νέα Παιδεία, 14, Ἀθήνα 1980.

Albin Lesky, Ἱστορ. τῆς Ἀρχ. Ἑλλην. Λογοτεχνίας, μετ. Ἀγαπ. Τσοπανάκη, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1972².

D.M. MacDowell, The law in classical Athens, London 1978 καί σέ μετάφρ. Γ. Μαθιουδάκη, Παπαδήμας, Ἀθήνα 1988.

Μιστριώτης Γ., Ἑλληνική Γραμματολογία, τ.Β', ἐν Ἀθήναις 1897.

Claude Mossé, Ἀθήνα, Ἱστορία μιᾶς Δημοκρατίας, Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 1988².

Claude Mossé, Τό τέλος τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας, Παπαζήσης, Ἀθήνα 1978.

Ντόκας Ἀγησ., Ἡ Ἀθηναϊκή Δημοκρατία, Βιβλιοπ. Ἐστίας, Ἀθῆναι χ.χ.

Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, ὁ ἐξ Οἰκονόμων, Τέχνης Ρητορικῆς βιβλία γ', Βιέννη 1813.

Πανελλ. Ένωση Φιλολόγων (Π.Ε.Φ.), Σεμινάριο 4 (Άρχαία Έλληνικά), Άθήνα 1984, Σεμινάριο 12 (Η διδασκαλία τῶν φιλοσοφ. καὶ ρητορικῶν κειμένων στη Δ/θμια Έκπ/ση), Άθήνα 1989.

Παμπούκης Χ., Έπιτομή Ρητορικῆς, ἐν Άθήναις 1866.

Παπανικολάου Κώστας, Ρητορικὴ Τέχνη, Έστία, Άθήναι 1965.

Παπανικολάου Κώστας, Νεοελληνικὴ Καλλολογία, Έστία, χ.χ.

Παπαρρηγόπουλος Κων., Ιστορία τοῦ Έλλην. Έθνους, Έλευθεροδάκης - Νίκας, τ. Αβ, χ.χ.

Charles Picard, Η ζωὴ στὴν Κλασσικὴ Ελλάδα, Ί. Ζαχαρόπουλος, Άθήνα 1965.

Πλάτωνος, Πολιτεία, εἰσαγωγή, ἐρμηνεία καὶ σημειώσεις Κ.Δ. Γεωργούλη, Ί. Σιδέρης, Άθήναι 1963².

Πλουτάρχου, Βίοι (Δημοσθένης - Κικέρων).

Ψευδο - Πλουτάρχου, Βίοι τῶν Δέκα Ρητόρων.

P. Rhodes, The Athenian Boule, Oxford 1972.

Jacqueline de Romilly, Ο νόμος στὴν Έλληνικὴ σκέψη, Άστυ, Άθήνα 1955.

Jacqueline de Romilly, Προβλήματα τῆς ἀρχαίας Έλληνικῆς Δημοκρατίας, Καρδαμίτσας, Άθήνα 1998.

Jacqueline de Romilly, Άρχαία Έλλην. Γραμματολογία, Καρδαμίτσας, Άθήνα 1988.

T.A. Sinclair, Ιστορία τῆς Έλληνικῆς πολιτικῆς σκέψεως, Παπαζήσης, Άθήνα 1969.

Φραγκιδάκη Ίω., Περί Ρητορικῆς, Άθήναι χ.χ.

Φωτίου Πατρ., Μυριόβιβλος, Migne P.G., 104.

ΛΥΣΙΑΣ

C.D. Adams, Lysias, Selected Speeches, New York, repr. Oklahoma 1970.

C. Carey, Lysias, Selected Speeches, Cambridge 1989.

K.J. Dover, Lysias and the Corpus Lysiacum, Berkeley - Los Angeles 1968.

M. Edwards and S. Usher, Greek orators I: Antiphon and Lysias, Warminster 1985.

P. Grau, Prooemiengestaltung bei Lysias, Bonn 1972.

D.H. Holmes, Index Lysiacus, Bonn 1895.

Ζάκας Α.Ι., Λυσίου λόγοι καὶ ἀποσπάσματα, Ζωγράφειος Έλληνικὴ

Βιβλιοθήκη, Ἀθήνησιν 1907.

Ἰασεμίδης Περ. Π., Λυσίου Λόγοι, Παπαδήμας, Ἀθήναι 1975.

M.H. Morgan, Eight orations of Lysias, Boston, USA, and London 1895.

A. Panagopoulos, Lysias and the Thirty: Ἀρχαιογνωσία I, 1980 σ.σ. 349 - 351.

Πατριαρχέας Β.Δ., Λυσίου Λόγοι, Βιβλιοθήκη Παπύρου τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1939.

Τζαβέλας Τ., Ὁ δικηγόρος Λυσίας, Ἀθήνα 1979.

M. Weissenberger, Die Dokimasiereden des Lysias (orr. 16, 25, 26, 31): Philol. CLXXXII Frankfurt Athenäum 1987.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ

Ἀραπόπουλος Κ. Θ., Ὁ Δημοσθένης ὡς πολιτικός καὶ ρήτωρ, ἐκδ. Κοντομάρης & ΣΙΑ, Ἀθήναι 1931.

Ἀραπόπουλος Κ. Θ., **Κασιμάκος Ν.Γ.**, Δημοσθένους λόγοι, τ. Ε', εἰσαγωγή, κείμενο, μετάφραση σχόλια, στή σειρά, «Βιβλ. Ἀρχ. Συγγραφέων», (Ἰ. Ζαχαρόπουλος).

Βασιλόπουλος Ν.Δ., Δημοσθένης - Φίλιππος, ἡ ἐποχὴ των καὶ ἡ πολιτικὴ των, Ἀθήναι 1949.

S.H. Butcher, Demosthenis Orationes, Oxonii 1958.

M. Croiset, Démosthène Harangues, τ.Ι, Les Belles Lettres, Paris 1924.

Gul. Dindorfii, Demosthenes, Vol. VIII, Arno Press, New York 1973. (σχόλια).

Gul. Dindorfii, Demosthenes, Vol. V, Oxonii 1849 (λατιν. σχόλια).

Δούκας Νεόφυτος, Δημοσθένης, Βιέννη, τ.Α' (κείμενο - σχόλια).

Ἐκδοτ. Ἀθηναῶν, Φίλιππος, Βασιλεὺς Μακεδόνων, Ἀθήνα 1980.

Γαλανός Μιχαήλ, Πολιτικά διδάγματα ἀπὸ τούς λόγους τοῦ Δημοσθένους, Ἀλεξάνδρεια 1931.

Werner Jaeger, Δημοσθένης, Μορφ. Ἰδρ. τῆς Ἐθν. Τραπέζης (Μ.Ι.Ε.Τ.), μτφρ. Δέσπ. Καρούζα - Καρασάββα, Ἀθήνα 1979.

ΚΑΚΤΟΣ, «Οἱ Ἕλληνες», Δημοσθένους Ἄπαντα, 3, εἰσαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια, Ἀθήνα 1994.

Καλιτσουνάκης Ἰω., Δημοσθένης, Νεώπ. Ἐγκυκλοπ. Λεξικόν «Ἡλίου», τ. Η' σ.σ. 91-106.

Κασιμάκος Νίκων, Ὁ Δημοσθένης (διδακτ. διατριβή), Ἀθήναι 1959.

Κασσιμάκος Νίκων, Ὁ Δημοσθένης ὡς ἀνθρωπιστική ἀξία, Ἀθήναι 1951.

Κωνσταντόπουλος Γρηγ., Ἀρχαία Ρόδος, Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 1986.

Loeb Classical Library, Δημοσθένης, I, ἐπιμ. J.H. Wince, London 1989.

Μαριδάκης Γεώργ., Ὁ Δημοσθένης θεωρητικός τοῦ Δικαίου, Ἀθήναι 1951.

G. Long - A. Maclean, Bibliotheca Classica, Demosthenes, τ. 1 (σχόλια ἀγγλ.) R. Whiston, London 1859.

Ξανθάκη - Καραμάνου Γ., Ἡ ἐξωτερική πολιτική τῆς Σπάρτης στήν Πελοπόννησο καί ὁ Δημοσθένης, «Λακωνικά Σπουδαί» Η' (1986) σ.σ. 181-188.

Ξανθάκη - Καραμάνου Γ., Μαρτυρίες στό ἔργο τοῦ Δημοσθένη γιά τήν Ἱστορία τῆς Πελοποννήσου στό μέσον τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., Πρακτικά Γ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (1987-1988) σ.σ. 515-529.

Εὐδάς Χρ., Δημοσθένους λόγοι, Ὑπέρ τῆς Ροδίων Ἐλευθερίας, Ὑπέρ Μεγαλοπολιτῶν (εἰσαγωγή, κείμενο, μετάφρ.) χ.χ.

Παπαϊωάννου Μανώλη, Ρόδος καί Ἀρχαῖα Κείμενα, Δωδώνη, Ἀθήνα - Γιάννινα, 1995.

Παπαλαῖς Ἡλίας, Δημοσθένους πολιτικά διδάγματα, Ἀθήνα 1980.

Παπανικολάου Κ.Ν., «Βιβλιοθήκη τῶν Ἑλλήνων», Δημοσθένους Λόγοι, τ. Β', εἰσαγωγή, κείμενα, μεταφρ., σχόλια.

Παπανικολάου Κ.Ν., Εἰσαγωγή στό ἔργο τοῦ Δημοσθένη, Ἔκδ. Ν. Παιδείας, 3, Ἀθήνα 1980.

L. Pearson, The art of Demosthenes, Michigan 1981.

Πετρονώτης Αργύρης, Ἡ Μεγάλη Πόλις τῆς Ἀρκαδίας (Ἀρχαῖες Ἑλληνικές πόλεις, ἀριθ. 23), Ἀθήναι, Ἀθηναϊκός Τεχνολογικός Ὅμιλος, Ἀθηναϊκό Κέντρο Οἰκιστικῆς, 1973.

S. Preuss, Index Demosthenicus, Leipzig 1892 (ἀνατ. Hildesheim 1963).

Τζέμος Βασ. Π., Ἱστορία τοῦ Ὀρχομενοῦ τῆς Βοιωτίας, Ἀθ. 1963 (ἀνατ. 1993).

Τσακατίκας Βασ. Ἡ., Δημοσθένη Ὑπέρ τῆς Ροδίων Ἐλευθερίας, εἰσαγ., μετάφρ., σημειώσεις (Στό βιβλίΟ Ἀττικοί Ρήτορες Β' Γυμνασίου, ΟΕΔΒ, Ἀθήνα 1995).

Τσουρέας Εὔστρ., Ἔργα Ἀττικῶν Συγγραφέων, τ.Α', Ἀθήνα 1996

(σχολικό βοήθημα).

T. J. Voemelius, Δημοσθένους τά Σωζόμενα, Parisiis 1891 (κείμενο - λατιν. μτφρ.).

ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ

Ἀντωνίου Δαυίδ, Ἴσοκράτη περὶ Εἰρήνης, Γρηγόρης, Ἀθήνα 1977.

G.E. Benseler - F Blass, Isocratis Orationes, 2 τ. Leipzig 1878 - 79 (φωτοτ. ἀναπαραγ. ἐκδ. Δ. Παπαδήμα ἀπὸ τίς ἐκδ. Teubner - Lipsiae).

Βιβλιοθ. Ἀρχ. Ἑλλ., Συγγραφέων (Ἰ. Ζαχαροπούλος), Ἴσοκράτους λόγοι (εἰσαγ., κείμε., μετάφρ., σχόλια).

Βυθούλας Β.Γ., Ἴσοκράτους λόγοι κατ' ἐκλογὴν τευχ. 1, σχόλια - μετάφραση, Ἀθήναι 1875.

Θεοδωράτος Χρ., Ἴσοκράτους λόγοι, εἰσαγ., μετάφρ., σχόλια (Βιβλιοθήκη τῶν Ἑλλήνων, τ. Δ' καὶ ΣΤ').

Κοραῆς Ἀδαμάντιος, Ἑλλην. Βιβλιοθήκη, Ἴσοκράτους λόγοι καὶ ἐπιστολαί, τ.2, ἐν Παρισίοις, ἐκ τῆς τυπογραφίας Φιρμίνου - Διδότου, 1807.

Κοραῆς Ἀδαμάντιος, Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς, τ. Α', Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 1986 (περὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἴσοκράτους σ.σ. 263-316).

Κυπριανός Ἀριστείδης, Τά ἀπόρρητα τοῦ Ἴσοκράτους ἢ περὶ λόγων ἐσηματισμένων, ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἑρμοῦ, 1871.

Λαούρδας Β., Ὁ Ἴσοκράτης καὶ ἡ ἐποχὴ του, Ἀθήναι 1966.

Loeb Classical Library, 3 τ., μτφρ. G.B. Norlin, London 1929.

Μανδηλαῖς Β.Γ., Ὁ περὶ Εἰρήνης λόγος τοῦ Ἴσοκράτους ἐκ τοῦ παύρου τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, Μ. Καρδαμίτσας, ἐν Ἀθήναις 1975.

Μανδηλαῖς Β., «Περὶ Εἰρήνης», εἰσαγωγή, κείμενο, μετάφρ., σχόλια (Κάκτος, Ἴσοκράτους ἅπαντα, τ. 4).

G. Mathieu - E. Brémond, Isocrate, 4 τ., Les Belles Lettres, Paris, Τόμος 3ος, ἐκδ. 3η, 1960.

G. Mathieu, Οἱ πολιτικὲς ἰδέες τοῦ Ἴσοκράτη, Καρδαμίτσας, Ἀθήνα 1995.

Μπαζάκου - Μαραγκουδάκη Στέλα, Ἴσοκράτη Πανηγυρικός, εἰσαγωγή, μετάφρ, σημειώσεις (στὸ βιβλίο Ἀττικοὶ ρήτορες Β' Γυμνασίου, ΟΕΔΒ, Ἀθήνα 1995).

Πανταζής Μιλτιάδης, Ἡ Ἴσοκράτειος ρητορική, ἐν Ἀθήναις, τυπ. Π. Λεωνῆ, 1904.

Παπαϊωάννου Σωκράτης, «Ἀρεοπαγιτικός - Φίλιππος», εἰσαγωγή,

κείμενο, μετάφρ., σχόλια (Κάκτος, Ἴσοκράτους «ἅπαντα», τ. 4).

R. Rauchenstein, *Ausgewählte Reden des Isokrates, Panegyricus und Areopagiticus*, Berlin 1894, αναθ. Karl Münscher, Berlin, 1908.

Claude Lévi - Strauss, Ἔγγραφα σκέψη, εἰσαγωγή - σχόλια Ἰσθμιασίου Κυριακίδου - Νέστορος, μτφρ. Εὔας Καλπουρτζή, Παπαζήσης, Ἀθήνα 1977.

Τζουμελέας Στ., Ἴσοκράτους Ἀρεοπαγιτικός - Περὶ εἰρήνης, εἰσαγωγή, μετάφρ, σημειώσεις (Ἄπαντα τῶν ἀρχ. Ἑλλ. συγγραφ., Βιβλιοθήκη «Παπύρου» ἀρ. 191).

Φιλίστωρ, σύγγραμμα φιλολογικόν καὶ παιδαγωγικόν... Ἐν Ἀθήναις 1881, τ. Α' τχ. 8 (Ἀ Κυπριανοῦ, Περὶ τοῦ Ἀρεοπαγιτικοῦ τοῦ Ἴσοκράτους, σ.σ. 296-305), τχ. 12 (Α. Γ. Κωστοπούλου, Περὶ τοῦ Ἀρεοπαγιτικοῦ τοῦ Ἴσοκράτους ἀπάντησις, σ.σ. 498 - 514), τχ. 11 (Α. Κυπριανοῦ, Ἴσοκράτους ὁ πρὸς Δημόνικον ἢ περὶ βραχυλογίας καὶ γνωμολογίας, σ.σ. 441 - 456).

ITYE
"ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ"

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ & ΕΚΔΟΣΕΩΝ

(02)02201600120121

Κωδικός Βιβλίου: 0-22-0160-01-2012

ISBN 978-960-06-3306-1